



LENTE 2014 · €9,50

Europa 1914–2014

de Helling Oikos Green European Journal



- 6 Oorlog en Terpentijn / Stefan Hertmans
- 8 “De Europese Unie is adequater dan de natiestaat”
/ Interview met Veit Bader
- 12 Gedenk de Grote Oorlog Europees / Erica Meijers
- 19 “Vier generaties is als vier dagen” / Benoît Lechat
- 22 Het Europa van de burgers Interview met Ska Keller en José Bové
- 25 Europa – een journalistieke strip / Eva Hilhorst
- 33 Een gedeelde erfenis De onvermijdelijke natiestaat / Jan Dirk Snel
- 40 Buren in Europa Oostenrijk en Hongarije / Gerhard Jordan
- 44 Een gevecht om herinneringen Polen / Bartek Kozek
- 48 Geen grootse oorlog Groot-Brittannië / Rupert Read en Steven Altman
- 50 Een wedstrijdje verplaatsen Bosnië en Servië / Ivana Ivkovic
- 51 ‘A dying nation’ Spanje / Saskia Mens
- 52 ‘Geen man en geen cent voor het leger!’ / Herman Noordegraaf
- 56 Bonhomme en guerre / Philippe McIntyre
- 65 Het spook van het nationalisme / Robin Celikates, René Gabriëls,
Yolande Jansen
- 73 *Waarom hebben ze Jaurès vermoord?* Column: Menno Hurenkamp
- 74 Moeilijke landschappen Oorlog-en-vrede-toerisme / Jan de Graaf
en Robert Schütte
- 78 Bureau de Helling • Denktank Oikos • Green European Foundation
- 79 Over de auteurs van deze special
- 80 Leben / Willem Speekenbrink
- 85 De bezette stad / Paul van Ostaijen

Colofon

De uitgevers van deze special:• **Oikos**

Een uitgave van Oikos, tijdschrift voor sociaal-ecologische verandering. Het biedt sinds 1996 een forum voor grondige reflectie en uitwisseling over politiek, ecologie en cultuur. Oikos verschijnt driemaandelijks en bundelt bijdragen over milieu en consumptie, arbeid en sociale zekerheid, ruimte en stedelijkheid, globalisering, cultuur, migratie en diversiteit, ecologische economie en politieke theorie.

Hoofdredacteur: Dirk Holemans.

Redactieadres : Sergeant De Bruynestraat 78-82, 1070 Brussel, info@oikos.be, www.oikos.be

• **Green European Journal**

Digitaal, vooral Engelstalig kwartaalblad van de Green European Foundation. In 2012 werd het gelanceerd met het doel een platform te bieden voor discussie tussen en over Europese Groene partijen en om bij te dragen aan een Europese publieke ruimte. Naast de themanummers worden regelmatig actuele artikelen op de website gepubliceerd.

Hoofdredacteur: Benoît Lechat.

Redactieadres:

www.greeneuropeanjournal.eu

De GEF wordt financieel ondersteund door het Europese Parlement.

• **de Helling**

Tijdschrift voor politiek & cultuur

Jaargang 26 · nr 1 · lente 2014

Losse nummers: € 9,50

Jaarabonnement: € 34,50

Jongerenabonnement (t/m 27): € 7,50

Gironummer: 6990899

t.n.v. tijdschrift de Helling.

ISSN 0922-01 19

HOOFDREDACTIE Erica Meijers

REDACTIE

Iris van Domselaar

Bas Eickhout

Aetzel Griffioen

Yolande Jansen

Heleen de Jonge van Ellemeest

Marina Lacroix

Herman Meijer

Saskia Mens

Jaïr Schalkwijk

Farid Tabarki


Rens van Tilburg

stagiair: Maikel de Vocht

ONTWERP & BEELDREDACTIE

de Ruimte ontwerpers/Mark Schalken

DRUK Drukkerij Raddraaier

PAPIER 100 % recycled 

UITGEVER Stichting Wetenschappelijk

Bureau GroenLinks

REDACTIEADRES

Postbus 8008, 3503 RA Utrecht

tel 030 239 99 07

dehelling@gmail.com

www.bureaudehelling.nl (> 'tijdschrift')

Voor de Helling-lezers

Met ingang van dit nummer heeft de Helling een nieuwe vorm. In 2002 veranderden we het blad in een oversized magazine. Drie jaar geleden, met de komst van de debatsite www.dehelling.nl, werd het tijdschrift thematisch.

Na ruim tien jaar vinden we het tijd voor een nieuwe visuele plaatsbepaling. Ook kostenbesparing speelt een rol. De nieuwe opzet is efficiënter qua productie.

Van groot naar klein: een boekig formaat, waarin we tekstkaternen afwisselen met beeldbijdrages die we ruim presenteren. Als vanouds gedrukt door drukkerij Raddraaier op kringlooppapier met inkt op bio-basis.

Een blad, waardevol om in handen te hebben, om te lezen en te bewaren. Een eigenzinnig blad – intellectueel en visueel – dat hoofd en hart wil raken.

Mark Schalken · ontwerper



onderd jaar geleden brak er oorlog uit in Europa.

Er hing spanning in de lucht, maar toch dachten velen dat militair geweld voorkomen kon worden. De wereld bevond zich immers midden in een periode van modernisering en vooruitgang? De oorlog kwam er toch en kostte ruim acht miljoen soldaten het leven. Nog eens twintig miljoen raakten gewond of voor het leven verminkt. Grote groepen burgers sloegen op de vlucht als gevolg van bombardementen en lokale moordpartijen. In de neutrale landen Zwitserland en Nederland markeerde de Eerste Wereldoorlog het begin van een vluchtelingenbeleid dat twijfelt tussen menslievendheid en het zoveel mogelijk weren van vluchtelingen. Nog eens ontelbare burgers lieten het leven in een strijd die bekend is geworden als de eerste totalitaire oorlog, de eerste machineoorlog en de eerste wereldoorlog.

Zonder al deze gebeurtenissen was Europa niet wat het nu is. Hoe staat Europa er nu voor? Is oorlog inderdaad zo ondenkbaar geworden als de impopulariteit van de slogan 'Nooit meer oorlog' als motor voor Europese samenwerking doet vermoeden? Wat betekent het de Eerste Wereldoorlog te gedenken in een tijd dat nationalistisch verzet tegen Europese samenwerking opgeld doet en rechtspopulisme en intolerantie ten opzichte van minderheden het politieke tij mee hebben?

De Europese Unie kan niet alleen een economische en monetaire unie zijn, het moet ook een unie van verhalen zijn. Daarom is deze extra dikke special over Europa 1914-2014 een gezamenlijke uitgave van het Nederlandse tijdschrift de Helling, het Vlaamse tijdschrift Oikos en de Green European Journal, die een deel van de artikelen in een Engelstalig digitaal dossier publiceert. Extra aandacht wordt gegeven aan de verhalen uit Midden-Europa, dat voor vele West-Europeanen ook twintig jaar na de val van de Berlijnse muur nog grotendeels onbekend is, maar dat in 1914 het centrum van Europa vormde.

Behalve het vertellen van verhalen neemt deze special stelling tegen het nieuwe nationalisme in Europa, tegen de achtergrond van de donkere schaduw die deze manier van politiek bedrijven over ons continent geworpen heeft. Er is in de huidige situatie maar één begaanbare weg en dat is onze opvattingen van democratie en democratisering tegen het licht houden, herijken en met die inzichten verder werken aan de opbouw van een democratische Europese Unie. Het debat hierover zetten wij op 11 mei in Amsterdam (zie p. 78) voort onder de titel: Europa voorbij de natiestaat. Wij horen daar graag uw reacties.

De dagen regen zich aaneen, we werden heen en weer geslingerd tussen plots alarm en urenlange stilte waarin alles pais en vree leek. Onze artillerie liet het grotendeels afweten, het had ook geen enkele zin om te vuren: ook daar waren de vuurmonden uitgesleten door de hitte en onze lichte kanonnen reikten niet ver genoeg. Op sommige dagen verhinderde ijskoude mist ook nog elk zicht.

's Nachts kwam op de rivier een vlot geluidloos langs drijven, waarop grote kisten nieuwe munitie stonden. We hadden geen idee hoe het tot bij ons was geraakt.

Wat we echter de volgende ochtend in de schemer voor ons zagen, sloeg iedereen in de benen: een massa honden, konijnen, katten, wezels, bunzingen en ratten kwam, de snuiten net boven de waterlijn, als een onwerelds leger de rivier overzwemen, met hun gevoelige snuiten talloze driehoeken trekkend in het gladzwarte wateroppervlak; de sluizen in Nieuwpoort waren opengezet en tot in Stuivekenskerke, Pervijze, Tervaete en Schoorbakke liep het land geleidelijk onder water. Het drong langzaam tot ons door dat hiermee de opmars van de vijand misschien gestopt zou worden. Met bonzend hart keken we toe. Er werd ten strengste verboden op de vluchtende dieren te vuren, omdat dat onze positie zou verraden. Zo zagen we hen, de fijnneuzige boodschappers van een verdoemde wereld, op de vlucht voor het onbegrijpelijke armageddon, aan land komen, het water uit hun pelzen schudden, zonder ergens acht op te slaan langs onze loopgraven rennen, blind op de vlucht als lemmingen. Niemand greep naar de dieren, niemand wilde er een doden om het op te eten, hoe hongerig we ook waren. Als vermomde engelen van de dag des oordeels verdwenen de doorweekte spookwezens weer uit het zicht, springend over de in het grauwe ochtendlicht zwartblinkende moddervlakte. Verbluft tuurden we naar het donkere oppervlak van de narimpelende rivier. In de verte zagen we de vage weerglans van het naderende water in de polders. De commandanten gingen de rangen langs en herhaalden telkens dat de ravitaillering moeizaam zou verlopen en dat we het dagenlang alleen zouden moeten klaren,

met weinig versterking van het land achter ons. Het enige wat ons nog werd rondgedeeld, waren blikjes sardines en vochtige beschuit. De mannen vloekten en kokhalsden door de combinatie van de pas gedronken koffie met het zout van de sardines.

Er werd een verbod afgekondigd ons nog te verplaatsen voor wat men de 'natuurlijke behoefte' noemde. Veel soldaten deden hun behoefte overigens al sinds een week waar ze zaten, men piste desnoods in de broek om het een ogenblik warm te krijgen in de vervloekte ochtendnevel. In de hoeken van onze loopgraven groeide de berg uitwerpselen dagenlang aan, we probeerden ernaast te kijken. Soms gooide men er een paar spaden aarde over, maar de doordringende stank zat allang in onze kop, in onze adem, in onze botten. We leven hier godverdomme primitiever dan holbewoners, zei Carlier, en hij spuugde in de modder.

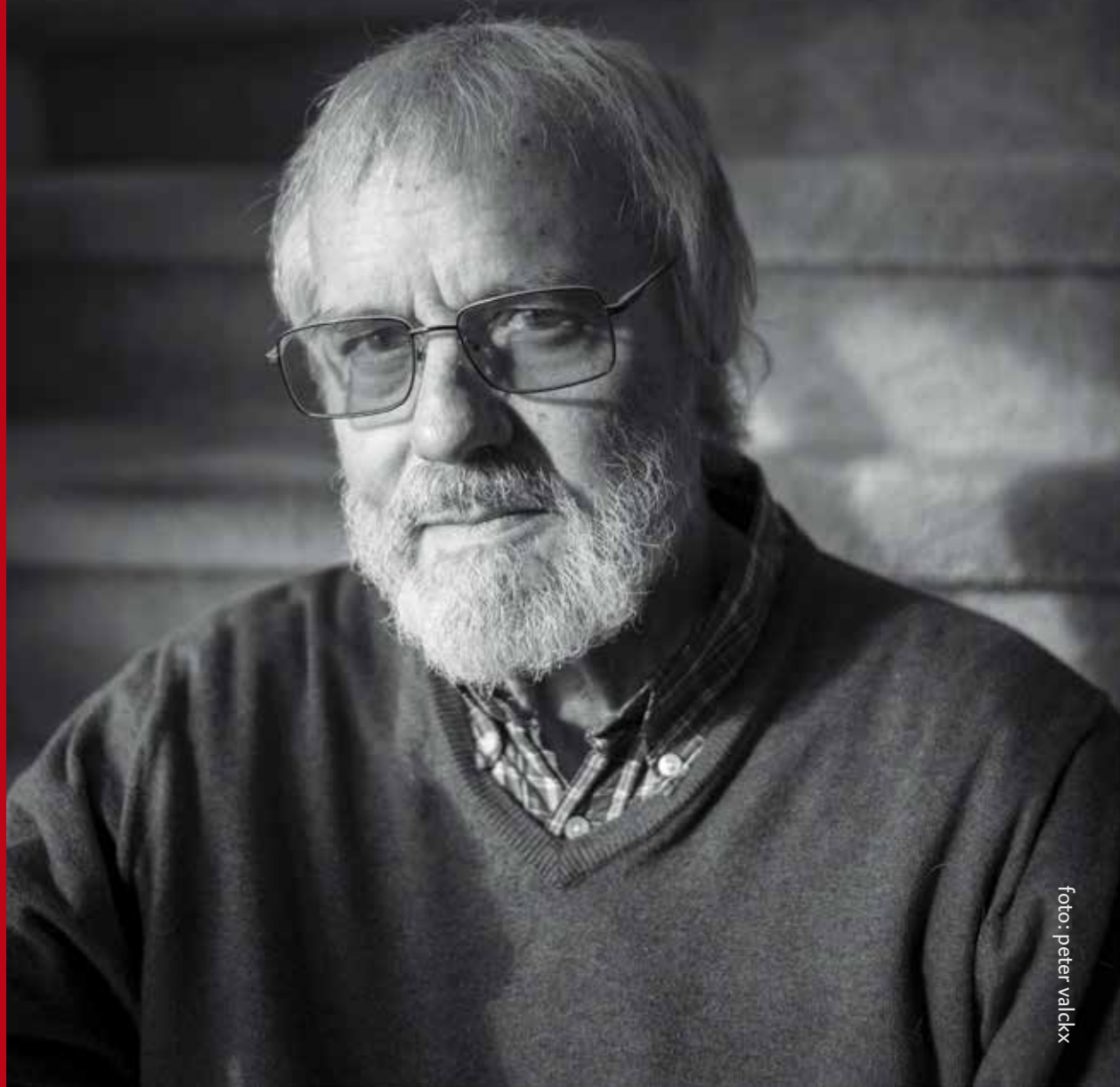
Op een ochtend, een week later, hoorden we een kind schreien. Een jongen van een jaar of tien stond op de andere oever. De commandant verbood ons het jongetje op te halen. Carlier zei dat het een schande was, hij trok zijn uniform uit, sprong in het water en zwom naar de overkant. Net toen hij het kind de hand wilde reiken, liep het weg. De Duitsers vuurden uit alle monden, we hadden geen idee vanwaar. Carlier viel achterwaarts, rolde van de berm het water in, dook onder, kwam pas weer boven toen hij aan onze kant was. Iedereen had het spektakel ademloos gevolgd; Carlier werd aan land getrokken, de commandant zei dat hij eigenlijk een zware straf verdiende, maar bij het zien van onze verontwaardiging over de handelwijze van de Duitsers, liet hij de zaak zo.

We werden vervuld van het besef een vijand tegenover ons te hebben die geen enkele morele scrupule meer kende. Dit soort psychologische oorlogsvoering was nieuw voor ons, we waren opgevoed met strenge militaire eer, moraal en krijgskunst, we hadden sierlijk leren schermen en reddingsoefeningen leren uitvoeren, we hadden leren nadenken over de eer van de soldaat en het vaderland. Wat we hier zagen was van een andere orde. Het woelde onze gedachten en gevoelens om, we voelden met angst in ons hart dat we andere mensen werden, bereid tot alles wat we tevoren hadden geschuwd.

Uit: Stefan Hertmans,
Oorlog en terpentijn,
De Bezige Bij Amsterdam
2013, p. 206-208. (met
vriendelijke toestemming
van de auteur)

Met 'Nooit meer oorlog', begon de Europese samenwerking. Voor Veit Bader is dit nauw verbonden met democratisering. Eenvoudig is dat niet. Fragmenten uit een gesprek over de paradoxen van Europa.

Door *Yolande Janssen* en
Erica Meijers



Veit Bader — “De Europese Unie is adequater dan de natiestaat”

De emeritus professor in de sociologie en de sociale en politieke filosofie aan de Universiteit van Amsterdam, Veit Bader, is zelf een oorlogskind. Hij is geboren in 1944. Toen hij acht maanden was werd zijn geboortestad Ulm in Duitsland gebombardeerd. Terwijl de stad in rook opging, vluchtten zijn oma en tante met hem in de kinderwagen door de brandende stad. Dat beeld staat Bader nog altijd voor ogen. Maar de familiegeschiedenissen over oorlog reiken verder terug: “Als kind hoorde ik al jong verhalen over de Eerste Wereldoorlog van mijn beide grootmoeders, vooral over de novemberrevolutie van 1918: mijn grootvader weigerde als commandant van de lokale politie in Neurenberg te schieten op de stakende spoorwerkers. Hij had de ineenstorting van het keizerrijk zien aankomen. Ook hoorde ik verhalen over de inflatie in 1923, waarin ze allemaal hun geld zijn kwijtgeraakt en die een van de wegbereiders was van het nationaalsocialisme. Mijn grootmoeder was liberaal en moest niets van de nazi’s hebben, maar ze kreeg enorme problemen met haar eigen kinderen. Die hebben haar bij de Gestapo aangegeven.”

“Mijn vader was fascist, en hij was lid van de Waffen SS. Toen ik na de oorlog, vanaf een jaar of dertien, begon te begrijpen wat dit betekende, verkilde mijn relatie met mijn vader. Hij wilde er niet over praten. Pas twee jaar voor zijn dood vertelde hij dat hem in 1943 duidelijk was dat de oorlog verloren was. Toen hij in 1944 met zijn compagnie de Westgrens verdedigde heeft hij gezegd: we houden ermee op, we

gaan ervan door. Vervolgens verbleef hij tot 1947 in krijgsgevangenschap. Dit had hij natuurlijk moeten vertellen toen ik dertien was. Voor mij was het hopeloos, en dat betekende dat die hele generatie mannen hopeloos was. Dat heeft diepe impact gehad. Ook omdat ik begreep dat de BRD-staat op alle niveaus nog veel oud-nazi’s bevatte. Als ik mij al met Duitsland wilde identificeren, dan kon dat alleen met het ‘andere’ Duitsland, de DDR, want daar had wel een grondige denazificatie plaatsgevonden.”

“Ik was er dus één van de *vaterlose Generation*. Wij groeiden op zonder vaders en hadden bovendien een verstoorde relatie met hen. Voor ons hoorden ook veel van de docenten aan de universiteit bij ‘die oude rotzakken’. We hadden allemaal een probleem met mannelijke autoriteit en dat verklaart ook voor een deel het specifieke van de Duitse studentenbeweging van de jaren zestig, waar ik deel van uit maakte.”

Stabiele munt

“Twee grote angsten uit de twee oorlogen en de tijd erna hadden en hebben een grote invloed op de Duitse politiek. Ten eerste de honger en het gebrek, en ten tweede de geldontwaarding, tot twee keer toe. Ook in mijn familie heeft het een grote impact gehad dat er na 1945 weer een nieuwe munt kwam, waardoor we voor de tweede keer bijna al ons geld verloren. De politieke consequenties daarvan: koste wat het kost voorkomen dat er weer oorlog komt, en economisch een zo stabiel mogelijke munt. Dat

laatste past Duitsland nu ook op de euro toe, met fnuikende gevolgen voor Europa. Natuurlijk moet je de weeffouten van de euro repareren door de overdracht van fiscale en economische bevoegdheden, maar de druk die wordt uitgeoefend op landen die aarzelen, dat ze dan maar uit de EMU en misschien ook maar meteen uit de Europese Unie moeten. Die druk ondermijnt het hele project.”

Uitgeholde democratie

“Ik deelde de conclusie van ‘nooit meer oorlog’, maar voor mij was en is het ook evident dat de natiestaat niet deugt. Vele, urgente mondiale problemen kunnen we überhaupt niet meer op nationaal niveau behandelen. Leuk of niet, we moeten wel samenwerken in Europa. Natuurlijk zijn er nog veel problemen: het is nu eenmaal moeilijk om een nieuw type politieke eenheid te ontwikkelen en dat tegelijkertijd op democratische wijze te doen. Geen enkele natiestaat heeft dat gedaan. Die waren er, vervolgens werden ze een constitutionele staat en pas daarna kwamen er democratische revoluties. Als je allebei tegelijk wil ontwikkelen, zoals via ‘export van democratie’ in Irak of in de Arabische lente, lukt dat dus niet. Het gekke is dat men van de Europese Unie dacht dat het daar in één ruk zou kunnen, terwijl het natuurlijk een project van de elites was, dat vervolgens stapsgewijs gedemocratiseerd moet worden. Iedereen kritiseert het gebrek aan democratie in de EU, terwijl het de lidstaten zelf zijn die de democratisering tegenhouden omdat ze geen

bevoegdheden willen overdragen. Hier stuiten we op een paradox: men klaagt over het gebrek aan democratie in de EU, maar kijkt niet naar het gebrek aan democratie in de lidstaten.”

“Doen we dat wel, dan zien we weliswaar democratische verkiezingen, maar ook een machteloos parlement met een machteloze regering. Ook dat is een paradox: op het moment dat de daadwerkelijke soevereiniteit van staten, in de zin van wat ze kunnen bereiken voor mensen, stelselmatig afneemt, wordt het gebabbel over het behoud van nationale soevereiniteit almaar massiever. Zie dat onzinnige initiatief van Ewald Engelen, Thierry Baudet en Paul Cliteur voor een EU-referendum. Als je mensen op zo’n domme manier vraagt of ze voor of tegen zijn, weet je dat ze ‘nee’ gaan zeggen. En wat dan? Engelen weet toch heel goed dat bijvoorbeeld regulering van financiële markten alleen op internati-

onaal niveau kan. Er is sprake van heimwee naar een geïdealiseerd model van de sterke sociaaldemocratische natiestaat die voor een gecontroleerd kapitalisme en een gezonde welvaartsstaat zorgt. Maar dat is allemaal passé. We kunnen niet meer terug, o.a. vanwege het beleid van deregulering en liberalisering. Dat is echt niet alleen door de EU ingevoerd, maar zeker ook door de regerende sociaaldemocratische partijen zelf: in Engeland (Blair) net zo goed als in Duitsland (Schröder). Dus het is eigenlijk een soort politiek van kop in het zand. Democratie op het niveau van de natiestaat betekent feitelijk een uitgeholde democratie.”

“Intussen werken we wel samen met allerlei internationale organisaties die nog veel minder democratisch zijn dan de Europese Unie. Maar wie hoor je ooit over democratisering van de Wereldbank, de WTO enzovoort? Dat zou andere koek zijn. Nu wordt democratie versmald tot parlement en regering. Mijn visie op democratie is verbonden met de socialistische traditie. Je moet zorgen dat in het alledaagse leven vormen van zeggenschap bestaan. Je ziet nu dat mensen zelf initiatieven nemen omdat de overheid het zo ongelooflijk slecht doet. Daar verandert niets aan door het met een neoliberale draai een ‘participatiesamenleving’ te noemen.”

Legitimiteit

“Kijk, je hebt twee soorten democratische legitimiteit: input en output. Bij input gaat het dan om het volk, niet alleen als staatsburger, maar ook als werknemer,

consument, gebruiker van lucht enzovoort. Door de organisatie van belangen kunnen via overleg en onderhandeling oplossingen voor problemen gevonden worden. Als je alle relevante organisaties, NGO’s, sociale bewegingen enzovoort bij elkaar brengt, moeten ze elkaars perspectief aanvaarden, met als gevolg een herdefinitie van het probleem. Illegalen of hun organisaties moeten bijvoorbeeld meepraten over immigratiebeleid. Dan vindt men soms hele productieve oplossingen. Daarin is de Europese Unie ijersterk, veel beter dan de lidstaten. De oplossingen zijn de output die het hele proces legitimeren. Je hebt dus geen abstract volk nodig, democratische legitimiteit bestaat in zoverre zij in de praktijk wordt waargemaakt doordat zaken beter gaan. Als dat werkt, worden parlementen jaknikkers, want een voorstel waar alle relevante belanghebbenden achterstaan kan je moeilijk verwerpen, net zoals nu voorstellen van de sociale partners zelden worden afgewezen. Wie nog denkt dat je democratie alleen kan organiseren via die oude formule, verkiezingen, parlement en regering, begrijpt de wereld niet.”

Lotsverbondenheid

“Het idee dat een Europese democratie niet kan omdat er geen Europees volk bestaat, is flauwekul. We hebben burgers en verkiezingen in Europa. De Europese politieke partijen kunnen dus met een Europees programma komen in die nog nationaal georganiseerde Europese verkiezingen. Het is moeilijk, maar juridisch kan het. Dat is

/

**Democratie
op niveau van
de natiestaat
betekent feitelijk
een uitgeholde
democratie**

weer zo'n idiote paradox: in een tijd dat duidelijk is dat de idee van culturele homogeniteit of nationale cohesie een gigantische mythe is, wordt diezelfde mythe opnieuw gecreëerd als voorwaarde voor de ontwikkeling van een 'demos', het volk in politieke zin. De 'demos' van de natie staat ontstond pas door oorlog, uitroeiing en assimilatie-politiek. En zelfs dat niet volkomen, want er bleven altijd buitenstaanders. Als je al een politieke gemeenschap als basis voor democratie nodig hebt, dan bestaat die uit de gedachte dat je een gemeenschappelijke toekomst hebt. Een vorm van lotsverbondenheid dus."

"Zelfs van de welvaartsstaat kun je niet beweren dat die alleen nationaal mogelijk is, want de ideeën daarover in de socialistische beweging waren internationaal en dateren van voor de tijd dat de nationale staat uitgeroepen werd tot ontwikkelaar van de welvaartsstaat. Historisch gezien is het andersom: door de invoering van sociale verzekeringen van bovenaf door bijvoorbeeld Bismarck, werd het voor arbeiders aantrekkelijk zich met een staat te identificeren. Wat dat betreft zou de invoering van een minimum sociaal stelsel op Europees niveau helpen. Dergelijke maatregelen zorgen voor de opbouw van een Europese identiteit. In de jaren tachtig en negentig waren er voorstellen in die richting, maar de nationale regeringen wilden niet."

"Om lotsverbondenheid te scheppen heeft Europa ook symbolen nodig. Zoals Kohl en Mitterrand die elkaar in Verdun de hand gaven,

of zoals Willy Brandt, die kon dat ook goed. Eén knieval in Auschwitz is beter dan honderd boeken over verzoening. Wat dat betreft is de Europese Unie altijd enorm zwak geweest. In plaats van die ongelooflijk saaie opening van het parlementaire jaar in Straatsburg, zou je een enorm feest moeten organiseren, waardoor mensen het gevoel krijgen: 'daar gebeurt het'. En dat moet je met je programma verbinden. Verreweg de meeste Europese rapporten zijn uitstekend, maar niemand leest ze. Het Deense parlement heeft een commissie die precies volgt wat hun politici in de Europese Unie doen. Dat wordt gerapporteerd in het parlement en dan goedgekeurd. Dat zouden alle lidstaten moeten doen. Dan kunnen ze achteraf niet meer zeggen: het wordt daar allemaal in Brussel bekooktoofd. Want ze deden het namelijk zelf, maar vervolgens klagen ze. Dat gedrag ondermijnt het vertrouwen in de Europese Unie."

Oorlog en vrede

"Het is ondenkbaar dat we terug zouden keren naar besluitvorming enkel op nationaal niveau. Dat kan gewoon niet! Je moet de transnationale politieke processen democratiseren en transparant maken. Dat vergt enorm veel denkwerk en experimenten, maar het kan. Als je in Amerika of Australië met politieke theoretici spreekt, dan zeggen ze allemaal: de Europese Unie is een fantastisch experiment. Van binnenuit zie je alleen wat er niet werkt, terwijl we bezig zijn met iets historisch nieuws dat in elk geval potentieel adequater is als vorm

van bestuur en beheer dan de naties-taten."

"Drie maanden geleden had ik een reünie van mijn eindexamen klas. Van de vijftientig waren er drie overleden. In historisch perspectief is dat absoluut verbijsterend. We zijn allemaal van net na de oorlog en hebben als generatie enorme mazzel gehad. Het is denk ik de eerste generatie in Duitsland die geen oorlog heeft meegemaakt in eigen land. Daarvoor zou er van zo'n klas vrijwel niemand meer over zijn. Misschien moet je ouder worden, of in een oorlogsgebied werken om je ervan bewust te zijn hoe fenomenaal het is dat wij hier, mede dankzij Europese samenwerking, in vrede met elkaar leven. Maar toch, als je me vraagt of oorlog nog denkbaar is in Europa, dan zeg ik: ja. De dreiging van een nucleaire oorlog is er nog: je moet hopen dat mensen als Poetin begrijpen dat ze die knop niet moeten indrukken. In 1913 dachten mensen ook niet dat er oorlog zou komen; ook de huidige conflicten kunnen zo weer uit de hand lopen, door een kleine gebeurtenis die niemand kan bedenken. Daar ben ik van overtuigd. Er zijn altijd voldoende spanningen en ik vrees dat dat ook altijd zo zal blijven."

Gedenk de Grote Oorlog Europees

De verhalen over de Grote Oorlog blijven doorgaans binnen een nationaal perspectief.

De oorlog van 1914-1918, die een hele Europese generatie uitdunde, verminkte en voor het leven tekende, wordt nauwelijks gezamenlijk herdacht.

Dat moet anders.

Door **Erica Meijers**

In veel Europese landen staat 1914-1918 in het geheugen gegrift als het inferno, dat de hooggestemde verwachtingen over de net begonnen twintigste eeuw deed omslaan in ontredde, haat en verdriet. Of, zoals de Franse dichter Paul Valéry (1871-1945) het in 1919 formuleerde: “Wij beschavingen weten nu dat we sterfelijk zijn”.

In Nederland heeft deze oorlog om begrijpelijke redenen minder diepe sporen getrokken. Nederland deed niet mee, al kreeg het te maken met een grote groep vluchtelingen uit voornamelijk België, met gebrek aan voedsel en met veel onzekerheid. Ons land ontkwam evenmin aan de gevolgen van dit conflict in Europa, dat twintig jaar later tot een nieuwe overtreffende trap van het onvoorstelbare leidde. De oorlogsverhalen die mij als kind verteld werden gingen allemaal over 1940-1945. Geen grootvader of overgrootvader die in de loopgraven had gezeten, waar zoveel idealen letterlijk aan stukken vlogen. Ik haal het nu in door romans over de oorlog te lezen: schokkende verslagen over de gruwelen van de loopgraven, die de soldaten van alle nationaliteiten gelijkelijk ondergingen. En ik vraag mij af: nu de Grote Oorlog honderd jaar achter ons ligt, en we al meer dan zestig jaar samenwerken in Europa, is het mogelijk en zinvol om die oorlog gezamenlijk te herdenken?

Wat zou dat opleveren? Heeft het door economische en monetaire crises toch al zo verdeelde Europa baat bij het oprakelen van de ruzies en ellende van vroeger? Want wie gedenkt, maakt de geesten van het verleden wakker, brengt oude conflicten tot leven en stelt de doden weer in ons midden.

Dat is niet zonder risico, want het kan huidige discussies extra zwaar maken. Bijvoorbeeld die over de toegenomen importantie van Duitsland in het huidige Europa, of die over de monetaire unie. Wie echter wil dat het project van Europese samenwerking dieper wortel slaat dan alleen in bestuurlijke en commerciële kringen; wie wil dat het draagvlak van de Unie groter wordt, ontkomt er niet aan (ook) die

oude geesten in het gezicht te zien. Willen we uit de huidige patstelling in Europa komen van enerzijds het gebrek aan economische solidariteit, en anderzijds het gebrek aan democratische legitimatie en organisatie, dan zullen we de spade een slag dieper in de Europese historische en culturele bodem moeten slaan. En in die bodem liggen nu eenmaal de doden van al die oude conflicten, die in de vertellingen van ouders en grootouders in Europa nog altijd rondwaren.

Aan de hand van drie stellingen verdedig ik hier het belang van een gezamenlijk gedenken. Ten eerste: de Eerste Wereldoorlog is een gemeenschappelijke Europese ervaring. Vervolgens: de Eerste Wereldoorlog is een particuliere en lokale ervaring. Tenslotte: Europa kan alleen bestaan als er ook een uitwisseling van culturele en historische ervaringen plaats vindt en er over die ervaringen openlijk kan worden getwist.

Een Europese ervaring

De Eerste Wereldoorlog betekende het begin van de ineenstorting van de moderniteit zoals die tot dan toe was gemunt: een beweging van voortdurende vooruitgang op het gebied van kennis, technologie, welvaart en – en dat omvatte het gehele project – van de mens zelf. De mens (en daarmee dacht men aan de West-Europeaan) zou niet alleen een beter leven krijgen, maar ook in moreel opzicht een beter mens worden. Hij zou zelf nadenken, de oude mythen en onzekerheden van zich afschudden en, daarbij geholpen door de kunst, een mens worden, die zelfbewust en weldenkend almaar op een hoger geestelijk plan zou komen. De twintigste eeuw begon optimistisch, al waren er critici. De bekende drie meesters van de achterdocht, zoals de Franse denker Paul Ricoeur hen noemde, hadden hun vragen gesteld: Freud bij de rationaliteit van de mens, Marx bij de kapitalistische industrialisatie en Nietzsche bij moraal en religie. Ook bij de kolonisering van de landen ver weg waren al fundamentele vragen gesteld, bijvoorbeeld door de Spaanse Dominicaan Bartolomé de las Casas, één van de eersten die het opnam voor de mensenrechten van de Indianen in de Nieuwe Wereld. Het moderne Europa stond vanaf het begin onder kritiek. Sterker nog, juist die voortdurende kritiek en twijfel aan zichzelf maakte het tot een moderne samenleving.

Maar de duistere zijde van deze in de grond optimistische wereld zou pas op catastrofale wijze zichtbaar worden in de ‘korte twintigste’ eeuw. Achteraf is het schokkend te lezen, dat veel van de meest gerespecteerde denkers en intellectuelen met groot enthousiasme in de oorlog trokken. Het zou, dankzij alle moderne technologische verworvenheden, snel voorbij zijn en roem en versterking van het nationale bewustzijn brengen, zo dacht men. Paul Valéry merkt daarom in het al eerder aangehaalde essay *La Crise de l'Esprit* op, dat de vooruitgang zelf de vernietiging mogelijk had gemaakt. Al die technische en

De Grote Oorlog betekende het bankroet van het idealisme, de gedachte dat de geest de wereld draagt en almaar beter maakt

\

wetenschappelijke kennis en al die hoogstaande morele kwaliteiten als plichtsgevoel en discipline, maakten het kwade in deze omvang mogelijk. “Zoveel verschrikkingen waren niet mogelijk geweest zonder zoveel deugden”, aldus Valéry. De oorlog liet niet alleen een materiële, maar ook een spirituele ravage na. Europa herkent zichzelf niet meer, constateert Valéry. De Grote Oorlog betekende het bankroet van het idealisme, de gedachte dat de geest de wereld draagt en almaar beter maakt. De Tweede Wereldoorlog verdiepte en versterkte deze breuk nog eens. Een gevoel van diepe zinloosheid kwam er voor in de plaats. Soldaten uit vrijwel alle Europese landen deelden in de loopgraven niet alleen de ervaring van kou, honger, modder, ratten en het alles relativerende besef dat elke seconde de laatste kan zijn, maar ook die beslissende ervaring dat alles wat ze tot dan toe over het ‘goede leven’ geleerd hadden, zijn betekenis verloor.

Erich Maria Remarque vocht mee als Duitse soldaat. In 1929 verscheen zijn beroemd geworden roman *Im Westen nichts Neues*. Aan het begin van het boek schrijft de hoofdpersoon over zijn vroegere leraren, die hun leerlingen op school voor de oorlog hadden gerecru-teerd:

..... Voor ons achttienjarigen hadden ze bemiddelaars moeten worden, ze hadden ons de weg moeten wijzen naar de wereld van de volwassenen, naar de wereld van de arbeid, de plicht, de cultuur en de vooruitgang, naar de toekomst. We dreven soms dan wel de spot met hen en hielden hen soms voor de gek, maar in wezen geloofden we in hen. Het begrip autoriteit dat zij belichaamden, was in ons denken verbonden met dieper inzicht, met een ware, menselijke wijsheid. Maar de eerste dode die wij zagen, vermorzelde deze overtuiging. [...] Het eerste trommelvuur bewees onze vergissing en deed het wereldbeeld ineen storten dat zij ons hadden bijgebracht. Terwijl zij nog schreven en redevoeringen hielden, zagen wij veldhospitaal en stervenden; – terwijl zij de dienst aan de staat nog als het hoogste aanprezen, wisten wij al dat de doodsangst sterker is. [...] En we zagen, dat niets van hun wereld overeind bleef. We waren plotseling op een verschrikkelijke manier alleen; – we moesten daar alleen onze weg mee vinden.

En als hij zelf zwaar gewond in een lazaret ligt, zegt hij, aan het eind van het boek:

..... Het is niet te begrijpen, dat zulke gehavende lichamen nog menselijke gezichten hebben, die zich het leven van alledag toewenden. En dit is nog maar één enkel veldhospitaal, één enkele plek – er zijn er honderdduizenden in Duitsland, honderdduizenden in Frankrijk, honderdduizenden in Rusland. Hoe zinloos is alles, wat

ooit geschreven, gedaan en gedacht is, wanneer zoiets mogelijk is! Het moet allemaal gelogen en betekenisloos zijn, wanneer een duizenden jaren oude beschaving niet eens kon verhinderen dat al deze stromen bloed vergoten worden, dat er van deze kerkers vol kwellingen honderdduizenden bestaan.

In hetzelfde jaar beschrijft de Engelse auteur Richard Aldington in *Death of a Hero* zijn eigen oorlogservaringen in de vorm van een afrekening met het Victoriaanse wereldbeeld en een ode aan een dode soldaat, die hij diep benijdt:

“Je wilt een vendetta van de doden tegen de levenden.” Ja, dat is waar, ik wil een vendetta, ik heb een onbevredigd verlangen naar wraak. Ja, een vendetta. Geen persoonlijke vendetta. Wat ben ik? O god, niets, minder dan niets, een lege dop, een restje afval, een half opgegeten brokje op een bord, een stuk uitschot. Maar een onpersoonlijke vendetta, een onrustig geweten schreeuwend in de wildernis, een rivier van tranen in de woestijn. Welk recht heb ik om te leven? Zijn het er vijf miljoen, tien miljoen, twintig miljoen? Wat doet het exacte aantal ertoe? Ze zijn er, en wij zijn verantwoordelijk. Helse martelingen, wij zijn verantwoordelijk! Als ik een ongeschonden man van mijn generatie tegenkom, wil ik hem toeroepen: “Hoe ben je ontkomen? Hoe ben je de dans ontsprongen? Wat voor vuile truc heb je uitgehaald? Waarom ben je niet dood, bedrieger?” Het is vreselijk om je eigen leven te hebben overleefd, om je te hebben onttrokken aan je lot, om langer te zijn gebleven dan je welkom was. Er is niemand op aarde die het iets kan schelen of ik leef of sterf, en ik ben er blij om, zo blij. Ik ben alleen, ijselijk alleen. Jullie, de oorlogsdoden, ik denk dat jullie vergeefs stierven. Ik denk dat jullie voor niets de dood ingingen, voor een windvlaag, voor dom geklets en mooipratery, voor een stunt van een krant, voor politieke zwendel. Maar jullie zijn tenminste dood. Jullie boden geen weerstand aan de scherpe, zoete schok van de kogels, het plotselinge uiteenspatten van een granaat, de naar binnen vloeiende kwelling van gifgas. Jullie zijn overal vanaf. Jullie kozen het beste deel.

Deze twee fragmenten zijn gemakkelijk aan te vullen met passages uit romans uit Frankrijk, België of Rusland. Paul Valéry concludeert in zijn essay: het nationalisme is failliet, het idealisme vermoord. De kennis heeft zijn onmacht gedemonstreerd om wat dan ook maar te redden. De wetenschap is onteerd door de toepassing van zijn verworvenheden en dodelijk geraakt in zijn morele ambities. De illusie van een Europese cultuur is verloren.

De Eerste Wereldoorlog vernietigde de prille samenwerking van een elite van Europese schrijvers en kunstenaars, hij maakte een

eind aan de Tweede Socialistische Internationale. Hij leek de triomf van het nationalisme over deze pogingen tot een Europese cultuur en politiek. Het nationalisme is tot op de dag van vandaag een belangrijke politieke factor, en dat was zeker na 1918 het geval: na Versailles vierde in Duitsland de nationalistische rancune hoogtij en ook elders in Europa maakte het deel uit van het opkomende fascisme. Velen waren er echter met Valéry van overtuigd dat het nationalisme als humanistisch ideaal failliet was. Midden in die nationalistische en door oorlog verminkte jaren werd een ander Europa geboren. Het Europa van de gedesillusioneerde, nihilistische jeugd, met kunstbewegingen als de absurdistische en intuïtieve Dada, in 1916 als reactie op de oorlogsgruwelen in Zürich geboren. Het Europa dat een diep wantrouwen koesterde tegen militarisme en autoritaire bewegingen en dat in de ban kwam van democratisering en pacifisme. Het Europa dat in 1919, zonder de scherven van een Europese cultuur te kunnen lijmen, opnieuw begon samen te werken in de Volkenbond. Maar in 1939 ging dat alles opnieuw in stukken.

Een particuliere ervaring

De Eerste Wereldoorlog, gevolgd door de Tweede, verdeelde Europa tot op het bot. De Duitsers werden nog decennia lang gehaat, de Russen kwamen in de ban van de Leninistische revolutie, de Engelsen verloren hun imperium en trokken zich terug op hun eiland, de Belgen kregen te maken met een groeiend wantrouwen tussen Vlamingen en Walen. In Polen betekende 1918 het einde van een periode van buitenlandse overheersing die al sinds 1795 duurde. Op de Balkan begon door het uiteenvallen van de Habsburgse dubbelmonarchie een moeizaam en ingewikkeld proces van natievorming. De impact van de oorlog op de politieke verhoudingen verschilt van land tot land en van regio tot regio. En ook de schuldvraag en het elkaar toegebrachte leed blijft verdelen. Het is daarom hachelijk om zonder meer een gezamenlijke ervaring te veronderstellen. De opgedane, al dan niet gemeenschappelijke ervaringen worden bovendien verschillend geïnterpreteerd en herdacht.

Er zal altijd er iets blijven bestaan in de Franse, of Italiaanse, of Poolse ervaring van de Eerste Wereldoorlog (en in iedere andere ervaring) waartoe andere Europeanen geen toegang hebben. Niet omdat er een specifieke volksaard of nationale identiteit zou bestaan, want ook binnen elk land is sprake van diversiteit, maar omdat kennis van de geschiedenis nooit een objectieve en afgeronde kennis kan zijn. De geschiedenis maakt deel uit van onze visie op het heden en we kunnen nooit werkelijk weten 'hoe het eigenlijk geweest is'. Onze relatie met anderen is altijd een ontmoeting tussen verschillende ervaringen, waarbij onze waarneming van de ander en diens verhalen ook weer wordt gekleurd door onze eigen geschiedenis en ervaring.

Nationale herdenkingen doen geen recht aan de desillusie van de loopgraven

/

De Eerste Wereldoorlog is daarom tegelijkertijd een gezamenlijke Europese ervaring, waarin Europeanen elkaar kunnen herkennen, als ook een particuliere ervaring, waarbij we voor elkaar vreemden blijven.

Europa gedenkt

Heeft het zin de Eerste Wereldoorlog in Europa te gedenken? In zekere zin is die vraag overbodig, want het gebeurt natuurlijk al. Er zijn vooral dit jaar tal van herdenkingen door heel Europa. Het punt is dat dit vrijwel allemaal nationale herdenkingen zijn, al worden hier en daar grensoverschrijdende plechtigheden georganiseerd en nemen diplomaten en soms staatshoofden deel aan elkaars herdenkingen. Het grote probleem bij deze herdenkingen is dat zij geen recht doen aan de conclusie van hen die diep gedesillusioneerd de loopgraven overleefden, namelijk dat het nationalisme failliet is, zoals Paul Valéry verklaarde. In plaats van een plek waar de nationale retoriek die tot de oorlog leidde geproblematiseerd wordt en oorlog als een mensonterend verschijnsel wordt afgezworen, reproduceren deze herdenkingen het nationalistische vertoog. Een goed voorbeeld hiervan is de aankondiging van de Britse Royal Mint in januari van dit jaar om een herdenkingsmunt voor de Eerste Wereldoorlog te maken met daarop de beeltenis van de beroemde generaal Lord Kitchener, zoals die tijdens de oorlog op de rekruteringsposters verscheen met de tekst: 'Your country needs you'. Voor de ervaring waaraan Richard Aldington en Erich Maria Remarque met hun romans een stem gaven, is hier geen plaats.

Daarom is een andere manier van gedenken nodig. Een die de samenwerking tussen Europeanen bevordert en die de vrede onderhoudt. Voor de Europese Unie is tot nu toe nog niemand ten oorlog getrokken. Het lijkt me misplaatst om de EU vredesmissies of de doden in de Oekraïne in dat licht te plaatsen. Sterven doe je, althans volgens de nationalistische retoriek, voor het vaderland. Populisten zeggen nogal eens dat Europa zinloos is omdat er geen Europees volk is. Dat heeft als voordeel dat er ook geen Europees vaderland is waarvoor je moet willen sterven. De Europese Unie heeft niets heroïsch, integendeel, het is een nogal rommelig geheel dat van historische toevaligheden en politieke compromissen aan elkaar hangt, en het is nog niet gelukt om dat achter een glanzende ideologie te verbergen. De EU vertoont nog vele hiaten en deficiëten. Zij schreeuwt als het ware om kritiek. Juist dit feit, dat de EU geen representatie is van het nationalisme en dat het nog altijd op zoek is naar haar juiste politieke vorm, maakt haar bij uitstek geschikt de organisatie van een ander soort van gedenken op zich te nemen, een waarin niet de oorlog, maar de vrede centraal staat. In het Europese parlement werken Fransen, Duitsers, Belgen, Hongaren en Italianen samen. Ze zijn niet georganiseerd langs nationale lijnen, maar in politieke fracties. De herdenking van de Eerste

Wereldoorlog moet uiteraard geen onderwerp worden van politiek gekrakeel en het winnen van stemmen. Toch zou een herdenking onder de auspiciën van het Europese parlement, waar diversiteit en meer-taligheid een vanzelfsprekend gegeven zijn, een welkome opschudding van de nationale en militaire herdenkingscultuur kunnen inhouden. Laten de Europarlementariërs hun grootmoeders en grootvaders uitnodigen en naar hun verhalen luisteren. En laten zij dat vooral ook buiten Brussel doen, op allerlei plekken in Europa. Het gaat er niet om één verhaal over de Grote Oorlog te produceren. Juist de verschillende interpretaties van de Eerste Wereldoorlog, zijn oorzaken en gevolgen, moeten zichtbaar worden. De doden kunnen niet meer spreken. Hun toekomst is nooit werkelijkheid geworden en Europa is ook door al die onvervulde beloftes wat zij nu is. De levenden zullen moeten vertellen wat hen beweegt en dierbaar is. Wat zij verloren hebben en wie zij ooit hopen te worden. Daardoor ontstaat mogelijk de ruimte en het vertrouwen die de Europese Unie zo keihard nodig heeft om gezamenlijk te kunnen handelen.

In de geschiedenisboeken kunnen verhalen worden opgenomen uit andere landen, zodat scholieren van meet af aan begrijpen dat geschiedschrijving er heel verschillend uit kan zien. Ook zouden nieuwe rituelen ontworpen en uitgetoetst kunnen worden, in de geest van Mitterrand en Kohl, die in 1984 tijdens de herdenking in Verdun (ruim 800.000 doden in 1916) elkaars hand grepen en minutenlang vasthielden. Rituelen die niet gericht zijn op de reproductie van nationalistische retoriek, maar die zich richten op wat we in de toekomst met elkaar hopen te worden.

Valéry vraagt zich af wat vrede is. Zijn antwoord: “Vrede is misschien de toestand waarin de natuurlijke vijandschap tussen mensen op creatieve wijze haar uitdrukking vindt, in plaats van zich te vertalen in destructieve activiteiten als oorlog. De Europese Unie is, samen met andere Europese organisaties, bij uitstek geschikt om te midden van alle onvermijdelijke politieke spanningen nieuwe vormen van gedenken en samenleven in Europa te scheppen. Zoals de monetaire unie niet kan functioneren zonder aanvullend economisch beleid, zoals de solidariteit in Europa een minimum aan sociale zekerheid voor iedereen verlangt, zo heeft de politieke samenwerking alleen toekomst wanneer zij wordt ondersteund door de uitwisseling van verhalen die ons maken tot wie we zijn.

/

Literatuur

Erich Maria Remarque, *Im Westen nichts neues*, Keulen 2004 (1929).

Paul Valéry, *La Crise de l'Esprit*, 1919.

Richard Aldington, *Death of a Hero*, London 2013 (1929).

Alle fragmenten vertaald door E.M.

Oorlogen trekken diepe sporen door de tijd. We leren ze niet alleen kennen uit schoolboeken en historische studies, maar ook door de verhalen van onze ouders en grootouders. Familieverhalen worden van generatie op generatie doorgegeven en bepalen niet alleen ons beeld van de oorlog, maar vormen ook onze identiteit. De herdenking van 1914 nodigt uit tot het vertellen van deze verhalen, tot nadenken over vergeving en over onze verantwoordelijkheid in het heden.

“Vier generaties is als vier dagen”

Door **Benoit Lechat**

Ik heb mijn grootvader niet gekend. Hij is overleden in 1951, negen jaar voor mijn geboorte, zes jaar na het einde van de Tweede Wereldoorlog. Alles wat ik van hem weet is dankzij de verhalen van mijn vader en de sporen die hij zorgvuldig heeft bewaard.

In augustus 1914 is mijn grootvader zestien jaar. Hij woont in Luik, veertig kilometer van de Duitse grens, samen met zijn moeder, een weduwe, en zijn jongere broer en zus.

Op 7 augustus wordt de stad bezet, terwijl vlakbij de gevechten nog tot midden augustus doorgaan. In november 1915, ook al is hij dan pas zeventien jaar, besluit mijn grootvader zich bij het Belgische leger aan te sluiten dat nog strijd levert aan de oevers van de rivier de IJzer in West-Vlaanderen. Met een groep leeftijdsgenoten besluit hij om de route via Nederland te proberen. Daar wordt immers niet gevochten. Maar van Vaals tot Knokke hebben de Duitsers een ‘Dodendraad’ gebouwd, een tweehonderd kilometerlang zwaar bewaakt hek langs de Belgisch-Nederlandse grens. Deze versperring stond onder dodelijke elektrische spanning en moest verhinderen dat smokkelaars en oorlogsvrijwilligers België uit konden komen. Ook probeerden de Duitsers zo te voorkomen dat spionageberichten uit bezet gebied via Nederland geallieerde spionagediensten bereikten. De Draad kostte naar schatting vele honderden mensen het leven.

Grootvader wordt gevangengenomen. Hij heeft geluk, want verschillende jongens van zijn groep worden gedood. Sterven ze door het hek met 2000 volt of door Duitse soldaten? Ik weet het niet. Wat ik wel weet, is dat mijn grootvader naar een gevangenenkamp in Duitsland is gestuurd. Eerst in Sennelager in Rijnland-Westfalen en daarna naar Holzminden in Nedersaksen. Op de dag dat hij achttien wordt, schrijft hij zijn moeder: “Vandaag ben ik ter communie gegaan en dacht aan jou. We hebben hier een klein kapelletje waar we tussen vijf en half negen ’s ochtends een dienst kunnen bijwonen.” Ik stel me de

enorme vreugde van mijn arme overgrootmoeder voor, alleen met haar twee andere kinderen, bij de ontvangst van deze brief.

In 1916 wordt mijn grootvader gedwongen in een kolenmijn in Brambauer aan de Ruhr te werken. Tot drie keer toe probeert hij te ontsnappen, maar elke keer wordt hij gepakt. In november 1918 keert hij naar België terug. De gevangenschap heeft zijn sporen achtergelaten. In plaats van naar de universiteit te gaan om ingenieur te worden zoals zijn vader, gaat hij direct aan het werk in een elektriciteitscentrale. Al snel wordt hij een energieke baas, die zich enorm inzet voor de ontwikkeling van de streek, het Oosten van België waar hij zich na zijn huwelijk heeft gevestigd. Hij is elegant en sportief. Maar hij is ook een onrustig man, door angsten geplaagd. Hij rookt zoveel dat hij op 53-jarige leeftijd aan keelkanker overlijdt. De Tweede Wereldoorlog is dan nog niet lang voorbij, en er breekt eindelijk weer een tijd van vrede aan.

Ongeschoren

Ik herlees vandaag een aantal van zijn brieven en denk opnieuw aan alles wat mijn vader vertelde. De ongelofelijke angst die woedde onder de mooie en succesvolle buitenkant van deze man, raakt me. Ze heeft hem zijn leven lang gekweld. Ik weet niet welke gebeurtenissen aan de grondslag liggen van zijn onrust. Is het de afgrijselijke beproeving aan de Dodendraad? Zijn het de honden die hem grijpen, elke keer als hij probeert te vluchten? Ik weet het niet. Hij had een fobie voor Duitse herdershonden. Mijn vader was eveneens als de dood voor deze dieren en ik heb die angst geërfd. Ze is diep in mij verankerd, als een tastbaar spoor van het verleden.

In de herfst van 1938, ongetwijfeld na het verdrag van München dat het lot van Tsjecho-Slowakije bezegelde, wordt mijn grootvader gegrepen door de angst dat de bezetters van 1914-1918 zullen terugkeren. Hij stuurt mijn vader naar een kostschool aan de overkant van de Maas, die brede natuurlijke grens die hem op bedrieglijke wijze gerust stelt. De fami-

lie woont op de oostelijke oever en mijn grootvader – hij is een tegenstander van de neutraliteitspolitiek van de Belgische koning – weet dat het land ten oosten van de Maas bij een invasie zal worden opgegeven. In de winter van 1939, na de invasie van Polen door Duitsland, verlaat de hele familie de regio Luik en vestigt zich aan de Belgische kust. Grootvader pendelt met de auto tussen het westen en het oosten van het land, waar hij zijn activiteiten voortzet. Op 10 mei 1940, de dag dat Duitsland België binnenvalt, zit mijn vader op school (inmiddels weer een andere), in de buurt van Brugge. Grootvader komt hem onmiddellijk ophalen om zo snel mogelijk naar het zuiden te vertrekken. Hij wil zich in Frankrijk of Portugal vestigen. Het maakt indruk op mijn vader dat hij, die gewoonlijk zo veel zorg aan zijn uiterlijk besteedt, niet de tijd genomen heeft zich voor vertrek te scheren. Ze moeten vluchten, snel, zo snel mogelijk. Na wekenlang door Frankrijk te hebben gedwaald, keert de familie in de zomer van 1940 onverrichterzake terug in België, in de regio Luik. In 1944 wordt grootvader door de Duitse politie gezocht omdat hij de plattegronden van het Belgische elektriciteitsnet aan de geallieerden heeft bezorgd. Hij duikt onder in Brussel, tot de Amerikaanse en Engelse bevrijders in december 1944 verschijnen.

Maar in die maand begint de nachtmerrrie voor de derde keer. Na de gevechten in '14-'18 en 1940 keert de strijd voor een laatste keer terug in het eigenlijk al bevrijde oostelijke deel van België. De familie moet opnieuw vluchten voor het laatste tegenoffensief van het Duitse leger. Mijn jongste oom, op dat moment acht jaar oud, had op de muur van zijn kamer al de tekst 'Hitler is een schoft' geschreven. Als tot hem doordringt dat zij die zijn vader wilden grijpen weer terug zijn, krijgt hij een paniekaanval. Een ingekwartierde Amerikaanse soldaat ziet het gebeuren en zegt tegen mijn grootmoeder: "nu weet ik waarom we hier zijn". Altijd weer als ik dit verhaal aan mensen vertel, trilt mijn stem. Ik denk aan de jonge Amerikaanse solda-

ten die in de winter van 1944 in de sneeuw zijn gestorven om de overwinning te behalen op hen die de Belgische kinderen terroriseerden.

Ik zal daarom nooit anti-Amerikaans zijn. Maar ik zal evenmin anti-Duits zijn. Mijn ouders hebben ons de haat tegen de Duitsers niet geleerd, maar des te meer de haat tegen het chauvinisme en het militarisme. Hun weigering om de Duitsers te haten heeft het mogelijk gemaakt om Europa na 1945 weer op te bouwen.

Terreur

Het is moeilijk, misschien wel onmogelijk om het lijden van mensen met elkaar te vergelijken. Maar mij lijkt het dat het lijden dat mijn familie heeft gekend niet veel voorstelt naast het lijden van anderen, van wie vrijwel de hele familie is omgekomen bij de slachtingen onder de burgerbevolking aan het begin van de oorlog van 1914-1918. Het is vandaag in Europa nauwelijks meer bekend, maar in de maand augustus van 1914 zijn er in België duizenden burgers omgekomen in massaslachtingen. Men spreekt van vijfduizend slachtoffers alleen al voor Wallonië. Zij werden er door hun moordenaars op leugenachtige wijze van beschuldigd partizanen te zijn.

In de aangrijpende film *Trois journées d'août 1914: les murs de Dinant* (Drie dagen in augustus 1914: de muren van Dinant) van de Belgische cineast André Dartevelle is te zien hoe de terreur tot op de dag van vandaag zijn sporen heeft nagelaten bij de nabestaanden van de slachtoffers en hun kinderen. "De herinnering aan die dagen van terreur is springlevend", vertelt de achterkleindochter van een slachtoffer van de slachting van Dinant. "Voor elke generatie is het alsof het gister gebeurde. Vier generaties is als vier dagen." Op 23 augustus 1918 werden 674 inwoners van dit kleine dorpje uit het Maasdal, waaronder vrouwen en kinderen, op beestachtige wijze vermoord terwijl hun dorp plat gebrand werd. Dezelfde wreedheden werden in talloze andere dorpen en steden in België begaan.

Sommige historici menen dat de Duitse

soldaten er oprecht van overtuigd waren dat ze te maken hadden met partizanen. Maar hoe valt dan te verklaren dat een zo gedisciplineerd leger als het Duitse dezelfde gewelddadigheden in zoveel verschillende plaatsen beging, met een angst-aanjagende koelbloedigheid? Voor mij, net als voor de filmmaker André Dartevelle, ging er aan deze wreedheden iets vooraf, namelijk de weloverwogen beslissing om een 'totale oorlog' te voeren. Het was de sinistere prelude van de slachtingen die de hele twintigste eeuw zouden kenmerken. In 2001 kwam de Duitse minister van Defensie naar Dinant om zijn excuses aan te bieden uit naam van zijn land. Sindsdien wappert de Duitse vlag op de brug over de Maas, naast andere Europese vlaggen. Sommige nakomelingen van slachtoffers hebben er moeite mee dit te accepteren, anderen hebben vergeven. Het is moeilijk te zeggen waarom dat voor de een wel mogelijk is, en voor de ander niet. Er bestaan meerdere houdingen ten opzichte van vergeving.

Fatalisme

Voor mij is de politieke boodschap van augustus 1914 helder. De Europese verzoening is vandaag de dag realiteit. Maar het is een uitermate fragiele realiteit, die nooit is voltooid en die verbonden is met grote verantwoordelijkheden.

Niet alleen moeten we de terugkeer van chauvinisme en militarisme bestrijden, maar ook onze verantwoordelijkheid erkennen tegenover slachtoffers van terreur 'hier en nu', in Afrika, in Azië of elders. In februari 2014 denk ik elke dag aan de kinderen van Aleppo en ik kan het fatalisme van de Europeanen niet begrijpen, die weigeren dat de Europese Unie tot daden overgaat om te verhinderen dat het leger van Bachar El Assad zijn eigen burgerbevolking bombardeert en om te verhinderen dat de terreur tegen de Syrische kinderen nog generaties lang zijn sporen zal trekken in onze wereld.

/

Uit het Frans door Erica Meijers

Het Europa van de burgers

Interview met Europese politici

Ska Keller en José Bové

In de aanloop naar de Europese verkiezingen konden eind februari alle Europeanen twee topkandidaten voor de Europese Groene Partij kiezen. De winnaars van deze groene primary waren Ska Keller en José Bové, beide Europarlementariërs. Hoe verbinden zij Europese geschiedenis en politiek?

Door **Benoît Lechat** en **Erica Meijers**

In de familie van de uit Oost-Duitsland afkomstige Ska Keller (1981) circuleren geen verhalen meer over de Eerste Wereldoorlog. De betekenis van haar Duitse nationaliteit is voor haar beperkt: "Ik houd er niet van als mensen naar mij en José kijken en zeggen: het is Frankrijk en Duitsland. We zijn heel verschillend. Ik zie mijzelf vooral als Europees, ook omdat ik al een hele tijd actief ben in de *Federation of Young European Greens* en in het Europese Parlement. Natuurlijk maakt het verschil dat ik Duits ben: ik ben opgegroeid in een rijk land, hoewel het Oosten armer is, ik ben lid van de Europese Unie en van een tamelijk grote groene partij. Maar mensen hebben een heleboel identiteiten. José is boer en activist tegen de genetische manipulatie van gewassen, ik ben jong en een anti-nazi-activist. Ik wil niemand opleggen wat zijn of haar identiteit moet zijn. Voor sommigen is het heel belangrijk om bijvoorbeeld Frans of juist Beiers te zijn. Dat is geen probleem, zolang ze het niet gebruiken om anderen in diskrediet te brengen. Maar ik zou willen dat Europese politici vertegenwoordigers voor heel Europa zijn, niet alleen voor nationale of regionale belangen. Dat was ook de opzet bij de *primaries*: de steun van je eigen partij was niet genoeg om gekozen te worden. En alle Europeanen konden stemmen. Wij willen als Groenen echt een Europese partij zijn, met transnationale elementen en een echte Europese campagne."

Napoleon

José Bové (1953) werd bekend als leider van de Franse boerenbond die zich verzet tegen industrieel voedsel. Hij heeft Franse en Luxemburgse grootouders, waardoor hij van jongs af aan verschillende verhalen over de Europese geschiedenis kreeg. Dat begon al bij Napoleon:

"In de Franse schoolboeken wordt Napoleon verheerlijkt, maar als ik bij mijn grootouders in Luxemburg op bezoek kwam,

hoorde ik het tegenovergestelde. Toen ik Waterloo bezocht in België werd over Napoleon gesproken als over een dictator die zijn wil aan Europa oplegde." Ook in de Eerste Wereldoorlog waren de ervaringen heel verschillend: "Mijn Franse familie kwam in de loopgraven en verschillende broers van mijn grootvader zijn omgekomen, terwijl de Luxemburgers te maken kregen met een Duitse bezetting. In het Franse dorp waar mijn boerderij staat, zijn destijds alle mannen uit het dorp omgekomen. De vrouwen vertrokken, omdat er geen mannen meer waren om het land te bewerken."

"De Europese Unie is natuurlijk verbonden met het einde van de Tweede Wereldoorlog, maar de slogan 'nooit meer oorlog', is al ontstaan na 1918. Hoewel het voor jongeren die alleen de vrede kennen moeilijk voorstelbaar is wat oorlog is, is het toch heel belangrijk hen er steeds aan te herinneren, als we willen dat het niet meer gebeurt. Nu de familie verhalen opdrogen, zouden romans en literatuur daarbij kunnen helpen. Jean Giono heeft in zijn essay *Le Refus d'obéissance* zijn ervaringen in de loopgraven beschreven en vertelt hoe hem dat diepgaand veranderd heeft. Hij stelt voor dat boeren in geval van oorlog moeten weigeren om voedsel te produceren. Nu is er de landbouwpolitiek van de Europese Unie, de enige werkelijk gemeenschappelijke politiek. Nu we elkaar in Europa van voedsel voorzien, krijgen de boeren een andere rol dan Giono voorstelde, maar blijven ze belangrijk in het onderhouden van de vrede. Ook de opening van de grenzen en het vrije verkeer van personen in Europa heeft wat dit betreft een grote symbolische betekenis."

Open grenzen

Voor Ska Keller is dit cruciaal voor Europa: "Grenzen openen en grenzen overschrijden, liefst op een alledaagse manier. Ik kom van de Pools-Duitse grens. Dat was vroeger een harde grens. Je moest altijd je paspoort

bij je hebben, je moest uren in de rij staan om de grens over te kunnen en een grote omweg maken naar de grensovergang. Nu vraagt niemand meer naar wat voor papieren dan ook. Je loopt gewoon in twee minuten de brug over. Het enige wat je nog aan de grens herinnert is het oude douanehuisje. Ook de Groenen in Duitsland en Polen kunnen elkaar beter leren kennen en samen iets doen.

De vrijheid van beweging is voor mij een belangrijk fundament van de Europese Unie en niet alleen voor mij. De eurobarometer laat elke keer zien dat hetzelfde voor een meerderheid van de Europeanen geldt. Veel mensen gaan regelmatig grenzen over. Dat te kunnen doen zonder al het gedoe wat er vroeger bij hoorde, heeft een onmiddellijk positief effect op je eigen leven. Dit laat zien dat Europa één is. Hier krijgt het Europa van de burgers vorm. Zonder dat was Europa alleen een gemeenschappelijke markt en verder niets. Daarom is het zo belangrijk dat we de vele aanvallen op de vrijheid van circulatie afslaan. Dat moet wel gepaard gaan met sociale gelijkheid: wij zijn altijd voor het principe geweest van hetzelfde loon voor hetzelfde werk op dezelfde plaats. Behalve de vrijheid van beweging zijn ook minimale sociale standaards van belang voor de burgers van Europa."

Burgerschap

Een belangrijk nationalistisch argument tegen Europa is de bewering dat er geen Europees volk bestaat. Zowel Keller als Bové benadrukken dat burgerschap de sleutel is. Bové: "Het is van belang welke woorden je gebruikt. De term 'Europees volk' zegt inderdaad niemand iets. Maar 'Europees burgerschap' kan wel functioneren. Het betekent dat we gezamenlijk een Europese democratie opbouwen. Helaas willen de meeste regeringen een samenwerking tussen staten. Ze begrijpen niet dat we verder moeten gaan om een economische en soci-

ale dimensie op te bouwen, en daarvoor heb je instrumenten nodig, zoals de fiscale harmonisatie, een gezamenlijk budget en een geïntegreerde Europese politiek. Het gaat dus om een proces, dat bepaald nog niet afgesloten is." Keller: "De grote vragen voor de komende tijd zijn: hoe komen we uit de crisis, met of zonder groene ontwikkeling; de democratie in de Unie zelf: laten we de lidstaten zelf beslissen via referenda etc., of versterken we het Europese parlement; en vragen als: welke zaken moeten op Europees niveau besproken worden en welke niet? Als het debat minder alleen op nationaal niveau gevoerd zou worden en meer in het Europees Parlement, dan zou je veel minder last hebben van de tegenstellingen tussen landen. Want dan gaat het gewoon over politieke meerderheden in Europa. Behalve een gemeenschappelijke markt moet Europa ook het Europa van de burgers zijn, en dan bedoel ik ook hen, die geen EU burgers zijn maar het graag zouden willen worden."

Meer integratie

Over de vraag of het Europese Parlement een rol zou moeten spelen bij het herdenken van belangrijke momenten uit de Europese geschiedenis, zoals de Eerste Wereldoorlog, denken Keller en Bové verschillend. Ska Keller: "Wie zal het merken als het parlement weer een of andere herdenking organiseert? En wat verandert dat werkelijk voor de EU? Het zou wel goed zijn als scholen niet alleen nationale geschiedenis zouden geven, maar ook Europese. Je zou moeten praten over de interacties tussen de staten en proberen het eens te worden over wat er eigenlijk is gebeurd. Niet dat er een officieel Europees geschiedenisboek moet komen dat iedereen dan maar moet leren, maar je zou wel een gemeenschappelijk idee kunnen ontwikkelen van Europese geschiedenis." Bové ziet wel een rol voor het Europese Parlement: "Een herdenking door het parlement

zou een belangrijk initiatief kunnen zijn. Zo kan de nationalistische waanzin worden getoond, al die propaganda van zowel Duitse en Franse kant, waar beide zeiden: God staat aan onze kant.

Europa biedt de mogelijkheid om de verschillende nationale geschiedenissen en nationale historische constructies te overstijgen, overigens zonder de verschillen uit te vlakken. In Frankrijk heeft men daar nog steeds grote moeite mee. Want sinds Lodewijk de XIV bouwt men daar al aan de centrale nationale staat, terwijl Duitsland als nationale staat pas in 1871 is geboren. Maar je kunt laten zien dat er een Europees burgerschap mogelijk is dat zich bewust is van deze complexe geschiedenis. Dat is ook van belang voor de statenloze volken in Europa, zoals de Basken, de Corsen, de Catalanen en toch ook de Schotten, wier identiteit vaak rondom de taal is geconstrueerd. Of de Roma, die een rondtrekkend volk zijn, en die in de nationale staten altijd al een probleem vormden. Juist minderheden hebben het nu weer zwaar. Als ik de opkomst van het nationalisme en populisme zie, maak ik me wel eens ongerust over Europa. Het blijft heel belangrijk om oorlog te voorkomen. De beste manier daarvoor is de versterking van de Europese integratie. Bij het maken van de euro hebben de Europese staten hun huiswerk niet gedaan. Je kunt geen gemeenschappelijke munt hebben als je geen federale regering hebt. Op dit moment is dat erg moeilijk, maar we moeten de Europese soevereiniteit versterken die boven de nationale staten uitgaat. Meer Europa betekent ook meer nationale soevereiniteit. Deelname aan de Europese Unie gaat heel goed samen met de nationale belangen. Die twee bewegingen zijn niet tegenstrijdig."

/

Dit artikel is een verslag van twee interviews: met Ska Keller in het Engels in Brussel, met José Bové in het Frans per telefoon

EUROOPA

Een journalistieke strip van Eva Hilhorst

Op 22 mei mogen we gaan stemmen voor het Europees Parlement. Dat vertegenwoordigt 505 miljoen mensen in 28 landen. De Europese Unie is de grootste economie ter wereld. We leven hier al bijna 70 jaar in vrede. In 2009 was de opkomst bij de Europese verkiezingen in Nederland 36,5%



De Europese Unie is niet populair in Nederland. Onze ministers hebben het daar zelf naar gemaakt door te doen alsof de EU een lastige schoonmoeder is waar je niet vanaf kunt, omdat ze nu eenmaal familie is.



In Nederland heet de EU 'Brussel'. Dat impliceert dat het iets is van over de grens. Brussel, dat ligt in België, dat hoort niet bij ons. Nederlanders spreken over Brussel alsof het een persoon is. 'Van Brussel moet het tekort onder de 3% blijven'. In België noemen ze het bestuur van de EU: 'Europa'. Dat klinkt anders, Enropa, daar maken wij deel van uit Bruxelles, c'est les autres.





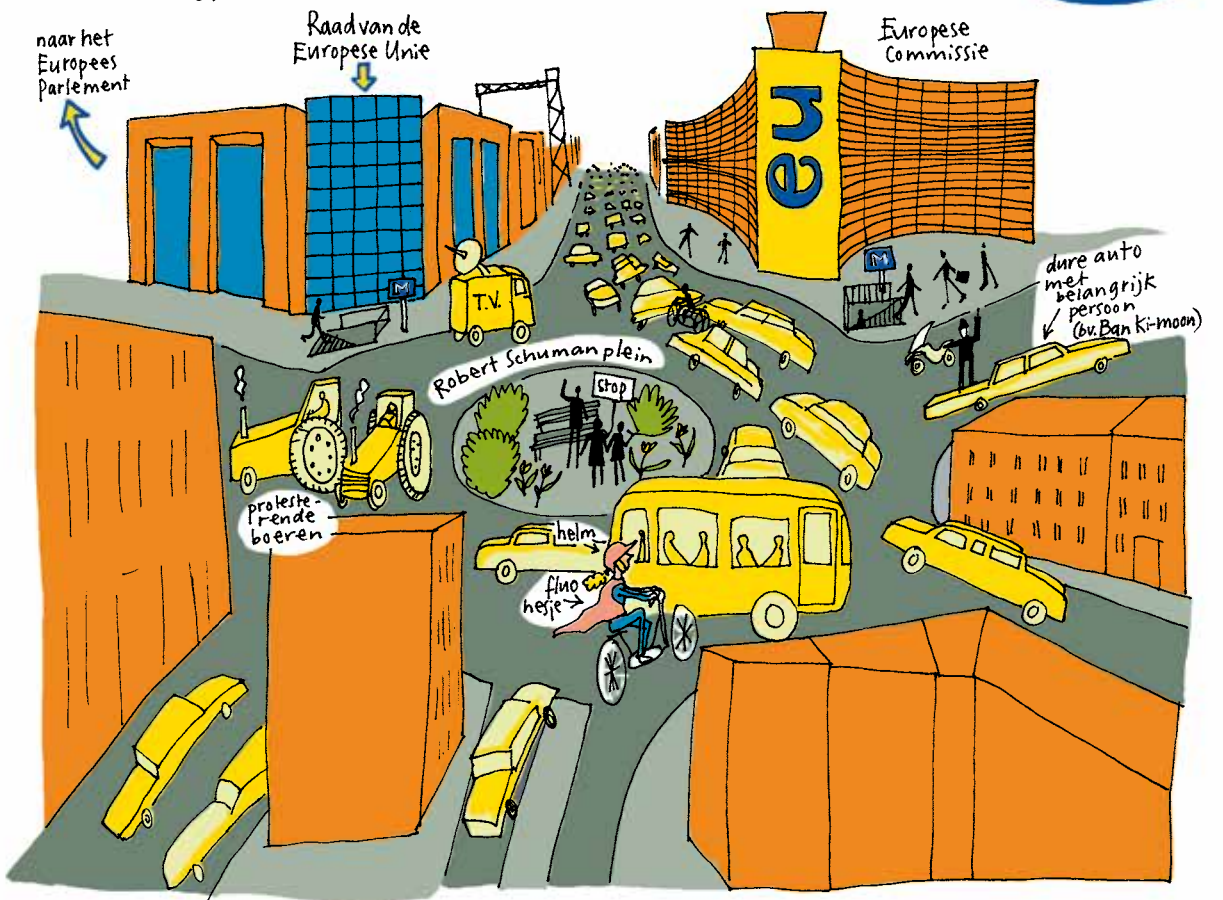
De afgelopen zes jaar woonde ik met mijn gezin in Brussel. Mijn man was correspondent voor Trouw, en ik maakte strips en tekeningen.

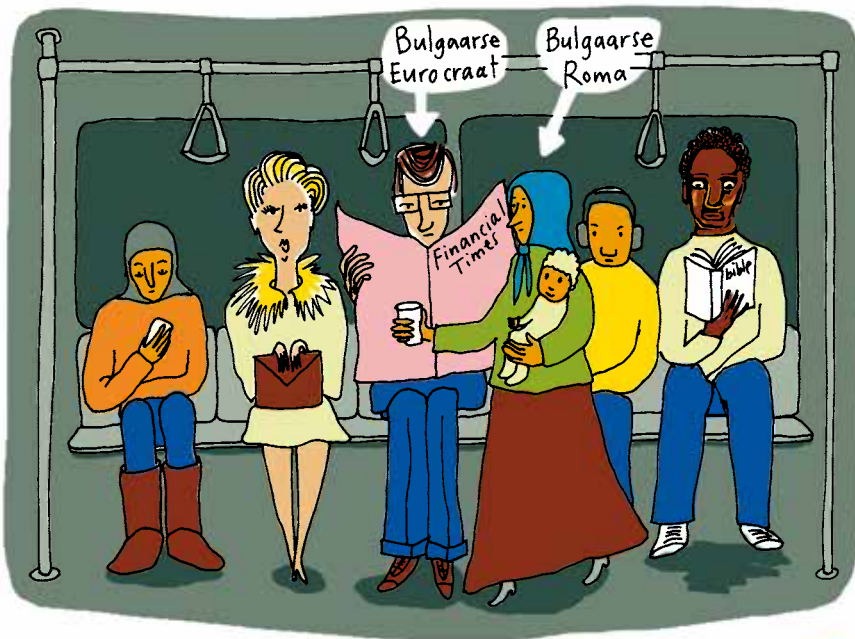


Onze kinderen gingen naar een Vlaamse school, waar ze bij de weinige kinderen hoorden die maar één taal spraken. De meeste kinderen waren twee- of drietalig. Omdat ze thuis Arabisch en Frans spraken, en op school Nederlands. Of omdat ze thuis Slowaaks en Frans spraken, op school Nederlands en met opa en oma Spaans. Bijvoorbeeld.

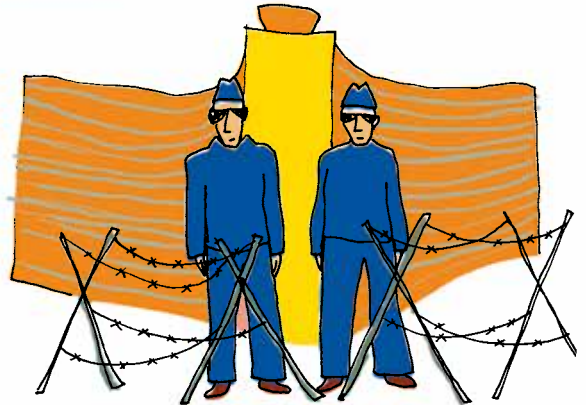
Dagelijks stortte ik mij met mijn fiets in de Russische roulette van het Schumanplein, een rotonde waaraan belangrijke gebouwen van de EU staan. Dagelijks lopen er mensen te protesteren, en zoeven er belangrijke mensen onder politiebegeleiding in dure auto's voorbij. De Europese Unie is een vanzelfsprekende wereld binnen de stad Brussel. Er valt natuurlijk van alles op aan te merken, maar aan het bestaansrecht twijfelt niemand.

WAT ALS... er 1 Europese TAAL was?





Net als de rest van de Europeanen hebben de meeste Brusselaars geen idee van wat er in de gebouwen rond Schuman gebeurt. De personen die de EU vertegenwoordigen in de wereld hebben weinig charisma. Daar zijn ze op uitgekoken. Het gevolg is dat niemand in Europa zich aangesproken voelt. Er is geen vonk die overspringt. Het is pappen en nathouden.



Tijdens de Europese toppen is het gebied rond de gebouwen van de Raad afgesloten.



Wie even zoekt, kan zo vinden wat voor goeds de EU in de afgelopen decennia bereikt heeft: vrede, een interne markt, vrij verkeer van mensen en goederen - allemaal dingen die zo vanzelfsprekend zijn voor ons dat ze geen warme gevoelens opwekken. Het zijn juist de zaken die niet goed gegaan zijn die zorgen voor een algemene afkeer.

Zijn wij verwendde kinderen die de o zo gezonde Brusselse spruitjes niet lusten? Of zijn we boos omdat niemand naar ons luistert als we buikpijn hebben?



Brussel ligt op een kruispunt binnen Europa. Met de trein ben je in anderhalf uur in Parijs, binnen twee uur in Londen. Alle wegen lopen door Brussel. Als je het zo bekijkt ligt Nederland een beetje aan de rand. We voelen ons tegen die rand aangedrukt. Het is niet de zee die ons dreigt te overspoelen en waarvoor we de dijken moeten verhogen, we zijn bang dat de Europese Unie ons zal verzwelgen.

WAT ALS...



... Nederland wel had meegedaan in WOII?

Ik praat erover met Anna, die werkt voor de Commissie. Ze houdt zich bezig met de samenwerking met China. Ze is Spaanse (Catalaanse!) en getrouwd met een Vlaming. Onze dochters zijn vriendinnen.

en la calle-
lle
24. tro-
tro-
una



In alle lidstaten is de EU de Zondebok



De landen in het Noorden zijn boos omdat zij moeten betalen voor de landen in het Zuiden die hun zaakjes niet op orde hebben

De landen in het Zuiden zijn boos omdat zij zo drastisch moeten bezuinigen dat ze er aan ten onder gaan.



Spanje is bij de EU gekomen toen ik een tiener was* Dat was heel belangrijk voor mij. Eindelijk konden we het verleden achter ons laten. Europa stond voor democratie, vrijheid, moderniteit en sociale rechten.



*1986

Bij jongeren in landen als Bulgarije en Roemenië is dat nu ook zo. Ik merk aan onze kinderen dat het zeniks meer zegt.

They take it for granted



Ik denk aan de protesten in Oekraïne. De mensen daar kunnen van onze Europese waarden als vrijheid, democratie, gelijkheid, de rechtsstaat en mensenrechten (en van onze welvaart!) alleen maar dromen. Het is met vrede zoals met gezondheid. Zolang je het hebt merk je er niets van maar zodra je het kwijt bent merk je hoe waardevol het was.



Het is belangrijk om als eenheid op te treden door meer te integreren en te werken aan een Europese identiteit



Vergeleken met China is de EU niet zo groot. Wat kan een land als Nederland dan in zijn eentje voor elkaar krijgen? Wil de EU serieus genomen worden in de wereld dan moet zij wel als eenheid handelen.

mensen zijn bang om hun nationale identiteit kwijt te raken

bestaat er wel een Europese identiteit?

we zijn verschillend, maar niet fundamenteel

we hebben meer gemeen dan je zou denken

we delen dezelfde geschiedenis

Als je ons vergelijkt met de Chinezen, lijken we erg op elkaar!

Toen ik in het buitenland ging studeren met het Erasmus programma, was ik benieuwd naar andere culturen. Maar ik ontdekte dat veel hetzelfde was. We luisterden naar dezelfde muziek bijvoorbeeld

WAT ALS.. Wilders een andere zondebok nam?

of een ander spieetogen



Door met Anna te praten zie ik de EU vanuit een heel ander perspectief. Wel of geen EU, dat is niet de vraag. De EU is een realiteit waartoe wij behoren. En wat de identiteit betreft: ik ben een Nederlander en Europeaan. Het een sluit het ander niet uit, net zoals je voor Ajax kunt zijn en voor het Nederlands elftal.

Als ik aan Anna vraag of ze bang is dat de EU uit elkaar kan vallen, zegt ze:

helemaal niet!



Ulla is een Finse fotografe. Ze woont in Brussel in de wijk Schaarbeek, waar veel Turkse immigranten wonen. Nu woont ze in Ankara en ze zegt: In Schaarbeek had ik meer het gevoel dat ik in Turkije was dan hier! Het is hier zo modern!



Ulla in Schaarbeek



Ulla in Ankara



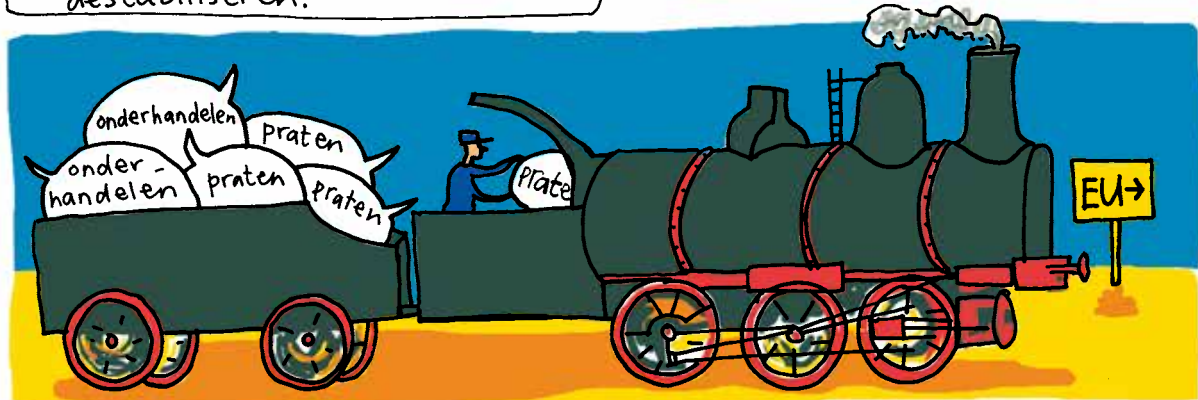
Haar man Pekka is diplomaat. Hij werkt op de Finse ambassade in Ankara en houdt zich onder andere bezig met de toetreding van Turkije tot de EU. Hij heeft tien jaar in Brussel gewerkt. En hij kent Nederland goed. Hij werkte in de jaren negentig in Den Haag. Hij is fan van De Dijk. Op de w.c. hangen cartoons van Peter van Straaten.



Het is een lang proces. De EU verandert en Turkije ook. Beide zijn nog niet klaar voor toetreding, maar het is belangrijk om te blijven onderhandelen. Juist nu er binnenlandse problemen zijn op het gebied van minderheden, rechten, enzovoort, moet er meer onderhandeld worden zodat de trein blijft rijden. Je moet streven naar een win-winsituatie

Afwezigheid van de doodstraf is een voorwaarde voor lidmaatschap van de EU. Om die reden is in 2002 de doodstraf in Turkije afgeschaft.

Turkije heeft een groot economisch potentieel, een bemiddelende rol in het Midden-Oosten en een bemiddelende rol tussen Europa en Azië. De EU moet eerst zelf meer ontwikkelen voor ze een land als Turkije kan opnemen. Turkije is zo groot, het heeft meer inwoners dan Duitsland. Te snelle toetreding zou de EU kunnen destabiliseren.





Denk je dat vrede nog steeds de belangrijkste doelstelling is van de EU?



Ja, maar je moet het zien binnen de context van globalisering. Vrede is niet alleen de afwezigheid van oorlog, maar ook duurzame ontwikkeling.
Het is belangrijk om Europa als een eenheid te presenteren aan de rest van de wereld. Het belangrijkste is de stabiliserende factor. Denk maar aan de landen in het voormalige Joegoslavië. We hebben gezien hoe het wit de hand kan lopen.

Europese politici zijn te defensief. Je moet iemand als Wilders niet de agenda laten bepalen, maar zelf met geloofwaardige standpunten komen. Je moet niet benadrukken wat er mis is gegaan in het verleden, maar met een goed plan voor de toekomst komen. Degene die het initiatief neemt bepaalt wat er gaat gebeuren.



Ik ga op zoek naar iemand die initiatief neemt, en kom al gauw terecht bij Bas Fickhout, Europarlementariër en lijsttrekker voor Groen-Links in het Europees Parlement.



Hoe kun je de EU op een positieve manier aan de man brengen?



Sinds Pim Fortuyn gaat politiek over emotie, en negatieve emotie slaat aan. Mensen hebben het gevoel dat hun probleem wordt erkend. GroenLinks is meer van de ratio. Hoe raak je mensen in hun onderbuik met een rationele boodschap? Je wilt het positieve nieuws niet op een negatieve manier brengen "Als we uit de EU stappen zijn we verloren!" Dat willen mensen niet horen. En met een Halleluja-verhaal overtuig je ook niet. Het wantrouwen is groot.

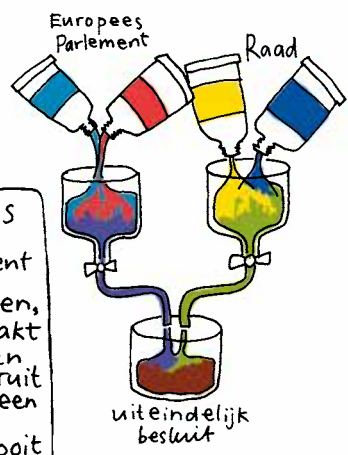


WAT ALS... het Europees Parlement niet bestond?



Het is belangrijk voor een Europarlementariër om zich te specialiseren. Je moet ergens veel verstand van hebben en hard werken in commissies. Dan kun je invloed hebben in het parlement. Dan word je gevraagd door de Commissie vanwege je kennis van zaken, en word je opgezocht door de media. En dan moet je de boodschap nog goed over weten te brengen.

De EU, dat is modderen. Het parlement maakt compromissen, de Raad maakt compromissen en wat daaruit volgt is weer een compromis. Er worden nooit grote stappen gezet.



Op 22 mei mogen we gaan stemmen voor het Europees Parlement. Voor Nederland zijn er 26 zetels te verdelen van de 751. We mogen alleen Nederlandse kandidaten kiezen.



Europees Parlement
Straatsburg



Wil je grote veranderingen in Europa, dan zet een stem uitbrengen niet veel zoden aan de dijk. Niet stemmen zet helemaal geen zoden aan de dijk.

Het lijkt me belangrijker om eens over de dijk heen te kijken. Over alle wetgeving die uit Brussel komt, heeft Nederland meebeslist. Het is aan de Nederlandse ministers om daar open en eerlijk over te zijn. Brussel, dat zijn wij ook.

Er wordt in Brussel veel besproken en besloten tijdens het eten. Dat is de cultuur daar. Je kunt dat raar vinden. Je kunt ook meedoen en het je eens goed laten smaken. We lachen om onze landgenoten die met de caravan vol aardappels en pinda's naar de Franse camping rijden, waar ook alleen maar Nederlanders komen. Nee, wij, de weldenkende Nederlanders, gaan natuurlijk in dat authentieke restaurantje eten! En we bestellen in ons beste Frans, want wij spreken veel talen.

Misschien kunnen we ons ook eens wat meer openstellen voor de Europese politieke en bestuurlijke cultuur, in plaats van in onze 'wat de boer niet kent dat vreet-ie niet'-houding te blijven hangen.



Ik heb makkelijk praten. Mijn persoonlijke situatie is niet slechter geworden door Europese maatregelen of de globalisering. Voor veel mensen is dat wel zo, en het lijkt me logisch dat ze hun heil zoeken bij iemand die hun probleem benoemt. Is het wachten nu op de messias die ook deze mensen een goed perspectief kan bieden binnen de EU zoals die nu is? Tot die komt moeten we het zelf doen. Wie mee doet, bepaalt mede de koers.

Een gedeelde erfenis

De twintigste eeuw was de eeuw waarin de opkomst van de moderne natiestaat tot een grote herschikking en zuivering van de Europese bevolking leidde. Na veel geweld, vooral tegen minderheden, biedt de Europese Unie nu de mogelijkheid om nieuwe tegenstellingen in goede banen te leiden.

Door **Jan Dirk Snel**

Op dinsdag 28 juli 1914, de dag waarop Oostenrijk-Hongarije Servië de oorlog verklaarde, verbleef de vijftientwintigjarige Ludwig Wittgenstein in Wenen. Hij kwam uit Noorwegen, waar hij boven een fjord in Skjolden begonnen was met de bouw van een houten huis. Met zijn vriend David Pinsent had hij afgesproken elkaar op 24 augustus in Londen te ontmoeten voor een gezamenlijke vakantie. Daarna wilde hij vanuit Engeland, waar hij in Cambridge bij Bertrand Russell en G.E. Moore wijsbegeerte studeerde, naar zijn eenzame Noorse hut terugkeren en verder werken aan zijn verhandeling over de grondslagen van de logica.

Het zou anders lopen. Pas in de zomer van 1921 zag Wittgenstein zijn huis in Noorwegen terug en in 1925 zette hij voor het eerst in twaalf jaar voet op Britse bodem. Op vrijdag 7 augustus 1914 meldde hij zich als vrijwilliger bij het Oostenrijks-Hongaarse leger. Duitsland had inmiddels Rusland en Frankrijk de oorlog verklaard en was Luxemburg en België binnengetrokken. Montenegro had Oostenrijk-Hongarije oorlog aangezegd en de dubbelmonarchie had dat de vorige dag jegens Rusland gedaan. De lijst met oorlogsverklaringen zou nog lang doorgaan, maar Wittgenstein wist wat hij deed.

De volgende vier jaar zou Ludwig Wittgenstein aan het oostelijk front tegen Rusland doorbrengen, tot hij

tegen het eind van de oorlog in het zuiden tegen Italië werd ingezet. Terwijl hij tussen de krijgshandelingen door doorwerkte aan zijn *Tractus logico-philosophicus* (1921/2), onderscheidde hij zich door onverschrokkenheid en rust. Hij kreeg diverse onderscheidingen.

Net voor hij in 1918 de laatste hand aan zijn boek legde, hoorde hij dat David Pinsent, die als testpiloot voor het Britse leger werkte, bij een ongeluk was omgekomen. De gehele oorlog hadden ze geprobeerd in contact te blijven. Het verdriet reikte over grenzen heen. Wittgenstein verloor niet alleen zijn 'beste en enige' vriend, een broer pleegde als officier zelfmoord en een andere broer, concertpianist, verloor een arm. Ironisch genoeg vocht Wittgenstein in 1918 in Italië tegen Britse troepen. Op 3 november werd hij krijgsgevangene en pas in augustus 1919 kon hij naar Wenen terugkeren.

Staat en natie

De staat waar hij vier lang zijn beste krachten voor gegeven had, bestond niet meer. Wittgensteins motieven vrijwillig dienst te nemen waren complex, maar zijn diepe verbondenheid is boven twijfel verheven. Terwijl hij in 1914 honderdduizend kronen onder een aantal kunstenaars, onder wie Georg Trakl, Rainer Maria Rilke, Oskar Kokoscha en Adolf Loos, had laten verdelen, schonk hij in 1916 hetzelfde bedrag voor de aanschaf van mortieren. Toch was het keizerlijk-koninklijke Oostenrijk-Hongarije geen nationale staat waar inwoners zich gemakkelijk mee konden vereenzelvigen.

In oktober 1914 noteerde Wittgenstein hoe treurig hij zich voelde over het lot van 'ons ras, het Duitse ras'. De Engelsen konden niet verliezen. 'Maar wij kunnen wel verliezen en als we dit jaar niet verliezen, dan doen we dat het volgend jaar wel. Ik raak vreselijk gedepriemd door de gedachte dat ons ras verslagen wordt, want ik voel me helemaal Duitser'. Ook tijdens

de Tweede Wereldoorlog bleef hij zich, inmiddels tot Engelsman genaturaliseerd, met Duitsland verbonden voelen. Oostenrijk-Hongarije kende vele nationaliteiten: Duitsers, Hongaren, diverse Slavische volkeren en anderen.

De Eerste Wereldoorlog markeerde de overgang van een Europa dat voor een aanzienlijk deel uit omvangrijke multi-etnische rijken bestond, naar een orde waarin volkeren eigen staten vormden. Bij het ontstaan van de oorlog vormde de verhouding tussen staat en natie reeds een thema. Welke staat in 1914 de verhoudingen ook verkeerd inschatte, duidelijk is dat het ingewikkelde systeem van bondgenootschappen waarin eer en macht prevaleerden, de achtergrond vormde.

De oude staten ontketenden de oorlog, maar de aanleiding had te maken met de politieke opkomst der volkeren. Gavrilo Prinzip, die op 28 juni in Sarajevo de Oostenrijkse troonopvolger Franz Ferdinand en diens echtgenote doodde, behoorde tot een groep samenzweerders die autonomie voor Bosnië nastreefden. Het is weinig inzichtelijk de 'korte twintigste eeuw' in 1914 te laten beginnen en in 1991, het uiteenvallen van de Sovjet-Unie, te laten eindigen. De weg naar de natiestaat begon eerder en zou tot de vorming van nieuwe staten in Joegoslavië doorgaan. De twintigste eeuw werd de eeuw van de grote etnische herschikking en zuivering van Europa.

In westelijk en noordelijk Europa waren de voorgaande eeuwen al natiestaten tot stand gekomen, al was Noorwegen recent, in 1905, zelfstandig geworden en zou Ierland dat pas in 1922 worden. Duitsland en Italië hadden zich in de loop van de negentiende eeuw tot nationale staten, gebaseerd op een gedeelde taal en cultuur, ontwikkeld. In het zuidoosten waren Griekenland, Roemenië, Servië, Montenegro, Bulgarije en als laatste Albanië tot stand gekomen. Het Ottomaanse Rijk, evenals Oostenrijk-Hongarije en

De twintigste eeuw werd de eeuw van de grote etnische herschikking en zuivering van Europa

/

Rusland een multiculturele staat, was in een lang proces van machtsverval verwickeld. In 1908 annexeerde Oostenrijk-Hongarije Bosnië-Herzegovina, sinds 1878 in beheer, en in 1912-1913 verdeelden de Balkanstaten de rest van de Ottomaanse buit.

Een Europese ervaring

Het is niet moeilijk de Eerste Wereldoorlog, die tot de Tweede Wereldoorlog, de Koude Oorlog en de Joegoslavische oorlogen leidde, als een gezamenlijke Europese ervaring te zien. De wens oorlogen te voorkomen door de belangrijkste benodigdheden onder supranationaal toezicht te stellen vormde op 9 mei 1950 de achtergrond van het voorstel van de Franse minister van buitenlandse zaken Robert Schuman voor de oprichting van de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal (EGKS, 1952). Vanuit deze succesvolle samenwerking groeide de Europese Unie uit tot inmiddels 28 staten.

Bijna al die staten of hun voorlopers waren bij de Eerste Wereldoorlog betrokken. Alleen Zweden, Denemarken, Nederland en Spanje zouden tot het eind van de oorlog hun neutraliteit bewaren, al werden zelfs zij door de duikbotenoorlog en schaarste getroffen. Op zich lijkt de indeling eenvoudig. Duitsland en Oostenrijk-Hongarije in het midden van het continent, streken samen met Turkije, waaraan Rusland oktober 1914 de oorlog verklaarde, en Bulgarije, dat in oktober 1915 Servië de oorlog verklaarde, tegen de overgrote meerderheid van staten in het westen, oosten en zuiden. Maar in 1914 waren er nog veel minder staten dan nu.

Negen ervan bestaan nog. De verliezers Duitsland en Bulgarije werden na de oorlog verkleind. Bij de 'overwinnaars' behielden Luxemburg en Portugal hun grenzen. België, Frankrijk, Griekenland, Italië en Roemenië verkregen, symbolisch of substantieel, gebiedsuitbreiding. Vier van de huidige lidstaten

behoorden nog tot het Britse rijk. Het Verenigd Koninkrijk bestond uit Groot-Brittannië en Ierland en ook Cyprus en Malta vielen onder Britse heerschappij. Vijf van de huidige lidstaten zouden losgemaakt worden uit het Russische rijk: Finland, Estland, Letland, Litouwen en Polen, waar ook Duits en Oostenrijks gebied bij kwam. De huidige EU-lidstaten Hongarije, Kroatië, Oostenrijk, Slovenië, Slowakije en Tsjechië komen voort uit de dubbelmonarchie.

De weg naar de huidige toestand verliep uiteraard grilliger. De Baltische staten verloren hun zelfstandigheid in 1940 en herkregen die pas in 1991. Polen schoof op naar het westen en andere staten maakten zich pas in de jaren negentig los uit het West-Slavische Tsjecho-Slowakije en het Zuid-Slavische Joegoslavië. Tussen Duitsland en Italië in het westen en Rusland en Turkije in het oosten was na de Grote Oorlog een band van dertien staten gevormd.

Niet toevallig heette de internationale organisatie die in Versailles werd opgericht, de Volkenbond en niet de Statenbond. Het nationaliteitsprincipe en het zelfbeschikkingsrecht vormden een belangrijk motief in het veertienpuntenplan van de Amerikaanse president Woodrow Wilson, waarin hij de oprichting van een 'general association of nations' voorstelde.

Minderheden

De natiestaat was voor veel minderheden in Midden-Europa een oplossing, maar tegelijk een probleem, vaak voor dezelfde minderheden en vooral ook voor andere minderheden, waaronder met name de Joden, een bevolkingsgroep die min of meer vergelijkbaar was met bijvoorbeeld Polen of Roethenen. Omdat verschillende volkeren dezelfde gebieden bewoonden, was het onmogelijk bevredigende grenzen te trekken, waarbij dan nog machtspolitieke overwegingen kwamen. De onderhandelaars in Versailles, met name de Franse premier Georges Clemenceau, hadden niet zoveel op

met een nauwgezette uitwerking van Wilsons idealistische uitgangspunten. Terwijl aanvankelijk vrijwel iedereen tot een minderheid behoorde, werd de spanning tussen nieuwe meerderheden en minderheden nu een kwestie.

Na de Eerste Wereldoorlog bestond ongeveer een derde van de bevolking van de nieuwe staten uit minderheden. Leden van de voormalige overheersende volkeren vormden vrijwel de helft: ruim elf miljoen Duitsers en Oostenrijkers en meer dan drie miljoen Hongaren. Een kwart van hen vertrok naar het nu verkleinde 'vaderland'.

Vlucht en verdrijving

Al tijdens de Balkanoorlogen waren zo'n drie miljoen mensen van huis en haard verdreven. Tussen 1922 en 1928 wisselden Griekenland en Turkije grote groepen uit, waarbij godsdienst en niet taal het criterium vormde: zo'n 1,3 miljoen orthodoxe christenen moesten naar Griekenland vertrekken, ongeveer 400 duizend moslims werden naar Turkije uitgewezen. Al met al verhuisden in de jaren tien en twintig zo'n zeven miljoen Europeanen, vaak gedwongen, vanuit hun oude woongebied naar een staat die hun beter gezind was, maar waarvan ze zelfs de taal soms niet spraken.

De Tweede Wereldoorlog bracht nog veel grotere vluchtelingenstromen op gang. In de loop van de eeuw zou het aantal gezuiverde en verdreven Europeanen tot ongeveer veertig miljoen oplopen. Ongeveer negen miljoen zouden de dood vinden, als men daaronder ook de ongeveer 5,5 of 6 miljoen Joden rekent die in de Shoah vermoord werden. Daarbij moet wel bedacht worden dat dat het biologische racisme van de nazi's een geheel andere, gruwelijke dimensie toevoegde.

De volkerenkaart van Europa is in de afgelopen eeuw sterk veranderd. De meeste landen vertonen nu een sterke nationale homogeniteit, maar die is voor een groot deel door oorlogshandelingen en geweld

tot stand gebracht. Het gewelddadig uiteenvallen van Joegoslavië rondde de vorming van nationale staten tijdens de voorgaande eeuw af.

Politieke modernisering

Die oorlog maakt meteen ook duidelijk dat het niet ging om het opleven van een verondersteld eeuwenoud Herderiaans nationalisme dat na de val van het communisme eindelijk zijn kans greep, maar om de machtssociologische logica die inherent is aan politieke modernisering. Natuurlijk bestonden er vaak langdurige onderhuidse spanningen, maar beslissend is dat een democratische staat in hoge mate uitgaat van een homogene natiestaat.

Een moderne staat die noodzakelijkerwijs veel taken op zich neemt, vereist een bevolking die zich ermee kan identificeren en waarvan de leden onderling een zekere solidariteit voelen. Democratie betekent dat de gehele volwassen bevolking bij machtsvorming betrokken is, maar ze vereist ook dat de meerderheid oog heeft voor de rechten van minderheden en dat die vertrouwen in haar stellen. Dat lukt alleen bij voldoende overeenstemming. De Noord- en West-Europese natiestaten konden eeuwen aan eenheid werken voor ze parlementaire democratieën werden. In Midden-Europa moest dat proces zich in korte tijd voltrekken.

Alle staten in Midden-Europa begonnen na de Eerste Wereldoorlog als parlementaire democratieën, maar al spoedig werden ze door autoritaire regimes vervangen. In 1926 vestigde Józef Piłsudski een dictatuur in Polen en pleegde Antanas Smetona een staatsgreep in Litouwen. In 1929 vestigde Alexander een koninklijke dictatuur in Joegoslavië en in de jaren dertig zou in het grootste deel van Europa, oost en west, de democratische rechtstaat verdwijnen. Finland en Tsjecho-Slowakije bleven een parlementaire democratie, maar juist dat laatste land zou in 1938 ten prooi vallen aan het imperiale streven van nazi-Duitsland.

/

De meeste landen vertonen nu een sterke nationale homogeniteit, maar die is voor een groot deel door oorlogshandelingen en geweld tot stand gebracht

Democratie werd eerder als een probleem dan als een oplossing gezien. De voorwaarden voor het goed functioneren ervan ontbraken dikwijls. Pas na de Tweede Wereldoorlog en de val van het communisme zou de democratie algemeen als de ideale staatsvorm omhelsd worden, maar toen hadden oorlog en dictatuur dan ook de juiste uitgangscondities gecreëerd.

Vervreemding

Tijdens de Eerste Wereldoorlog was Ludwig Wittgenstein langere tijd gelegerd in het Moravische Olmütz (Olomouc). Daar trok hij op met een groep vrienden, vaak van joodse huize, die volkomen geworteld waren in de Duitse elitecultuur, met Goethe en Mörike, Mozart en Brahms. Een van Wittgensteins vrienden speelde Bach op het orgel van de plaatselijke synagoge. In zijn aantekeningen klaagde Wittgenstein vaak over het gebrek aan beschaving van zijn medesoldaten. Dat zal veel met verschil in stand en opleiding te maken hebben gehad, maar men kan zich niet aan de indruk onttrekken dat ook nationale verschillen een rol speelden.

Die oude Duitse elitecultuur was na de vorming van de nieuwe grenzen ineens van het hart, Wenen, afgesneden. Wittgensteins vriend Paul Engelmann aanvaardde zijn nieuwe Tsjecho-Slowaakse burgerschap met tegenzin. Zijn geboortestad lag nu in een hem vreemde staat. In 1934 emigreerde hij naar Palestina. Omdat Tsjecho-Slowakije democratisch goed functioneerde, nam het ressentiment van de Duitse en Hongaarse minderheden wel af, maar na twee decennia hadden ze zich nog niet echt met de nieuwe staat verzoend. President Tomáš Masaryk had voorzegd dat daar vijftig jaar voor nodig zou zijn en die kans kreeg het land niet.

De Volkenbond had diverse minderheden specifieke minderheidsrechten toegekend, maar die waren niet bedoeld om ze oneindig te laten voortbestaan,

maar om ze op den duur in de nieuwe staten te integreren. De nieuwe natiestaten voelden zich vernederd, omdat de minderheidsrechten niet generiek voor alle leden van de Volkenbond golden, maar specifiek voor hen vastgesteld waren. Als ze gerespecteerd werden, behielden de minderheden hun distantie. Als ze dat niet werden, riep dat verzet op. Het was hetzelfde dilemma waarmee Oostenrijk-Hongarije te kampen had gehad. Oostenrijk had de minderheden veel vrijheden geschonken, maar dat had tot gevolg gehad dat de minderheden hun eigen weg gingen en zich steeds minder met de staat identificeerden. Hongarije had daarentegen een strenge magyarisatiepolitiek doorgevoerd, maar ook die riep uiteraard verzet op.

Conflict

Als een staat een eenheid vormt, vormt democratie een systeem dat de overheid in staat stelt veel van haar burgers te vragen, omdat ze die ook veel te bieden heeft. Maar omdat democratie het doelmatigst werkt als *demos*, het volk in politieke zin, en *ethnos*, het volk in etnische zin, in hoge mate samenvallen, is democratisering en politieke modernisering dikwijls een gevaarlijk proces, dat gemakkelijk tot uitsluiting en verdrijving kan leiden. De strijd is geen uitkomst van een nationalistische ideologie, die na lang sudderen tot uitvoering wordt gebracht. Het is eerder omgekeerd: nationalistische oprispingen zijn uitingen van het conflict tussen groepen dat zich vaak plotseling aandient.

Nationalisme is eerder functioneel dan dat het een zelfstandige kracht met een lange geschiedenis is. Als er eenmaal oorlog is, dient zich de vraag aan aan welke kant mensen staan, een vraag die in een tijd van vrede vaak nauwelijks aan de orde is. Dat was ook de les van het uiteenvallen van Joegoslavië. De aanleiding voor de Eerste Wereldoorlog werd gevormd door de zeggenschap over Bosnië-Herzegovina, dat tot het

Ottomaanse Rijk had behoord. Tijdens de negentiende eeuw hadden de Europese koloniale machten het Noord-Afrikaanse deel van dat rijk al bezet en tijdens en na de Eerste Wereldoorlog deden ze dat met de niet-Turkse gebieden in het Midden-Oosten. Veel van die staten hebben zich sindsdien nog niet tot evenwichtige natiestaten weten te ontwikkelen, terwijl dat wel de voorwaarde voor de vestiging van een reguliere democratie is. Ook daar zien we hoe pogingen democratie te vestigen minderheden in het nauw brengt.

Europa

De problematiek van de natiestaat herbergt een belangrijke les voor de Europese Unie. De EU laat ook zien dat juist minderheden zich vaak veilig voelen binnen het grotere verband. Zonder de EU zou België nooit zover uiteen kunnen vallen en zou Schotland niet van zelfstandigheid kunnen dromen. Men kan het beste van twee werelden combineren: meer zelfstandigheid, terwijl de verbondenheid blijft.

Maar tegelijk zien we dat de EU in oude homogene natiestaten vaak wantrouwen oproept. Zodra men de EU als een superstaat gaat zien, gaat men zich in het grote verband een soort minderheid voelen. De EU wordt dan een beetje wat de grote oude rijken voor de opkomende volkeren waren. Nu Europa weer multicultureler wordt, kan het een veilig verband bieden, maar het doet er goed aan niet op een superstaat te gaan lijken omdat dan alle nadelen van de oude verdeelde rijken weer naar boven komen. De EU zal creatief een eigen vorm moeten ontwikkelen die anders is dan die van traditionele staten, juist om zo een zekere mate van identificatie onder de nationale bevolkingen te creëren.

De Europese Unie is een poging om politieke, economische en maatschappelijke modernisering op een vreedzame wijze door te voeren. Wittgenstein leefde voor 1914 in een internationale Europese wereld

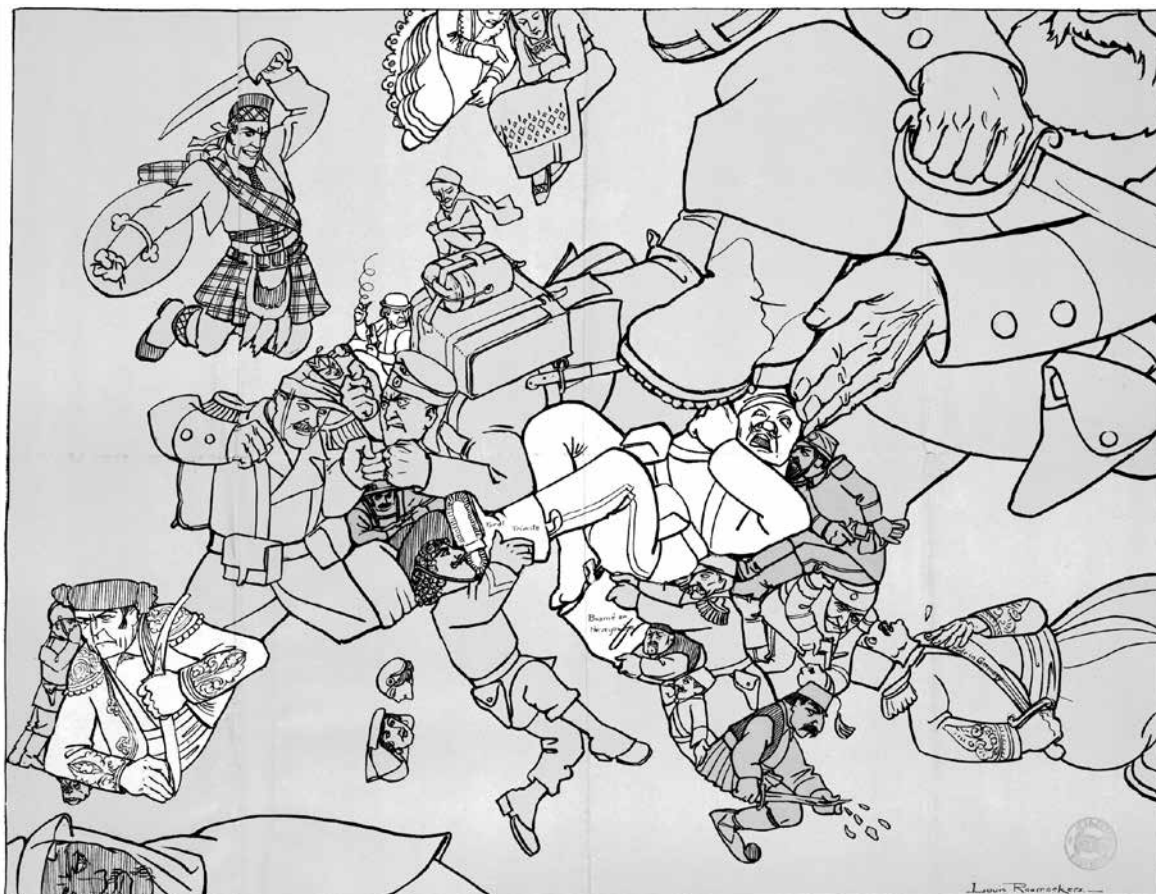
waarin grenzen eenvoudig overschreden werden. Na een eeuw van strijd en de vestiging van de natiestaat als norm is die wereld enigszins teruggekeerd. Maar zolang mensen en volkeren verschillen blijven waarnemen, blijft het evenwicht precair.

Verlies en creativiteit

De twintigste eeuw was de eeuw waarin de onvermijdelijke opkomst van de moderne natiestaat tot een grote herschikking en zuivering van de Europese bevolking leidde. De bevolking van Vilnius werd na de Tweede Wereldoorlog vervangen. Thessaloníki is nu Grieks, ooit was het een mengelmoes van nationaliteiten, met grote aantallen moslims en joden. Ook zonder de Eerste Wereldoorlog zou dat proces waarschijnlijk wel doorgegaan zijn, maar het blijft gissen hoe vreedzaam het dan had kunnen verlopen. De oplossing van het probleem van de natiestaat, dat van de minderheden, is vaak meer door geweld tot stand gebracht dan door redelijke regelingen. Het oude probleem van staten en hun onderlinge machtsverhoudingen is voorlopig door vreedzame samenwerking opgelost. De taak van de Europese Unie is nu om de nieuwe tegenstellingen tussen volkeren die zich daarbij kunnen aandienen, evenwichtig in goede banen te leiden.

Ook al behoorden vanuit machtspolitiek oogpunt de meeste huidige Europese staten tot de 'overwinnaars' van de Eerste Wereldoorlog, dergelijke overwinningen zijn na een eeuw volstrekt futiel geworden. Als men denkt aan de oorlog die daarna volgde en aan de vele gesneuvelden en verdrevenen, behoorde vrijwel geheel Europa tot de verliezers. Het is altijd nog dat verlies dat aanspoort om een vreedzame orde in stand te houden en op creatieve wijze vorm te geven.

/



HET GEKKENHUIS (OUD LIEDE) (NIEUWT WJWS)

Satirische kaart van Europa / Louis Raemaekers 191X
 © Amsterdam University Library

Literatuur

Brian McGuinness, *Young Ludwig. Wittgenstein's Life 1889-1921*, Oxford 1988/2005.

Ray Monk, *Ludwig Wittgenstein. De biografie*, Amsterdam 2003.

Pieter H. van der Plank, *Etnische zuivering in Midden-Europa. Natievorming en*

staatsburgerschap in de XXe eeuw, Leeuwarden 2004.

Mark Mazower, *Duister Continent. Europa in de twintigste eeuw*, Amsterdam/Antwerpen 2001.

Michael Mann, *The Dark Side of Democracy. Explaining Ethnic Cleansing*, Cambridge 2005.

Buren in Europa

Sinds Fidesz in Hongarije aan de macht is, staat de verhouding tussen de buurlanden Oostenrijk en Hongarije onder druk. Dat het bewind van deze nationalistische conservatieven zo weinig kritiek uit Oostenrijk krijgt, komt mede door de eeuwenlange verbondenheid tussen beide landen.

Door **Gerhard Jordan**

Bijna een half millennium vormden Oostenrijk en Hongarije een scheidslijn tussen West- en Oost-Europa. Hier bevond zich van de zestiende tot het einde van de negentiende eeuw de grens met het Osmaanse Rijk. Hier brak in 1956 de eerste – neergeslagen – revolutie in een van de landen van het Sovjet-imperium uit en hier werd het IJzeren Gordijn, dat Europa meer dan veertig jaar verdeeld had, voor het eerst doorbroken. En, niet onbelangrijk, hier werden na de val van de Berlijnse muur ook de eerste stappen gezet naar de uitbreiding van de Europese Unie in 1995 (enkele neutrale landen) en 2004 (de eerste postcommunistische landen).

Gedurende de hele twintigste eeuw was de verhouding tussen Oostenrijk en Hongarije 'voorbeeldig'. Maar sinds de rechts-conservatieve Fidesz partij van Viktor Orbán in 2010 de verkiezingen in Hongarije won, zijn de relaties verstoord. Eén krantenartikel maakt dit direct duidelijk. De *Kronenzeitung*, het grootste dagblad van Oostenrijk, kopte op 7 februari 2014: "200 Oostenrijkse boeren verliezen hun akkers in Hongarije!"

Dankzij een ruime tweederde meerderheid in het parlement kan Fidesz naar eigen goeddunken de grondwet veranderen. Het benut deze mogelijkheid om zijn macht uit te bouwen en de eigen ideologie aan de samenleving op te leggen door middel van de benoeming van Fidesz-getrouwen op alle publieke posten, de controle van de media, het opheffen van de scheiding

der machten en de onafhankelijkheid van het constitutionele hof, het verdringen van vertegenwoordigers van een (links) liberaal gedachtegoed uit het culturele leven, het terugdringen van de autonomie van scholen en gemeentes, enzovoort. Hierbij bedient Fidesz zich graag van uitdrukkingen als 'nationaal-conservatieve revolutie', 'onafhankelijkheidsstrijd' tegen 'multinationals, financiële markten, het dictaat uit Brussel, de liberale mainstream' enzovoort. Zo wordt aan de opbouw van een vijandbeeld gewerkt.

Een beladen verhouding

Behalve het al genoemde conflict (sinds mei 2014 kunnen pachtverdragen van buitenlandse boeren in Hongarije elk moment worden opgezegd, het land wordt door een nationaal fonds overgenomen en herverdeeld, voornamelijk onder de aanhang van Fidesz) waren er ook aanvaringen over het voortijdig aflossen van particuliere leningen in vreemde valuta op kosten van de (voornamelijk Oostenrijkse) banken in Hongarije en over de aanslagen tegen de in 1956 uit Hongarije naar Oostenrijk geëmigreerde journalist en publicist Paul Lendvai, die vanwege zijn kritiek op de regering Orbán door Fidesz-trouwe media als landverrader en zelfs als communistische spion werd weggezet.

Dat de spanningen niet nog erger zijn, heeft de Hongaarse regering vooral aan de conservatieve Oostenrijkse partij, de ÖVP, te danken, die haar 'zusterpartij' Fidesz geen schade wil berokkenen. Wolfgang Schüssel, van 2000 tot 2007 Bondskanselier namens de ÖVP in een omstreden coalitie met de rechts-populistische FPÖ, sprak in mei 2012 zelfs lovend over de politieke koers van Orbán als "een nieuwe, moderne en bedachtzame vorm van patriotisme". Fidesz zou, in tegenstelling tot sommige critici, de democratie niet in gevaar brengen.

Opstandig

Duizend jaar geleden was de relatie tussen Oostenrijk en Hongarije nog krijgszuchtig: de grensprovincie 'Ostarrichi', geregeerd door de Beierse Babenbergers, was er in de tiende en de elfde eeuw vooral mee bezig de Magyaren terug te dringen, die vanaf 907 almaar verder tot aan de rivier de Ens waren opgerukt. Uiteindelijk werd de rivier de Leitha tot in de twintigste eeuw de grens. Nadat de Turken in 1526 delen van Hongarije hadden veroverd, beveiligden de Habsburgers het Westen en Noorden van het land en gingen de strijd aan met de Hongaarse vorsten, die doorgaans in Transsylvanië zetelden. Verschillende keren – in 1605, 1620 (aan het begin van de Dertigjarige Oorlog), 1683 (als bondgenoot van het Osmaanse leger) en 1704 (in een bevrijdingsstrijd) – stoten de Hongaren bijna tot aan Wenen door. Hierdoor ontstond het beeld van het 'opstandige' Hongarije. In 1848/1849 ontstond opnieuw een vergelijkbare situatie, maar dit keer sympathiseerde het door revolutionairen bezette Wenen met de Hongaarse revolutionairen en werkte het zelfs met ze samen tegen de Habsburgers. De reactionairen rond de keizer maakten tenslotte aan beide revoluties een einde en Hongarije beleefde opnieuw jaren van onderdrukking.

Eén van de Hongaarse hervormers was graaf István Széchenyi (1791-1860). Hij droeg veel bij aan de modernisering van zijn land. Na 1848 leed hij in toenemende mate aan depressies en zenuwinzinkingen en verbleef in een psychiatrische kliniek in Döbling bij Wenen (inmiddels een stadsdeel). Toen hij in 1859 in Londen een boek met scherpe kritiek op het Oostenrijkse neo-absolutisme publiceerde, dreef het Oostenrijkse overheidsapparaat hem tot zelfmoord.

Rampspoed

Door verschillende militaire nederlagen was de keizer tenslotte gedwongen met Hongarije een politiek compromis te sluiten. In 1867 ontstond zo de Oostenrijks-

Hongaarse 'k. en k.' (koning en keizer) dubbelmonarchie. De Oostenrijkse keizer werd tot koning van Hongarije gekroond en het Hongaarse deel van het Rijk kreeg een eigen regering. Alleen de buitenlandse en militaire politiek waren gemeenschappelijk. Er volgde een bloeiperiode van veertig jaar, al waren er ook steeds weer crises door het toenemende nationalisme onder de verschillende volken in deze poly-etnische staat. Als gevolg van deze gemeenschappelijke tijd kregen Oostenrijk en Hongarije in de twintigste eeuw ook met gezamenlijke rampspoed te maken:

1914: Het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog, die de Hongaarse minister-president István Tisza vergeefs probeerde te verhinderen, met miljoenen slachtoffers.

1918: De ineenstorting en het verval van de dubbelmonarchie. Er ontstaan twee kleine staten uit de ooit in Europa zo toonaangevende naties. Miljoenen Hongaren leven na het verdrag van Trianon (1920) buiten de vroegere landsgrenzen. Dit trauma bepaalt nog altijd de Hongaarse politiek.

Interbellum: Na het neerslaan van de Radenrepubliek in 1919 vestigt zich in Hongarije het reactionaire regime van Miklós Horthy. In Oostenrijk grijpt het klerikale austro-fascisme in 1934 de macht.

1938-1945: De *Anschluss* van Oostenrijk bij nazi-Duitsland en het verbond van Hongarije met Hitler (met wiens hulp het de verloren gebieden wil terugveroveren) leiden tot een catastrofe. Vrijwel de gehele joodse bevolking wordt verdreven of vermoord. Alleen in Boedapest kan een deel worden gered.

Na 1945: De Sovjettroepen blijven tot 1955 in het oosten van Oostenrijk, in Hongarije tot 1991. Na het neerslaan van de revolutie in 1956 is er een enorme bereidheid onder de Oostenrijkse bevolking om de bijna tweehonderdduizend vluchtelingen uit Hongarije op te vangen. Tot op de dag van vandaag is deze gebeurtenis sterk verankerd in het collectieve bewustzijn van de oudere generatie.

Ideale buren

Door de bijzondere geopolitieke situatie kreeg de relatie tussen Oostenrijk en Hongarije een speciale betekenis voor Europa. Terwijl de rest van het continent in twee blokken was opgedeeld, was het 'Ijzeren Gordijn' hier minder dicht en minder tastbaar aanwezig. Tussen het neutrale Oostenrijk onder de socialistische Bondskanselier Bruno Kreisky (1970-1983) en het zich stap voor stap openende Hongarije onder János Kádár bestond een vriendelijke verstandhouding. Er werd zelfs schertsend van een tweede 'k en k' tijdperk gesproken. Vanaf 1980 konden Oostenrijkers zonder visum naar Hongarije reizen, met als gevolg een razendsnelle ontwikkeling van het toerisme en de economische relaties.

In de Oostenrijkse publieke opinie ontstond vooral in de jaren vijftig een positief clichébeeld van Hongarije, inclusief een nostalgische idealisering van de tijd van de dubbelmonarchie. Tot op de dag van vandaag zijn de Hongaren de lievelingsburen van de Oostenrijkers. Voor hen geen minachtende scheldwoorden en geen ressentiment over hun immigratie naar Oostenrijk, in tegenstelling tot nieuwkomers uit andere postsocialistische landen.

In de zomer van 1989 werd de grens tussen Oostenrijk en Hongarije een van de centrale plekken bij het stap voor stap uit de weg ruimen van het Ijzeren Gordijn. Hier trokken, enkele maanden voor de val van de Berlijnse muur, de eerste DDR-burgers de grens over naar het Westen.

Ook als het gaat om maatschappelijke initiatieven en de milieubeweging bestaat er een lange traditie van samenwerking tussen beide landen: Oostenrijkse natuurbeschermers en milieuactivisten, die in 1984/1985 de bouw van een energiecentrale in de Donau bij Hainburg wisten te verhinderen, ondersteunden daarna Hongaarse tegenstanders van de

energiecentrale Nagymaros. De laatste jaren wordt er samengewerkt bij grensoverschrijdende thema's als vervuiling van de rivier de Raba of bij het verzet tegen een geplande vuilverbrandingsinstallatie voor giftige stoffen in het plaatsje Heiligenkreuz bij de Hongaarse grens.

In Wenen organiseren de Groenen sinds 2005 elk jaar een *Central European Round Table*, waar vooral ervaringen op het niveau van de lokale politiek worden uitgewisseld. De Hongaarse Groenen zijn met grote regelmaat aanwezig. Sinds 2013 bestaat er een rood-groene samenwerking tussen de wijken Döbling van Wenen en Kispest van Boedapest, die begon met een bijeenkomst over de eerder genoemde Hongaarse hervormer István Széchenyi. En sinds de 'conservatieve omwenteling' in Hongarije in 2010 vinden in Wenen regelmatig solidariteitsbijeenkomsten met de Hongaarse civiele samenleving plaats.

Mensenrechten

Al vaak in de geschiedenis werden de gebeurtenissen uit de Europese politiek in Oostenrijk en Hongarije in het klein weerspiegeld. Dat is ook nu weer het geval.

Hongarije maakt duidelijk dat de Europese Unie tandeloos is wat betreft schending van mensenrechten door haar lidstaten. Er worden mooie redes gehouden over de 'rechtsstaat' en over 'Europese waarden' en nieuwe kandidaten die tot de Unie willen toetreden worden hierop aangesproken. Maar als een land eenmaal EU lid is, zijn er eigenlijk geen mogelijkheden meer om effectief in te grijpen. Landen waar het functioneren van de democratie te wensen over laat, maken zelfs gebruik van de voorzichtige kritiek van de EU om zich verder in te graven en nationalistische afweerreacties tegen de EU op te wekken. Deze houding was tijdens de ÖVP-FPÖ regering in 2000 ook in Oostenrijk bespeurbaar.

Dat Orbáns partij Fidesz zo weinig kritiek krijgt,

komt zoals gezegd deels doordat de partij deel uitmaakt van de familie van conservatieve partijen. Maar ook de internationale bezoeken van de sociaaldemocratische Oostenrijkse Bondskanselier Werner Faymann laten zien dat mensenrechten voor hem geen prioriteit hebben in de buitenlandse politiek. Hij ging niet naar de begrafenis van Mandela in Zuid-Afrika, maar bezocht wel de 'Poetinspelen' in Sotschi.

Kritiek is ook moeilijk door de 'zwarte bladzijdes' uit het verleden. In Oostenrijk waren er decennia van heftige conflicten nodig voor officieel werd toegegeven dat het land destijds zelf heeft bijgedragen aan de vernietiging van de joden. Tot die tijd werd Oostenrijk gepresenteerd als het 'eerste slachtoffer van Hitler'. De jubelende massa's op het Heldenplein in Wenen in maart 1938 werden verdrongen. Voormalige nazi's namen tot in de jaren tachtig belangrijke posities in de samenleving in en slechts weinig daders werden gestraft. De FPÖ (en zijn voorloper de VdU) kon daardoor ongehinderd als verzamelplaats voor oud-nazi's fungeren, gold als democratische partij en nam zelfs twee keer aan de regering deel.

De omgang van de regering Orbán met het jaar 1944 vertoont een vergelijkbaar patroon. De mythe dat Hongarije slachtoffer was van de Duitse bezetter, wordt steeds gereproduceerd. Hierbij wordt genegeerd dat plaatselijke fascistische en de Hongaarse nationaal-socialistische Pfeilkreuzler partij aan de massamoord onder de joden meewerkten. Dit leidde er bijvoorbeeld toe dat de joodse organisaties weigeren aan de officiële herdenking van de Holocaust in 2014 mee te doen. In de huidige geschiedsopvatting wordt het autoritaire regime van Miklas Horthy (1920-1944) meer en meer geïdealiseerd. Deze periode werd gekenmerkt door terreur tegen links, het neerslaan van de Radenrepubliek, reactionaire binnenlandse politiek, wetten tegen joden en het streven naar het terugkrijgen van de in 1920 ver-

loren gebieden. Viktor Orbán bewijst lippendienst aan dit territoriale revisionisme, maar de rechtsextreme partij Jobbik zet zich openlijk en agressief voor dit ideaal in.

Je kunt dan ook concluderen dat de sterke vertegenwoordiging van rechts en extreemrechts in zowel Oostenrijk als Hongarije ook een gevolg is van de gebrekkige verwerking van het verleden.

We kunnen slechts hopen dat in Hongarije op middellange termijn weer die maatschappelijke stroming aan macht weet te winnen, die al sinds de stichter koning István de eerste bestaat en die open staat voor invloeden van buiten. Bovendien ontwikkelt de EU hopelijk instrumenten om de criteria van Kopenhagen over rechtsstatelijkheid regelmatig te controleren en af te dwingen, ook bij de volledige lidstaten van de Unie. Want democratische spelregels en rechtszekerheid zijn minstens zo belangrijk als het economische concurrentievermogen, schuldenlimieten en groeiprognozes.

/

Uit het Duits door Erica Meijers

Bronnen

- | | |
|---|--|
| István Széchenyi, <i>Ein Blick auf den anonymen "Rückblick" ... Von einem Ungarn</i> , London 1859. | <i>Jahrtausend Sieger in Niederlagen</i> , München 1999. |
| József Galántai, <i>Die Österreichisch-Ungarische Monarchie und der Weltkrieg</i> , Budapest 1979. | László Kontler, <i>Millennium in Central Europe. A History of Hungary</i> , Budapest 1999. |
| Péter Hanák (red.), <i>Die Geschichte Ungarns von den Anfängen bis zur Gegenwart</i> , Essen/Budapest 1988. | István György Tóth (red.), <i>Geschichte Ungarns</i> , Budapest 2005. |
| Johann Szegö, <i>Ungarisches Wien. Eine rotweißgrüne Spurensuche</i> , Wien 1998. | Ibolya Murber, Zoltán Fónagy, <i>Die Ungarische Revolution und Österreich</i> , Wien 2006. |
| Paul Lendvai, <i>Die Ungarn. Ein</i> | www.greeningthecities.wordpress.com/central-european-round-table/ |
| | www.pestertloyd.net |

Een gevecht om herinneringen

In Polen staat de geschiedschrijving in het teken van het zo vaak gefrustreerde verlangen naar vrijheid en onafhankelijkheid. Elf november 1918 wordt er niet herdacht als het einde van de Eerste Wereldoorlog, maar als de dag dat Polen eindelijk weer onafhankelijk werd. Eén Europese visie op de Eerste Wereldoorlog is daarom niet mogelijk. In plaats van het verleden te reduceren tot een nationalistisch verhaal, moeten zowel Polen als Europa zich bewust worden van de complexiteit van haar geschiedenissen.

Door **Bartłomiej Kozek**

Lopend door mijn geboorteplaats Przemyśl in de regio Galicië in het zuidoosten van Polen, voel ik het verleden overal om me heen. Grote delen van dit stadje nabij de grens met de Oekraïne herinneren aan de ‘gouden eeuw’, de tijd rond 1900. Het na de Tweede Wereldoorlog herbouwde stadje heeft een nostalgische hang naar de gloriëtijden van voor de onafhankelijkheid van Polen. Daarin staat het in het hedendaagse Polen tamelijk alleen.

Het zichtbare symbool van deze nostalgie is het Fort van Przemyśl – een militaire vesting die in de tweede helft van de negentiende eeuw door de Oostenrijks-Hongaarse dubbelmonarchie werd gebouwd. De vesting was bedoeld om het land te beschermen tegen een potentiële invasie vanuit het Russische Rijk, ook tijdens de Eerste Wereldoorlog. De omvang was enorm: het fort was na Antwerpen en Verdun het grootste in Europa. Door hevige gevechten veranderde het in een ruïne. De Oostenrijks-Hongaarse troepen die de stad verdedigden, bleven het fort op tijdens de tweede Russische aanval in 1914/1915. De overblijfselen ervan zijn een van de grootste toeristische attracties van Przemyśl. Het is de trots van de inwoners van de stad, die te kampen hebben met een tekort aan banen en hoge werkloosheidscijfers (17,7 procent in november 2013).

Al even trots is men in Przemyśl op het zorgvuldig gerestaureerde centraal station van de stad uit de tijd van het Habsburgse Rijk en op het feit dat de ‘brave soldaat Schwejk’, de hoofdpersoon uit de beroemde roman die de Tsjechische schrijver Jaroslav Hasek vlak na de Eerste Wereldoorlog schreef, een tijd in de gevangenis van Przemyśl doorbracht. Wie wil kan zijn sporen door de hele stad volgen met behulp van wegwijzers waarop zijn beeltenis staat.

Rouwdag

Waarom dit verhaal over Przemyśl? Met zijn aandacht

voor de periode voor de Poolse onafhankelijkheid, vormt het Galicische stadje een tegenbeeld voor de manier waarop Polen de Eerste Wereldoorlog herdenkt. Het land zal niet uitgebreid deelnemen aan de herdenkingen door heel Europa. Waarom? Het eenvoudigste antwoord hierop is het feit dat Polen tot 1918 geen onafhankelijk land was. Elf november wordt niet gevierd als de dag van het staakt het vuren aan het Westelijk front, maar als de dag van de Poolse onafhankelijkheid. Het is daarom geen dag van rouw en gedenken van wat het militarisme en imperialisme hebben aangericht, maar als de dag dat Polen – althans symbolisch – op het wereldtoneel terugkeerde als onafhankelijke staat. Iedereen die een verband wil leggen tussen deze twee gebeurtenissen stuit op sceptis of regelrechte afkeuring. Toen bijvoorbeeld de socioloog Maciej Gdula, op de website van het linkse tijdschrift *Krytyka Polityczna* (Politieke Kritiek) over de noodzaak schreef om het bredere verband van de Poolse onafhankelijkheid in 1918 in herinnering te brengen – een Europees bloedbad dat de voorwaarden schiep voor een volgende wereldoorlog twintig jaar later – kreeg hij te horen dat hij van de dag van de Poolse onafhankelijkheid een nationale rouwdag wilde maken.

Deze weerzin tegen een genuanceerde blik op het verleden is niet verrassend, gezien de manier waarop de geschiedenis gestalte heeft gekregen in het officiële, publieke discours (het curriculum van scholen, verhalen in de media of musea). De hedendaagse Poolse geschiedschrijving wordt gekenmerkt door herinneringen aan mislukte pogingen om de onafhankelijkheid te herwinnen – van de Confederatie van Bar (het gevecht tegen de Russische invloed op het land tussen 1768 en 1772), tot de neergeslagen Opstand van Warschau tegen Nazi-Duitsland in 1944. Vooral deze laatste gebeurtenis, ooit een bron van een historische controverse over zijn militaire nut, wordt nu gevierd als een uiting van het Poolse verlangen naar vrijheid.

Lege bladzijdes

Het wordt steeds moeilijker om een discussie te voeren over de Poolse geschiedenis, of om een andere blik op de geschiedenis te tonen. De Poolse geschiedschrijving, en ook de herinneringen, raken steeds meer gecentreerd rondom het thema van de nationale opstand. Dit laat nauwelijks ruimte over voor andere thema's, zoals de strijd voor sociale emancipatie. In plaats van bijvoorbeeld de boerenopstand in de regio Galicië – ooit deel van de Oostenrijks-Hongaarse dubbelmonarchie – in 1846 in dit kader te plaatsen, wordt hij vaak gereduceerd tot een slachting onder de Poolse adel door boeren, die daartoe werden aangemoedigd door de Oostenrijkse autoriteiten. De arbeidersrevolutie van 1905 in het door Rusland gedomineerde deel van Polen krijgt evenmin veel aandacht in de hedendaagse geschiedschrijving. Russen zijn nu eenmaal geen Polen en dus hoort dit verhaal niet thuis in de nationale geschiedenis, zo lijkt het.

De verbetering van levensomstandigheden van de bevolking in Polen sinds de negentiende eeuw krijgt weinig aandacht in het heersende historische discours. Verhalen over het zogenaamde 'nationale belang' zetten de toon. Historische alternatieven voor militaire strijd krijgen nauwelijks aandacht, zoals het feit dat de autonome regio Galicië ervoor koos politieke compromissen te sluiten om economische groei te bevorderen. De dominante geschiedschrijving legt slechts de nadruk op de negatieve kanten van dit verhaal, zoals hoe de fameuze armoede in Galicië mensen tot emigratie naar Amerika dwong.

Zo blijven vele verhalen over de moeizame tocht die Polen aflegde naar de moderne wereld ongehoord. Dit hedendaagse mythische discours, waarin de Poolse natie opstaat als een wedergeboren messias, zwijgt over regionale geschiedenissen die sterk verbonden zijn met de grootmacht door wie ze een tijdlang overheerst werden, zoals die van Galicië en de Habsburgers

of Wielkopolska en de Duitsers. Deze benadering schept ‘lege bladzijdes’ in de geschiedenis.

Veel verhalen blijven ongeschreven, bijvoorbeeld die van de Polen die in de negentiende eeuw gedwongen werden in het Russische leger te vechten bij de verovering van de Kaukasus of die van de Poolse Novemberopstand van 1863-1864, toen volgens historicus Marian Płachecki twee derde van de Russische troepen uit etnische Polen bestond.

Het meest serieuze bewijs dat de nationale blik op de geschiedenis de complexe nuances van de Poolse geschiedenis geen recht doet, is de situatie in de regio Opper-Silezië, Hier wint de Ruch Autonomii Śląska (Beweging voor de Autonomie van Silezië) snel aan populariteit. De beweging wil niet alleen dat de regio meer macht krijgt dan de regering in Warschau, maar spreekt ook van een ‘Silezische identiteit’ – nationaal en linguïstisch – die zou verschillen van de Poolse. Terwijl de officiële geschiedschrijver zich vooral richt op de overwinningen van de Poolse adel op de Oekraïne in de zeventiende eeuw, stellen de Sileziërs veel meer belang in verhalen over het alledaagse leven. Zij vertellen over het harde werken, het industriële verleden van de regio en de opbouw van welvaart in de negentiende en twintigste eeuw. Daarbij geven ze er veel minder om of dit werk nu gedaan werd door zogenaamde Polen of Duitsers.

Complex Europa

Het werkelijke landschap van de Poolse geschiedenis is veel weidser en diverser dan de dominante geschiedschrijving waar wil hebben. De waarneming ervan is van groot belang om het huidige discours over de Poolse geschiedenis te begrijpen én te veranderen. Er bestaan veel meer verhalen dan ik hier heb kunnen noemen, zoals die van de Poolse vrouwenbeweging of die van de minderheden die een belangrijke rol

spelen in het sociale en culturele leven tot de Tweede Wereldoorlog.

Het vertellen van deze uiteenlopende Poolse geschiedenissen is ook daarom van belang, omdat ze het land en zijn inwoners verbinden met een bredere, Europese geschiedenis. De Poolse geschiedenis is voor een groot deel geen nationale geschiedenis, maar juist verbonden met de rest van Europa.

De verhalen hierover maken duidelijk dat mensen – soms zelfs uit één familie – verschillende keuzes maakten onder invloed van de politieke omstandigheden. Veel Poolse mannen maakten bijvoorbeeld carrière in de legers van een van de overheersende grootmachten – dat werd heel verschillend gezien, afhankelijk van de vraag in welk leger je diende. De Russen en de Duitsers stonden namelijk vijandiger tegenover Poolse nationale zelfbeschikking dan de Oostenrijkers. Veel meer dan het overheersende verhaal over de heldhaftige strijd voor Poolse onafhankelijkheid herinneren deze verhalen ons eraan dat menselijke keuzes vaak tragische gevolgen hebben en dat (oorlogs)geweld diep ingrijpt.

Dat betekent niet dat alleen de Polen een soort nationale psychoanalyse nodig hebben. Heel Europa moet de complexiteit van de geschiedenis van Centraal- en Oost-Europa erkennen. Denk alleen al aan de verschillen tussen Polen en Hongarije. Terwijl de Eerste Wereldoorlog in Polen niet op de agenda staat, worstelen de Hongaren nog altijd met de gevolgen ervan. Het Verdrag van Trianon (1920) dat het Hongaarse territorium drastisch reduceerde met als gevolg dat veel etnische Hongaren buiten de nieuwe grenzen kwamen te wonen, spookt nog altijd in de Hongaarse politieke en sociale verbeelding rond. In Boedapest bevinden zich landkaarten van het Hongarije van voor de Eerste Wereldoorlog, waar een groot deel van het huidige Centraal Europa op staat. Ook in Polen spreekt de herinnering aan het Poolse-Litouwse Gemenebest, een van de grootste Europese

/

Als West-Europa wil dat Polen zich een actieve deelnemer voelt in de Europese gemeenschap, dan moet het naar zijn verhalen luisteren

landen van de zestiende en zeventiende eeuw, nog tot de verbeelding. Het werd in 1795 opgedeeld tussen Rusland, Pruisen en Habsburg. Maar dat is niet te vergelijken met de impact die de historische grenzen van het oude Hongaarse koninkrijk nog altijd heeft.

Geesten

Het antwoord ligt niet in een verheerlijking van een bepaalde tijd uit het verleden. De Poolse feministe en literatuurwetenschapper Maria Janion is gespecialiseerd in de nationale verbeelding en zijn romantische wortels. Zij schreef eens: 'Laten we onze doden meenemen Europa in'. Dat houdt niet alleen in dat de vergeten geschiedenissen van Polen en Centraal Europa in herinnering moeten worden geroepen, maar dat deze ook een actieve dialoog moeten aangaan met de dominante geschiedverhalen in elk Europees land. Het afschilderen van deze visies als 'reactionair' of 'niet-Europees' betekent de zoveelste herhaling van het van bovenaf opleggen van één, dominante visie op ons gemeenschappelijk verleden. Wie deze verhalen wegduwt, geeft juist voeding aan politieke bewegingen, voor wie zij wezenlijk zijn, zoals Jobbik in Hongarije. Ze vervreemden mensen van hun eigen geschiedenis.

Wat we nodig hebben is een pan-Europese dialoog – niet alleen over de toekomst, maar ook over het verleden. Het verleden is immers de sleutel om het heden te begrijpen, vooral in Centraal-Europa. Dit lijkt misschien een holle frase, maar is het niet. Wanneer de Polen het niet de moeite waard vinden om hun eigen slachtoffers van de Eerste Wereldoorlog te herdenken, zullen ze ook niet willen nadenken over andere gemeenschappelijke Europese vraagstukken. Pas de emotionele binding met hun eigen geschiedenis en de erkenning daarvan, zal tot openheid leiden voor Europa als een gemeenschappelijke aangelegenheid.

Kort gezegd, als West-Europa wil dat Polen zich een

actieve deelnemer voelt in de Europese gemeenschap, en niet slechts als een staat die alleen maar zoveel mogelijk wil profiteren van het EU-budget, dan moet het naar zijn verhalen luisteren. Zowel naar de dominante als naar die in de marge. Alleen als deze 'Poolse geesten' uit het verleden 'Europese geesten' worden, kunnen we de Poolse geschiedenis zien als deel van een bredere stroom: een gemeenschappelijk en onderling verweven Europees verleden dat voortleeft in het heden en de toekomst.

/

Uit het Engels door Jolanda van Benthem

In Groot-Brittannië is een debat ontstaan over de manier waarop de Eerste Wereldoorlog moet worden herdacht. De kritiek is dat de aanpak van de overheid oorlog verheerlijkt.

Door **Rupert Read** en **Steven Altman**

Geen grootse oorlog

“De geschiedenis herhaalt zich niet. De mens voortdurend.” Dit bekende motto van Voltaire lijkt dit jaar relevanter dan ooit. Nu de Britse natie op het punt staat de Eerste Wereldoorlog te gedenken, moeten we alert zijn op de manier waarop dat gebeurt. Dat is geen gemakkelijke opgave. Elke politicus, historicus of commentator moet balanceren tussen aan de ene kant sympathie voor de soldaat in de loopgraaf en aan de andere kant kritiek op de regisseurs van deze massale slachtpartij.

Deugden

Neem bijvoorbeeld de Britse minister van onderwijs, Michael Gove. Om duidelijk te maken hoe de oorlog volgens de overheid geïnterpreteerd zou moeten worden en om “pacifistische gevoelens” van links de kop in te drukken, beweerde hij dat sommigen de “ongelukkige neiging hebben om deugden als patriottisme, eer en moed te beschimpen”. Wat hem betreft kregen de Britse troepen ook destijds al “een dolk in de rug gestoken” door dergelijke pacifistische ideologieën. Deze opmerking maakt duidelijk hoe de meeste mensen, inclusief onze bestuurlijke elite, de oorlog zien. Anders gezegd: hoe bestuurders graag willen dat burgers oorlog zien, zowel in verleden als heden.

Net als zijn vriend Gove wil ook de Britse Prime Minister David Cameron in feite niets minder dan de geschiedenis herschrijven. Hij is uit op een “echt nationale herdenking”. Feitelijk wil hij dat de Eerste Wereldoorlog als een ‘goede’ oorlog gezien wordt, op dezelfde manier als dat in vrijwel heel Europa voor de Tweede Wereldoorlog geldt. Naar onze mening is dit een schandelijke ontkenning van de bloedige waarheid.

Mythes

Soldaten werden naar het slagveld gestuurd met behulp van mythes over heldenmoed en eer. Gewone mensen werden massaal het graf in gestuurd ten dienste van de onderlinge strijd van onverschillige elites.

Daarbij worden verschillende groepen over het hoofd gezien, zoals de 16.000 Britse gewetensbezwaarden. Zij wilden hun eigen

vrijheid en leven niet op het spel zetten, maar beschikten zij daarom niet over dezelfde deugden als die werden toegeschreven aan hen die wel naar het front gingen? En wat te denken van de moedige en vindingrijke vrouwen, die in 1915 in Den Haag samenkwamen om te praten over de vraag hoe de vernietigende oorlogsmachine gestopt kon worden, daarbij de hoon en spot van het thuisfront trotserend? Zij verklaarden: “Wij vinden het onverdraaglijk dat regeringen in deze twintigste eeuw van beschaving brute kracht als enige oplossing van internationale geschillen zien.”

Wanneer regeringen honderd jaar later geen strobreed in de weg gelegd wordt om de zogenaamde deugden van de oorlog te verheerlijken, dan hebben wij blijkbaar het fundamentele punt van wat oorlog is gemist. Nog altijd begrijpen we niet dat jonge mannen en vrouwen hun leven geven voor idealen en strategische plannen die hen zelf niet of nauwelijks aangaan, maar die de verwerkelijking van hun eigen dromen wel onmogelijk maken. We laten na de verantwoordelijken ter verantwoording te roepen. Oorlog blijft ons bewustzijn domineren en dezelfde oude menselijke reflex om onze eigen onopgeloste emotionele conflicten te projecteren op de wereld – en onszelf geld, macht en grondgebied toe te eigenen in plaats van het te verdienen – blijft bestaan. We negeren de mogelijkheden van bemiddeling, arbitrage en de moed van de gewetensbezwaarde. Dit gaat misschien niet voor elke oorlog op (de Tweede Wereldoorlog vormt mogelijk een uitzondering, evenals de onbeantwoorde roep tot ingrijpen in Rwanda), maar het is wel degelijk van toepassing op de imperialistische slachtpartij van de Eerste Wereldoorlog.

Fantasie

Moed, eer en patriottisme kunnen best goede eigenschappen zijn, maar is het eerlijk om deze ongevraagd toe te schrijven aan miljoenen mensen die de oorlog in gingen zonder enig idee van wat hen te wachten stond (een drastische bekorting van hun leven)? De overgrote meerderheid van deze jonge mensen had graag zijn eigen dromen verwezenlijkt,

maar werd er toe gedwongen om deugden te belichamen waar ze zich waarschijnlijk niet in herkenden, om redenen die ze zelf nauwelijks konden bevatten. Terwijl zij bij miljoenen stierven in de modder van de Europese loopgraven, prezen de generaals en politici hun zogenaamde moed, eer en patriottisme de hemel in, om hun eigen dystopische fantasie te kunnen uitleven.

Wij zouden willen dat de soldaten en overige slachtoffers van de oorlog weer gezien worden zoals ze waren, namelijk individuen met eigen verlangens en wensen, die ongevraagd in de oorlog terecht kwamen. Oorlog leidt ertoe dat we mensen als statistieken zien. Hoe meer we de oorlog verheerlijken, hoe gemakkelijker het wordt om onze vrienden en familieleden naar oorlogen ver weg te sturen. Want helaas wordt oorlog nog steeds gezien als de gebruikelijke manier om onze meningsverschillen op te lossen.

Kortom: er was geen sprake van glorie in de oorlog van 1914-1918. In die zin was er geen ‘grote oorlog’, zoals de Eerste Wereldoorlog wel genoemd wordt. Elke poging van rechtse politici om de oorlog groots te noemen, moet ferm weersproken worden. Het is de belangrijkste verdienste van de Europese Unie dat haar lidstaten geen oorlog meer met elkaar hebben gevoerd. Met de Europese verkiezingen in het vooruitzicht kunnen we deze erfenis niet genoeg benadrukken. Elke ‘leider’ die de oorlog van honderd jaar geleden toch op de een of andere manier probeert te verheerlijken, duwt ons langzaam maar zeker in de richting van een nieuwe Europese oorlog.

Als we doorgaan met *business as usual*, zal Europa onvermijdelijk binnen één of twee generaties vervallen in een grondstoffenoorlog en misschien zelfs in een strijd tussen *warlords*. De EU zal niet sterk genoeg zijn om dit te voorkomen. Het opkomende fascisme en racisme in veel Europese landen is een voorteken. Waar zulke duistere onderstromen aanwezig zijn, is de glorificatie van oorlog een gevaarlijk spel.

/

Uit het Engels door Maikel de Vocht

Rond de gedachtenis aan Gavrilo Princip woedt in Bosnië en Servië een surrealistische monumentenstrijt. In plaats van door lokale wrevels en conflicten uit het verleden zouden overheden zich beter kunnen laten leiden door de reële behoeftes van hun burgers.

Door Ivana Ivkovic

Een wedstrijdje verplassen

De geschiedenis herhaalt zich – eerst als tragedie dan als klucht, schreef Marx. De tragedie: honderd jaar geleden werd de aanslag van Gavrilo Princip op de Habsburgse troonopvolger Franz Ferdinand het ‘startschot’ van de Eerste Wereldoorlog. En de klucht? Die voltrekt zich nu, en de eerste acte is het voornemen van de Servische regering om een monument voor Princip op te richten in Belgrado en Sarajevo.

Een monument? Is hij soms een held? In het Westen wordt Princip eerder als een terrorist gezien, als een radicale anarchist, zeker geen held. In Servië heeft hij ook nooit een heldenstatus gehad, maar om een iets andere reden. Serviërs zijn namelijk bang om dankzij zijn aanslag als schuldige te worden aangewezen voor de Grote Oorlog – ‘straks hebben wij het weer gedaan!’ En nu willen ze toch, niet één, maar twee monumenten voor hem oprichten. Eentje op het Belgradose fort Kalemegdan, naast het monument voor Frankrijk, die de Serviërs in de Eerste Wereldoorlog te hulp schoot, en eentje in Oost-Sarajevo, nu onderdeel van Republika Srpska.

De Servische regering verklaarde ook dat een standbeeld voor Princip zeker niet bedoeld is als een provocatie richting Europa. Fijn om dat te weten. Dit moet dus vooral niet gezien worden als een strijd van een Servische David tegen een Europese Goliath, maar als een lokale kwestie. Voor zover dat monument als een dikke vinger moet worden gezien, wijst die niet naar de EU, maar uitsluitend naar de andere kant van de grens, naar Bosnië.

Helaas past het maar al te goed bij de politieke situatie in Bosnië om de herdenking van de Eerste Wereldoorlog te plaatsen in het teken van lokale wrevels en conflicten. Het is de voortzetting van de oorlog met andere middelen, ditmaal in de vorm van een monumentenstrijt. Wat sneu voor de jonge Princip om daar middenin te belanden, terwijl hij juist streed voor een verenigd Joegoslavië.

Aan de andere kant van de grens, in het Bosnische deel van Sarajevo, doen ze volop met de klucht mee: zij willen namelijk

een monument oprichten voor Franz Ferdinand. Critici zeggen dat dit te wijten is aan een vreemde variant van het Stockholmsyndroom. De Habsburgse dubbelmonarchie beschouwde Bosnië namelijk als een soort kolonie; de facto zou Bosnië een monument oprichten voor de voormalige onderdrukker. Maar dit soort historische details verliezen al snel hun gewicht in het licht van dingen die écht belangrijk zijn – zoals een wedstrijdje verplaatsen tussen de Servische en de Bosnische politici.

De reden die de gemeente Sarajevo geeft voor de oprichting van een monument voor Franz Ferdinand, versterkt het surrealistisch gehalte van het hele gebeuren. De gemeente vindt namelijk dat een monument ‘goed zou zijn voor het toerisme in de stad’. Ik zie het al voor me: een lange stoet pelgrims die de weg van Wenen naar Sarajevo te voet afleggen om een diepe buiging te maken voor dit onschuldige slachtoffer van de Servische terrorist. Kom op nou – zo’n verklaring is vooral goed voor de jaarlijkse *foot in mouth award*.

De kers op de taart is de interventie van de regisseur Emir Kusturica in de Gavrilo Princip-kwestie. In het Westen zwijmelen we bij zijn o-zo-authentieke films vol vrolijke losbandige Balkanboeven; maar Kusturica heeft zich de laatste jaren vooral gestort op allerlei culturele restauratieprojecten. En hij claimt dat hij nu bewijzen in handen heeft die het mogelijk maken om het proces dat destijds tegen Princip gevoerd is, ongeldig te verklaren. De verdragen die Bosnië officieel tot een deel van de Habsburgse dubbelmonarchie zouden maken, werden volgens hem nooit geratificeerd. Ergo kon Princip niet beschuldigd worden van landverraad. Maar denk niet dat Kusturica een naïeve dwaas is, die al lang verloren gevechten nog eens zoetjes wil overdoen: zijn stichting heeft namelijk onlangs 170.000 euro gekregen van de Servische overheid om dit ‘historisch onrecht’ te bevechten.

Het meest schrijnende is echter dat deze klucht de aandacht afleidt van de strijd die er op dit moment in de straten van de Bosni-

sche steden woedt. Want Bosnië is al weken in de greep van hevige protesten en onrusten. De demonstranten rebelleren en de op-roerpolitie slaat er hardhandig op in. Bosnië brandt. Alweer. De onrusten zijn ditmaal niet etnisch, maar het resultaat van onvrede met... nou, met alles. Met de corruptie, met de rampzalig slechte economische situatie, met de falende politieke leiding. Het is onduidelijk of de protesten een motor kunnen worden van politieke en sociale verandering. Eerder lijken ze een teken dat Bosnië worstelt met haar identiteit en onverwerkte verleden, en niet weet hoe ze verder moet. Wat ze ook zijn, deze protesten verdienen meer aandacht dan dat ze tot nu toe hebben gekregen. De Balkan zou de blik moeten verleggen van oud zeer en oorlogen van lang geleden naar het hier en nu; van schimmen van het verleden – al dan niet in steen ver-eeuwigd – naar mensen van vlees en bloed. En het zou helemaal niet slecht zijn als Europa hetzelfde doet.

/

Spanje: “A dying nation”

Door Saskia Mens

Spanje bleef, net als Nederland, tijdens de Eerste Wereldoorlog neutraal. Toch had de oorlog een diepe impact op het land. Het was het begin van een lange periode van isolatie in Europa, die dankzij de integratie in de EU is doorbroken. Dit mag nu, door een eenzijdige focus op de economie en een gebrek aan historisch besef, niet op het spel gezet worden.

Dit artikel past niet meer op onze pagina's en is daarom te lezen op: bureaudehelling.nl/artikel-tijdschrift/de-eeuw-van-spanje

Sommigen pleiten voor een Europees leger. Dat zou de beste garantie zijn voor vrede in Europa. Er bestaat ook een andere lijn: helemaal geen leger. Het vooral christelijk geïnspireerde antimilitarisme kreeg een grote impuls door de Eerste Wereldoorlog. Politiek kreeg het vorm in de PSP, een van de voorlopers van GroenLinks.

Door **Herman Noordegraaf**

‘Geen man en geen cent voor het leger!’

De Eerste Wereldoorlog en het pacifisme in Nederland

In 1871 werd in Nederland uit ontzetting over de verschrikkingen van de Frans-Duitse oorlog de eerste vredesorganisatie opgericht, de Algemeene Nederlandsche Vredesbond die vooral de ontwikkeling van een internationale rechtsorde voorstond. De leden waren afkomstig uit de burgerij. Tot hen behoorde de lutherse predikant Ferdinand Domela Nieuwenhuis. Naast deze liberale vredesorganisatie ontstonden organisaties met een socialistische en anarchistische achtergrond. Zij bestreden het militarisme op grond van principiële afwijzing van geweld en/of de overtuiging dat militarisme en kapitalisme samenhangen: geweld als instrument van de heersende klasse ter onderdrukking van het proletariaat en ten dienste van het imperialisme. Niet alle aanhangers van dat laatste standpunt waren principieel tegen elk geweldsgebruik, omdat zij in geval van revolutie het gebruik van geweld niet wilden uitsluiten. De in 1904 door Domela Nieuwenhuis, inmiddels anarchist, opgerichte Internationale Anti-Militaristische Vereeniging stond op dat laatste standpunt: geen man en geen cent voor het leger! Werkstakingen en massale dienstweigering zouden oorlog onmogelijk moeten maken. De radicaal principieel pacifistische beweging kreeg een belangrijke impuls door de grote Russische schrijver Tolstoi. Hij stelde zich op principieel geweldloos standpunt vooral op grond van de Bergrede van Jezus uit het Nieuwe Testament als zijnde de wet van de liefde, die, in negatieve bewoordingen gesteld, behelsde dat men de boze niet moest weerstaan. Zijn werk vond veel weerklank, o.a. bij een jonge advocaat uit Brits-Indië met de naam Mohandas Gandhi, maar ook in Nederland. In 1896 weigerde de door Tolstoi beïnvloede J.K. van der Veer de schuttersdienst. Hij kreeg bijval van enige vrijzinnig-protestante predikanten, die eveneens sterk door Tolstoi beïnvloed waren. Deze christen-anarchistische stroming kreeg een eigen blad, *Vrede. Orgaan tot bespreking van de Praktijk der Liefde*. Tot de Eerste Wereldoorlog weigerden een twintigtal mannen op grond van principiële overwegingen militaire dienst. Zij kregen gevangenisstraf en ondergingen een harde behandeling.

Liever gefusilleerd

Het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog bracht een nieuwe dynamiek op gang in de vredesbeweging. Nederland bleef gedurende de hele oorlog neutraal, maar het leger was met steun van de Sociaal-Democratische Arbeiders Partij (SDAP) wel gemobiliseerd. Hiertegen kwam verzet uit de SDAP zelf (een kleine minderheid) en partijen en groepen ter linkerzijde van de SDAP. De voornaamste kracht in het verzet tegen de mobilisatie kwam uit de Bond van Christen-Socialisten (BCS), een kleine christen-socialistische partij van een paar honderd leden. Vooral zijn voorman, de hervormde predikant Bart de Ligt (1883-1938), zou de 'ideoloog' worden van het door de BCS uitgedragen pacifisme. Al kort na het uitbreken van de oorlog, in begin augustus 1914, verspreidde de BCS het manifest *De schuld der kerken*, waarin hij het ontbreken van verzet van de kerken tegen imperialisme en kapitalisme, voornaamste oorzaken van de oorlog, aan de kaak stelde. Integendeel, kerken hadden kolonialisme, imperialisme en kapitalisme gelegitimeerd. De Ligt c.s. verzetten zich in woord en geschrift tegen de oorlog en de bewapening. Zij deden dit op grond van het christelijk beginsel van de liefde en het inzicht dat deze oorlog een imperialistische oorlog was waartegen verzet geboden was. De BCS sprak zich in 1915 uit voor ontwapening en demobilisatie. Ook kwam er een actie voor gewetensvrijheid, omdat weigering van militaire dienst op grond van gewetensbezwaren wettelijk niet toegestaan was. Deze actie kreeg ook steun uit bredere kringen dan de pacifistische. Weer een stap verder was het verschijnen van het Dienstweigeringsmanifest in september 1915, dat 172 ondertekenaars telde, onder wie christenanarchisten, christensocialisten, enige sociaaldemocraten, anarchisten en nog anderen. De ondertekenaars spraken uit dat als zij tot gewapende landsverdediging verplicht zouden worden, zij hoopten dat zij de krachten zouden bezitten om alle persoonlijke, rechtstreekse deelname te weigeren, "de kracht om liever gevangenisstraf te ondergaan, ja zelfs gefusilleerd te worden, dan ontrouw te plegen aan ons geweten, onze overtuiging of wat wij de hoogste wetten

van algemeene menselijkheid achten."

De slotzin luidde: "Immers wij beschouwen dienstweigering als een der middelen welke samenwerking het militarisme zal vernietigen, waarbij de persoonlijke dienstweigering groote, zedelijke waarde heeft, mede om tot massale dienstweigering te geraken."

Vooraf vanwege deze laatste zin ('opruiming' tot een onwettige daad) ging de rechterlijke macht over tot vervolging van vooral de initiatiefnemers. Een aantal van hen moest enige weken gevangenisstraf ondergaan. Rijks- en gemeenteambtenaren kregen ontslag als zij hun handtekening niet introkken. Een aantal besturen van het christelijk onderwijs volgden dit voorbeeld. Rondom het manifest vormde zich een landelijke organisatie. Een vijfde editie telde 912 ondertekenaars, een internationale editie meer dan 1200. Het aantal dienstweigeraars liep op tot meer dan vierhonderd aan het eind van de oorlog.

Gebroken geweest

De BCS en later ook de manifestbeweging streefde naar internationale samenwerking. In Engeland was al snel na het uitbreken van de oorlog de No-Conscription Fellowship (NCF) ontstaan, die bijna tienduizend leden kreeg, van wie ongeveer zesduizend lid waren van de Independent Labour Party (ILP) en van wie de Quakers de grootste groep vormden. Leidsman van de ILP was James Keir Hardie (1856-1915), één van de oprichters van de Engelse Labour Party, die op grond van zijn pacifisme stelling nam tegen de oorlog en steun aan Engelse deelname aan de oorlog afwees. Keir Hardie was een overtuigd christen en verbond zijn keus voor het socialisme nadrukkelijk met zijn geloof. Hij was aan het eind van zijn leven een gebroken man, diep geraakt als hij was dat de socialistische stemmers de oorlog niet hadden voorkomen en de 'oorlogophitsers' niet konden tegenhouden. Hardie's religieus-ethisch gefundeerde socialisme genoot al voor de oorlog de warme sympathie van de BCS, maar dat gold ook deze opstelling van 'deze edele geestverwant', zoals De Ligt hem typeerde bij diens overlijden. Overigens hadden leden van de NCF het niet makkelijk: nogal wat anti-oorlogsactivisten

moesten gevangenisstraf ondergaan en werden als landverraders en onvaderlandslievend gezien. Vanuit de BCS was er correspondentie met de ILP en met een van de leidslieden van de NCF, A. Fenner Brockway. In Engeland was ook de Nederlander Kees Boeke actief. Hij was getrouwd met Beatrice Cadbury, een Quaker. Boeke keerde zich, gegrepen als hij was door de ellende van de oorlog en mede op grond van de Bergrede, tegen de oorlog en Englands deelname daaraan. Later in de oorlog preekte Boeke op straat en droeg hij een radicaal pacifisme uit. Dat was niet zonder gevaar, omdat soms een woedende menigte hem te lijf wilde gaan. Ook Boeke onderging gevangenisstraf. Na de oorlog keerde Boeke naar Nederland terug waar hij zich in Bilthoven vestigde. Hij stichtte er de radicaal-pacifistische organisatie de Broederschap in Christus. In 1921 vond na een internationale samenkomst de oprichting plaats van de War Resisters International, de oudste nog bestaande internationale vredesorganisatie met als bekend symbool het gebroken geweer. Boeke zou later vooral bekendheid krijgen door zijn Werkplaats Kindergemeenschap. Opvallend is dat er tussen Boeke en de Nederlandse christensocialisten in de oorlog nog geen contact was. De BCS had wel contact met enige Zwitserse geestverwanten. Zo had De Ligt een abonnement op het tijdschrift *Neue Wege* van de Zwitserse religieus-sociale beweging en was er correspondentie met de voorman van deze beweging, de hoogleraar in de theologie Leonhard Ragaz. Diens opkomen voor dienstweigeraars op grond van vrijheid van geweten baarde in Zwitserland veel opzien en riep weerstand op. Ook was er contact met de predikant Jules Humbert Droz. Deze bracht wegens het weigeren van militaire dienst en het betalen van militaire belasting alsmede wegens het propageren van dienstweigering vele maanden in de gevangenis door.

Dat er in de groepen die zich tegen de bewapening keerden verschillend gedacht werd over de principiële aspecten van het gebruik van geweld kwam naar voren in de beoordeling van de Russische revolutie. In hoeverre was het gebruik van geweld door de bolsjewiken aanvaardbaar? In latere tijden

zou deze discussie bekend worden onder de noemer van het al dan niet aanvaardbaar zijn van revolutionair geweld, als middel van onderdrukte groepen om zich van hun onderdrukkers te bevrijden, bijvoorbeeld in opstand tegen het koloniale bewind.

Bart de Ligt bracht aan het eind van de oorlog de doordenking van geweldloosheid een belangrijke stap verder. Geweldloosheid riep de associatie op van zwakte, het lijdzaam ondergaan van geweld en onderdrukking. De Tolstoianen spraken van het niet wederstaan van de boze, van lijdelijkheid. Geweldloosheid is echter een zaak van grote kracht, waarbij men de kracht die in geweldsgebruik zit, op een hoger niveau brengt in de vorm van geweldloze strijdmethoden ('geestelijke weerbaarheid'). Deze strijdmethoden zijn niet alleen op principiële redenen te verkiezen, maar ook op gronden van doelmatigheid, omdat geweld vernietigende effecten heeft en nieuwe vormen van onderdrukking bevordert omdat het een hiërarchische bevelsstructuur vereist. Het gaat erom alternatieven uit te werken die boven het geweld uitgaan. We kunnen stellen dat de ervaringen opgedaan in de Eerste Wereldoorlog geleid hebben tot een diepere reflectie op de principiële en praktische grondslagen van geweldloosheid.

Zondeval

Na de oorlog was er een breed gedragen 'nooit meer oorlog' stemming. Partijen als de SDAP en de Vrijzinnig Democratische Bond (VDB) namen de eis tot ontwapening in hun programma op. Er waren meer dan dertig vredesorganisaties actief, waarvan een deel aangesloten was bij de Nooit Meer Oorlog Federatie. In 1923 werd de Dienstweigeringswet ingevoerd die dienstweigering op grond van gewetensbezwaren mogelijk maakte. Het in de Eerste Wereldoorlog aangewakkerde christenpacifisme vond zijn bedding in de in 1924 opgerichte vereniging Kerk en Vrede (de oudste nog bestaande vredesorganisatie in Nederland). De vereniging stelde zich op het standpunt dat christendom en oorlog onverengbaar waren en richtte zich er vooral op om deze overtuiging ingang te doen vinden in de kerken. Op haar hoogtepunt telde Kerk en

Vrede negenduizend leden, onder wie bijna vierhonderd voorgangers. Haar voorzitter, de remonstrantse hoogleraar in de theologie G.J. Heering, schreef het ook internationaal invloedrijke boek *De zondeval van het christendom* (1928), waarin hij in een uitgebreid theologisch, kerkhistorisch, rechtsfilosofisch en ethisch betoog stelde dat de geweldloosheid, die het christendom oorspronkelijk voorstond, na de vergroeiing met de staatsmacht was losgelaten. De vredesbeweging kwam in het defensief in de jaren dertig met de opkomst van totalitaire stelsels van communisme, fascisme en nationaalsocialisme. Het pacifisme bood geen geloofwaardig alternatief voor de bewapening. Wel waren er pogingen gedaan door Bart de Ligt, Kerk en Vrede en De Jongeren Vredesactie (JVA) om een strijdplan tegen de oorlog uit te werken en op te zetten gebaseerd op geweldloze strijdmethoden. Deze plannen kunnen gezien worden als voorlopers van ideeën van sociale verdediging en vertonen in hun basisinzichten en voorgestane actiemodellen gelijkenis met allerlei vormen van geweldloos verzet onder de bezielende leiding van Gandhi en Martin Luther King, om ons nu tot de overbekende personen te beperken, maar er zijn er veel meer te noemen.

Na de oorlog was aanvankelijk elke vorm van pacifisme verdacht, al trad het naar voren bij de dienstweigeraars bij de politionele acties in Nederlands-Indië. In de jaren vijftig, de Koude Oorlog, en de daarop volgende decennia kwam de atombewapening ter discussie te staan. Aanvankelijk vooral uit pacifistische kringen aangezwengeld, kreeg dat verzet ook aanhang uit bredere kringen van de bevolking, ook bij degenen die niet principieel pacifist waren. Hetzelfde geldt voor de koloniale oorlogen, zoals in Algerije en de Portugese koloniën, en de Vietnamoorlog. Het pacifisme heeft vooral daar invloed waar het een breder draagvlak weet te verkrijgen bij concrete onderwerpen na eerst vooral agenda stellend gewerkt te hebben. Partijpolitiek gesproken kreeg het pacifisme zijn meest nadrukkelijke expressie in de Pacifistisch Socialistische Partij (PSP), die in 1957 werd opgericht. Daarbij waren vooraanstaande christenpacifisten betrokken, van wie vooral de theologen Han-

nes de Graaf en Krijn Strijd genoemd moeten worden. Het eerste Tweede Kamerlid van de PSP was ds. Nico van der Veen. Bij de PSP sloten zich ook personen aan die zich op een algemeen humanitair standpunt stelden, zoals de advocaat Hein van Wijk, die al in de JVA actief was en toen nog als vrijwel enige advocaat talloze dienstweigeraars verdedigd heeft. Daarbij keek hij over de grenzen: zo hadden ook dienstweigeraars in Portugal en in Griekenland (de jaren van de militaire dictatuur) zijn aandacht. Het pacifisme behoort dus onlosmakelijk tot de tradities waaruit GroenLinks voortkomt.

/

Bronnen

Martin Arnold, *Gütekraft. Ein Wirkungsmodell aktiver Gewaltfreiheit nach Hildegard Goss-Mayr, Mohandas K. Gandhi und Bart de Ligt*, Baden-Baden 2011.

Gernot Jochheim, *Antimilitaristische Aktionstheorie. Soziale Revolution und Soziale Verteidigung. Zur Entwicklung der Gewaltfreiheitsstheorie in der europäischen antimilitaristischen und sozialistischen Bewegung 1890-1940, unter besonderen Berücksichtigung der Niederlande*, Assen 1977.

Enne Koops/Henk van der Linden (red.), *De kogel door de kerk? Het Nederlandse christendom en de Eerste Wereldoorlog*, Soesterberg 2014.

Herman Noordegraaf, *Niet met de wapenen der barbaren. Het christen-socialisme van Bart de Ligt*, Baarn 1994.

Bonhomme en guerre

De grootvader van fotograaf Philippe McIntyre was soldaat in het koloniale Franse leger en had al in vele verschillende landen in Azië en Afrika gediend. Aan het begin van de Eerste Wereldoorlog werd hij naar Kameroen gestuurd om bij te dragen aan de verovering van de kolonie, die op dat moment in Duitse handen was. Vervolgens maakte hij in Europa onder meer de slag aan de Somme en in Verdun mee, waar hij werd blootgesteld aan mosterdgas. Tijdens de oorlog werd hij bevorderd tot kapitein en na de oorlog ontving hij de Légion d'honneur, de hoogste Franse onderscheiding. Hij stuurde vanuit verschillende plaatsen ansichtkaarten naar huis, met foto's uit de loopgraven. Deze zijn nog steeds in het bezit van de familie. De rest van zijn leven leed Eli onder de psychische en lichamelijke gevolgen van de oorlog.

Achterzijde ansichtkaart: "In de buurt van Reims, met een van mijn onderluitenanten, de heer Fraysse uit Carcassonne. 1917."

Onder de foto: "Mijn schuilplaats in Moulin Rouge."

Philippe McIntyre woonde tijdens de Eerste Golfoorlog in 1990-1991 in Parijs, waar hij de weinige protesten tegen Franse deelname steunde. De oorlog inspireerde hem tot een fotoserie over de onbekende soldaat. Hij plaatste een houten poppetje op een met Oost-Indische inkt beschilderde krant. Daarbij had hij de carbonisatie van menselijke lichamen voor ogen, beelden uit de krant van door Amerika gebombardeerde Irakese soldaten.

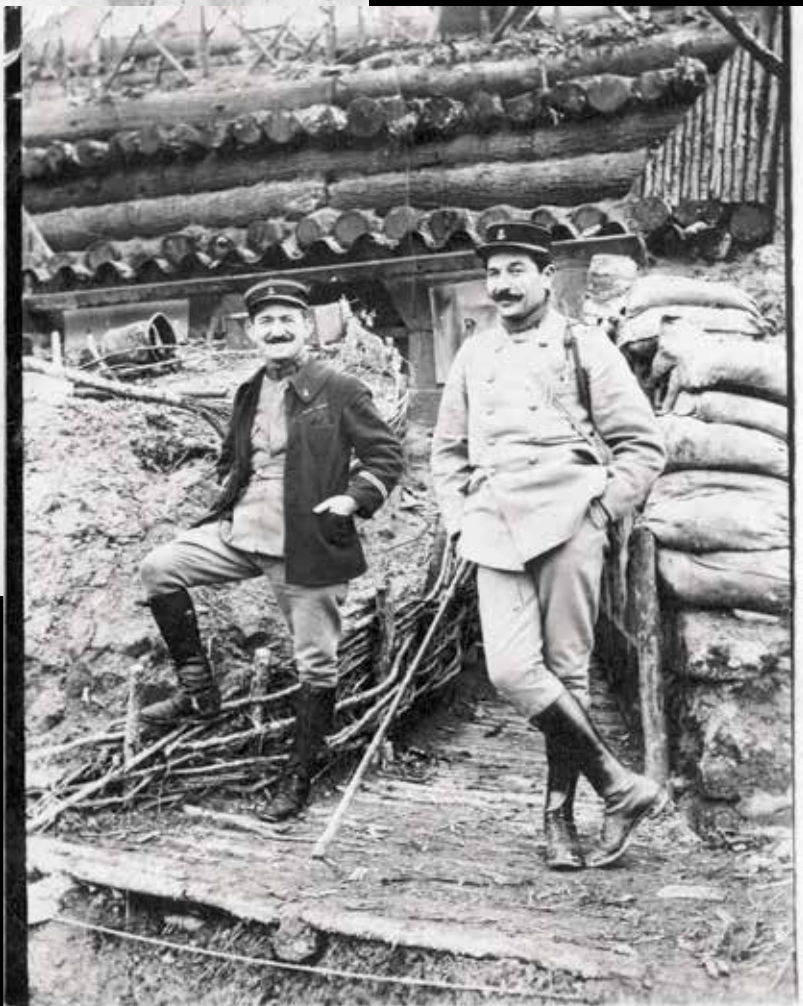
Zie p. 62.

avec environs
de Reims - avec
un de mes sous-Lieutenants
M^o Frayssé de
Carcassonne
1917

Carte postale

ARTE P

Elle



Monsieur de Reims -
France - 1917







De Vlaamse Bertie van Dijk schreef zoals veel andere meisjes brieven naar soldaten aan het front om ze moed in te spreken. Na de oorlog ontmoette ze de soldaat die haar brieven ontving. Elie en Bertie verloofden zich. Vanuit Afrika, waar hij inmiddels opnieuw in het koloniale leger diende, stuurde kapitein Eli haar als verlovingsgeschenk een leeuwenwelp. Toen het te groot werd, werd de leeuw in de Antwerpse dierentuin ondergebracht. Foto: 1920.

Na hun huwelijk vestigden Eli en Bertie zich in Tunesië en Marokko, waar hun twee dochters geboren werden. Op reis tussen Europa en Afrika poseerde de familie met twee Afrikaanse soldaten uit het Franse leger en de kapitein van het schip. Het hondje vergezelde Eli overal sinds hij hem in de loopgraven had gevonden. Foto: 1922.









Het spook van het nationalisme

Over Europese illusies

Er zijn parallellen tussen het Europa van 1914 en 2014. De verscheurdheid van vandaag komt door economische ongelijkheid en een crisis van de democratie. Het antwoord ligt in sociaal beleid en een anti-nationalistische repolitisering van Europa.

Door **Yolande Jansen, René Gabriels, Robin Celikates**

Nationalisme vormt een van de belangrijkste verklarende factoren voor het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog, in samenhang met het imperialisme, de wapenwedloop, oude vijandschappen, grootheidswaan en de eigen dynamiek van militaire mobilisering. Het voorspel van de catastrofe die leidde tot de bloedbaden bij de Somme, Verdun en Caporetto begint volgens de historicus Christopher Clark in 1903 met de dodelijke aanslag op koning Alexander I van Servië. De nationalistische ondergrondse organisatie de Zwarte Hand die daarvoor verantwoordelijk was, zat ook achter de aanslag van 28 juni 1914 op de beoogd troonopvolger Franz Ferdinand van Oostenrijk door de Bosnisch-Servische nationalist Gavrilo Princip.

Oostenrijk-Hongarije viel Servië aan, nadat het van Duitsland de zekerheid had gekregen dat ze in geval van een militair conflict samen zouden optrekken. Daarop schoot Rusland zijn 'bloedbroeder' te hulp, steunde Frankrijk zijn tsaristische bondgenoot en werd zelf weer door bondgenoot Groot-Brittannië bijgestaan. Clark meent dat Frankrijk, Groot-Brittannië, Oostenrijk-Hongarije en Rusland daarmee evenzeer verantwoordelijk zijn voor het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog als het Duitsland van keizer Wilhelm II. Hij noemt de gezamenlijke protagonisten die de Eerste Wereldoorlog begonnen *slaapwandelaars*, omdat het hen aan een visie ontbrak die verder reikte dan nationale belangen, en ze niet of nauwelijks voorzagen in welk verschrikkelijk avontuur ze de Europese volkeren stortten. Veel politieke leiders hoopten dat de oorlog snel voorbij zou zijn. Zo zeiden de Britten: "Terug voor de kerst." De oorlog duurde vier jaar en kostte aan meer dan acht miljoen soldaten het leven, naast de ongelofelijke aantallen burgerdoden en gewonden.

Slaapwandelaars

Ondanks de niet te veronachtzamen verschillen tussen het Europa van 1914 en 2014 zijn er twee opmerkelijke parallellen. Ten eerste is het continent, net als honderd jaar geleden, verscheurd. De huidige verscheurdheid van Europa is een kwestie van sociaaleconomische ongelijkheid en van een ongelijke verdeling van politieke zeggenschap, bijvoorbeeld in de relatie tussen Duitsland en Griekenland. Terwijl destijds twee groepen bondgenoten tegenover elkaar stonden, staan nu de rijke landen tegenover de arme landen. Maar de verscheurdheid is er niet minder om. Het vertrouwen in de Europese Unie in de zuidelijke landen is minimaal, en in de noordelijke landen niet veel groter.

De tweede parallel betreft het feit dat evenals toen, het gros van de politieke leiders in Europa uit slaapwandelaars bestaat. In vergelijking met de generatie van Helmut Schmidt, Helmut Kohl en François Mitterrand mist de generatie van Angela Merkel, François Hollande en Mark Rutte een visie over waar het met Europa in politiek opzicht naartoe moet. Veel meer dan een spaar- en besparingsbeleid, in combinatie met nationale belangenpolitiek, hebben zij niet te bieden. Daardoor wordt de kloof tussen de rijke en arme lidstaten steeds groter, en wordt de kloof tussen rijke en arme bevolkingsgroepen, die dwars door de diverse landen heen loopt, onzichtbaar gemaakt. Omdat de huidige slaapwandelaars geen ideeën hebben hoe aan de verscheurdheid in Europa een einde kan worden gemaakt, en ze er eerder toe bijdragen, spelen ze politieke partijen in de kaart die met hun nationalisme het project Europa in gevaar brengen.

De metafoer van de slaapwandelaars heeft echter ook haar beperkingen. Zij focust op de gebrekkige toekomstvisie en risicoanalyse door individuele politici. Wat de metafoer echter aan het oog onttrekt, is dat veel politici in 1914 toch heel bewust kozen voor vermeende nationale belangen, net als Merkel en de haren in 2014. Bovendien, alleen al het feit dat we in beide gevallen over een 'generatie politici' spreken die allemaal zouden slaapwandelen, doet vermoeden dat er ook meer structurele factoren een rol spelen.

Om het spook van het nationalisme goed in de vingers te krijgen, willen wij daarom twee met elkaar samenhangende illusies die Europa parten spelen onder de aandacht brengen. Ten eerste de illusie dat de huidige, neoliberale dimensies van het kapitalisme verenigbaar zijn met democratische principes. Ten tweede de illusie dat een *culturele* (nationale) identiteit de neoliberale beleidsvormen kan begrenzen, en dat zo'n identiteit om die reden een voorwaarde is voor sociale politiek.

Kapitalisme en democratie

Voor een goed begrip van de crisis waarmee de Europese Unie worstelt, moet aandacht worden besteed aan het onoplosbare spanningsveld tussen kapitalisme en democratie. Hannah Arendt stelde in de jaren vijftig dat de nationalistische en imperialistische rivaliteiten die hadden geleid tot de twee wereldoorlogen en het totalitarisme, nauw samenhangen

/
Er bestaat een
onoplosbaar
spanningsveld
tussen kapitalisme
en democratie

met het kapitalisme. Het uitbreiden van de macht in andere delen van de wereld diende immers de accumulatie van kapitaal. Het imperialisme dat zich aan het einde van de negentiende eeuw ontwikkelde, ontstond in de dynamiek tussen een zich wereldwijd uitdijend kapitalisme en de machts-politiek van enkele natiestaten.

De dekolonisatie maakte een einde aan het imperialisme, of in ieder geval, zo nuanceert politiek filosoof James Tully, aan de formele vorm daarvan. De opkomst van de moderne welvaartstaat en de mensenrechten (ongeveer 1950-1975) bracht vervolgens binnen de Europese maatschap-pijen relatieve democratisering met zich mee, die grenzen stelde aan de expansiedrift van het kapitalisme.

De geleidelijke afbraak van de verzorgingsstaat door de neo-liberalisering van het kapitalisme, vooral vanaf de late jaren zeventig, heeft die democratisering echter gedeeltelijk teniet gedaan. In navolging van Colin Crouch spreken velen inmiddels van *postdemocratie*. Crouch bedoelt daarmee dat neoliberal beleid en gedachtegoed het mogelijk hebben gemaakt dat economische elites, gesteund door politieke elites, voorbijgaan aan de wil van de bevolking en politiek de dienst uitmaken.

Door liberaal beleid zijn de mogelijkheden om het kapitalisme op een democratische wijze in goede banen te leiden gestaag afgenomen. Democratie betekent dat burgers invloed kunnen uitoefenen op besluiten die grote impact hebben op de kwaliteit van hun leven. Neoliberalisering houdt echter in dat politieke en economische elites besluiten kunnen nemen die gewone burgers niet of nauwelijks kunnen beïnvloeden. De neoliberale transformatie van een *state-embedded market* in een *market-embedded state* is er debet aan dat nationale overheden steeds minder stuurkracht hebben en politici hun beloftes niet waar kunnen maken. Deze transformatie zorgde er ook voor dat europeanisering en globalisering nu grotendeels het project van diezelfde economische en politieke elites zijn geworden. In Zuid-Europa ervaren burgers dat ze weinig mogelijkheden hebben om via hun eigen regering invloed uit te oefenen op het economische beleid dat hen aangaat. Zij hebben het gevoel dat ze onder curatele staan van de Europese Unie. Daarom zijn burgers in Athene, Lissabon en Madrid massaal de straat op gegaan om te protesteren tegen de neoliberale dictaten uit Brussel. In Griekenland, Portugal en Spanje is meer dan vijftig procent jeugdwerkloosheid. En in deze landen is het aandeel burgers dat vertrouwen in de regering heeft lager dan tien procent. Het aandeel dat vindt dat hun land de verkeerde kant op gaat bedraagt daar meer dan zeventig procent. Gemiddeld is 56 procent van de Europeanen deze mening toegeedaan (SCP 2013).

Sociale rechtvaardigheid ondermijnd

Deze cijfers indiceren dat Europa niet alleen met een economische crisis worstelt, maar ook met een politieke crisis. Volgens Wolfgang Streeck, directeur van het *Max Planck Institut für Gesellschaftsforschung* in Keulen, zijn beide crises terug te voeren op het neoliberale beleid. Hij onder-

scheidt vier fasen vanaf de late jaren zeventig: de strijd tegen inflatie, deregulering ten gunste van vooral de financiële markten, de toename van zowel publieke als private schulden en de bezuiniging op overheidsuitgaven. Het neoliberalisme bewerkte dat de moeizaam gecreëerde balans tussen kapitalisme en democratie, die was gecreëerd ten tijde van de Europese verzorgingsstaat, teniet werd gedaan. Dat impliceerde ook dat verdeling volgens marktprincipes sociale rechtvaardigheid bemoeilijkte. Verdeling volgens marktprincipes betekent, enigszins vereenvoudigd, dat de waarde die de markt toekent aan de prestaties van een individu (uitgedrukt in inkomsten), bepaalt hoe goederen worden verdeeld. Daarentegen is sociale rechtvaardigheid gebaseerd op (mensen)rechten die een individu ongeacht zijn prestaties heeft, en op collectieve voorstellingen over reciprociteit, billijkheid en eerlijkheid. Op grond van ideeën over sociale rechtvaardigheid worden negatieve aspecten van de markt gecorrigeerd of gecompenseerd door politieke interventies. Het neoliberalisme ondermijnt echter de sociale rechtvaardigheid omdat ze middels belastingverlaging en de afbraak van verzorgingsstaatarrangementen de mogelijkheid voor serieuze politieke interventies alsmar reduceert.

Cijfers tonen onverbloemd aan dat met de opkomst van het neoliberalisme de kloof tussen arm en rijk wereldwijd is toegenomen. Uit een recent rapport van Oxfam blijkt dat de 85 rijkste mensen op aarde net zoveel bezitten als de 3,5 miljard armsten. Deze extreme sociaaleconomische ongelijkheid correspondeert met de ongelijke politieke participatie van burgers. Het centrale probleem is echter misschien niet eens zozeer een verschil in participatie: de kern is dat de economische elites direct invloed kunnen uitoefenen op de politiek, ver voorbij klassieke vormen van participatie. Democratie wordt daarmee grotendeels schijn, omdat gewone burgers steevast te laat komen om nog invloed te kunnen uitoefenen.

Omdat het gros van de politici nog steeds de illusie koestert dat de neoliberale vorm van kapitalisme verenigbaar is met democratie, worden er geen serieuze politieke alternatieven geboden. Streeck stelt echter terecht: “Het neoliberalisme is onverenigbaar met een democratische staat, voor zover onder democratie een regeringsvorm wordt verstaan, die in naam van zijn burgers met publieke macht ingrijpt in de verdeling van economische goederen zoals die dankzij marktwerking tot stand komt.”

De vraag wordt dan of en hoe we sociale en politieke rechtvaardigheid kunnen redden, of opnieuw mogelijk maken. Linkse politici en intellectuelen lijken hier soms te opteren voor een terugkeer naar de natiestaat. Ze leunen daarbij op een historische analyse die suggereert dat sociale zekerheid en publieke sferen mogelijk zijn geworden dankzij voorafgaande processen van natiestaat formatie en culturele homogenisering. Daarmee verruilen ze de eerste illusie, over de eenvoudige verenigbaarheid van kapitalisme en democratie, voor de tweede illusie die Europese denkers en politici parten speelt, namelijk het idee dat democratie en sociale zekerheid van solidariteit binnen de natiestaat afhankelijk zouden zijn. Dit is de illusie die links in de armen van het nationalisme drijft.

De illusie dat democratie en sociale zekerheid afhankelijk zijn van solidariteit binnen de natiestaat drijft links in de armen van het nationalisme

Nationale soevereiniteit

Net als aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog wordt Europa geplaagd door nationalisme. En hoewel het nationalisme ook nu met daadwerkelijk nationale beeldvorming werkt en bijvoorbeeld 'Duitse vlijt' tegenover 'Griekse spilzucht' plaatst (dwars tegen de economisch onderbouwde analyses in) is de boosdoener toch in eerste instantie een transnationale institutie: de Europese Unie, oftewel 'Brussel', en het verlies van nationale soevereiniteit.

Na de val van de Lehman Brothers in 2008 kreeg het nationalisme een extra impuls. Overal in Europa bloeien politieke partijen die uitdrukking geven aan vermeende bedreiging van de culturele identiteit van hun land. Bijvoorbeeld het *Vlaams Belang* in België, de *Alternative für Deutschland* in Duitsland, de *Ware Finnen* in Finland, het *Front National* in Frankrijk, de *UK Independence Party* in Groot-Brittannië, *Jobbik* in Hongarije, de *TT Partij* in Litouwen, de *PVV* in Nederland, de *FPÖ* in Oostenrijk, de *Solidarna Polska Partij* in Polen en de *Sverigedemokraterna* in Zweden. De paradox is dat de nationalistische partijen in Europa zich met het oog op de aanstaande verkiezingen voor het Europese parlement op transnationaal niveau organiseren. Zo hebben in november 2013 Marine Le Pen en Geert Wilders de intentie uitgesproken om samen op te trekken, en zijn er ook contacten met FPÖ en Lega Nord.

Nu in nagenoeg elk Europees land de armoede toeneemt en drastisch wordt bezuinigd op de overheidsuitgaven, kapitaliseren deze partijen de angst van burgers om in sociaaleconomisch opzicht (verder) af te glijden. Daarbij wordt niet alleen Brussel tot de grote boosdoener verklaard, maar ook culturele minderheden die zouden profiteren van de sociale wetgeving en zich niet aanpassen aan de nationale waarden. Dat laatste uit zich op dit moment vooral in politieke campagnes die zich richten tegen arbeidsmigranten uit Oost-Europa, maar het klinkt ook door in de hardheid ten aanzien van irreguliere migranten. De nationalistische partijen zijn daarnaast mede verantwoordelijk voor de toename van antisemitisme, islamofobie en de systematische discriminatie van Roma.

Historische fout

Tegen de achtergrond van het spook van het nationalisme stelt filosoof en Erasmusprijswinnaar Jürgen Habermas terecht dat de gedachte dat nationalisme geen groot risico meer is, historisch naïef is. Hij pleit daarom juist voor meer inzet voor Europa. Nationalisme scheidt daarnaast illusies en maakt ons blind voor het feit dat er sociale vragen op het spel staan waar de belangen langs lijnen van bevolkingsgroepen en klassen lopen, en dwars over nationale grenzen heen gaan. "De linkse Europese partijen zijn bezig hun historische fout van het jaar 1914 opnieuw te maken. Ook zij gaan door de knieën, uit angst voor de middengroepen van de samenleving, die ontvankelijk zijn voor het rechtse populisme". De linkse partijen doen dit gedeeltelijk uit electorale overwegingen, hopende het vertrouwen van het boze en angstige deel van het electoraat te herwinnen door

de taal van het nationalisme, zij het voorzichtig, zij het 'beschaafd', toch gedeeltelijk over te nemen.

Het is echter niet alleen electorale politiek die linkse partijen in de richting van het nationalisme drijft, maar ook een veel voorkomende inhoudelijke analyse van de hedendaagse problematiek. We verwezen al naar de aan linkerzijde vaak gehoorde gedachte dat nationale homogeniteit de basis is voor sociale politiek en dat die juist daarom op Europees niveau niet van de grond komt (in Nederland horen we dit in de PvdA en in de SP). Nationale solidariteit ging echter niet vooraf aan bestuurlijke inzet, maar die werd daardoor gecreëerd: bijvoorbeeld door onderwijs-politiek en de invoering van (minimale vormen van) sociale zekerheid.

Volgens Habermas zouden linkse partijen veel kritischer tegenover de suggestie van nationale solidariteit moeten staan, en niet op grond van nationale grenzen valse fronten moeten creëren. Zij zouden "het als hun taak moeten gaan beschouwen om verliezers en winnaars van de crisis-aanpak te onderscheiden naar sociale groeperingen die *onafhankelijk van hun nationaliteit* meer of minder worden belast". Een kanttekening hierbij is dat Habermas zich beperkt tot solidariteit binnen de EU, die in tijden van Lampedusa en Frontex haar eigen uitsluitende werking heeft.

Habermas stelt terecht dat de natie zoals nationalist en Eurosceptici, maar zelfs pro-Europese politici haar nu vaak voorstellen, niet de basis is geweest voor institutionele solidariteit (sociale zekerheid). Hij vertaalt dit echter niet voldoende naar een andere visie op Europa, doordat hij zich zozeer concentreert op de politieke en deliberatieve kanten van Europa. In aanvulling op Habermas zouden linkse partijen daarom meer kunnen inzetten op de invoering van basale sociale zekerheden op Europees niveau.

Linkse politici kunnen meer expliciet maken welke daadwerkelijke belangen en voordelen mensen uit diverse sociale groepen hebben bij Europese politiek, en ook duidelijk maken dat nationale solidariteit (en soevereiniteit), waarvan rechtse (en midden-)partijen menen dat ze een voorwaarde voor sociale politiek zijn, de werkelijke machtsverschillen en belangen verhullen. Daarnaast moet benadrukt worden dat bijna alle grote problemen transnationaal van aard zijn en met geen mogelijkheid binnen nationale kaders kunnen worden opgelost.

Links kan ook een veel positiever verhaal over Europa vertellen en benadrukken dat er in Brussel op het punt van inspraak van belangengroepen goede dingen gebeuren, soms beter dan in nationale contexten. Het kan ons er ook aan herinneren dat het vooral nationale regeringen zijn geweest, die de macht aan bedrijven en banken hebben gedelegeerd, en dat we die macht nu niet zomaar terug kunnen halen, maar dat wel door Europese samenwerking kunnen proberen.

Herdenken

De Eerste Wereldoorlog leerde dat de nationalistische constructie van een collectieve identiteit vaak niet lang stand houdt. Zo verzette in 1917

de ‘Unabhängige Sozialdemokratische Partei Deutschlands’ (USPD) zich tegen nieuwe kredieten om de oorlog voort te kunnen zetten, terwijl de Sociaaldemocraten in 1914 door hun instemming de oorlog mogelijk hadden gemaakt. Net als de internationalistisch denkende socialisten Karl Liebknecht en Rosa Luxemburg zagen zij in 1917 dat de soldaten die elkaar in de loopgraven op grond van nationalistische waanideeën beschoten, in sociaaleconomisch opzicht vaak dezelfde belangen hadden. Net als in 1914 delen veel burgers in Europa nu belangen die alleen gediend kunnen worden met transnationale sociale politiek. Het nationalisme weerhoudt ze er echter van dit in te zien en er politiek gevolg aan te geven.

Wie de verkiezingsprogramma's voor de Europese Verkiezingen van dit jaar bekijkt, merkt dat geen enkele politieke partij over de hier aangevoerde problemen een verhaal heeft. Politici hebben weinig ideeën over de vraag hoe Europa democratischer kan, of over hoe het nationalisme moet worden aangepakt. Er lijkt een vorm van politieke afasie te zijn ontstaan. Daarom is er dringend behoefte aan een verhaal over de spanning tussen kapitalisme en democratie, en over de zinloosheid van nationalisme en xenofobie.

Er zijn goede redenen om pessimistisch te zijn over de mogelijkheid om hierin verandering te brengen. Maar zoals Winston Churchill zei: “Een pessimist ziet moeilijkheden in elke mogelijkheid. Een optimist ziet mogelijkheden in elke mogelijkheid.” De twee moeilijkheden die hier ter sprake zijn gebracht roepen steeds meer verzet op en bieden de mogelijkheid tot een repolitisering van het project Europa. Wanneer dit jaar de Eerste Wereldoorlog wordt herdacht, dan is het van belang dat we de vernietigende werking van het nationalisme in herinnering roepen, en onderstrepen dat een democratisch, sociaal en kosmopolitisch Europa een noodzakelijke voorwaarde is voor het voortbestaan van een Europa dat in haar geschiedenis niet alleen illusies en gewelddaden zal hoeven te herkennen, maar ook de hoop op en inzet voor een minder onrechtvaardige wereld.

/

Literatuur

Hannah Arendt, *The Origins of Totalitarianism*, San Diego, New York and London 1973 [1951].

Veit Bader, ‘Complex Legitimacy in Compound Polities: The EU as example’, in: *Representation*, 2010, nr. 46: 3, p. 261-279.

Christopher Clark, *The Sleepwalkers. How Europe went to war in 1914*, London 2012.

Colin Crouch, *Post-Democracy*, Cambridge 2004.

Jürgen Habermas, *Een toekomst voor Europa*, Amsterdam 2013.

Michael Hartmann, *Soziale Ungleichheit – Kein Thema für die Eliten?* Frankfurt/New York 2013.

Oxfam, *Working for the few. Political capture and economic inequality*, 2013.

Armin Schäfer, Wolfgang Streeck (eds.), *Politics in the Age of Austerity*, Cambridge 2013.

SCP, *De sociale staat van Nederland 2013*, Den Haag 2013.

David Stevenson, *1914-1918: The History of the First World War*, London 2012.

Wolfgang Streeck, *Gekaufte Zeit. Die vertagte Krise des demokratischen Kapitalismus*, Berlijn 2013.

Waarom

column door **Menno Hurenkamp**



hebben ze Jaurès vermoord?

Op de laatste plaat van Jacques Brel uit 1977 staat een mooi liedje, *Pourquoi ont-ils tués Jaurès?* Over het hondenleven dat gewone mensen aan het begin van de twintigste eeuw leidden: wie per ongeluk de mijnen overleefde mocht sterven in de loopgraaf. Het refrein is gewijd aan Jean Jaurès, de in 1859 geboren voorman van de Franse socialisten die op 31 juli 1914 in Parijs vermoord werd door een verwarde nationalist.

De moordenaar meende dat de immens populaire vredesactivist Jaurès Frankrijk aan de Duitsers zou overleveren. Jean Jaurès had immers, samen met onder andere Lenin, in 1912 de arbeiders van heel Europa opgeroepen zich met alle middelen tegen de in de lucht hangende oorlog te verzetten. Hij werd sindsdien door de conservatieve publieke opinie verketterd als een landverrader en het was wachten tot het moment dat iemand de trekker zou overhalen. Jaurès, die de gruwelen van de Eerste Wereldoorlog tamelijk concreet voorspelde, is lange tijd een groot voorbeeld voor socialisten wereldwijd geweest, ook voor bijvoorbeeld prominente vooroorlogse Nederlandse sociaaldemocraten als Herman Wiardi Beckman en Willem Banning. En sinds zijn gewelddadige dood in 1914 hangt er een pacifistisch geurtje om de socialistenleider,

maar dat is niet terecht.

Jaurès wilde dolgraag dat Frankrijk een leger had en ook dat Frankrijk zich teweer zou stellen tegen de Duitsers. Alleen moest het niet een beroepsleger zijn waarmee dat zou gebeuren, maar een volksleger. Alle mannen zouden korte tijd moeten dienen, en slechts een klein deel van de officieren zou in het ideale model van Jaurès levenslang zijn brood verdienen onder de wapenen. Zodat het leger zou veranderen, van het oerconservatieve bolwerk dat Alfred Dreyfuss valselijk gevangen had gezet, tot de voorhoede van een socialistische staat. Zelf was Jaurès ook niet zo'n pacifist. De linkse volksheld vocht tot twee keer toe een duel op het pistool uit, omdat hij meende dat zijn eer geschonden was. Hij reisde zelfs naar Spanje teneinde tegen een opponent in het krijt te treden – om daar aangekomen te constateren dat de Spaanse politie duelleren op het pistool verbood, en ook niet oogluikend toestond. Waarna de kampen beiden de grens naar Frankrijk overstaken, elkaar onder vuur namen als waren ze negentiende-eeuwse adelborsten, natuurlijk beiden hun doel misten en weer naar hun respectievelijke huizen vertrokken.

Een Europees leger had Jaurès niet echt in zijn hoofd. De natie was immers de bodem van de demo-

cratie, het vertrekpunt voor het realiseren van vrijheid, gelijkheid en broederschap. Uit Jaurès' pleidooi voor het volksleger L'Armée Nouvelle komt zijn veel aangehaalde citaat: "een beetje internationalisme verwijderd de mens van zijn vaderland, veel internationalisme voert hem daar naar terug". De dienstplichtige Franse soldaten die in het grensgebied met Duitsland woonden, zouden hun wapens dan ook thuis moeten bewaren. Zodat ze te allen tijde gemobiliseerd konden worden om de natie tegen opdringende burens te verdedigen. Een veroveringsoorlog vond Jaurès abject, maar verdediging van de natie, die immers ook van de arbeiders was, dat was niet meer dan logisch. Het bleek voor zo'n uitzonderlijk man al een ingewikkelde boodschap om te brengen.

Op de dag van Jaurès' begrafenis stemden zowel de Franse als de Duitse sociaaldemocraten voor de oorlogsbegrotingen van hun beider landen: het was het einde van de linkse internationale droom. Niet veel mensen betwijfelden dat Jaurès zelf ook uiteindelijk voor de nationale verdediging zou hebben gestemd, het land boven de imaginaire socialistische revolutie. De moraal is misschien wel dat soldaten een thuis moeten hebben om voor te sterven.

Moeilijke landschappen

De herdenking van ‘Honderd jaar Eerste Wereldoorlog’ is gestart. Een reis naar een befaamd slagveld lijkt een plicht. En inderdaad, namen als Ieper, Somme, Verdun klinken uitnodigend. Maar wat valt daar te zien? Wat zoeken we op dat strijdtoneel? Hoe te reizen in oorden van leed en dood?

Door **Jan de Graaf** en **Robert Schütte**

De discipline der erfgoedstudies kent een subdiscipline: *dark tourism studies*. Met daarin aandacht voor *difficult, uncomfortable, sensitive heritage sites*: moeilijke landschappen, oorden van leed en dood. Kunnen we dat soort streken toeristisch bereizen, zonder hang naar romantiek, sensatie of nationalisme? Een suggestie: bekijk dat ‘schurend erfgoed’ met telkens andere ogen, wissel steeds van perspectief.

Leen de cartografische blik van Geert Mak en doorgrond de historische wandel van staatsgrenzen en conflicten. Kijk als de militair Alexander Douglas Gillespie, die droomt als een landschapsarchitect. Profiteer van de geobotanische optiek van Jean Massart, schrijver in 1919 van *Le front de Flandre*. Overvlieg Europa als de verbaasde luchtverkenners die hun hoog gefotografeerde beelden niet konden ontcijferen zonder de hulp van een wandelaar-dichter als Edward Thomas en een zeiler-literator als Erskine Childers. Ontleed het eertijds mannelijk bestierde wereldtoneel met een feministisch oog; her-vaar de Europese koers van het Peace Ship langs de eertijds neutrale steden Oslo, Stockholm, Kopenhagen, en spoor terug in een geblindeerde trein naar Den Haag, toen de gehoopte ‘hoofdstad van de wereld’.

Juist een moeilijk landschap helpt ons oog te schoonen. Zeker, dat vergt concentratie, focus en een scherpe geest. Maar de beloning mag er zijn: de sensibilisering van de geostrategische blik in dienst van de vredesgedachte.

De ingenieurs

De Grote Oorlog bleek een wereldoorlog: wetenschappelijk, industrieel, hoog van snelheid, massaal van schaal: totaal. De finale globalisering van het militaire bedrijf werd beklonken. Ook het toeristische bedrijf accelereerde. Met eenzelfde snelheid, en eenzelfde industriële aanpak in maat en schaal.

Het Westelijk Front is het bekendste toneel van die ‘erbarmelijke oorlog’. Ook vanuit het ‘neutrale’ Nederland wint dit grote-oorlog-front aan beking. Het ligt om de hoek, de taal klinkt bekend, en de Tweede Wereldoorlog begint te vervelen. De Vlaamse Westhoek wordt ongetwijfeld dé locatie voor het Nederlands oorlogstoerisme. Moeilijk landschap wordt makkelijk gemaakt: attractielandschap.

De kunst van het verkennen, binnenvallen, veroveren en bezetten van een gebied: dat specialisme is in militaire kringen het vak van de genie: de ingenieurs, de ware wegbereiders van de oorlog. De relictten van hun werk heten nu erfgoed: forten, bunkers, uitkijkposten, af luisterapparaten. Een toeristisch reisdoel is dan ook meer dan alleen het strijdtoneel zelf. Achter het front lagen ziekenhuizen, begraafplaatsen, commandocentra, zelfs een oude paardenstal of postduivenhok, al deze locaties zijn niet minder ‘bezienswaardig’. Ook het thuisfront kent zijn *must sees*: de wapenfabrieken, de bevolkingscentra met zijn kunstschaten, en niet te onderschatten de bloedsomloop van elke oorlog – de logistieke lijnen die de rest van de wereld in het spel betrokken. Ook die lijnen zijn een bezichtiging waard.

Deze technische blik op de interne werking van het oorlogsbedrijf is zinnig, tenminste als het oorlogstoerisme bedoeld is om iets te begrijpen van het fenomeen ‘totale oorlog’.

Theater van de oorlog

Een groots theater met een record aantal deelnemers. De langste loopgraaf. De eerste gasaanval. De zwaar-

ste explosie. De grootste zeeslag. En de meest pandemische griep sinds mensenheugenis. Massamedia moesten hierover berichten. Maar hoe rapporteer je stilstand, stank, ademnood, *shell shock*, verdrinking? Hoe buitenstaanders te vertellen dat hier 'niets' gebeurde, niets dan gruwel? Waar mogelijk hield men de verminkte lichamen buiten beeld. De strijdende partijen zochten hun heil in het tonen van het gewonde landschap. Verkooldde staken, ooit statige bomen, kraters vol modder, eens vruchtbare akkers: deze restanten werden de iconen van de ingehuurdde schilders en fotografen.

Sommige 'schrijvers' waren ook welkom. Genie-officieren van het neutrale Nederland bijvoorbeeld, toen druk in de weer met de laatste loodjes van de Stelling van Amsterdam. In 1917 visiteerden ze als gast van de Duitse legerleiding, de 'binnenlijn', het Duitse front in de Vlaamse zeehavens. Hun technische blik resulteerde in een fraai reisverhaal in boekvorm. Eerder al, in 1915, organiseerden de Britse stafchefs rondleidingen langs de 'buitenlijn', hoofdzakelijk voor de toen nog neutrale Amerikanen. Échte schrijvers als Hemmingway en Conan Doyle kwamen *embedded* op bezoek. Ook aan Duitse zijde werden schrijvers uitgenodigd. Anton Fendrich schreef *Mit dem Auto an der Front* (1915). Voor beide kampen draaiden filmers van naam gewaagde producties. In diverse steden werden tentoonstellingen gemaakt en openluchtmusea ingericht. Men ensceeneerde loopgraven, met af en toe een enthousiast geacteerd veldslag. Na afloop was er koffie met taart. De opbrengst ging naar het goede doel: de verzorging van de doden en gewonden.

Toeristische pioniers

In 1917 verscheen de eerste toeristische oorlogsgids, over de Slag aan de Marne in 1914. Bedoeld voor een Frans publiek en uitgegeven door de bandenfabrikant Michelin. Het werd een gezochte reeks, in dertig delen.

Het verbod door de Engelse regering om 'hun' doden te repatriëren, veroorzaakte rap na de Wapenstilstand een vooral Britse toestroom. Met een topweek in 1928, tien jaar na de Wapenstilstand: een zesdaagse, geheel verzorgde reis naar het continent, met zo'n 11.000 'pelgrims'. Die nieuwe invasie vroeg om een goede ontsluiting. Het uitgevaagde landschap werd bewegwijzerd, al tijdens de oorlog. Door en voor de zoekende soldaten zelf. Hoe je te oriënteren in het warrige loopgravenstelsel? Heuvels, torens, een dijk, een beekdal: voor wie ze uit elkaar kon houden, boden ze de nodige houvast. Met nieuwe namen tekenden de belegeraars een soort verbasterde geografie bovenop de oude kaart. Deze nieuwe streekbeschrijvingen dienden later de nabestaanden. Met in hun kielzog de 'oorlogs-toeristen', benieuwd naar ... naar wat eigenlijk? Naar de plaatsnamen die dankzij de media een zekere bekendheid genoten? De meeste namen bestonden alleen nog op kaarten van voor de oorlog, de plaatsen zelf waren opgehouden te bestaan. Dat bleek geen bezwaar. Het landschap dat de reizigers tot hun *tour* verleidde, was vooral denkbeeldig. Het ging om de legitimerende associaties.

Oorlog-en-vrede-toerisme

Verzin een valide drijfveer om nu, honderd jaar later dat oude oorlogstoneel met een bezoek te vereren. Inzicht in de details van het oorlogsverloop? Begrip van het waarom van die wereldbrand? Troost voor de hiaten in de familiestamboom. Of op zoek naar de nodige steun voor het motto 'nooit meer oorlog'. Immers dat is een populair motto bij de huidige herdenking. UNESCO bijvoorbeeld, onderstreept als bestaansrecht van werelderfgoederen, de stimulans die ze bieden voor een vitaal vredesklimaat. Maar meestal negeert men het hoe van de mogelijke liaison tussen toerisme en vrede. Wat ons betreft, gaat het om oorlog-én-vrede-toerisme, om een vorm van 'terreinvkenning' die een landschap door-

“De geschiedenis van de 20e eeuw wortelt in een drama waarvan Nederland afzijdig bleef. Juist daarom is de herdenking ervan voor ons zo wezenlijk.”

Paul Scheffer, 'De oercatastrofe', De Volkskrant 4 januari 2014.

zoekt op zijn conflictueuze eigenschappen. Het landschap als les, ter versterking van een speciaal soort opmerkingsgave: de sensibilisering van de geostrategische blik; een manier van kijken die trouwens net zo nieuwsgierig is naar de landschappelijke kwaliteiten die pacificerend heten.

Rond 1900, toen het moderne toerisme door stoomtrein en stoomschip booming was, zag men de toeristische begaanbaarheid van een landschap als zo'n pacifistische kwaliteit. Hoe meer men elkaars steden en streken bezocht, des te minder was men geneigd om elkaar naar het leven te staan.

Maar wat bleek, die trein (met zijn spoorwegen), dat schip (met zijn zeehavens), en later de auto (met zijn snelwegen), het vliegtuig (en zijn luchthavens), ze waren even werkzaam in handen van vredesstichters als van oorlogsstrevers. Het oorlog-en-vrede-toerisme dat zoekt naar bezienswaardige attracties, kan die ambivalentie niet negeren. Tycoons als Jan de Broch, Andrew Carnegy, Henry Ford, Paul Otlet en Alfred Nobel maakten pakweg een eeuw geleden hun fortuin met de industriële productie van die verkeersmachines. Dat erfgoed hoort thuis op de lijst van 'niet vergeten'. Net als hun immateriële werken: het eerste Vredesmuseum in Zürich, geopend in 1902 (betaald door De Broch), het Vredespaleis uit 1913 (met geld van Carnegy), de Vredesconferentie voor vrouwen in 1915 in de Haagse dierentuin, met als daad bij het woord de door Ford betaalde zeereis (1915-1917) van het Peace Ship. Ook dat 'schurend erfgoed' verdient een plaats op de wereldoorlog-wereldvrede-kaart.

Bomen

In 1915 schreef militair Alexander Douglas Gillespie een brief aan zijn vroegere leraar. Gillespie vocht toen in de voorste loopgraven van het Westelijk Front. Zijn suggestie: herschep eens, als ooit de oorlog is afgelopen, het kale niemandsland in een brede bomenlaan. Opdat

alle mannen, vrouwen en kinderen in Europa dan een tocht over deze via sacra zouden maken. Later, in 1919, vraagt de Engelse Imperial War Graves Commission om voorstellen voor een herdenking. Opnieuw werd dit denkbeeld geopperd: 'een Heilige Weg', met fruitbomen omzoomd. Een lommerrijke wandeling van 750 kilometer, door een landschap dat bewees dat 'Europeanen' meer in hun mars hadden dan een finale kaalslag. Dat bewijs kwam er nooit. Er volgde een Tweede Wereldoorlog, daarna een Koude. En er waren te veel oorlogen aan vooraf gegaan. Maar het blijft een mooi idee: stel je voor ... op de kaart van Europa ... op elk grenslandschap dat ooit meedogenloos bevochten is ... een bomenlaan.

/

Reisgidsen

→ C., P. Brants, *Velden van weleer. Reisgids naar de Eerste Wereldoorlog*, Amsterdam 1993.

→ B. Debeer, S. Slos, *Onder ogen zien. Routegids naar de slagvelden van Wereldoorlog I*, Gent 2013.

→ J. Geurst, *Cemeteries of the Great War by Sir Edwin Lutyens*, Rotterdam 2010.

→ J. Jouannais, *Topographies de la guerre*, Parijs 2011.

→ J. Massart, *Ce qu'il faut voir, sur les champs de bataille et dans les villes détruites de Belgique, Le front de Flandre*, Touring Club de Belgique, Brussel 1919.

→ J. Meire, *De stilte van de Salient. De herinnering aan de Eerste Wereldoorlog rond Ieper*, Tielt 2003.

→ Michelin, *Les champs de bataille de la Marne et de Champagne. Un guide illustré pour le tourisme de mémoire*, Parijs 1917.

Her-denken in Fort Vijfhuizen

Op Nederlands grondgebied ligt een *dark* ding van formaat: de Stelling van Amsterdam. Bedacht in de negentiende eeuw, afgerond in de Eerste Wereldoorlog en opgeleverd in 1920, werd dit meesterwerk hét symbool van Neerlands toenmalige ongebondenheid. Inmiddels is die Stelling werelderfgoed. Wat te doen met deze ‘unieke’ oorlogsmachine, als we er tenminste iets meer van willen maken dan een aibaar park? Kunnen wij dit soort ‘moeilijke landschappen’ inkleuren op de Europese plattegrond, zonder de moeilijkheidsgraad op voorhand te reduceren tot de clichés van vrede-toerisme-in-de-vrije-tijd? Laten wij daartoe de blik verruimen en dit werelderfgoed bevrijden uit zijn nationalistische omlijsting. ‘Erfgoed’ is een precare puzzel van én objecten én plaatsen én denkbeelden, van zoete verhalen en zure verzinsels, ook van trotse toedichtingen die steun willen bieden aan staat en samenleving.

Laten wij daarom een herstart maken met ‘neutraal’ (een geostrategisch begrip vastgelegd tijdens de Tweede Internationale Vredesconferentie, 1907 in Den Haag). Kan de Stelling van Amsterdam als nationaal ‘schuiloord’ opgewaardeerd worden tot

internationale ‘vluchtstad’? Dit is wat bewezen moet worden: de Stelling van Amsterdam is een unieke locatie. Niet alleen omdat het goede sier maakt met zijn ‘Hollands’ verleden, ook omdat het ‘ongebonden’ naar de toekomst kijkt. Daarom stellen wij juist daar een programma voor.

Waar zinnig volgen wij de kalender van ‘Honderd jaar Eerste Wereldoorlog’. Start: najaar 2014; een eeuw eerder stagneerde de Duitse expeditie in de IJzervlakte. Finish: 11 november 2018; het einde van een oorlog die een einde zou maken aan alle oorlogen. Zowel de oorlogs- als de vredesfeiten tellen.

Ons vertrekpunt: het Kunstfort bij Vijfhuizen, onderdeel van de Stelling van Amsterdam. We gaan kriskras door de collectie van ‘moeilijke landschappen’ die vormend waren voor ons historisch besef van de twintigste eeuw, in elk geval langs de ‘moeilijkste’, die getuige waren van meer dan één oorlog. En onderweg hanteert deze oorlog-en-vrede-toeristische onderneming een zo divers mogelijk perspectief.

2014: een tentoonstelling getiteld ‘De Gang van de Onbewaakte Geschiedenis’.

2015: een kritische bezinning

op *re-enactment*: het naspelen van historische, meestal militaire operaties.

2016: een internationaal symposium waar *sister sites* vertellen over hun pacifistische omgangsvormen.

2017: MADNESS: Europa in de Koude Oorlog, door zijn geostrategisch bewuste bevrijders gedacht als offerlandschap; dit project kar-teert een verzameling ‘attractieve’ locaties die als ‘laatste getuigen’ een licht werpen op de idee van *total war – total living*.

2018: ‘Touring for peace’. De Stelling van Amsterdam, omgebouwd tot een digitaal rondzicht, 135 kilometer in omtrek. Cartografie in de openlucht. Eerbetoon aan de panoramische blik. Hoogtepunt: een *re-enactment* van de langste Nederlandse mars: de kruisraketten-nee-demonstratie, Den Haag 1983. *De Volkskrant* toen: “Met meer dan een miljoen voeten zijn sombere theorieën vertrapt over de politieke apathie in crisistijd, de verrechtsing van jongeren, het persoonlijk en groeps-egoïsme van de ellebogenmaatschappij, de ‘ik-cultuur’ en de Jan Salie geest.”

/

Actuele informatie op www.kunstfort.nl

Activiteiten van de drie uitgevers van deze special:
Bureau de Helling
Tijdschrift Oikos
Green European Foundation

27 APRIL **Het Groene Boek**

Het Groene Boek is dé ontmoetingsplek voor iedereen die begaan is met de transitie naar een sociaalecologische samenleving. Schrijvers, wetenschappers en denkers uit het middenveld gaan er in gesprek over een duurzame en rechtvaardige toekomst.

In de volgende editie de volgende sprekers: Klimaat specialist en vicevoorzitter van het IPCC, Jean-Pascal van Ypersele gaat op zoek naar hoe we uit de impasse rondom klimaatpolitiek geraken. Historica Tine De Moor spreekt over de transitie zelf, met onder meer de *commons* als treffend voorbeeld. Maar vinden we in onze doorholsamenleving nog wel de tijd om te werken aan een duurzame transitie? Duits socioloog Hartmut Rosa, auteur van *Social Acceleration. A New Theory of Modernity*, deelt inzichten rond de versnelling van ons levenstempo. Bo Normander geeft een lezing met de nieuwste inzichten van het Worldwatch Institute.

De debatten worden afgewisseld met theatrale interventies, waaronder een stuk uit de voorstelling *Angst* van Stijn Devillé en *Braakland/ZheBilding* door Michaël Pas en een performance van Wouter Deprez.

Omdat échte verandering vaak van onderaf komt, kunnen bezoekers aan de Trage Transitietafels van gedachten wisselen over de thema's energie, wonen, voeding, economie, participatie in de stad en innerlijke transitie, telkens met sterke voorbeelden van transitie-initiatieven.

Het Groene boek is een samenwerkingsproject van Denktank Oikos, het Kaaitheater, Argus, JNM, Crosstalks, EPO en VTi, i.s.m. Goethe-Instituut Brussel, Masereelfonds en Vormingplus.

Zondag 27 april vanaf 11.00
Kaaitheater Brussel
Meer info: www.hetgroeneboek.be

11 MEI **Debat Europa voorbij de natiestaat**

Deze special krijgt een vervolg met een debat over een van de centrale thema's: Biedt Europa de kans om het nationalisme te beteugelen en een politieke structuur te ontwikkelen die de natiestaat van zijn scherpe randen ontdoet? In samenwerking met de denktank Oikos, de Green European Journal en het Vlaams Cultuurhuis de Brakke Grond wordt een programma voorbereid rond dit thema. De sprekers zijn nu nog niet bekend, de ingrediënten wel: Europa, Eerste Wereldoorlog, nationalisme en democratie. Meer informatie volgt in de agenda's van de organisatoren.

Zondag 11 mei 16.00 -18.00
Vlaams Cultuurhuis de Brakke Grond te Amsterdam
Meer informatie: www.bureaudehelling.nl/agenda
Aanmelden: tvree@groenlinks.nl

Dieper Europa in

In januari en februari organiseerde Bureau de Helling samen met de Europawerkgroep en de Green European Foundation zes lezingen over de Europese Unie. Kathalijne Buitenweg besprak de geschiedenis en de institutionele werking van de Europese Unie, Jasper Blom behandelde de eurocrisis, Philippe Lamberts gaf zijn visie op een groene en sociale economie, Bas Eickhout behandelde het landbouwbeleid en de energiepolitiek en Tineke Strik sprak over de sociale wetgeving en de immigratiepolitiek van de EU. Tenslotte ging Thomas Decreus in op de democratisering van Europa.

In de aanloop naar de Europese verkiezingen gaat het debat over Europa op de website door. U bent van harte welkom uw bijdrage te leveren op www.bureaudehelling.nl. (hier ook de verslagen van de lezingen).

Steven **Altman** (1984) is voormalig raadslid van de Green Party in Norwich City en freelancer. Hij werkte voor de studentenverbond van de University of East Anglia en bij Oxfam.

Robin **Celikates** (1977) is universitair hoofddocent politieke en sociale filosofie aan de Universiteit van Amsterdam. Tevens is hij vice-directeur van de Amsterdam School for Cultural Analysis en lid van het Institut für Sozialforschung in Frankfurt am Main. Hij is auteur van o.a. *Kritik als soziale Praxis* (2009) en *Einführung in die politische Philosophie* (2013, met Stefan Gosepath).

René **Gabriels** is verbonden aan de faculteit filosofie van de Universiteit Maastricht. Hij doet onder andere onderzoek op het gebied van democratie, internationale gerechtigheid, armoede en de relatie tussen semantiek en pragmatisme. Hij is lid van de redactie van *Krisis* en *Sociologie Magazine*.

Jan **de Graaf** (1952) is zelfstandig stedenbouwkundige. Hij houdt zich onder meer bezig met kustlandschappen, grensoverschrijdende en narratieve landschappen, kritisch toerisme. Hij was betrokken bij het prijswinning ontwerp voor het Herinneringspark Vlaanderen 2014-2018.

Eva **Hilhorst** (1970) is freelance illustrator en tekenares. Tussen 2007 en 2013 woonde ze in Brussel en verzorgde daar een wekelijkse cartoon voor de krant *Brussel Deze Week*. Ook behoort ze tot de vaste illustratoren van de *Helling*.

Menno **Hurenkamp** (1971) is hoofdredacteur van *Socialisme&Democratie*, uitge-

Het temmen van de (financiële) reus

In februari verscheen een nieuwe editie van de *Green European Journal*, onder de titel: *Taming the Giant*.

Veel Europese landen kampen nog altijd met grote schulden, de werkloosheid is onaanvaardbaar hoog en overall wordt drastisch bezuinigd op publieke diensten. Begon deze crisis in 2008 niet met de ineenstorting van een bank? En volgde daarna niet al snel verhalen over een veel te grote financiële sector, geheel losgezongen van de reële economie? Verhalen over graaiende bankiers en banken die te groot waren om failliet te laten gaan en dus door de overheid gered moesten worden? En zou die financiële sector niet terug in het gareel gebracht worden? Deze lessen schijnen al weer te zijn vergeten. De financiële wereld blijft groeien en op een paar kleine aanpassingen na, is het al weer *business as usual*.

Welke ideeën en voorstellen zijn er vanuit de groene beweging? Een duurzaam financieel systeem is immers onmisbaar voor een duurzame samenleving. Ten dienste van wie moet de financiële sector staan, hoe groot mag hij zijn en hoe om te gaan met de macht van financiële lobby's bij de politieke besluitvorming? In dit nummer bijdragen uit heel Europa van o.a. David Kemp, Philippe Lamberts, Reinhard Bütikhofer, Jasper Blom, Michaëla Schmidt en Theodata Nantsou.

Het Engelstalige nummer is gratis te downloaden op www.greeneuropeanjournal.eu

geven door de Wiardi Beckmanstichting. Hij is politicoloog en journalist en werkt verder voor onder meer de Universiteit van Amsterdam en *De Groene Amsterdammer*. Hij publiceerde over groepsgedrag, burgerschap, keuzevrijheid en Nederlandse politiek.

Ivana **Ivkovic** (1974) is eigenaar van de website *NoWishfulThinking.nl*, omdat filosofie wat haar betreft geen wensdenken is. Ze studeerde filosofie in Tilburg en momenteel bereidt ze een dissertatie voor op het gebied van de politieke filosofie.

Gerhard **Jordan** (1960) studeerde geschiedenis en kunstgeschiedenis aan de Universität Wien. Hij is een van de grondleggers van Die Grünen – die Grüne Alternative in Oostenrijk. Sinds 2010 is hij (weer) lokaal raadslid in Floridsdorf (het 21ste stedelijke district van Wenen), naast vele andere activiteiten voor deze partij.

Yolande **Jansen** (1970) is verbonden aan het Amsterdam Centre for Globalisation Studies van de Universiteit van Amsterdam, en bijzonder hoogleraar humanisme in relatie tot religie en seculariteit bij de Vrije Universiteit, in opdracht van de Socrates Stichting. Ze is auteur van onder meer *Secularism, Assimilation and The Crisis of Multiculturalism; French Modernist Legacies* (Amsterdam University Press, 2013). Ze is redactielid van de *Helling*.

Bartłomiej **Kozek** (1987) is een journalist van *Zielone Wiadomości* (Groen Nieuws) – een Pools tweemaandelijks tijdschrift en website gewijd aan groene politiek. Zijn interesses omvatten het toepassen van de *Green New Deal* in de Poolse

context, sociaal beleid, stedelijke politiek en vraagstukken omtrent moderniteit en modernisering. Hij studeerde culturele studies aan de Uniwersytet Warszawski.

Benoît **Lechat** (1960) is hoofdredacteur van de *Green European Journal*, een uitgave van de Green European Foundation in Brussel. Daarnaast is hij hoofdredacteur van *Étopia*, het tijdschrift van de denktank voor ecologische politiek *Étopia*. Hij studeerde filosofie en journalistiek en was woordvoerder van de Minister van Mobiliteit Isabelle Durant in de eerste paarsgroene regering in België. Binnenkort verschijnt zijn geschiedenis van de Waalse groene partij *Écolo*.

Philippe **Vélez McIntyre** (1953) is kunstenaar en fotograaf. Hij woonde op verschillende plekken in Colombia, de Verenigde Staten, Spanje en Frankrijk. Sinds de jaren negentig woont en werkt hij in Amsterdam. In zijn werk combineert hij sociale en groene thema's. Zo documenteerde hij de ecocathedraal van Louis Le Roy in het boek *Nature-Culture-Fusion* (2002). Zijn werk verschijnt regelmatig in de *Helling*.

Saskia **Mens** (1984) studeerde geschiedenis aan de Universiteit Leiden, met als specialisatie *Political Culture and National Identities*. Ze is redactielid van de *Helling*.

Erica **Meijers** (1966) is hoofdredacteur van de *Helling*. Ze studeerde theologie aan de Universiteit van Amsterdam en de Université Protestante de Strasbourg en promoveerde op het debat over de Zuid-Afrikaanse apartheid in de Nederlandse protestantse kerken. Ze werkte voor de IKON radio en verschillende media in Nederland, Zwitserland

en Duitsland over thema's als religie en politiek, racisme en rechtspopulisme en kunst en cultuur. Ze is lid van de redactie van de *Green European Journal*.

Herman **Noordegraaf** (1951) is bijzonder hoogleraar en universitair docent voor diaconaat aan de Protestantse Theologische Universiteit. Hij publiceert actuele en historische studies op het terrein van kerk en samenleving/diaconaat. In zijn historische studies richt hij zich vooral op het christen-socialisme en christen-pacifisme.

Rupert **Read** (1966) is lijsttrekker voor de Green Party in het oosten van Engeland voor de aankomende Europese Parlementsverkiezingen. Hij is verbonden aan de School of Philosophy van de University of East Anglia.

Robert **Schütte** (1951) is stedenbouwkundige. Hij werkte bij verschillende overheden en particuliere bureaus en is nu zelfstandig. Schütte is betrokken bij de reconstructie van een deel van de vestingwerken rond Verona, waar achtereenvolgens de Romeinen, de Venetianen, de Oostenrijkers en de NATO hun stempel op drukten.

Jan Dirk **Snel** (1957) is freelancer op historisch en filosofisch gebied. Hij schrijft, vertaalt, onderzoekt en redigeert en studeerde geschiedenis aan de Vrije Universiteit.

Willem **Speekenbrink** (1953) is installatiekunstenaar en gespecialiseerd in de beeldhouwkunst. Hij exposeerde in Nederland, België, Duitsland en IJsland. In zijn werk wordt het voor de hand liggende geproblematiseerd. In onze huidige cultuur is niets wat het lijkt.

Op het Garnizoenskerkhof in Berlijn stuitte Willem Speekenbrink op grafteksten. Als experiment maakte hij een afdruk en tot zijn verbazing bleek het de tekst 'Leben'. Hierna reisde hij door Europa en verzamelde grafteksten, met name uit de Eerste Wereldoorlog. Het werden er zeventig in 17 talen. Speekenbrink: "Zo bij elkaar valt het nog meer op dat de teksten op oorlogsgraven loze teksten zijn. Hiermee proberen machthebbers de zinloze en tragische dood van de soldaten tot een heldendood te maken."



In de zomer van 1914 wordt Antwerpen onverwacht gebombardeerd vanuit een zeppelin. De stad valt in handen van de Duitsers. Zes jaar later legt Paul van Ostaijen (1896-1928) het leven en de chaos in zijn eigen bezette stad vast via flarden van liedjes, reclames, uithangborden, filmbeelden en krantenberichten. Zijn inmiddels beroemde typografische experiment verbeeldt de bommen, het vuur, de verminkten en de lijken. Paul van Ostaijen noemde *Bezette stad* 'een vergif, als tegengif gebruikt.'

Bij Uitgeverij Vantilt verschijnt in april een heruitgave van *Bezette stad*. Wij drukken alvast enkele pagina's af (p. 85 e.v.).

FÜR IHR V

LA LEGION

DEN HELDENTOD FÜR
DAS VATERLAND

für das Vaterland

AUX AVIATEUR
CANADIENS

ROENRYKE

VATERLAND

D HONNEUR

UR

DES HELDENTOD
FÜR VATERLAND STARB
UNSER LIEBER SOHN

GLOIRE A LEURS MORTS

S
S

LES HEROÏQUES

DES VERTUEUX

IL A DONNE SA VIE
POUR LA LIBERTE
ET LA PAIX DU CANADA

HE DIED FOR HIS COUNTRY

СВОЕЙ ЖИЗНЬЮ
ЗА СВОЮ СТРАНУ

THEIR GLORY SHALL NOT BE
BLOTTED OUT

HOMAGEM dos PORTUGUESES

Gloire a nos Heros

CADUTI GUERRA

DEUTSCHE GEFALLENE

THEY GAVE THEIR LIVES FOR THE FREEDOM

OF THE WORLD

HELDENHULDE

BOEM

PAUKESLAG

daar ligt alles

PLAT



weer razen violen celli bassen koperen triangel

trommels PAUKEN

razen rennen razen rennen razen RENNEN

STOP!

drama in volle slag hoeren slangen werpen zich op eerlike
mannen het gezin wankelt de fabriek wankelt

de eer wankelt ligt er
alle begrippen VALLEN

HALT!

c'est la jolie Paimpolaise
ma Tonkiki ma Tonkiki ma Tonkinoise

de bezetting houdt op

de bezetting begint

potpourri

want

het is

feest!

nationale himnen

nationale helden

nationale linten

alles nationaal

hulde aan de koninklike vulven

Vive la nation

de ekstase mijnheren

vergeet niet de ekstase

kadavers rotten riolen

Tous les soirs grande manifestation patriotique

hopeloos warrelen

patriotiese films

patrioties bier

patrioties kalfsvlees

de soldaten zijn dood

LEVE
DE HELDEN

allons travailler

waarom

waarom

waarom

lig nou niet te klessen

het leven

ah ah

alles is zonder zin

nu

kattedrek

LEVE DE GE

MAX

VIVE

KREPEERDEN

!

misschien wordt eens

de nood zo groot

alle dijken breken.

N I H I L

FRERE
CHER
FRERE

Motto ne portez pas les ceintures trop basses (Femina, avil. 1991)

sonne

N I H I L

Lieber Heinz
willst du mich
zum Selbstmord
treiben

! ich bleibe
nach wie
vor Deine

Hanna Jacques

FATALITAS
times
Jonne

ABT. 33 Sehr geachteter Herr Professor

wc. R.G. nr
66666

dieser Fall ist um so mehr beachtenswert da die Mutter der Patientin bekanntlich bisexuelle Neigungen hat und zu ihrer Tochter

Mon chéri! voilà tout 3 semaines que je ne resus plus de tes nouvelles suis je donc morte pour toi ta Rebecquée bien attirée
cu cas ou tu ne m'aimais plus je te prie de me renvoyer mes lettres et mon chignon

sonne
nihil nihil
nihil nihil

Biem

180mar
M O
M O
M O

Père Jacques quand je suis grise je dis
des litieux suede
la gencive
les whisky
soda
tout en faisant
la danse
v e n e r e



BORM

nimi nature citra utrouille

L'ALTO MORTI

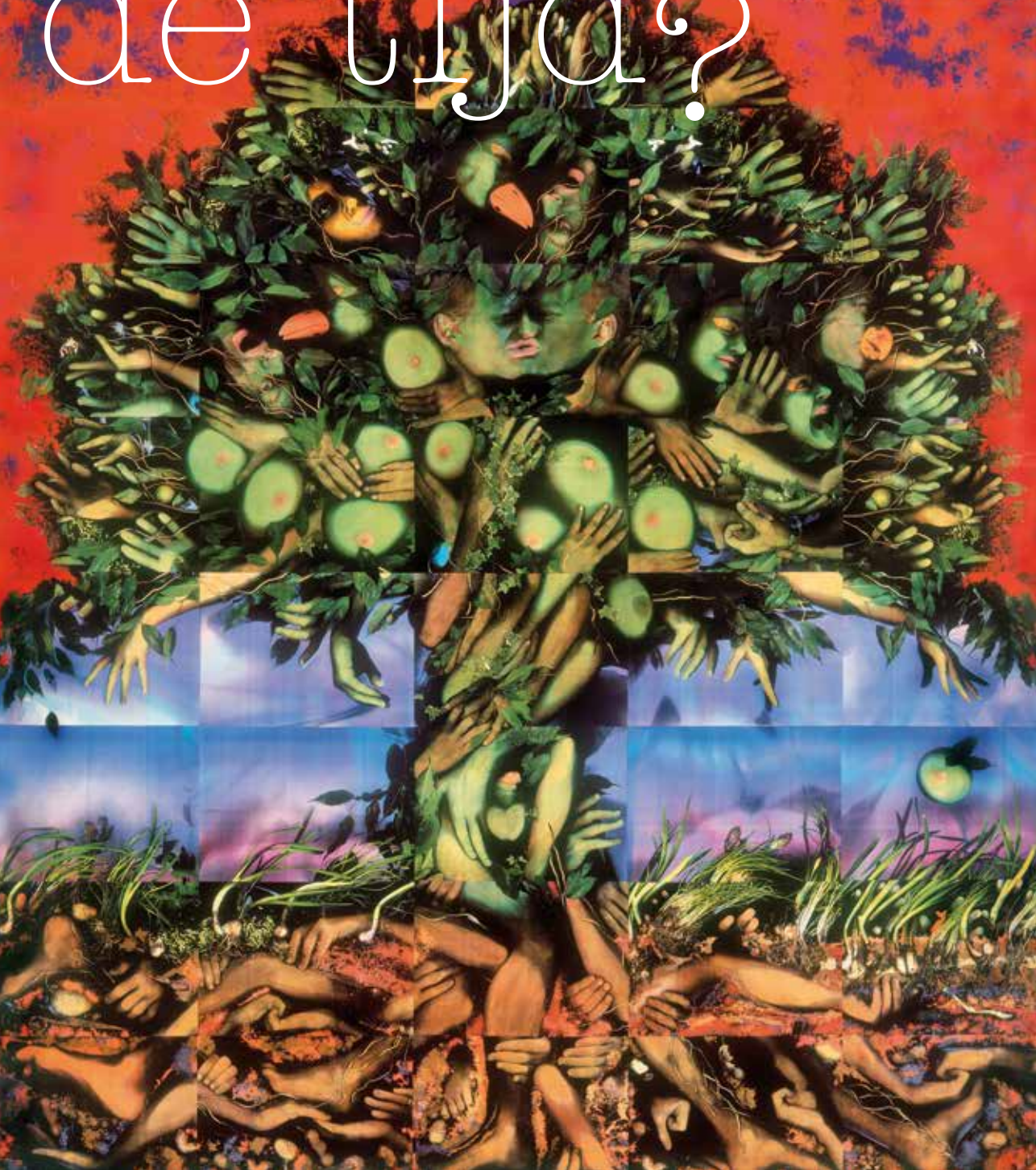
drame pol.
4 parties

Bam

de Helling

kwartaalblad voor linkse politiek nr.2/zomer 2014 €9,50

wie heeft de tijd?





- 5 *Allow to infuse* Beeldverhaal / Stefan Dinther
- 9 Momo en de tijdspaarders Fragment / Michael Ende
- 13 Mentale duurzaamheid in digitale tijden / Theo Witvliet
- 20 Beter leven met de economische seizoenen
/ Marleen Janssen Groesbeek
- 24 *Money and Speed* Touchdoc / Marije Meerman & Catalog Tree
- 29 *Wachten in de Sandrien* Portretten / Henk Wildschut and Raimond Wouda
- 33 Uitrusten van de tijdwinstmachine / Martijntje Smits
- 37 *“Die paar minuten aandacht”* Reportage over thuiszorg / Silvia Roukens
- 40 De klok, de tijd en de regels in het asielrecht / Ashley Terlouw
- 44 Sneller vrede Geweldloos uit conflicten / Cinta Depondt
- 46 Tijdgeld Een sociale munt / Socrates Schouten
- 48 *Tiktak* Column / Menno Hurenkamp
- 49 *For the Futur* Beelgedicht / Philippe McIntyre
- 57 Rik Grashoff: *“Het gaat om de knikkers”*
Pleidooi voor slow politics / Maikel de Vocht
- 60 Politici en de waan van de dag / Maikel de Vocht
- 62 Progressieve politiek van de lange duur / Daniel Broersma

67 Verder lezen 71 Bureau de Helling 72 Personalia

73 *Jonneke* Fotoserie / Peter Valckx

OMSLAG: Lieve Prins, 'The Tree of Desire', opgebouwd uit groen beschilderde lichaamsdelen die ze op de glasplaat van een kopieermachine legde. "Het moest een paradijselijke boom van verlangen worden met vele borsten, gezichten, handen, benen en voeten in elkaar verstrengeld en met een mannelijk geslacht." Dankzij een hele klas jongens en meisjes die twee dagen alle tijd namen is dat gelukt.

Redactioneel

S

de snelle samenleving

Eén voorbeeld volstaat om de actualiteit van het thema van dit zomernummer te illustreren: de staking van de schoonmakers. De enorme werkdruk was een van hun belangrijkste grieven. Maar de effecten van hun staking zijn zelf ook veelzeggend: wekelang groeide op de treinperrons de vuilnishopen. Het even meenemen van je eigen afval is voor velen blijkbaar al te veel moeite. En dan de hopen zelf: resten *fastfood* en verpakkingsmateriaal van producten die gemaakt zijn voor de snelle, individuele consumptie onderweg.

Geen wonder dat er al jaren een tegenbeweging is, die pleit voor meer aandacht en tijd: *slow food*, *slow design* en *slow politics* zijn slechts een paar takken van die beweging. Dat tegenwicht is nodig, want de samenleving draait in een almaar sneller tempo. Bij velen leidt dat tot persoonlijke moeilijkheden, variërend van een knagend onbehagen tot een regelrechte *burn-out*. Maar met een levenshouding van *mindfulness* en *zen* zijn we er niet, daarvoor zit het snelheidsmonster te diep in de wortels van onze samenleving. Aangejaagd door de innovaties van het *fast capitalism* is er een tweedeling ontstaan tussen de snelle (druk-druk!) en de langzame mensen, die meestal ook een tweedeling tussen welgesteld en arm is. Zelfs de superrijken vervelen zich niet meer zoals de adel van weleer, want ze hebben hun handen vol aan het beheren van hun aandelenportefeuilles en hun kapitaal, dat in een razend tempo over de hele wereld flitst om zich nog te vermeerderen.

Kan de politiek zorgen voor een ontspannen samenleving, zoals GroenLinks zo graag wil? Veel goedbedoelde maatregelen missen makkelijk hun doel. Zo geldt voor de werknemers van de partij dat een baan van 32 uur *fulltime* is. Maar leidt dat tot een ontspanner leven of tot een baan van veertig (of meer) uur die maar voor 32 uur uitbetaald wordt? Heeft de politiek nog wel grip op de snelle samenleving? Het democratisch proces is nu eenmaal traag, omdat het tijd kost om met elkaar te debatteren, delibereren en een oplossing te vinden. En hoe drukker de politici zijn met het organiseren van media-aandacht, hoe minder aandacht ze hebben om in rust over complexe vraagstukken na te denken.

Het eerste deel van dit nummer onderzoeken we de dieperliggende oorzaken van de versnelling, in het tweede deel zoomen we in op enkele specifieke terreinen (het hadden er gemakkelijker meer kunnen zijn), om tenslotte het politieke bedrijf en zijn omgang met de tijd onder de loop te nemen.

/
Erica Meijers

de Helling

Tijdschrift voor politiek & cultuur

Jaargang 27 · nr 2 · zomer 2014

Losse nummers: € 9,50

Jaarabonnement: € 34,50

Jongerenabonnement (t/m 27): € 7,50

Gironummer: 6990899

t.n.v. tijdschrift de Helling.

ISSN 0922-01 19

HOOFDREDACTIE Erica Meijers

REDACTIE

Iris van Domselaar

Bas Eickhout

Aetzel Griffioen

Yolande Jansen

Heleen de Jonge van Ellemeet

Marina Lacroix

Herman Meijer

Saskia Mens


Farid Tabarki

Rens van Tilburg

ONTWERP & BEELDREDACTIE

de Ruimte ontwerpers/Mark Schalken

DRUK Drukkerij Raddraaier

PAPIER 100 % recycled 

UITGEVER Stichting Wetenschappelijk

Bureau GroenLinks

REDACTIEADRES

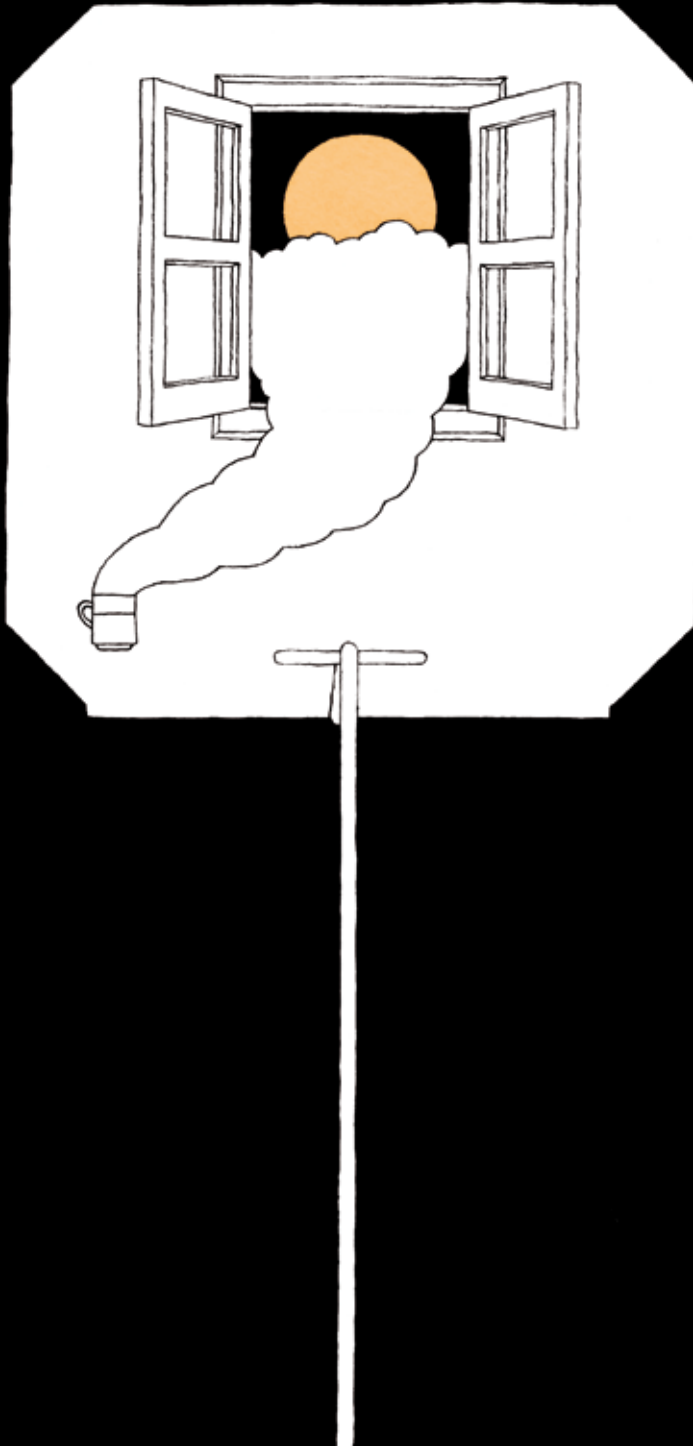
Postbus 8008, 3503 RA Utrecht

tel 030 239 99 07

dehelling@gmail.com

www.bureaudehelling.nl (> 'tijdschrift')

Allow to infuse – door Stefan van Dinther





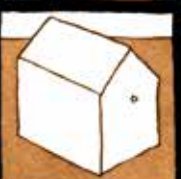
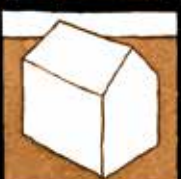
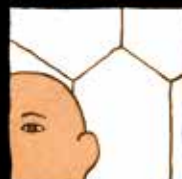
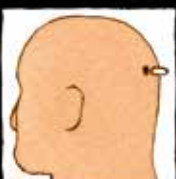
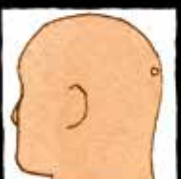
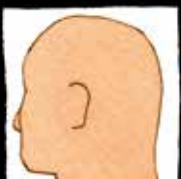
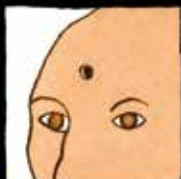
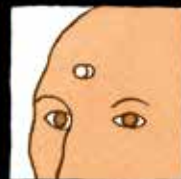
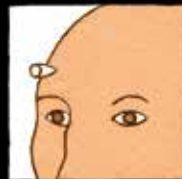
Allow to infuse for 4 to 5 minutes according to taste.

Seguire l'ebollizione per 4 o 5 minuti secondo il gusto.

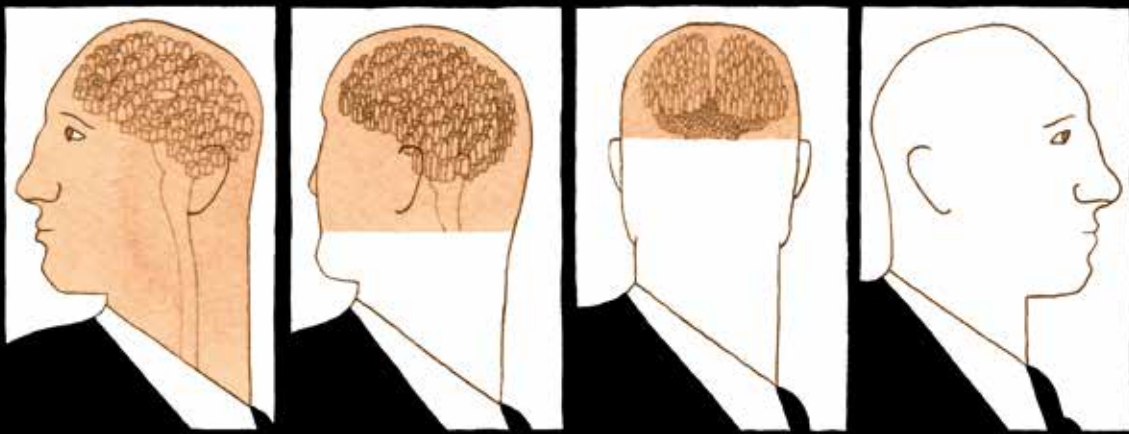
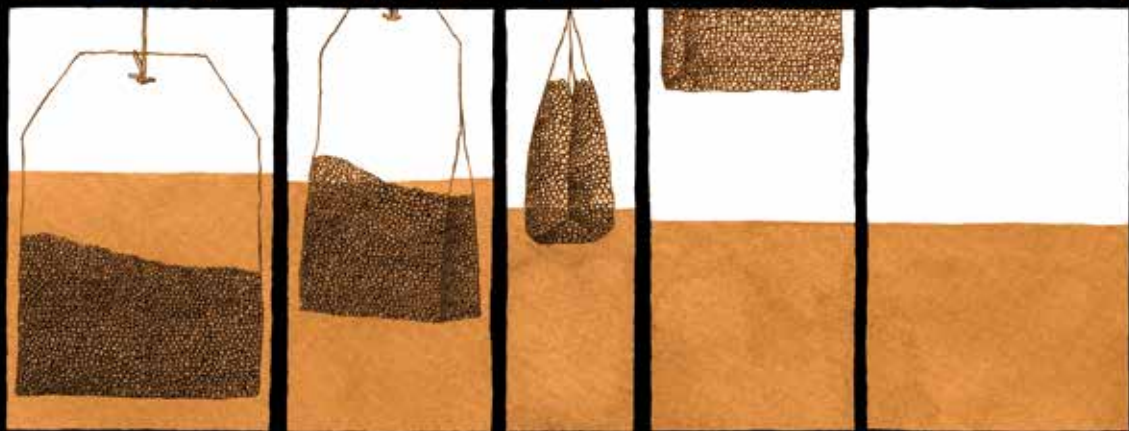
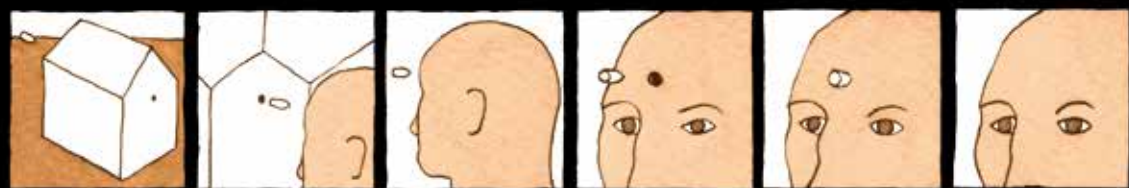
Je nach geschmack 4 bis 5 minuten zuehen lassen.

Laisser infuser 4 à 5 minutes selon les goûts.

Siefan van Duijter
Amsterdam, Holland.







Michaël Ende

MOMO

EN DE

TIJDSPAARDERS

Mysterieuze grijze heren stelen tijd van de mensen. Waar zij komen, wordt het kil en koud. De mensen verliezen hun hartelijkheid. Een van de slachtoffers is meneer Fusi, de kapper. In dit fragment overtuigt agent nr. XYQ/384/b hem met tijdsparen te beginnen.

Op de spiegel stond nu de volgende berekening:

slaap	441.504.000 seconden
werk	441.504.000 seconden
voedsel	110.376.000 seconden
moeder	55.188.000 seconden
parkiet	13.797.000 seconden
boodschappen enz.	55.188.000 seconden
vrienden, zingen enz.	165.564.000 seconden
geheim	27.594.000 seconden
raam	13.797.000 seconden
samen	1.324.512.000 seconden

‘Dit bedrag,’ zei de grijze heer en tikte met zijn stift een paar keer zo hard tegen de spiegel dat het klonk als revolverschoten, ‘deze som is dus de tijd, die u tot nu toe al kwijt bent. Wat zegt u daarvan, meneer Fusi?’

Meneer Fusi zei helemaal niets. Hij ging op een stoel in de hoek zitten en veegde met een zakdoek zijn voorhoofd af, want ondanks de ijzige kou, brak het zweet hem uit.

De grijze heer knikte ernstig.

1

En hij was zo onder de indruk van de berekening, die klopte als een bus, dat hij alles zonder tegenspraak aannam. En de berekening zelf klopte. Dat was één van de trucs, waarmee de grijze heren de mensen bij duizend en één gelegenheden bedrogen.

‘Vindt u niet,’ begon agent nr. XYQ/384/b nu weer op zachte toon, ‘dat u zo niet verder door kunt gaan meneer Fusi? Zou u niet liever beginnen te sparen?’

Meneer Fusi knikte zwijgend. Hij had blauwe lippen van de kou.

‘Als u bijvoorbeeld,’ klonkt de asgrauwe stem van de agent in meneer Fusi’s oor, ‘al twintig jaar geleden begonnen was, elke dag maar één uur te besparen, dan zou u nu een tegoed bezitten van zesentwintigmiljoentweehonderdtachtigduizend seconden. Bij twee uur bespaarde tijd per dag zou dat natuurlijk het dubbele zijn, dus tweeënvijftigmiljoenvijfhonderdvestigduizend. En nu vraag ik u meneer Fusi, wat zijn nu twee armzalige uurtjes

3

‘Ja, u ziet het heel goed,’ zei hij, ‘het is al meer dan de helft van uw oorspronkelijke totaalvermogen, meneer Fusi. Maar nu zullen we eens zien, wat er van uw tweeënveertig jaar eigenlijk voor u is overgebleven. Een jaar, dat zijn eenendertigmiljoenvijfhonderdzesendertigduizend seconden zoals u weet. En dat maal tweeënveertig is eenmiljarddriehonderdvierentwintigmiljoenvijfhonderdwaalfduizend.’ Hij schreef het getal onder de som van de verloren tijd:

	1.324.512.000 seconden
–	1.324.512.000 seconden
	0.000.000.000 seconden

Hij borg zijn stift op en wachtte een hele tijd om de vele nullen op meneer Fusi te laten inwerken.

En die miste hun uitwerking niet.

Dat, dacht meneer Fusi terneergeslagen, is dus de balans van het hele leven dat ik tot nu toe geleid heb.

2

vergeleken bij zo’n som?’

‘Niets,’ riep meneer Fusi, ‘een belachelijke kleinigheid!’

‘Het doet me plezier dat u dat inziet,’ vervolgde de agent kalm. ‘En wanneer we nu nog uitrekenen wat u onder dezelfde voorwaarden in nog eens twintig jaar zou hebben gespaard, dan komen we aan een trotse som van honderdvijfmiljoenhonderd-twintigduizend seconden. Dit hele kapitaal zou u op uw tweeënzestigste levensjaar vrij ter beschikking staan.’

‘Geweldig,’ stamelde meneer Fusi en sperde zijn ogen wijd open.

‘Wacht even,’ ging de grauwe heer verder, ‘want het valt nog veel gunstiger uit. Wij, dat wil zeggen de Tijd-Spaar-Kas, bewaren namelijk de bespaarde tijd niet alleen voor u, maar wij betalen er ook nog rente op. Dat betekent dat u in werkelijkheid nog veel meer zou hebben.’

‘Hoeveel meer?’ vroeg meneer Fusi gespannen.

‘Dat ligt geheel aan u,’ legde de agent uit, ‘dat hangt er maar vanaf hoeveel u zou besparen en

4

hoe lang u het gespaarde bij ons laat staan.'

'Laat staan?' informeerde meneer Fusi, 'wat bedoelt u daarmee?'

'Oh, heel eenvoudig,' zei de grijze heer. 'Wanneer u de gespaarde tijd de eerste vijf jaar niet bij ons opvraagt, dan betalen wij u nog eens dezelfde som erbij. Uw vermogen verdubbelt zich elke vijf jaar, begrijpt u? Na tien jaar zou het al het viervoudige van de oorspronkelijke som zijn, na vijftien jaar het achtevoudige enzovoorts. Wanneer u twintig jaar geleden begonnen was elke dag maar twee uur te besparen, dan zou u op uw tweeënzestigste levensjaar, dus na veertig jaar in totaal, het tweehonderdzesenvijftigvoudige van de tot dan toe door u gespaarde tijd ter beschikking staan. Dat zou zesentwintigmiljardnegenhonderdentienmiljoenzevenhonderd-twintigduizend zijn.' En hij haalde nog een keer zijn grijze stift tevoorschijn en schreef ook dit getal op de spiegel:

26.910.720.000 seconden

5

'U ziet zelf meneer Fusi,' ging hij verder en er kwam voor het eerst een flauwe glimlach op zijn gezicht, 'het zou meer dan het tienvoudige van uw oorspronkelijke totale levenstijd zijn. En dat bij maar twee uur sparen per dag. Overweegt u eens of dit aanbod niet de moeite waard is.'

'Dat is het zeker!' zei de uitgeputte meneer Fusi. 'Dat is het zonder enige twijfel! Ik ben een ongeluksvogel dat ik niet veel eerder met sparen begonnen ben. Nu pas zie ik het helemaal in en eerlijk gezegd, ik ben de wanhoop nabij!'

'Daarvoor,' antwoordde de grijze heer vriendelijk, 'is helemaal geen reden. Het is nooit te laat. Als u wilt, kunt u vandaag nog beginnen. U zult zien dat het de moeite waard is.'

'En of ik dat wil!' riep meneer Fusi. 'Wat moet ik doen?'

'Maar beste man,' antwoordde de agent en trok zijn wenkbrauwen op. 'U weet toch wel, hoe u tijd spaart! U moet bij voorbeeld gewoon sneller werken en al het overbodige weglaten. In plaats

6

van een half uur besteedt u nu een kwartier aan een klant. U voorkomt tijdrovende gesprekken. U kort het uur bij uw oude moeder in tot een half uur. Het beste zou trouwens zijn om haar in een goed en goedkoop bejaardentehuis te stoppen, waar voor haar gezorgd wordt, dan hebt u al een heel uur per dag gewonnen. Doet u de nutteloze parkiet weg! Gaat u nog maar eens in de veertien dagen naar juffrouw Daria toe, als het dan per se moet. Laat u de dagoverdenking van een kwartier wegvallen en verspilt u vóór alles uw kostbare tijd niet meer zo vaak aan zingen, lezen, of aan uw zogenaamde vrienden. Ik raad u overigens aan een grote, betrouwbare klok in uw zaak te hangen, zodat u het werk van uw leerjongen nauwkeurig kunt controleren.' 'Goed,' zei meneer Fusi, 'dat kan ik allemaal doen, maar de tijd die ik op deze manier overhoud – wat moet ik daarmee doen? Moet ik die inleveren? En waar? Of moet ik die bewaren? Hoe gaat dat allemaal in zijn werk?' 'Daarover,' zei de grijze heer en glimlachte voor

7

de tweede keer flauwtjes, 'moet u zich maar geen zorgen maken. Dat kunt u rustig aan ons overlaten. U kunt er zeker van zijn, dat van uw bespaarde tijd niet het kleinste beetje voor ons verloren gaat. U zult het wel merken, dat er niets voor u overschiet.'

'Goed dan,' antwoordde meneer Fusi beteuterd, 'ik vertrouw daar dan maar op.'

'Doet u dat gerust mijn beste kerel,' zei de agent en stond op. 'Ik mag u dus bij deze in de grote kring van tijd-spaarders als nieuw lid welkom heten. Ook bent u nu een echt modern en vooruitstrevend mens, meneer Fusi. Ik wens u geluk!'

Dit zeggend pakte hij zijn hoed en zijn map op. 'Een ogenblik nog!' riep meneer Fusi. 'Moeten we dan niet een of ander contract afsluiten? Moet ik niets ondertekenen? Krijg ik niets op papier?'

Agent nr. XYQ/384/b draaide zich bij de deur om en bekeek meneer Fusi met lichte wrevel.

'Waarom?' vroeg hij. 'Het tijd-sparen is niet met

8

een andere vorm van sparen te vergelijken. Het is een volledige vertrouwenskwestie van beide kanten! Uw toezegging is voor ons voldoende. Deze is onherroepelijk. En wij zorgen voor uw gespaarde tijd. Maar hoeveel u spaart, dat ligt helemaal aan u. Wij dwingen u tot niets. Vaarwel meneer Fusi!

Met deze woorden stapte de agent in zijn grijze auto en spoot weg. Meneer Fusi keek hem na en wreef over zijn voorhoofd. Langzaam kreeg hij het weer warmer, maar hij voelde zich ziek en ellendig. De blauwe walm uit het sigaartje van de agent hing nog lang in dichte slierten in de ruimte en wilde maar niet wijken.

Pas toen de rook verdwenen was, ging het weer beter met meneer Fusi. Maar in dezelfde mate waarin de rook wegtrok, verbleekten ook de getallen op de spiegel. En toen ze tenslotte helemaal verdwenen waren, was ook de herinnering aan de grijze bezoeker in meneer Fusi's geheugen weggevaagd – die aan de bezoeker, maar niet die aan het besluit! Die hield hij nu

voor zijn eigen beslissing. Het voornemen van nu af aan tijd te sparen om eens in de toekomst een ander leven te kunnen beginnen, zat in zijn ziel vast als een angel met weerhaken. En toen kwam de eerste klant van deze dag. Meneer Fusi hielp hem knorrig, hij liet al het overbodige weg, zweeg en was inderdaad in plaats van in een half uur al na twintig minuten klaar.

En precies zo deed hij het van nu af aan bij iedere klant. Hij had op deze manier helemaal geen plezier meer in zijn werk, maar dat was nu immers ook niet meer belangrijk. Hij stelde ter aanvulling van zijn leerjongen nog twee extra bedienden aan en zag er scherp op toe, dat ze geen seconde verloren. Iedere handgreep was volgens een nauwkeurig tijdplan vastgelegd. In meneer Fusi's winkel hing nu een bord met het opschrift:

GESPAARDE TIJD IS DUBBELE TIJD!

Aan juffrouw Daria schreef hij een korte, zakelijke brief dat hij wegens tijdgebrek helaas

niet meer kon komen. Zijn parkiet verkocht hij aan een dierenhandel. Zijn moeder stopte hij in een goed, maar goedkoop bejaardentehuis en bezocht haar daar eens in de maand. En ook verder volgde hij alle raadgevingen van de grijze heer op, die hij nu immers voor zijn eigen besluiten hield.

Hij werd steeds zenuwachtiger en rustelozer, want één ding was wel eigenaardig: van alle tijd die hij bespaarde, schoot er inderdaad nooit iets voor hem over. Die verdween zo maar op een raadselachtige manier en was er niet meer. Zijn dagen werden eerst onmerkbaar, maar dan duidelijk voelbaar korter en korter. Voor hij erop verdacht was, was er al weer een week, een maand, een jaar om en nog een jaar en nog een. Daar hij zich immers het bezoek van de grijze heer niet meer herinnerde, had hij zich eigenlijk wel ernstig moeten afvragen waar al zijn tijd toch bleef. Maar deze vraag stelde hij zichzelf net zo min als alle andere tijd-spaarders. Er was iets als een blinde bezetenheid over hem geko-

men. En als hij soms met schrik opmerkte hoe snel en steeds sneller zijn dagen voorbijvlogen, dan spaarde hij des te verbetener.



Uit: Michaël Ende, *Momo en de tijdspaarders*, Stuttgart 1973. Uit het Duits vertaald door Robert Jan van Asch voor Lemniscaat, 1975.

Mentale duurzaamheid in digitale tijden

Iedereen kent het belang van ecologische duurzaamheid voor de toekomst van de aarde, maar er is weinig aandacht voor het feit dat ook onze mentale duurzaamheid aan erosie onderhevig is, terwijl juist die de kwaliteit van het leven bepaalt.

Door **Theo Witvliet**

Aan het einde van de negentiende eeuw maakt de ontwikkeling van de internationale markt de invoering noodzakelijk van een wereldtijd, de Greenwichtijd. Sinds dat moment hebben technologie, wetenschap en kapitaal de wereldtijd of 'kloktijd' steeds dwingend gemaakt.

De Franse filosoof Henri Bergson heeft ooit de wereldtijd vergeleken met een kosmische metronoom. Zoals het onverstoort tikken van dit instrument zich verhoudt tot het soepele ritme van een dans, zo verhoudt de abstracte wereldtijd zich tot de werkelijk geleefde tijd. Objectief gezien tikt de kosmische metronoom in steeds hetzelfde tempo, op enkele minieme correcties na die in de vorige eeuw zijn aangebracht. Even objectief gezien, is de metronoom sinds de invoering van de wereldtijd alsnog sneller gaan tikken. Was het begintempo nog gematigd, andante, inmiddels is de snelheid overgegaan in een presto. Het kapitaal flitst alsnog sneller over de aarde, virtuele contacten worden steeds gemakkelijker gelegd, de beeldwisselingen in de visuele media volgen elkaar op in steeds sneller tempo, en presentatoren voor radio en televisie babbelen alsof ze de laatste hoge snelheidstrein nog moeten halen.

Er is een verhaal waarvan ik de bron niet meer kan achterhalen. Een indiaan, een *native American*, arriveert na een lange vliegreis op een vliegveld ergens in Europa. Daar gaat hij zitten wachten. Gevraagd waarom, laat hij weten dat hij niet verder kan. Hij laat weten dat hij pas naar zijn bestemming kan gaan, als de tijd hem heeft ingehaald.

Dat is een iets andere vorm van *timemanagement* dan wij vandaag de dag kennen.

Tijdbesparing

Internet en de sociale media hebben het leven een stuk comfortabeler gemaakt en besparen ons op deze manier enorm veel tijd. Daardoor kunnen we ontspannen leven en meer tijd besteden aan de dingen die

er werkelijk toe doen: het verdiepen van relaties, het doen van nieuwe ontdekkingen en andere dingen waar je nooit aan toekwam. Het krankzinnige is dat het tegendeel gebeurt. Tijdbesparende middelen creëren steeds meer tijdnood. Hoe meer tijdbesparende elektronica de informatietechnologie ons aanreikt, des te harder slaat de tijdsdruk toe.

Dat laatste is bij nader inzien niet zo verwonderlijk. Het heeft te maken met een vertrouwd economisch mechanisme dat ook op de informatietechnologie van toepassing is. Want laten we ons niets wijsmaken: de sociale media zijn niet uitgevonden om de wereld socialer te maken, maar omdat er veel geld mee te verdienen valt, heel veel geld. Waar het rendement hoog is, is de concurrentie hevig. Dat verklaart waarom zowel innovatie als marketing een permanente noodzaak zijn om in de digitale wereld te overleven. Marketing is de kunst van het verleiden, en vanwege haar fantastische mogelijkheden is de verleiding van de informatietechnologie onweerstaanbaar.

De keerzijde is evenwel dat zij bijdraagt aan een cultuur die zichzelf voortdurend opjaagt, een 'staccatocultuur' (Anton Zijderveld) die vluchtigheid in de hand werkt en zorgt voor een permanente stress vanwege de angst, vooral onder jongeren, om iets te missen en niet meer 'bij de tijd' te zijn.

Bij de tijd

Soms lees je iets wat je niet loslaat. Dat overkwam mij bij het lezen van het gesprek dat Hella Haasse kort voor haar dood had met journalisten van *De Groene Amsterdammer* (11 augustus 2011). Wat zij zegt, is op zichzelf niet zo verrassend. Bijzonder is de doordachte manier waarop zij, aan het einde van haar leven, haar inzicht weet te verwoorden. Gevraagd hoe zij staat tegenover de huidige tijd, antwoordt zij dat het voor haar een bijzonder verwarrende tijd is, een tijd van grote veranderingen. Zij is van mening dat die veranderingen zich in feite al in de negentiende en twintigste eeuw aankondigden. Ze stelt vast dat er vandaag de dag geen ruimte meer is voor creativiteit en fantasie, erger nog, dat er geen behoefte aan is. Daarentegen is het belang van het volgen van trends en het werken aan je imago ongekend toegenomen: "Ik weet niet eens of ik het de jongeren van nu kan verwijten, het is de tijd die hun bewustzijn zo heeft bepaald dat ze niet stilstaan bij wat ze missen. Ze denken aan banen, gezinnen, relaties en andere zaken die hen overkomen, ze laten hun leven opvullen en komen altijd tijd te kort".

Is dit de mening van een oude dame die niet meer bij de tijd is? Soms is het heel goed om niet 'bij de tijd' te zijn. Juist afstand kan helderziend maken. Vanaf haar jeugd was Hella Haasse vertrouwd met de Indonesische cultuur. Het schrijven van haar belangrijkste romans ging gepaard met grondig historisch onderzoek. Haar lange levenservaring, historisch inzicht, haar kennis van andere culturen en haar creativiteit maken dat zij beschikt over een *mentale duurzaamheid* die

het mogelijk maakt de huidige tijd in een breder perspectief te zien en verontrust te zijn over het gebrek aan wat zij de jus van het leven noemt: verbeelding, fantasie.

Hella Haasse staat hierin niet alleen. Joke J. Hermsen pleit in haar veelbesproken boek *Stil de tijd* voor een fundamentele herziening van onze omgang met de tijd (inmiddels schreef zij nog drie nieuwe boeken over dezelfde thematiek). Koen Haegens publiceerde een boek met de welsprekende titel *Neem de tijd*. De laatste jaren verschijnt het ene boek na het andere over thema's als onthaasting, *mindfulness*, meditatie, verstillig en hoe om te gaan met de tijdsdruk. Maar zolang er een maatschappelijk taboe lijkt te rusten op het debat over de economische dogma's van groei en rendement, denk ik dat het in praktijk brengen van een alternatieve omgang met de tijd blijft voorbehouden aan de 'linkse elite' die zich een tweede huis, reizen naar Tibet of Nepal, of een kort of lang verblijf in een klooster kan permitteren. Weliswaar wordt er de laatste jaren veel gesproken over 'duurzaam ondernemen', maar hoe wil het bedrijfsleven een probleem oplossen met de middelen die datzelfde probleem hebben veroorzaakt?

Weerbaarheid

Over duurzaamheid gesproken: al geruime tijd wordt onderkend hoe belangrijk ecologische duurzaamheid is voor de toekomst van de aarde en van wie de aarde bewonen. Weinig besef is er voor het feit dat niet alleen de ecologische duurzaamheid, maar ook onze *mentale* duurzaamheid aan sterke erosie onderhevig is. Ik ben ervan overtuigd dat mentale duurzaamheid de kwaliteit van het leven bepaalt. Ze is het vermogen persoonlijke ervaringen en ontmoetingen te laten inwerken en doorwerken, ze onderkent de kracht van bestendige relaties. Mentale duurzaamheid is ook het vermogen om in de veelheid van verschijnselen samenhang te ontdekken en de dingen van de dag in een groter verband te plaatsen. Ze maakt daardoor, op individueel en collectief niveau, weerbaarheid mogelijk tegen de waan van de dag. Ze is, tenslotte, het vermogen tot geduld en concentratie, voorwaarden voor creativiteit en fantasie.

Vandaag de dag staat onze mentale duurzaamheid onder grote druk. In de politiek en in ons persoonlijk leven overheerst het denken op korte termijn. Dat kan ook niet anders in een wereld die steeds complexer wordt en waarin de tijdsdruk alleen maar toeneemt. Het huidige leven is als de opslag van onze duizenden digitale foto's die nooit echt bekeken zullen worden wegens gebrek aan tijd. Ooit was de techniek een groot goed dat dienstbaar was aan het menselijk leven. Tegenwoordig volgen de commercieel aangedreven technologische ontwikkelingen elkaar in steeds sneller tempo op en is innovatie aan de orde van de dag. Steeds dwingender bepalen technologie en mediacultuur hoe wij hebben te leven. We laten ons leven en komen altijd tijd tekort.

Het IMF en de Wereldbank kennen alleen de efficiëntie van de kloktijd, en culturen die zich niet weten aan te passen, bevinden zich in hun optiek nog in een ontwikkelingsstadium

/

Levenskracht

Mentale duurzaamheid betekent óók: de vrijheid om bij de tijd te *verwijlen*. De filosoof Henri Bergson (1859-1941) maakt een belangrijk onderscheid tussen tijd als 'wereldtijd' en tijd als 'duur'. Wereldtijd is voor hem een aan de ruimte ontleende voorstelling van de tijd: tijd als een oneindige lineaire beweging die zich in een reeks homogene partjes laat opdelen. Deze tijd is voor Bergson het ordeningsprincipe van het rationeel handelende ik, dat tracht de vijandige, weerbarstige materie in de hem omringende omgeving te beheersen.

Tijd als *duur*, daarentegen, is de tijd zoals mensen die innerlijk ervaren vanuit een intuïtief contact met de werkelijkheid, de tijd als "de ondeelbare en niet af te breken voortgang van een melodie waarin het verleden het heden binnengaat en er één ondeelbaar geheel mee vormt". Tijd als *duur* brengt ons, aldus Bergson, in aanraking met een dieper gelegen 'zelf'. Doordat we ons steeds meer door onze rationele en abstraherende vermogens laten leiden, zijn de ogenblikken waarop we onszelf hervinden schaars geworden. In deze schaarse momenten evenwel hervinden we onze authenticiteit en vrijheid, ofwel het *élan vital*, de scheppende, stuwende kracht die zorgt dat het leven zich blijft ontwikkelen en vernieuwen.

Het is opmerkelijk dat juist in niet-westerse culturen een verwantschap bestaat met het denken van Bergson. Zo neemt de Vlaamse franciscaan Placide Tempels in zijn boek *Bantoe filosofie* (1946) het begrip *élan vital* over om daarmee het wezen van de Afrikaanse levensvisie uit te drukken: 'levenskracht' is de kracht die de totale werkelijkheid doordringt en waaraan de mens deelheeft. Hoeveel kritiek het boek van Tempels ook later van de kant van Afrikaanse denkers heeft ondervonden, het begrip 'levenskracht' is herkenbaar gebleken. Deze levenskracht laat geen abstract, lineair tijdsbesef toe. De Keniaanse theoloog John Mbiti stelt dat in de Afrikaanse traditie tijd moet worden *ervaren* om betekenis te krijgen en werkelijkheid te worden. Dit kan persoonlijk zijn, maar ook teruggaan op vorige generaties. Daarmee komt de traditionele Afrikaanse tijdsbeleving dicht bij de 'duur' van Bergson.

Mbiti gaat verder in op het westerse idee dat Afrikanen lui zijn en 'altijd te laat komen'. Wanneer iemand ergens zit zonder iets te doen ('zijn tijd te verdoen'), is dit, aldus Mbiti, om tijd te 'maken' of om te wachten op tijd.

Mr. White Man's Time

In het antropologisch onderzoek naar het tijdsdenken bij de Yoruba en bij andere Afrikaanse volken is gevonden, dat vooral mythische en historische vertellingen de tijdsstructuur bepalen. Daarnaast wordt de tijd gestructureerd door gebeurtenissen als de overwinning van een oorlog of de intronisatie van een koning, door rituele feesten of het ritme van de marktdagen. Verder bepalen de stand van zon, maan en

sterren de tijd, of de wisseling van de seizoenen. Altijd is sprake van een binding aan een concrete plaats en een historische vertelling. In een vergelijkend onderzoek naar de bantu-talen heeft Alexis Kagame (Rwanda) laten zien dat in deze talen geen tijdsbepaling kan worden gegeven zonder dat er tevens een plaatsbepaling in meeklinkt. De ruimte is daarmee als het ware de vierde dimensie van de tijd.

Mij vallen de grote overeenkomsten op met het tijdsbegrip in andere traditionele culturen in verschillende continenten. Dit laatste gegeven heeft de Franse filosoof Jean-François Lyotard (1924-1998) ertoe gebracht om, zeer algemeen, in de traditionele culturen een mogelijke tegenkracht te zien tegenover het westerse tijdsdenken. Traditionele culturen, die verbonden zijn met het historische en geografische kader waarbinnen zij werkzaam zijn, vertonen, aldus Lyotard, geen sterke drang hun grenzen te overschrijden. Dit in tegenstelling tot de totaliserende tendens van een tijdsdenken dat met nieuwe technologieën, gebaseerd op elektronica en informatica, bezig is de programmering en de controle over de geheugenopslag – dat wil zeggen de synthese van verschillende tijden in een enkele – steeds onafhankelijker te maken van het leven op aarde (*Het onmenselijke*).

Of wat Lyotard ‘etnotijd’ noemt inderdaad een tegenkracht kan vormen ten opzichte van de ‘wereldtijd’, lijkt mij de vraag. Mondiaal wordt de etnotijd steeds sterker gedomineerd door de kloktijd. Instanties als het IMF en de Wereldbank kennen geen andere tijd dan de efficiëntie van de kloktijd, en culturen die zich daaraan niet weten aan te passen, bevinden zich in hun optiek nog in een ontwikkelingsstadium.

Een klein verhaal als illustratie: in oktober 2007 werd in Abidjan, Ivoorkust, voor zakenmensen en overheidsambtenaren de campagne *Punctuality Night* gevoerd. De slogan van de campagne was: *African time is killing Africa – let's fight it*. De winnaar van de wedstrijd, juridisch adviseur Narcisse Aka, was zo ongewoon punctueel dat zijn collega's hem *Mr. White Man's Time* noemden.

Toch betekent de overheersing van de kloktijd niet dat we de ‘etnotijd’ moeten afschrijven. Hoe hybride en gebroken traditionele culturen ook zijn, ontmoetingen met mensen van andere culturen kunnen ons doen ontdekken dat de tijd diepere en rijkere dimensies kent dan alleen de kloktijd. Zo kan, bijvoorbeeld, ‘het Afrikaanse tijdsdenken aan het Westen duidelijk maken dat het heersende tijdsbegrip abstract is en dat *daarom* een haat is ontstaan tussen het tijdsbegrip en de tijdsbeleving.’ (Heinz Kimmerle).

Religieuze tradities

Opmerkelijk is dat Lyotard ook ergens in het hart van de westerse cultuur zelf een ‘tegengestelde houding’ waarneemt ten opzichte van het op beheersing gerichte tijdsdenken, en wel in de joodse traditie. Hij schrijft: “Wat binnen deze traditie ‘studie’ en ‘lezen’ heet, vereist dat elke realiteit wordt behandeld als een duistere boodschap, verzonden

/

door een onkenbare en zelfs onnoembare instantie. Zoals er geluisterd moet worden naar het vers van de Tora, moet er geluisterd worden naar het fenomeen; het moet vanzelfsprekend ontcijferd en geïnterpreteerd worden, maar dan wel met humor en zonder te vergeten dat de interpretatie op haar beurt geïnterpreteerd zal worden als een niet minder enigmatische (...) boodschap dan het oorspronkelijk gebeuren” (*Het onmenselijke*).

Tora is de naam voor de eerste vijf boeken van de Hebreeuwse bijbel (het ‘Oude Testament’). Meestal wordt Tora vertaald met ‘wet’, maar richtlijn of richtsnoer zou een betere weergave zijn. De Tora geeft *richting* aan het dagelijks bestaan en voorkomt dat het leven verzinkt in chaos. Wat in de joodse traditie ‘studie’ of ‘lezen’ heet, is nooit vrijblijvend, maar staat altijd in het teken van het ‘doen’. Het doen van Tora – zoals het onderhouden van de sabbat, het vieren van het Loofhuttenfeest – heeft een eigen tijdsritme, een eigen voortgang die de tijd niet wil beheersen, maar de toekomst openhoudt voor het nieuwe en onverwachte.

Ook andere godsdienstige tradities kennen een eigen tijdsduur, gemarkeerd door feesten, rituelen en symbolische handelingen. Ze dragen bij aan mentale duurzaamheid door mensen de mogelijkheid te bieden hun individueel bestaan te zien in het overkoepelende verband van eeuwenoude overleveringen van verhalen en symbolen, die, steeds opnieuw geïnterpreteerd, ruimte kunnen scheppen voor wat Bergson ‘duur’ noemt.

Een groot probleem is vandaag de dag dat in alle wereldreligies het fundamentalisme sterker wordt, voor een deel als reactie op de moderniteit. In het fundamentalisme is het grote overkoepelende verband een gesloten universum geworden van onaantastbare zekerheden en eeuwig herhaalde waarheden, en de door Lyotard genoemde humor is er ver te zoeken. Aan mentale duurzaamheid dragen zij niet bij.

Ook waar van fundamentalisme geen sprake is, zijn religieuze instituties dikwijls routineus bedekt met het stof van eeuwen. Of zij zijn zo ‘vrijzinnig’ geworden dat zij zich aan de tijdgeest hebben aangepast en hun ‘tegengestelde houding’ hebben verloren. Dat neemt niet weg dat er – vaak onverwachte – plekken en momenten zijn waarop de oorspronkelijke bevrijdende kracht wordt herontdekt waaraan de oude verhalen en symbolen hun ontstaan te danken hebben. Dan ontstaat er zoiets als Lyotards ‘tegengestelde houding’. In elk geval voor de joodse en de christelijke tradities geldt dat zij de verwachting van een ongekende toekomst bewaren. Het profetische element in deze tradities legt deze toekomst niet vast, maar voedt de actieve hoop op het geladen moment, op de *kairos* waarin zich een *novum* aandient, een onverwachte kans op een nieuw leven.

Kunst

De publieke opinie vertoont de tendens kunst te zien als vrije tijdsbesteding. Zij dient tot vermaak en verstrooiing. Ooit waren kunsten en wetenschappen nauw met elkaar verbonden. Tegenwoordig is de scheiding tussen kunst en wetenschap vanzelfsprekend. “Zoals bekend worden ten gevolge hiervan kunst en literatuur teruggedrongen in hun miserabele functie de mensen af te leiden van wat hen onophoudelijk achtervolgt en afmat: de obsessie om de tijd te beheersen,” schrijft Lyotard in *Het onmenselijke* (88).

Voor een andere omgang met de tijd zijn kunst en literatuur onmisbaar. Kunst is in staat ongekende dimensies van het leven aan het licht te brengen, nieuwe ervaringen te ontsluiten, en, zeker wat de muziek betreft, uit te drukken wat in woorden niet gevat kan worden.

In verband met mentale duurzaamheid beperk ik me hier tot één aspect: kunst is niet alleen het product van creativiteit en fantasie, het vraagt ook van de hoorder, lezer of kijker fantasie en verbeelding. Kunst verdraagt geen consumentenmentaliteit. Je moet er moeite voor doen. Je kunt op het eerste gezicht een doek van Raphaël mooi vinden of geraakt worden door een subtiele tekening van Paul Klee. Wil je echt tot deze kunst doordringen en er een relatie mee ontwikkelen zodat het deel gaat uitmaken van je geestelijke bagage, dan vraagt dat tijd, aandacht en een zekere kennis (zelf eens een penseel ter hand nemen is voor dat laatste de beste manier). Ook om de schoonheid van klassieke muziek te ontdekken, moet je moeite doen. De Goldberg Variaties van J.S. Bach of de strijkkwartetten van Béla Bartók vragen geconcentreerd luisteren en enige kennis van de muziekgeschiedenis. Maar datzelfde geldt ook veel muziek die vaak als muzikaal behang wordt gebruikt. Je kunt door de blues, de flamenco, de fado of de Griekse rebetica ontroerd worden, maar deze muziek gaat pas echt voor je leven als je weet hoe ze ooit is ontstaan als overlevingskunst van mensen aan de rand van de samenleving. Hoe dan ook, kunst vraagt en voedt wat essentieel is voor mentale duurzaamheid: aandacht, geduld, dromen, wachten.

Zullen interculturele contacten (voor zover die echt plaatsvinden), oude en nieuwe religieuze tradities (voor zover niet fundamentalistisch) en kunst (voor zover niet gereduceerd tot entertainment) op den duur kunnen optornen tegen de maalstroom van elkaar steeds sneller opeenvolgende technologische ontwikkelingen? Dat is, op z'n zachts gezegd, onzeker. De tijd zal het leren.

/

Literatuur

H. Bergson, (o.a.) *Durée et simultanéité*, 1922.

H. Kimmerle, *Mazungumzo*, Amsterdam 1995.

J.F. Lyotard, *Het onmenselijke. Causerieën over de tijd*, Kampen 1992

J. Mbiti, *African religions and philosophy*, New York, 1969.

Beter leven met de economische seizoenen

Het kortetermijndenken in de financiële sector en de lange tijdsgolven van economische crises: beide horen thuis in de wereld van de economie. Maar tegenwoordig zorgt de factor tijd er vooral voor dat de kloof tussen de financiële en reële economie steeds groter wordt.

Door **Marleen Janssen Groesbeek**

Sinds het begin van de huidige financieel-economische crisis in 2008, word ik vaak herinnerd aan de Amerikaanse film *Being there* uit 1979 met Peter Sellers in de hoofdrol. De film, gebaseerd op een roman van Jerzy Kosinski, gaat over tuinman Chance, die niet kan lezen en schrijven. Zijn levenswijsheid heeft Chance van de televisie en van zijn werk als tuinman. Door een serie van gebeurtenissen komt deze Mr. Gardner (meneer tuinman) in het huishouden van de Amerikaanse president terecht.

De president heeft grote zorgen vanwege de economische crisis. In de scene die mij zo is bijgebleven, vraagt de president aan Chance of zijn regering economische groei kan stimuleren met tijdelijke maatregelen. Het antwoord van de tuinman is dat zolang de wortels niet zijn afgesneden, het allemaal goed komt: “Want in de tuin groeit alles volgens de seizoenen: eerst komt de lente, dan de zomer, maar dan hebben we herfst en winter. En dan hebben we opnieuw lente en zomer.” De president en zijn adviseurs vinden zijn wijsheid verfrissend en Chance krijgt de statuur van een nieuwe messias.

Creatieve destructie

De geschiedenis laat zien dat mensen altijd te maken hebben gehad met economische cycli van opkomst en verval, vaak als gevolg van oorlog of hongersnood. Vanaf de zestiende eeuw, als het Europese bankwezen een enorme groei doormaakt, worden economische winters door regelmatig terugkerende financiële crises veroorzaakt. Het volk leed al onder natuurlijke ‘tegenvallers’ als het mislukken van de oogst en een te snelle bevolkingsgroei. Maar ook vóór de industriële revolutie moesten financiële tegenvallers al door het volk betaald worden middels hogere belastingen.

Na een oorlog of natuurlijke ramp was de economische structuur dusdanig vernietigd dat een economische lente zich vanzelf aandiende en zo kwam er weer

een nieuwe cyclus op gang. Volgens de Oostenrijkse econoom Joseph Schumpeter kent elk economisch systeem periodes van lokale destructie, die nodig zijn om nieuwe ontwikkelingen ruimte te geven. Technologische ontwikkelingen zorgen dat sommige sectoren niet meer levensvatbaar zijn en andere juist wel. Schumpeter heeft dit kenmerk van economische seizoenen ‘creatieve destructie’ genoemd.

Golven

Studenten wordt dit verschijnsel van economische seizoenen – of golven zoals ze in economisch jargon heten – wel bijgebracht, maar of ze ook werkelijk plaatsvinden zoals ze door de economen beschreven worden, blijft een mysterie. Dat geldt overigens ook voor economische idealen als de onzichtbare hand en de vrije markt. Economen onderscheiden verschillende golven. Een favoriete golf van Schumpeter was die van de Russische econoom Nikolai Kondratieff. Een Kondratieff-golf duurt tussen de vijftig en zestig jaar en begint met een technologische revolutie. Naarmate deze technologie verder ingeburgerd raakt, wordt de economische impuls daarvan kleiner.

Door de invloed van de Britse econoom John Maynard Keynes en het politieke beleid dat vanaf de Tweede Wereldoorlog tot halverwege de jaren tachtig is gevoerd, zijn we gewend geraakt aan de conjunctuurgolf, een voorbeeld van een korte golf. Het bruto binnenlands product (bbp) speelt daarbij een belangrijke rol. Sinds 1944 wordt gemeten wat inwoners, bedrijven en overheid elk kwartaal samen verdienen. Als er twee kwartalen achtereen sprake is van negatieve groei, dan noemen we dat een recessie. Een economische depressie treedt in als de economie twee jaar of langer geen groei laat zien.

De bedenker van het bbp, Amerikaanse econoom Simon Kuznets, heeft zich tijdens zijn leven altijd verzet tegen het idee dat deze groeimaat ook de maat van

welvaart zou zijn, maar tevergeefs. Bbp per hoofd van de bevolking is nu een veel gebruikte maatstaf om aan te geven of een land welvarend is. China mag dan de Verenigde Staten inhalen met de grootte van hun bbp, per hoofd van de bevolking is het bbp nog lang niet op het Amerikaanse niveau.

Groeiende ongelijkheid

Het bbp is geen goede graadmeter voor economische welvaart in tijden van groeiende ongelijkheid. Met duizenden miljardairs en miljoenen mensen met bijna niets op hun bankrekening kan het bbp er nog steeds goed uitzien, terwijl de armoede in werkelijkheid groot is. In de jaren vijftig van de vorige eeuw wond slechts een enkeling zich hierover op. Het was de tijd van de snelle economische vooruitgang voor de gewone burger, die zich eindelijk ook auto's, wasmachines en buitenlandse vakanties kon veroorloven. De statistieken toonden een dalende inkomensongelijkheid in kapitalistische landen. Ook de ongelijkheid in bezit en vermogen nam af. Economisch gezien was het lente en zomer. Dit was de Kuznets-golf, volgens welke de inkomensongelijkheid in een land dat een snelle economische ontwikkeling doormaakt, eerst sterk stijgt, maar daarna gaat dalen.

Of de golven van Kuznets werkelijk zo werkten als hij zich voorstelde, is vaak in twijfel getrokken. Toch heeft zijn idee dat economische ontwikkeling van een land zal leiden tot meer gelijkheid bij economen en politici wortel geschoten. Helaas lijkt zijn theorie slechts op een korte periode in de geschiedenis van toepassing: grofweg van 1945 tot 1985. Daarna zijn de geïndustrialiseerde landen weer op het pad van groeiende ongelijkheid beland.

De boodschapper van dit nieuws is de Franse econoom Thomas Piketty, wiens lijvige boek *Le capital au 21^{ème} siècle* sinds zijn verschijning in september 2013 een bestseller is. Piketty wordt al de Karl Marx van de

Financieel kapitaal verplaatst zich razendsnel over de wereld, steeds op zoek naar de hoogste rendementen.

/

eenentwintigste eeuw genoemd. Hij constateert op basis van belastinggegevens uit onder andere de VS en Frankrijk, dat de wereld weer op weg is naar een periode met inkomensverschillen die zo groot zijn als rond de industriële revolutie in de achttiende eeuw. Dat komt doordat de inkomens van mensen sinds 1985 wel zijn toegenomen, maar lang niet zo veel als het bezit van de één procent rijkste mensen van de wereld.

Op zich is het niet erg als rijke mensen veel rijker worden, als de andere mensen in de wereld ook nog steeds de kans zouden hebben om rijker te worden. Maar daar is nu juist waar het schuurt. Zelfs in landen waar de economische ontwikkeling in de lift zit, maken ouders zich zorgen over de toekomst van hun kinderen. De wens dat kinderen het economisch beter zullen doen dan hun ouders zit diep. Daar zijn de meeste van ons die de Kuznets lente en zomer hebben meegeemaakt, mee opgegroeid. Het was al lastig te moeten zien dat veel banen naar landen werden verplaatst die ook nog een flinke economische groei moesten doormaken, maar door de kredietcrisis zijn heel veel gewone mensen er in Europa en de VS in economische zin op achteruit gegaan.

De manier waarop regeringen hebben geprobeerd het faillissement van het financiële systeem tegen te houden, heeft de inkomens- en vermogensongelijkheid alleen maar vergroot. Hoewel de regels op papier strenger zijn geworden, heeft de financiële wereld met zijn kortetermijndenken nog steeds de overhand. Bedrijven met oog voor de lange termijn en toekomstige generaties hebben weinig bewegingsruimte. Zeker als hun aandelen verhandeld worden op de beurs, worden de ondernemingen onderworpen aan de tucht van de financiële analisten die elk kwartaal economische vooruitgang willen zien. Het percentage beleggers dat graag in bedrijven wil investeren die naar duurzaamheid streven, ligt wereldwijd nog onder de tien procent.

De illusie van de markt

De Schotse verlichtingsfilosoof Adam Smith wordt als de stamvader van het kapitalisme gezien. Een kleine paragraaf in zijn meer dan zeshonderd pagina's dikke *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (1776), over de onzichtbare hand van de markt die er voor zorgt dat iedereen tevreden is na het afronden van zijn economische transacties, is een eigen leven gaan leiden. Volgens Smith is economisch handelen niet waardenvrij en dat is nog altijd zo. Regeringen wereldwijd beïnvloeden de markten met allerlei financiële prikkels. Nobelprijswinnaar en econoom Joseph Stiglitz heeft in zijn boek *Freefall* (2010) ongenadig uitgehaald naar de manier waarop overheden de markten beïnvloeden en hoe ze daarmee de gevestigde bedrijven bevoordelen.

Van de efficiënte markttheorie voor de financiële markten en producten is ook weinig meer over, mede door technologische vooruitgang die alleen is weggelegd voor een select gezelschap. Effectenhuizen in de Verenigde Staten doen aan *nanotrading*. In het Tegenlicht-programma *Money and Speed: inside the black box* (zie p. 24 e.v.), in 2011 uitgezonden door de VPRO, vertelden deskundigen dat gespecialiseerde beleggers een supersnelle computer – de *black box* – programmeren volgens bepaalde algoritmen die ervoor zorgen dat de computer in nanoseconden koop en verkoopbeslissingen neemt volgens bepaalde patronen. Het gaat hierbij om enorme transacties die in fracties van seconden beleggingsbeslissingen nemen die miljardenconsequenties hebben. Zo'n systeem kost, aldus het programma, drie tot vierhonderd miljoen dollar, dus is alleen weggelegd voor de rijkste en vaak agressiefste fondsen. Die markt heeft niets meer te maken met de onzichtbare hand van Adam Smith, die het beste met de wereld voor had.

De factor tijd maakt dat de kloof tussen de financiële economie en reële economie steeds groter wordt.

Financieel kapitaal kan zich razendsnel over de wereld verplaatsen, steeds op zoek naar de hoogste rendementen, profiterend van de beste economische seizoenen. Doel van deze snelheid is vooral geld met geld te verdienen en niet investeren in werkgelegenheid of een betere samenleving. Menselijk kapitaal kan zich ook verplaatsen naar de best betalende regio, maar daar zitten hoge transactiekosten aan vast. Natuurlijk kapitaal zit vast op een plek en als het vernietigd of opgebruikt is voor winst op de korte termijn, dan komt het niet meer terug. Door de kloof tussen deze soorten kapitaal, neemt ook de ongelijkheid in de wereld sneller toe. Behalve dat het onrechtvaardig is dat één procent van de wereld de helft van het wereldvermogen bezit, heeft de Arabische Lente laten zien dat mensen die geen vooruitzichten hebben op een beter leven, er niet voor terugdeinzen om de bestaande structuren omver te werpen. Helaas zijn ze daardoor vaak uiteindelijk nog slechter af.

Gulzigheid

De oplossing van Thomas Piketty is duidelijk: de regeringen moeten ingrijpen. De wereld moet terug naar economisch beleid dat onbeschaamde vermogenswinsten op effecten en vastgoed via belasting aanpakt. Hij legt de nadruk op de schaamteloze verrijking omdat hij vooral de rijkste één procent van de wereld in het vizier heeft: zij moet weer financieel bijdragen aan een rechtvaardiger wereld. Zij profiteert er nog steeds van dat de centrale banken zoveel geld in de wereldeconomie gepompt hebben om het financiële systeem overeind te houden. Hierdoor profiteren vooral grote vermogens van hoge rendementen op risicovolle beleggingen. Piketty heeft zelf al voorspeld dat zijn politieke aanbevelingen niet opgevolgd zullen worden, omdat de tijd er niet rijp voor is.

Het is niet uit te sluiten dat de vermogenscorrectie van de financiële markten zelf gaat komen, want cri-

ses zijn normaal: ze horen bij de economische seizoenen. Ze dienen zich aan met de regelmaat van de klok, zo hebben de Harvard-economen Carmen Reinhart en Kenneth Rogoff laten zien in hun boek *This Time is different* uit 2009. Op basis van de tijdreeksen uit het verleden, trekken zij een lijn van crises door de tijd, die zich om de zeven jaar herhalen: maandag 14 oktober 1987, 22 december 1994, een en al ellende in 2001 met onder andere boekhoudschandalen en Enron en dan 15 september 2008 het omvallen van Lehman Brothers. De volgende crisis zal in hun berekening op een maandag in september of oktober plaatsvinden, laten we zeggen maandag 12 oktober 2015. Dat is de dag dat de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties zichzelf de vraag zal stellen waarom de Millenniumontwikkelingsdoelen niet bereikt zijn.

Toch is er wel wat te doen aan die zware economische winters, zoals we die de afgelopen jaren hebben meegemaakt, namelijk leven binnen onze eigen financiële grenzen en de grenzen van de planeet. Want als er één ding is dat Reinhart en Rogoff duidelijk laten zien, dan is het dat het huidige financiële kapitalisme mensen verleidt om boven hun stand te leven en een voorschot te nemen op toekomstige inkomsten. Als we onze materiële gulzigheid dempen, worden de economische seizoenen vanzelf milder en blijft er ook nog welvaart over voor toekomstige generaties.

/

Literatuur

Th. Piketty, *Capital in the 21st century*, Harvard University Press 2014.

J. Konsinski, *Being there*, Transworld Publishers, London 1998.

C. Reinhart and K. Rogoff, *This time is different*, Princeton University Press 2009.

A. Smith, *The theory of Moral Sentiments*, Prometheus, New York 2000.

A. Smith, *An Inquiry into the Nature and the Wealth of Nations*, Wordsworth Editions, Hertfordshire 2012.

J. Stiglitz, *Freefall. America, Free Markets, and the Sinking of the World Economy*, W. W. Norton & Co., New York 2010.

J. Schumpeter, *Essays. On Entrepreneurs, Innovations, Business Cycles, and the Evolution of Capitalism*, Transaction Publishers, New Jersey 1989.

TIME
14:47:52

TRADES/SEC
26



Marije Meerman (VPRO, Tegenlicht) maakte begin 2011 samen met de ontwerpers Joris Maltha en Daniel Gross (Catalogtree) de eerste ipad-documentaire ter wereld. De touchdoc over de geautomatiseerde financiële wereld brengt de 'flash crash' van 6 mei 2010 om 14.42.44 in beeld.

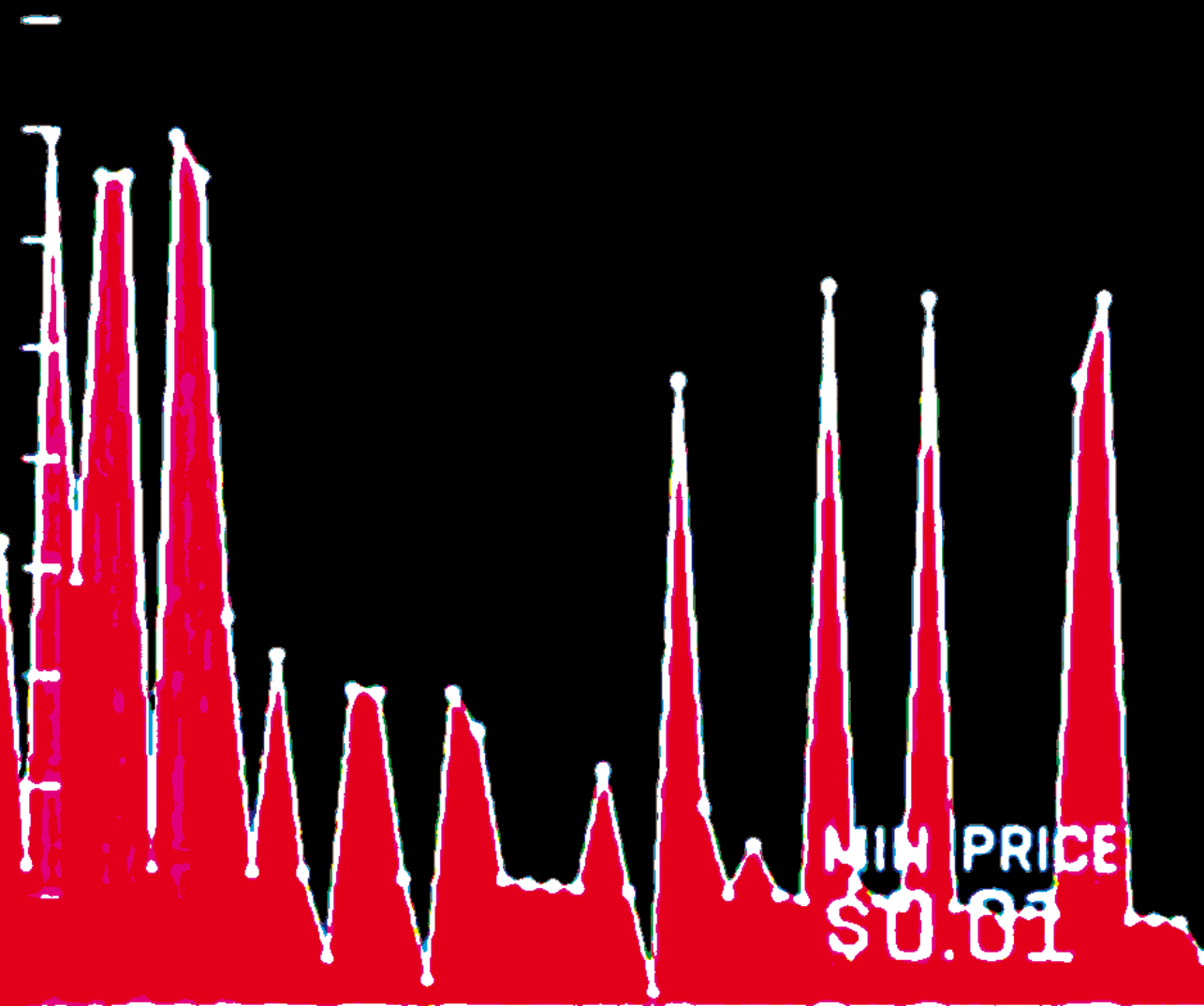
In 75 milliseconden stortten de Amerikaanse financiële markten in. De Dow Jones zakte 1000 punten en er verdampte meer dan 800 miljard US Dollar. Twintig minuten later was de koers weer op zijn oude niveau.

'Money and Speed' laat zien hoe computerprogramma's op basis van algoritmes in een split second autonoom besluiten om aandelen te kopen of verkopen. Door de achterstand van de mensen op de vloer ontstond de aandelenhysterie.

Money and Speed: Inside the black box

PRICE
\$33.24

MAX PRICE
\$41.72





WALL



STREET

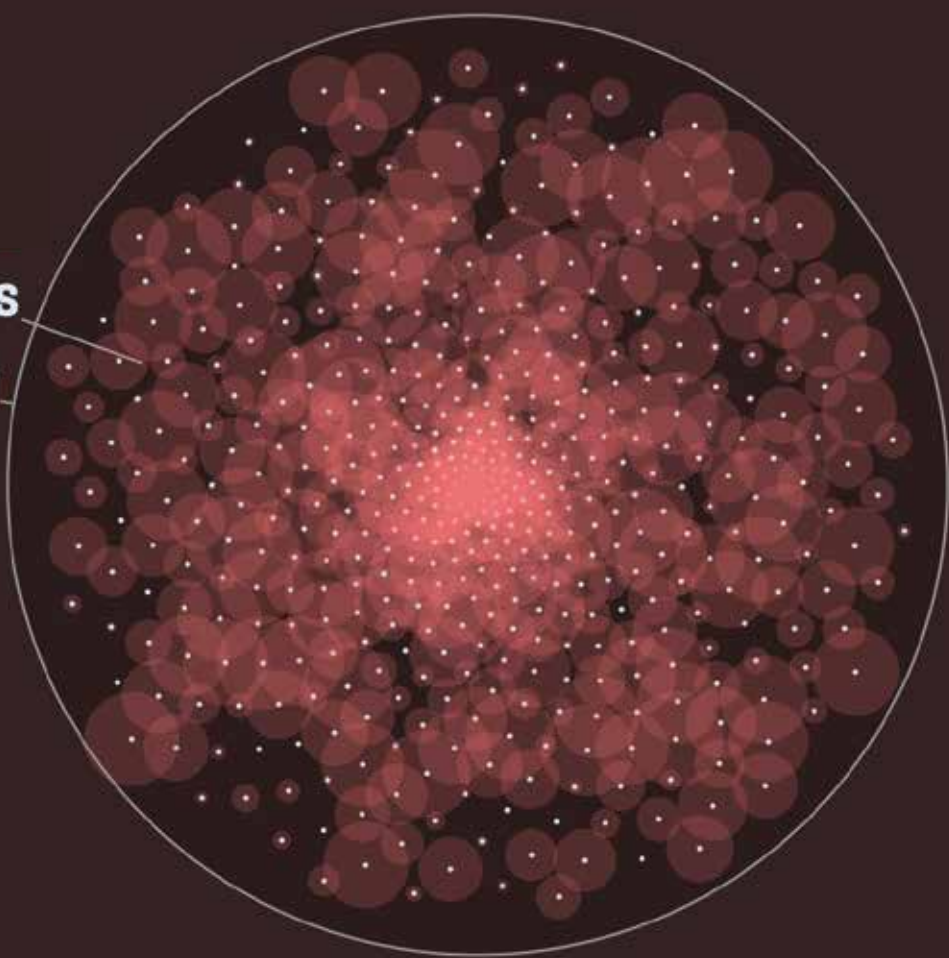
De datadonut op de kaart rond Wall Street laat zien waar investeringsbanken zich vestigen. Hoe dicht bij het centrum, hoe sneller de informatie binnenkomt. Maar te dichtbij is risicovol. Daar zou je namelijk getroffen kunnen worden bij een eventuele nucleaire aanval op Manhattan. De happen uit de donut worden bepaald door de aanwezigheid van kerncentrales (die moet je mijden) of andere risico's als overstromingen.

TIME

14:42:31

SHARES

EMINI







Het schip De Sandrien werd in 2001 aan de ketting gelegd in de haven van Amsterdam vanwege de aanwezigheid van asbest en andere giftige materialen. Men vermoedde dat het schip naar India zou varen om daar gesloopt te worden zonder de noodzakelijke gezondheidsmaatregelen.

Anderhalf jaar lang zat de bemanning vast aan boord. Fotografen Henk Wildschut en Raimond Wouda documenteerden het lange wachten in hun boek 'Sandrien'. Met teksten van Richard Castle, Tanja Elstgeest, Balbir e.a.





Uitrusten van de tijdwinstmachine

Sinds de zestiende eeuw horen tijdschaarste en techniek bij elkaar. Hoe meer we innoveren, hoe meer tijd we winnen, is de gedachte. Maar die belofte komt alsmaar niet uit. Hoe komt dat?

Door **Martijntje Smits**

Tijd, een begrip nog abstracter en ongrijpbaarder dan termen als 'natuur' en 'geld', lijkt net zo schaars en minstens zo bepalend voor ons sociale bestaan. Orde scheppen hoort bij het menselijk leven en in vrijwel alle tribale en moderne samenlevingen is tijd een van de centrale ordeningsprincipes die de ervaring structuren en waarmee we sociale controle uitoefenen. "Among verbal weapons of social control, time is one of the final arbiters," schrijft de antropologe Mary Douglas. Net als begrippen als 'natuur' en 'cultuur', 'man' en 'vrouw' en 'God' dat kunnen zijn: ze worden gebracht als feitelijke entiteiten, maar het zijn afspraken en ze werken uitermate normatief.

Bij ons is tijdwinst een alomtegenwoordige belofte. Neem de volgende berichten, in luttele seconden van een zoekmachine geplukt: "Door slimmer werken meer kwaliteit met minder mensen" en "Bespaar tijd, maak gebruik van innovaties in de zorg. (Raad voor de Volksgezondheid en Zorg) "Google investeert honderden miljoenen in zijn nieuwe *anti-aging startup* Calico, dat zich bezighoudt met het verlengen van het menselijk leven". (CNN) "Robots verstevigen de concurrentiepositie en verhogen de welvaart door het verhogen van onze productiviteit per gewerkt uur." (ING)

Zulke boodschappen pretenderen nieuwswaarde te hebben, maar ze doen vooral iets anders. Ze herhalen een diep ingesleten ideologie dat tijd een schaars goed is en dat technische innovatie en *efficiency* de pijn kunnen verlichten. Machines doen het werk van mensen in minder tijd, is het idee. Slim georganiseerde energie en materie in plaats van arbeid bespaart tijd. Dit is het wijdverbreide en neutraal ogende principe van *efficiency*, dat de grondslag vormt van de moderne economie.

De mythe van de tijdwinst

De geschiedenis van techniek en innovatie staat bol van beloftes en verleidingen van tijdwinst: van industrie en treinvervoer tot het verzorgingshuis en het

Dit is de culturele dynamiek achter de versnelling: en passant worden nieuwe behoeften en statussymbolen geschapen

/

eigen lichaam, van liften, zorgrobots, HSL, tot e-mail, keukenapparaten en genetische *anti-aging doping*. De oorsprong van deze ideologische verbinding tussen tijdschaarste en techniek dateert van het einde van de middeleeuwen, in de periode van de vernietigende pest in de vijftiende eeuw en de ontwrichtende Europese burgeroorlogen van rond 1600. Zo speculeerde de Britse filosoof Francis Bacon in 1626 over technieken om het leven te verlengen. Op de drempel van de industriële revolutie pleitte Adam Smith in 1776 voor investeren in arbeidsbesparende technologie.

Technologie heeft vele levensdomeinen onmiskenbaar versneld en bovendien de gemiddelde levensduur verlengd en opgerekt. Tegelijk komen de tijdbeloften steeds maar niet uit. In elk geval niet zoals ze bedoeld waren: tijdschaarste lijkt een constant gegeven in het bestaan. Na elke *efficiency*operatie staan we qua tijdwinst weer met praktisch lege handen. Een publiek geheim waar je als file-rijdende, e-mailende en internetshoppende ervaringsdeskundige geen techniekfilosoof voor nodig hebt, al hebben ook uiteenlopende techniekdenkers sommige van deze tijdwinst-mythen haarfijn ontkracht. Bekend is de berekening van de gemiddelde snelheid van een auto door Ivan Illich uit 1976. Met inbegrip van alle geïnvesteerde tijd schreed de moderne auto met een vlotte wandelpas van 4,7 mijl per uur over de weg. En in haar klassieker *More work for mother* uit 1983 liet Ruth Schwarz Cowan zien dat zogenaamd arbeidsbesparende nieuwe huishoudtechnologieën als de stofzuiger en de wasmachine hand in hand gingen met nieuwe eisen en hygiënestandaarden voor het huishouden en daardoor met ‘meer werk voor moeders’.

Zo werkt het dus ongeveer: niet alleen blijven verbruikte tijd en inspanning zichtbaar in het resultaat (net als milieukosten verborgen blijven in de prijs), maar ook worden de uren die vanaf de ontwerptafel gezien bespaard worden bij de oegenschijnlijke vervanging van

taken geleidelijk omgezet in een sociaal gevoelde noodzaak om grotere afstanden af te leggen, meer afspraken te maken, vaker af te wassen, meer berichten te beantwoorden, meer te consumeren en te produceren. Dit zou ik de culturele dynamiek achter de versnelling noemen: en passant worden nieuwe behoeften en statussymbolen geschapen. Hierdoor voelen tenslotte ook de achterblijvers zich, gedreven door angst voor sociale uitsluiting, gedwongen om mee te doen. De versnelling geeft in het begin vaak nog een kick. Maar autorijden is niet meer leuk in de file en door nieuwe sociale druk en nieuwe gewoonten en ook door protesten, rijst opnieuw behoefte aan tijdbesparende interventies, productiemethoden en *gadgets*.

Perpetuum mobile

Technische versnellingen gaan zo doende steeds gepaard met sociale versnellingen, evenals met reorganisaties van bedrijven en onderwijsinstuties, zoals de filosofen Sennett en Huijser opmerkten. Op materieel niveau gaan ze vrijwel automatisch gepaard met toenemend verbruik aan grondstoffen en energie en de opeenstapeling van afval en uitstoot. Op lichamenlijk niveau manifesteert zich de stress, zoals in de negentiende eeuw de treinziekte en tegenwoordig de *burn-out*. Het perpetuum mobile van tijdwinst en tijdverlies maakt dat de (vooral in de jaren vijftig en zestig) voorspelde ‘vrijtijdsmaatschappij’ en de gevreesde golf van verveling als gevolg van nieuwe, arbeidsbesparende technologie zich niet hebben voorgedaan. Het systeem lijkt vooral verliezers op te leveren, want hoewel er groepen zijn die qua inkomen en maatschappelijke erkenning meer profiteren van de tijd-race, lijden juist deze groepen ook aan het meeste tijdkort, al constateerde het Sociaal Cultureel Planbureau in 2013 ook dat “Het erop [lijkt] dat degenen die voldoening willen en kunnen halen uit een volle agenda, het gevoel over te weinig vrije tijd te beschikken op de koop toenemen.”

Als technologische ontwikkelingen de beloofde tijdswinst niet waarmaken, maar ons juist vollere agenda's, dwingende reorganisaties, beroepsziekten, afval, uitputting van grondstoffen, enzovoort bezorgen, moeten we dan niet eens uit die contraproductieve tredmolen stappen? Die vraag lijkt onvermijdelijk en keert dan ook in steeds nieuwe varianten terug. Elke golf van technologische vernieuwing – mechanisering, automatisering, digitalisering, robotisering – leidde tot nieuwe maatschappelijke onrust over de ontregelde tijdsorde, tot zorgen over ontslag en beroepsziekten, onteigening en ontworteling, groeiende ongelijkheid, afval en uitputting, tot paniek over het verdwijnen van vaste (winkel) tijden en tot pleidooien voor onthaasting, vertraging en soberheid. Tussen alle versnelling door is dit vaste patroon van actie en reactie een schaars bakken van rust.

Maar de terugkerende protesten van onthaasters hebben, vanaf de machine-brekende Luddieten, nooit geleid tot een substantiële ontsnapping uit het tijdswinstsyndroom. Hoe valt dat te verklaren, afgezien van een gebrek aan macht en getal van de protesteerders? Eén belangrijke oorzaak lijkt dat de terugkerende roep om onthaasting de onderliggende veronderstelling van een bereikbare, duurzame oase van rust, waarin er echt tijd en aandacht is, in feite krachtig bevestigt. Voor- en tegenstanders van technische vooruitgang blijken deze droom te delen. Daarmee krijgt de belofte van tijdswinst elke keer nieuwe brandstof. Vooruitgangdenkers zeggen nog maar eens dat we geduld moeten hebben en dat we 'nog slimmer' moeten opereren, bijvoorbeeld door *eco-efficiency* toe te passen. Ook zeggen zij dat het zal wennen. Daarmee hebben zij een punt, want van stoomtrein tot digitaal bankieren zijn de ontwikkelingen steeds gedomesticiseerd geraakt en de klachten genoegzaam verdwenen. Maar het beroep op geduld blijft illusoir; de utopie zal, zolang we erin geloven, voor ons uit blijven vluchten.

Tijdsordes

Ik vraag me dus niet alleen af hoe te ontsnappen aan de tredmolen van de nooit bereikbare droom van 'tijd hebben', maar ook: is er een uitweg uit dit vaste patroon van innovatiedrift en onthaastingspleidooien? Is het verhaal van de onthaasters – en van de innovators – toe aan een *make-over*? Sowieso. Is een andere strategie nodig? Beslist. Heb ik die? Nee, hooguit een intuïtie in welke richting die wel en niet gezocht kan worden. Te beginnen met het loslaten van de tijdswinst-belofte. Maar daarmee zijn we er nog niet. Welke valkuilen zijn er nog meer?

Onthaastingsverhalen zijn er in vele soorten en maten, van levensfilosofen tot groene denkers. Bij het napluizen valt op dat sommigen – bijvoorbeeld de filosoof Joke Hermsen in *Stil de Tijd* (2009), de milieusocioloog Wolfgang Sachs in *Rich in things, poor in time* (1999) en de vrijetijdswetenschapper Theo Beckers in *De hyperactieve samenleving* (2004) – blijven steken in een apolitiek pleidooi voor een andere leefstijl. Met een dergelijk moreel appél stichten deze auteurs weliswaar de lezer, maar de boodschap reikt niet verder dan het privédoein. Terwijl het behalve om ons individuele gevecht met de tijdsorde ook om een collectief, maatschappelijk en politiek vraagstuk gaat.

Een andere terugkerende figuur is om de economische, publieke tijdsorde te vereenzelvigen met de universele, globaliserende orde van de kloktijd, om daartegenover een andere, minder vervreemdende, meer oorspronkelijke of 'natuurlijke' tijdervaring in het vizier te krijgen. Ook hier kunnen Hermsen en Sachs weer genoemd worden. Door het tegenover elkaar stellen van een lege, abstracte tijd en een echte, betekenisvolle tijd riskeren de onthaastingsdenkers de utopische valkuil die ik hierboven beschreef. Al suggereert de doortikken-de kloktijd een homogeen continuüm, gefaciliteerd door technieken als wekkers en agenda's; als we het sociaal geconstrueerde karakter van tijd serieus nemen, tikken

er niet één of twee tijden, maar zijn er zoveel tijdsordes als er sociale praktijken zijn. Pas met die erkenning wordt de gelaagdheid en dynamiek van ons tijdsbestaan zichtbaar, en alle afstemmingskwesties daartussen.

Zodra onthaastingsdenkers wél de politieke portee van het vraagstuk erkennen, zijn ze geneigd de kracht, complexiteit en diepte van de versnelling te onderschatten. Zo valt het op dat onthaastingsdenkers ook zelf vaak geen weerstand kunnen bieden aan de aantrekkingskracht van de snelheidscultuur. Er zijn geen eenvoudige knoppen om aan te draaien; 'onthaasten' vergt op alle fronten een lang, taai proces van wat wel *piece-meal engineering* wordt genoemd. Dat wil zeggen dat je met kleine stapjes je weg zoekt in plaats vanuit een grote, omspannende visie. Eén front daarvan is het ontwerptraject van nieuwe technologie, en juist dat blijft opvallend buiten beeld in het onthaastingsvertoog.

Politieke weerstand

Nieuwe technologie komt vaak alleen in beeld als een 'versneller'. Maar nieuwe technologie doet eigenlijk iets anders: ze constitueert nieuwe, betekenisvolle tijdordes en verstoort andere. Zo faciliteerde de magnetron een individualiserend eetpatroon, waarbij gezinsleden op hun eigen tijd een maaltijd namen, daarmee het tijdpatroon van gezamenlijke maaltijden verstorend. Zo bots- te de tijd van de auto op de tijdsorde van de voetganger. Of botst het ritme van de mobiele telefoon met dat van autorijden. Dit 'tijdsorde-stichtende' karakter van innovaties betekent dat we bij het ontwerpen van nieuwe technologie óók alert kunnen zijn op zulke conflicten, en zelfs technologie kunnen aanwenden om in die conflicten te bemiddelen. Dat kan bijvoorbeeld door al in een vroeg stadium van het ontwerptraject de belofte van tijdwinst te onderwerpen aan *reality checks*, in een dialoog tussen ontwerpers en gebruikers over hun wensen en waarden.

Dat is iets anders dan de aanpak die sommige linkse

denkers voorstaan. Zij menen dat de tijdwinstlogica kan worden begrensd door wat Achterhuis noemt 'selectieve onthaasting'. Er zouden activiteiten buiten de marktsector zijn die zich per definitie niet lenen voor haast, zoals de universiteit (Dick Pels in *de Groene Amsterdammer*, 22.2.2003) of de zorg en het onderwijs (Halsema in haar boek *Geluk* uit 2008). In deze redenering schuilt de suggestie dat de marktsector kan worden vrijgepleit, en dat er op niet-politieke gronden grenzen te geven zijn. Maar ook bijvoorbeeld in de visserij en de kledingindustrie zijn vele, onuitruilbare waarden in het geding die vernietigd en aangetast worden door de tijdwinstlogica. Weerstand bieden aan die logica is dan ook vooral een politieke, op het expliciteren van die waarden gebaseerde keuze.

/

Literatuur

H. Achterhuis, *Werelden van tijd*, Stichting Maand van de Filosofie 2003.

M. Douglas, 'Environments at Risk'. In: *Implicit Meanings, Essays in Anthropology*, Routledge and Kegan Paul, Londen 1975, p. 206-218.

M. Huijer, *Ritme. Op zoek naar een terugkerende tijd*, Klement, Zoetermeer 2011.

I. Illich, *Energy and Equity*, Marion Boyars, Londen 1976.

R. Schwarz Cowan, *More Work For Mother. The Ironies Of Household Technology From The Open Hearth To The Microwave*, Basic Books, New York 1983.

R. Sennett, *De flexibele mens*, Uitgeverij Byblos, Amsterdam 2000.

SCP, *Met het oog op de tijd. Een blik op de tijdsbesteding van Nederlanders*, Den Haag november 2013.

“Die paar minuten aandacht”

– tijd in de thuiszorg

Die gevallen mevrouw laat je niet op de grond liggen, maar de extra tijd die dat vraagt, gaat van haar ‘zorgbudget’ af. Bij het volgende bezoek kan ze dan niet gewassen worden. Door steeds nieuwe maatregelen in de zorg wordt de speelruimte almaar kleiner. Een verhaal uit de praktijk.

Door **Silvia Roukens**

“Dertig seconden om een steunkous aan te trekken. Meneer, mevrouw, zou u dat lukken?” Met een stopwatch in de hand, witte jassen aan en een kunstbeen met panty onder de arm dagen twee mannen de wandelaars in een Nijmeegse winkelstraat uit. “Opzij, opzij, opzij, want wij zijn haast te laat, we hebben maar een paar minuten tijd”, zingen ze. En: “de thuiszorg wordt steeds meer een strijd. Er is iets minder geld en steeds minder tijd. Heb je thuiszorg nodig, wee je gebeente... straks word je aan- en uitgekleeft door de gemeente!” Met deze ludieke actie reageerde GroenLinks Nijmegen enkele maanden geleden op de nieuwste kabinetsplannen rondom de zorg. “Stop de stopwatch in de zorg!” was hun boodschap daarbij.

Ook vakbonden FNV en CNV trokken onlangs bij de Tweede Kamer aan de bel om de wetsvoorstellen in verband met de grote zorgverschuiving naar gemeenten (WMO) te herzien. De bezuinigingsplannen zouden ingrijpende gevolgen hebben voor de zorgorganisaties en hun cliënten, wat de bonden onverantwoord vinden. De regering pleit er immers voor dat ouderen en gehandicapten langer thuis wonen. Maar hoe lukt dat met minder middelen? En is het echt zo dat er nu al nauwelijks meer tijd is voor de meest basale zorgtaken zoals het aantrekken van steunkousen?

Kletsen

Om hier een beeld van te krijgen, liep ik een dagje mee met een ervaren wijkverpleegkundige. Thea

Groenewegen werkt al vijftienvintig jaar bij zorgonderneming Careyn in de regio Zuid-Holland. Ze is gespecialiseerd in oncologieverpleging en maakt daarnaast deel uit van de ‘vliegende brigade’, die 24/7 bij mensen thuis komt voor verzorging, verpleging en begeleiding. Thea houdt in haar werk van het persoonlijke contact. “We zijn bij mensen thuis te gast, dat is heel anders dan ze in het ziekenhuis behandelen.”

8:15 Thea gaat per fiets naar haar eerste patiënte, een oudere vrouw in een rolstoel. De vriendelijke dame heeft er geen bezwaar tegen dat ik meekijk terwijl Thea haar helpt bij het douchen. Gemoedelijk babbelend ontkleedt ze de vrouw, zet haar op een speciale douchestoel en wast haar in alle rust. “Wilt u zelf uw gezicht doen?” vraagt ze. “U doet wat u zelf kan en de rest doe ik. Zo, lekker over uw rug”. Terwijl Thea de vrouw vlot met een washandje inzeept, kletsen ze wat over het weer en de ongemakken van de stoma. De vrouw oogt erg op haar gemak en op mijn vraag zegt ze erg blij te zijn met de zorg die ze krijgt en de tijd die daarvoor wordt uitgetrokken. “Maar ze heeft dan ook een hoge indicatie,” verklaart Thea. Na de douche helpt ze mevrouw op haar bed om haar verder aan te kleden en de katheder van de stoma te vervangen. Ook krijgt ze een fris kompres, dat Thea behoedzaam aanbrengt. “Wilt u nog een plakbandje erop?” Daarna helpt ze de vrouw overeind en pakt een watje om haar gezicht schoon te maken. “Dat lijkt me wel een

rare gewaarwording, dat iemand dat bij je doet”, mijmert Thea. Maar mevrouw haalt haar schouders op. Nu is ze weer klaar voor de dag – en dat in dertig minuten. Thea helpt haar weer in haar rolstoel en maakt nog netjes het bed op. Dat laatste is een aparte taak, zo blijkt wanneer Thea het klantdossier erbij pakt en hierin de dingen noteert die ze heeft gedaan. Ook schrijft ze alle bijzonderheden in de map.

9:20 We arriveren bij het huis van Thea’s volgende cliënt, waar ze de sleutel van heeft. “Goedemorgen?” roept ze een paar keer, maar er komt geen antwoord. Is er wel iemand? Dan ontdekt Thea de bejaarde vrouw op de grond van haar slaapkamer. Ze is bij het opstaan uit bed gevallen en zegt dat ze het koud heeft en pijn heeft. Geen wonder, want ze blijkt daar al enkele uren te liggen. Thea legt direct een kussen onder haar hoofd en een deken over haar heen. Ze acht het beter om de huisarts te bellen en de vrouw niet zelf op te beuren, wie weet is ze geblesseerd. Maar de lijn van de telefoon is dood. Thea pakt haar mobieltje, maar krijgt ook daarop geen gehoor. Ze probeert andere nummers, maar niks werkt. Uiteindelijk weet ze via sms de huisarts te bereiken, en een zoon van mevrouw. Er bleek een telefoonstoring in het dorp... “Dit kost nou veel tijd,” verzucht Thea. Maar nu vertrekken en mevrouw in haar eentje achterlaten, kan ze niet over haar hart verkrijgen. Ze belt een collega of die haar volgende patiënt kan overnemen. Een kwar-

tier later zijn zoon en huisarts aangekomen en wordt de oude dame naar het ziekenhuis vervoerd. Het is inmiddels half elf.

10:34 We komen aan bij Thea’s laatste adresje. Opnieuw een hoogbejaarde vrouw die nog wel alles zelf kan maar een medicijninjectie nodig heeft. Thea vangt daarnaast haar wondkompres en vraagt hoe mevrouw zich voelt. Ze heeft onlangs een operatie aan haar buik ondergaan en is daar nog erg neerslachtig van. “Je kunt je niet voorstellen hoe dat voelt, de hele dag misselijk zijn. Ik kom ook niet meer buiten,” klaagt ze. “Maar nu komt uw familie naar u toe!” zegt Thea monter. Even verschijnt er een glimlachje op haar gezicht.

Eenzaamheid komt Thea veel tegen. “Soms zijn wij de enige die mensen zien op een dag. Die paar minuten aandacht zijn dan extra waardevol.” Ook nu geeft Thea nog tot elf uur aandacht aan de vrouw, en praat ze haar dochter bij, die toevallig langskomt. Haar ronde, waarvoor ze tot half twaalf had, zit erop. Niet dat Thea nu klaar is; de rest van de middag wachten haar nog allerlei administratieve zaken op het kantoor.. Thea heeft hard gewerkt, maar hoefde zich niet te haasten of kortaf te zijn. De mensen uit haar wijk zijn weer goed verzorgd, zonder dat ze onder tijdsdruk moesten lijden.

Gepamperd

Maar schijn bedriegt. Dat er wel degelijk te weinig tijd is, legt Caroline Moerman, manager van Careyn Zuid-Holland mij uit. Het echte

probleem ligt volgens haar bij de overheid en het CIZ (het Centrum Indicatiestelling Zorg), dat met de bezuinigingsdrift van de overheid veel strikter is geworden in het toekennen van zorguren. Een hulpbehoevende krijgt van het CIZ een indicatie voor een bepaald aantal uren AWBZ-zorg per week. “En die worden steeds beperkter,” signaleert Moerman. “Met als gevolg dat je nog maar een precies afgepast halfuurtje hebt. Vroeger had je veel meer speelruimte, wat bijvoorbeeld noodzakelijk is bij onvoorziene calamiteiten. Die worden niet meer gehonoreerd door het CIZ.” Nu Thea vanmorgen gedwongen was om twee keer zo lang bij een gevallen cliënt te blijven, zal ze dus later in de week een half uur te kort komen voor die mevrouw. “Soms zijn op woensdag de zorguren al op”, zegt Moerman. “Dat is echt een probleem. Wij zetten onze cliënten centraal en laten hen natuurlijk niet aan hun lot over, maar als je gekort wordt is dat wel lastig. Zo moeten we steeds meer schipperen en ons in allerlei bochten wringen om de nodige hulp te blijven bieden.”

Daarnaast wordt de indicatie die het CIZ geeft door de bezuinigingen steeds ontoereikender. In de thuiszorg wordt onderscheid gemaakt tussen verzorging (laagcomplex) en verpleging (hoogcomplex). Omdat hoogcomplex zorg duurder is, wordt er nu vaker een lagere indicatie gegeven. “Maar in veel gevallen is dat echt te laag en moeten wij alsnog een voor ons duurder medewerker sturen, die toch de verpleegtaken zoals het verzorgen van wonden kan uitvoe-

ren.” En voor extra aandacht is er eigenlijk ook een extra indicatie nodig. Zelfs de kleinste dingen moeten in overleg met het CIZ. Ook daar heeft Moerman moeite mee: “Stel, iemand heeft Tafeltje Dekje vanuit het WMO. Het eten is dus geregeld en geen opdracht voor ons. Maar wie zet het dan in de magnetron? Aan zulke dingen wordt niet gedacht door mensen die op een kantoor zitten, terwijl wij ze in de praktijk dagelijks zien.”

Toch begrijpt Moerman ook wel dat het CIZ kritisch moet zijn. “In Nederland worden we soms teveel gepamperd. Mensen worden steeds veeleisender. Ik vind het op zich redelijk dat wie het minder nodig heeft ook minder krijgt. Bij Careyn keken wij altijd al zoveel mogelijk naar wat de cliënt zelf nog kan of wat zijn omgeving voor hem kan doen, en moedigen de cliënten in gesprekken aan om hun zelfredzaamheid te vergroten. Maar nu gaat de overheid wel heel ver in haar participatiebeleid en wordt het beroep dat wij op vrijwilligers, familieleden en mantelzorgers moeten doen steeds groter. Prima dat de kabinetsplannen ons voorschrijven om mensen langer thuis te houden, maar hoe kunnen wij dat doen zonder daar meer mensen en middelen voor te krijgen? Ook voor volgend jaar worden we weer gekort op ons budget. De bezuinigingen zijn echt doorgesloten.”

Wachlijsten

Moermans grootste angst is dat dit op een gegeven moment zal escaleren en mensen niet meer de zorg krijgen die ze nodig hebben. “We moeten nu al zo erg improviseren.”

Ze zou daarom willen dat het CIZ beter kijkt naar de behoeften van de cliënt, en indicaties geeft met tarieven die bij de juiste zorg passen. “En dat hoeft echt geen overdreven luxe te zijn. De verzorgingsstaat overdrijven is onzin. Maar wij willen wel dat kunnen doen wat nodig is.”

Vooraf nu de zorg voor een groot deel naar de gemeente wordt overgeheveld, vreest Moerman dat er nog meer gekort gaat worden op de ondersteuning en begeleiding van bijvoorbeeld psychische patiënten. Ook casemanager dementie Willy Mieremet ziet dit gebeuren. Zij gaat nu als wijkverpleegkundige naar mensen thuis om hen te begeleiden bij dementie. Maar als casemanager doet ze veel meer, zoals het ondersteunen van de familie en mantelzorgers.

“Eigenlijk gaat het bij dementie altijd om hoogcomplexere zorg. Het is ongeneeslijk, dus je bent vanaf het begin bezig met palliatieve zorg. Maar het CIZ erkent dat vaak niet.” En dat terwijl de wachtlijsten voor opname in een verpleeghuis steeds langer worden door betere diagnoses en de vergrijzing. “Gemiddeld duurt het een jaar voordat je een plekje krijgt toegewezen, en kan de partner vaak niet mee omdat er voor hen geen indicatie wordt gegeven. Dat is schrijnend.” zegt Mieremet. Je twee of meer jaar van te voren al inschrijven op de wachtlijst dan maar?” Op zo’n tijdsplanning zit niemand te wachten. Wie weet dat bovendien zo lang van te voren? Je moet binnen een half jaar terecht kunnen. Dementerenden zijn een kwetsbare groep.”

Medewerkers van zorgorganisaties lopen dus niet met een stopwatch rond, simpelweg omdat ze hun werk goed en met aandacht willen doen. Echter, op weekbasis komen ze wel steeds meer uren tekort, en krijgen ze steeds ontoereikender indicaties om de juiste zorg te leveren. Dit plaatst hen regelmatig voor dilemma’s omdat ze hun cliënten niet in de steek willen laten, maar daar steeds minder middelen voor hebben. Iemand op de grond laten liggen of op vrijdag niet meer wassen? En hoe kun je het participatiebeleid tegemoet komen als je van het CIZ de ruimte niet krijgt om mantelzorgers te ondersteunen? Daar zou de regering eerst nog maar eens een tijdje over na moeten denken.

/

De tijd drukt een grote stempel op het asielrecht. Als gevolg daarvan hebben asielzoekers zowel te weinig als te veel tijd. Vragen over de rechtvaardigheid van de klok.

Door **Ashley Terlouw**

Asielzoekers hebben enerzijds te veel tijd, ze moeten lang wachten voordat ze daadwerkelijk deel mogen gaan uitmaken van de maatschappij, een opleiding mogen volgen, mogen werken. Anderzijds hebben ze te weinig tijd, te weinig om hun asielrelaas met feiten te onderbouwen, te weinig om vertrouwen te krijgen in de ambtenaar die het gehoor afneemt en alles te durven vertellen.

In de asielprocedure moet worden vastgesteld of de asielzoeker gegronde vrees voor vervolging heeft in zijn land van herkomst en dus als vluchteling moet worden erkend. Hierbij speelt tijdsverloop een grote rol. Het asielrelaas moet worden beoordeeld in het licht van de situatie in het land van herkomst. Die situatie is niet gefixeerd op het moment dat de asielzoeker is gevlucht, maar verandert voortdurend. Wat als de situatie slecht was toen de asielzoeker vertrok maar nu is verbeterd? Heeft hij dan geen vervolging meer te vrezen? Wat als de situatie is verslechterd? Moet zijn aanvankelijk te licht bevonden asielrelaas dan opnieuw worden beoordeeld?

In de tijd die verstrijkt tijdens de asielprocedure kan ook in Nederland de situatie veranderen. De politieke verhoudingen kunnen wijzigen. Er kan nieuw beleid worden geformuleerd of relevante nieuwe rechtspraak zijn. Kortom, het aspect tijd drukt een grote stempel op het asielrecht.

Acht dagen

Nederland heeft de snelste gewone procedure van Europa. Dat komt deels doordat Nederland geen versnelde asielprocedure kent. Alle asielverzoeken worden in principe binnen acht werkdagen behandeld. In die acht dagen vinden de gehoren plaats en wordt de beslissing genomen. Die beslissing kan ook inhouden – in bijzondere gevallen – dat de achtdagenprocedure met zes dagen wordt verlengd of dat de behandeling, omdat nader onderzoek nodig is, wordt verwezen naar

De klok

de verlengde procedure die maximaal twee keer zes maanden mag duren.

Het officiële doel van de achtdagenprocedure is dat er snel en zorgvuldig een beslissing op het asielverzoek wordt genomen. Dat roept natuurlijk vragen op. Bijten snelheid en zorgvuldigheid elkaar niet? Kan het wel zorgvuldig in acht dagen? Bedacht moet worden dat in de achtdagenprocedure ongeveer evenveel positieve als negatieve beslissingen worden genomen. Snelheid is echter ook een aspect van zorgvuldigheid. Het kan onzorgvuldig zijn om te lang over de beslissing te doen en de asielzoeker af te houden van erkenning en integratie. Misschien is er geen optimale tijd voor de asielprocedure en hangt het van de zaak af hoeveel tijd er nodig is om een zorgvuldige beslissing te kunnen nemen.

De klok

In 2011, toen het Vluchtelingenverdrag zijn zestigste verjaardag vierde, publiceerde het Centrum voor Migratierecht van de Radboud Universiteit het boek *Tijd en asiel*. Een van de bijdragen in het boek, die van Myrthe Wijnkoop en Roswitha Weiler, heeft als titel een oud Afrikaans gezegde: 'Jullie hebben de klok, wij hebben de tijd.'

Het asielrecht werkt met de klok, dat wil zeggen met termijnen en *deadlines*. Het meest zichtbaar is de klok tijdens de asielprocedure waarvoor acht dagen beschikbaar zijn. De tijd daarbinnen is verdeeld tussen de Immigratie- en Naturalisatiedienst (IND) en de advocatuur. Maar daarnaast geldt binnen de asielprocedure nog een veelheid aan andere termijnen zoals die voor rust en voorbereiding, voor de verlengde asielprocedure, de termijn waarbinnen opvang wordt verleend, termijnen voor beroep en hoger beroep en voor behandeling van een herhaalde aanvraag. Ook na de definitieve beslissing op het asielverzoek gelden termijnen, zoals de termijn voor vertrek en de termijn van

geldigheid van de verblijfsvergunning.

Is het rechtvaardig om met de klok te werken als het gaat om zaken als veiligheid, vrijheid en verblijf of is de klok een te hardvochtig en inflexibel instrument voor het asielrecht?

Rechtszekerheid en efficiëntie

Laten we eerst eens kijken wat er vóór de klok in het asielrecht te zeggen is.

De vaste termijnen bieden rechtszekerheid en zijn goed voor de efficiëntie. Duur en tempo zijn, als het om mensen gaat, afhankelijk van afspraken over de tijd. Iedereen die met mensen werkt, weet dat zonder strakke *deadlines* beslissingen vooruit worden geschoven en taken eindeloos blijven liggen. Niemand heeft daarbij belang in het asielrecht. Anders dan vaak wordt gedacht, willen ook asielzoekers graag dat de procedure zo snel mogelijk voorbij is, zodat zij met de rest van hun leven kunnen beginnen. Misschien is het dus niet zo bezwaarlijk dat nu alle asielverzoeken in de snelle procedure van acht dagen worden gehoord, vooral omdat de mogelijkheid van verlenging bestaat, indien daarvan maar gebruik wordt gemaakt als dat nodig is. Doelloos wachten is geestdodend.

Maar inderdaad, de achtdagenprocedure is snel, soms te snel. Er is weliswaar meer tijd dan voorheen in de procedures van vierentwintig en later achtenveertig uur, maar ook weer niet zoveel extra tijd, als wordt nagegaan hoeveel uren effectief aan het boven tafel krijgen van het vluchtverhaal kunnen worden besteed. Toch is het is in mijn ogen niet zozeer de snelle procedure die tot onrechtvaardigheden leidt.

De klok wringt op drie andere punten:

– Te laat

Het eerste probleem is dat bij de meeste asielverzoeken die worden afgewezen, de reden daarvoor ongeloofwaardigheid van het relaas is. Tijd speelt daarbij een

, de tijd en

grote rol. Zo komt het geregeld voor dat asielzoekers essentiële aspecten van hun redenen om te vluchten pas laat in de procedure naar voren brengen. Soms is dat begrijpelijk. Het kan voorkomen dat een homoseksuele asielzoeker uit Oeganda die zijn hele leven zijn geaardheid heeft verborgen, niet in staat is direct na binnenkomst zijn zwijgen te doorbreken en aan een wildvreemde Nederlandse autoriteit te vertellen wat zijn intiemste gevoelens zijn. Hetzelfde geldt voor vrouwen die zijn verkracht en daardoor getraumatiseerd zijn geraakt. Ook zij zullen meestal niet meteen hun verhaal op tafel leggen, zeker niet als ze wat hen is aangedaan tot op dat moment voor hun echtgenoot verzwegen hebben. Dan is de klok onverbiddelijk, want op een later moment opeens vertellen dat de eigenlijke reden voor je vlucht vrees voor vervolging vanwege je homoseksuele voorkeur is of dat je bent verkracht, zal ongeloofwaardig worden gevonden, of geen rechtens relevant nieuw feit. Vaak herinneren asielzoekers zich de data niet precies en halen zij die in hun relaas door elkaar. Soms wordt naar tamelijk irrelevante data en tijdstippen gevraagd. Maar het komt natuurlijk ook voor dat asielzoekers er op los fantaseren of het relaas vertellen dat de reisagent ze heeft geadviseerd. Het later rechtzetten van inconsistenties wordt lang niet altijd geaccepteerd. Sterker, slechts zelden wordt een aangedragen verklaring voor inconsistenties plausibel gevonden.

De klok, in combinatie met de strenge geloofwaardigheidstoets door de IND en de terughoudende toetsing door de rechter, leidt zo soms tot onrechtvaardige beslissingen. In de toekomst kunnen die hopelijk in beroep worden rechtgezet doordat rechters, dankzij het Europese recht, straks meer ruimte krijgen om nieuwe feiten en omstandigheden bij de beoordeling mee te nemen.

– **Fatale termijnen**

Het tweede probleem bestaat uit de fatale termijnen waardoor mensen juist nog wel of net niet meer binnen een bepaald beleid vallen. Soms kan de tijdsvalbij tot schrijnende situaties leiden. Neem de Syrische moeder met vijf kinderen voor wie gezinshereniging is gevraagd. Moeder en vier kinderen mogen komen, maar het oudste meisje niet omdat ze negentien jaar oud is en er 'slechts' normale emotionele banden met haar ouders bestaan. Denk aan de leeftijdsgrenzen van het Kinderpardon. Ex-asielzoekers tot eenentwintig jaar vallen er binnen, als ze ouder zijn hebben ze pech gehad, zelfs als zij veel langer in Nederland zijn en meer geworteld zijn dan jongere kinderen. Is dit onrechtvaardig of moeten we zeggen: *lex dura sed lex*, ergens moet de grens worden getrokken?

Voor dergelijke gevallen biedt het recht de IND een inherente afwijkingsbevoegdheid: de mogelijkheid af te wijken van het stringente beleid als het tot onredelijke uitkomsten leidt. Toch wordt er zelden van deze mogelijkheid gebruik gemaakt omdat de belangenafweging wordt geacht al in beleid te zijn meegenomen bij het formuleren daarvan. Soms ook werkt het recht met overgangstermijnen, maar ook die kunnen arbitrair zijn, zoals bij het Kinderpardon dat nu nog geldt tot de eenentwintigste, maar straks tot de negentiende verjaardag. Gewortelde jongeren die de pech hebben te jong te zijn voor het pardon van 2007 (de Regeling Afwikkeling Nalatenschap Oude Vreemdelingenwet), maar te oud voor het pardon van 2013 (de Overgangsregeling langdurig in Nederland verblijvende kinderen) vallen twee keer buiten de boot.

– **Tijdsverloop**

Tot slot zie ik een probleem in de wijze waarop wordt omgegaan met tijdsverloop als het gaat om ex-asielzoekers en asielzoekers die een herhaalde aanvraag doen. Er is sprake van twee situaties.

de regels

De eerste is die waarin uitgeprocedeerde asielzoekers langdurig in Nederland zijn en door tijdsverloop zijn geworteld en ingeburgerd maar toch terug moeten. Perioden van illegaal verblijf worden hen zwaar aangerekend en zij worden niet geacht door het tijdsverloop rechten te hebben opgebouwd. De oplossing die het recht voor dit soort gevallen soms biedt en in mijn ogen moet bieden, is dat het tijdsverloop als factor wordt meegewogen in een proportionaliteitstoets. Het hangt dan natuurlijk helemaal af van het gewicht dat aan de factor tijd wordt gegeven of deze toets tot een rechtvaardig resultaat leidt.

De tweede situatie is die waarin door tijdsverloop de toestand in het land van herkomst is verbeterd en dat de verblijfsvergunning daarom wordt ingetrokken. Hierbij doet zich het probleem voor dat toewijzende beschikkingen niet worden gemotiveerd, zodat de asielzoeker niet weet welke elementen geloofwaardig en niet-geloofwaardig werden geacht. Hij kan zich daarom moeilijker verweren tegen de beslissing tot intrekking en de beslissing tot uitzetting. Dit wordt straks anders dankzij de gewijzigde Procedurerichtlijn die verplicht tot het motiveren van alle beschikkingen, ook positieve.

Gereedschap

Het asielrecht kan niet zonder de klok. Het zou leiden tot willekeur en chaos als er geen termijnen werden gesteld. Maar bij beleidswijzigingen moet worden voorzien in overgangsregelingen en er moet niet excessief formalistisch met termijnen worden omgegaan. Er moet altijd ruimte blijven voor een proportionaliteitstoets waarin de individuele omstandigheden van het geval worden meegewogen. De klok moet niet meedogenloos worden gehanteerd. Hij is slechts een gereedschap om de tijd te structureren. Het tikken van de klok mag niet gaan klinken als regel is regel is regel is regel.

/

Literatuur

Ashley Terlouw en Karin Zwaan (red.), *Tijd en asiel*, Centrum voor Migratierecht van de Radboud Universiteit, Nijmegen 2011.

Sneller vrede

Een conflict oplossen met brute kracht is verleidelijk – maar lang niet zo effectief als vaak wordt gedacht. Wie de tijd neemt voor geweldloze oplossingen, komt sneller en duurzamer tot vrede.

Door **Cinta Depondt**

Tijdens één van vele gesprekken de afgelopen weken over de ontwikkelingen in Oekraïne werd een vergelijking gemaakt tussen de manier waarop de Oekraïense overheid reageerde op gewapende opstanden op de Krim enerzijds, en in Slavyansk, Donetsk, en Luhansk anderzijds. Velen in Midden- en West-Oekraïne geven de voorkeur aan de assertievere, gewapende aanpak, des te meer daar deze een zeker effect lijkt te hebben. Maar anders dan vaak wordt gedacht, maakt het gebruik van geweld een snelle oplossing van het conflict steeds onwaarschijnlijker.

Onderzoek wijst uit dat geweldloze strijd twee keer zo vaak tot het gewenste resultaat leidt als gewapend verzet. Ook als de andere partij wel met geweld optreedt. Onderzoek en ervaring met het werken in conflictsituaties leren dat geweldloze middelen ook aanmerkelijk sneller tot duurzame oplossingen leiden. Conflict kan, in brede zin, worden omschreven als het herdefiniëren van verhoudingen en machtsbalansen binnen samenlevingen. Het ligt voor de hand dat dit een proces is dat tijd vergt. Maar *hoeveel* tijd, is sterk afhankelijk van de vormen die het conflict aanneemt en de instrumenten die gekozen worden om het te beslechten.

Neerwaartse spiraal Geweld wordt vaak gezien als de meest geschikte manier om in een conflictsituatie tot een oplossing te komen. En soms leidt het inderdaad tot het gewenste resultaat (voor de partij die het geweld gebruikt). Maar geweld roept angst, haat en wraakzucht op en dus ook tegengeweld, en leidt zo al snel tot een neerwaartse spiraal van steeds toenemend geweld. Hierbij komen doorgaans steeds nieuwe grieven op en dus nieuwe redenen om de wapens op te nemen, zoals het tragische voorbeeld van Syrië laat zien. Hoe meer geweld er gebruikt wordt, hoe moeilijker het wordt de partijen weer bij elkaar te brengen.

Dat geweld zo'n ineffectief middel is om conflicten op te lossen, heeft met verschillende aspecten te maken. Ten eerste met de manier waarop conflicten tot een einde komen. Weinig conflicten worden tegenwoordig nog beslecht door een totale militaire overwinning van de ene partij op de andere. Daarom moeten vrijwel alle conflicten na een gewelddadige fase alsnog met niet-gewelddadige methoden beëindigd worden. Dat kost aanmerkelijk meer tijd en inspanning als er geweld gebruikt is.

Ten tweede speelt de aard van het conflict een rol. In steeds meer conflicten is er sprake van ongelijke partijen, zowel in aard als in militair vermogen. Wanneer opstanden gewelddadig onderdrukt worden, blijft de onvrede en groeit deze vaak zelfs. In een gewelddadig systeem waartegen gewelddadig verzet wordt gebruikt, leidt meer tijd daarom vaak tot méér repressie, zoals door Milošević na de gewelddadige provocaties van de UÇK in Kosovo.

De diepere reden voor de ineffectiviteit van geweld is dat het sociale verbanden verwoest, terwijl het conflict slechts ging om herdefinitie daarvan. Als de gewelddadige fase van een conflict eenmaal beëindigd is, moeten deze verbanden worden hersteld of opnieuw opgebouwd. Dit duurt langer en vraagt grotere investeringen – en zeker niet alleen materiële –

naarmate er meer verwoest is. Door het gebruik van geweld, ook verbaal, zijn meningen en percepties sterk gepolariseerd, en zijn hele bevolkingsgroepen uiteengedreven en neergezet als homogene categorieën. Mensen dwars door die scheidslijnen heen weer met elkaar te verbinden is dan een lang en moeizaam proces.

Creatief burgerschap Geweldloosheid leidt niet alleen vaker tot snellere uitwegen uit conflictsituaties, de resultaten zijn ook aanmerkelijk duurzamer. Gewapende conflicten worden vaak niet werkelijk opgelost, alleen gestaakt, om later met meer geweld te worden hervat, zoals het conflict tussen Georgië en Zuid-Ossetië in 1991-1992, 2004 en 2008. Een vredesverdrag of staakt-het-vuren zonder een proces van opbouw van nieuwe verhoudingen tussen verschillende groepen betekent weliswaar een einde aan de oorlog, maar nog geen begin van vrede.

Geweldloze strijd kost een samenleving niet alleen minder – zowel materieel (in wapentuig en wederopbouw) als in mensenlevens, trauma's, en verwoeste verbanden – het levert zelfs iets op. Geweldloos verzet vereist organisatie en initiatief en *creëert* zo nieuwe, overwegend constructieve, sociale verbanden. Het doet een enorm appél op creativiteit, vindingrijkheid, en zelfbeheersing, maar stimuleert deze ook, en draagt zo bij aan de versterking van opbouwende krachten in een samenleving. Deze zijn nodig om in de periode na het conflict de noodzakelijke veranderingen vorm te geven. Zo was het Oekraïense Maidan, voordat ook dat gewelddadig werd, niet alleen een plaats van verzet, maar ook van creativiteit en dialoog over de betekenis van burgerschap en een (nieuwe) nationale identiteit.

Wijze strategie Het kost tijd om conflictsituaties om te vormen tot nieuwe verbanden. Maar tijd alleen lost geen conflicten op als de vaardigheden voor geweldloze interactie niet worden geleerd, de woorden worden gevonden die 'de ander' met zijn belangen, aspiraties en angsten erkennen als gelijkwaardig aan de eigen groep.

Steeds weer geweldloos antwoorden op (grof) geweld van de tegenpartij mag een wijze strategische keuze zijn, het is niet gemakkelijk. Waar militairen en politie-eenheden overal ter wereld uitvoerig getraind worden voor gewapende confrontaties, wordt het uitvechten van een conflict met geweldloze strategieën zelden aangeleerd. Toch heeft ook het geweldloos verzet sinds Gandhi een enorme ontwikkeling doorgemaakt, onder andere met de boeken van Gene Sharp, die een waaier aan ideeën breed toegankelijk maken. Langzaam komt er meer aandacht voor het aanleren van niet-gewelddadige vormen van conflictbeslechting.

Het aanleren van deze vaardigheden kan helpen om conflicten op te lossen, maar vooral om ze te voorkomen. Het is dus van harte te hopen dat de Oekraïense overheid snel de geweldloze taal en middelen vindt om ook hen die ongelukkig zijn met de huidige ontwikkelingen bij de vorming van een nieuw, democratisch Oekraïne te betrekken.

Literatuur

E. Chenoweth & M.J. Stephen, *Why Civil Resistance Works. The Strategic Logic of Nonviolent Conflict*, New York 2011.

D. Smith, *Trends and Causes of Armed Conflict. The Berghof Handbook for Conflict Transformation*, Berlin 2004.

G. Sharp, *From Dictatorship to Democracy*, Bangkok 1993.

'Wonderschool tovert met leerlingen', *de Volkskrant* 18.1.2014.

Tijd is geld. Waarom zouden we dan niet kunnen betalen met tijd? Er zijn daadwerkelijk tijdmunten in omloop. Over de ins en outs van timebanking.

Door **Socrates Schouten**

Prof. Edgar Cahn, ooit speechschrijver voor Robert F. Kennedy, raakte in 1980 aan het bed gekluisterd door een zware hartaanval. Het maakte hem volledig afhankelijk van de zorg van professionals, familie en vrienden. Als invloedrijk rechtsgeleerde was hij gewend de touwtjes in handen te hebben. Maar ineens zag hij zichzelf in een afhankelijke situatie, vergelijkbaar met die waarin vele 'onrendabele' Amerikanen verkeerden: die van (een in elk geval economische) verschoppeling. De competitieve economie zet de minder fortuinlijken op een zijspoor dat ze al snel het gevoel geeft een 'wegwerpburger' te zijn. Maar niemand is toch waardeloos?, zei Cahn tegen zichzelf. Vrijwel iedereen kan toch een bijdrage leveren – al is het burenhulp, wat vrijwilligerswerk hier en daar, of ander liefdewerk. Cahn kreeg de ingeving dat iedereen die tijd besteedt aan iets dat nuttig en waardevol is voor een ander, recht zou kunnen hebben op een gelijke hoeveelheid tijd van een ander, om zelf mee geholpen te kunnen worden. Hij muntte dit – letterlijk – als *Time Banking*: elkaar betalen met eenheden tijd, bijvoorbeeld met biljetten van 'een uur'.

Makkie

Cahn implementeerde zijn *Time Dollars* voor het eerst in 1986 in onderwijs- en gezondheidszorgprojecten in Washington D.C., en later in Florida en Chicago. Er heerste grote nood als gevolg van de bezuinigingen in de jaren tachtig. De werkloosheid was torenhoog – maar sociale voorzieningen waren er nauwelijks. Door elkaar met uren te betalen, was ieders tijd ineens 'geld' waard, maar andermans tijd werd ook gelijk 'betaalbaar'.

Het idee werd snel door andere groeperingen opgepakt. In 2000 telde de wereld ongeveer driehonderd tijdbanken, waarvan 29 in het Verenigd Koninkrijk en een grote meerderheid in Japan, waar men vóór Cahn al vergelijkbare systemen kende onder de noemer *Fureai Kippu*.

In Nederland bestaan een paar complementaire muntsystemen die op tijdgeld zijn geïnspireerd. In Amsterdam-Oost is in 2012 de Makkie gelanceerd, met biljetten van een half en een heel uur. Op internet is een platform voor vraag en aanbod van onderlinge diensten. De bijzonderheid van de Makkie is dat de biljetten in omloop worden gebracht wanneer bewoners klusjes doen voor gemeenschappelijke projecten – de zogenoemde 'verdienlijst'. Reinig je bijvoorbeeld in twee uur tijd het trapportaal of kuis je het perkje van één van de woningblokken van de lokale corporatie, dan ontvang je van hen twee Makkies. Deze zijn vervolgens uit te geven bij de burens, maar ook bij de lokale bioscoop of schaatsbaan – voor twee Makkies mag je in daluren naar hartelust pootje-over. Een ander Nederlands project is WeHelpen, een uitwisselplatform voor niet-professionele zorgtaken.

Verleggen

Dit soort tijdbanksystemen richten zich vaak op het stimuleren van vrijwilligerswerk. Ondanks de stevige positie die het vrijwilligerswerk in Nederland heeft verworven, is de één-op-één-hulp minder vanzelfsprekend geworden. De overheid heeft veel sociale taken overgenomen. Maar de bereidheid om anderen te helpen is nooit verdwenen, zo stelt bijvoorbeeld Qoin, de architect van de Makkie. De hulpvaardigheid heeft alleen een zetje nodig. En dat gebeurt door het invoeren van een

munt als deze. Het stimuleert niet alleen mensen hulp te geven, maar maakt het ook gemakkelijker om hulp te vragen. Want velen zijn terughoudend en verlegen als het gaat om het vragen van zorg en aandacht. Dat hef je op door middel van de ruileenheid.

Maar ook voor wie een stap verder wil gaan dan het vrijwilligerscircuit kan het concept van tijdgeld aantrekkelijk zijn. Tijd is een merkwaardige grootheid: iedereen heeft er evenveel van – althans, gemeten over een bepaalde tijdspanne – en het is onvervreemdbaar. Zou je tijd nemen als uitgangspunt voor je economie, dan heeft dat een enorme emanciperende werking.

Geen groeimachine

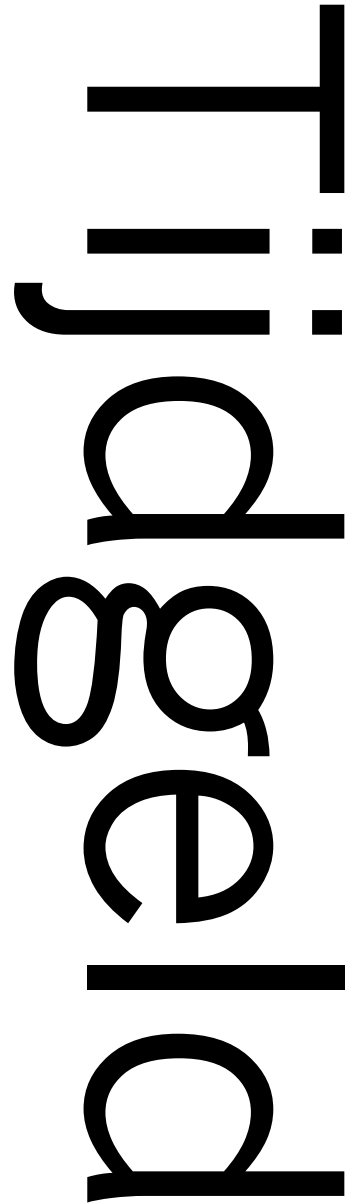
In *The new wealth of time* (2011) omschrijft de Britse New Economics Foundation (NEF) het begrip 'kerneconomie' als alle activiteiten van wederzijdse hulp en dienstverlening die niet in de markt worden betaald en betaald. Naast zorgtaken en vrijwilligerswerk behoort ook opvoeding hiertoe. Dit is, wat NEF betreft, het domein waar tijdbanken een rol kunnen spelen.

De scheidslijn tussen taken die wel en niet betaald worden is echter door de jaren heen verschoven. Sommige activiteiten zijn intussen door de staat georganiseerd, en andere door de markt. Charles Eisenstein betreurt in *Sacred Economics* (2011) de tendens van het kapitalisme om steeds meer diensten te 'kapitaliseren' die voorheen gratis waren. Schoon drinkwater en plantenzaden waren altijd gemeenschappelijke goederen, maar nu worden ze door multinationale bedrijven tot een winstmachine gemaakt. En dat geldt ook voor menselijke diensten: een eeuw geleden bakten wij nog ons eigen brood en werd de zorg voor opoe onderling geregeld. Met het wasdom van het kapitalisme is deze *gift economy* ten grave gedragen.

Tijdgeld zou hier voor een ommekeer kunnen zorgen. Bij dit soort primaire activiteiten is elk uur ongeveer evenveel waard, ook als ze intussen als betaalde baan worden verricht. Geldwaarde en tijdwaarde lopen in de kerneconomie, waar we in ons alledaagse leven het meest van afhankelijk zijn, maar weinig uit de pas. De kerneconomie is dus goed in tijdwaarde uit te drukken. Het tijdbankieren is in feite een verstrekkend alternatief dat de grond onder het kapitalisme wegslaat. Tijdgeld kan immers niet renderen: tijd is tijd, en geen groeimachine.

Is de tijd rijp?

Complementaire munten, waar ook tijdgeldsystemen toe worden gerekend, stellen de regionale kerneconomie centraal en proberen een tegenwicht te vormen voor het kapitalisme dat 'onrendabelen' uitsluit. Tijdgeld is een interessant en valide uitgangspunt voor een ruileconomie, maar het voorziet niet in andere functies van geld, zoals sparen en investeren. Als je eraan wil verdienen, lonkt echt geld dus waarschijnlijk meer. In de huidige opzet slaan de tijdbanken daarom ook nog niet sterk aan. Er zijn er flink wat, maar de hoeveelheid gebruikers en transacties is doorgaans laag. Het in muntvorm gieten van de *gift economy* is blijkbaar niet genoeg om het neoliberales spook te verjagen. Misschien moeten we eerst anders naar 'tijd' leren kijken?



Tik tak



beeld: Farhad Foroutanian

Het stilstaande, kapotte of gestolen horloge is een robuust cultureel symbool, goed verteerbaar en toch diepzinnig. Je vindt het overal, in de boeken van Mulisch en op de schilderijen van Dali: de lezer of kijker krijgt nog eens ingepeperd hoe sterfelijk we zijn, door gesprongen veertjes of druipende raderwerken. Memorabel is de horloge-scene uit Pulp Fiction, waarin wordt beschreven hoe een vader in gevangenschap een horloge langere tijd in zijn achterste bewaart, om het te kunnen doorgeven aan zijn zoon. Het is vanwege dat horloge dat de boel in de film danig uit de klauwen loopt.

Als er een horloge symbool zou staan voor de linkse beweging, dan zou het op vijf voor twaalf staan, dood- en doodstil.

Het is altijd vijf voor twaalf voor wie tegen kernenergie is, voor wie tegen zure regen is, voor wie tegen de Koude Oorlog is, voor wie tegen de atoombomb is, voor wie tegen het asielbeleid is, voor wie de verzorgingstehuizen wil redden. Het is nooit eens half drie of kwart over acht, maar altijd vijf voor twaalf, voor

wie aandacht wil voor de mensenrechten, het milieu of voor eerlijk delen. Doodvermoeiend.

Zelden hoor je iemand vragen: 'Wat gebeurt er eigenlijk om twaalf uur?' Dat komt vermoedelijk niet door gebrek aan nieuwsgierigheid, maar door de totale verveling die intreedt zodra de beeldspraak wordt aangeroepen. Dat het bijna middernacht is en dat om middernacht Magere Hein komt, tja. Het dreigen met het verstrijken van de tijd is de cry wolf van de maatschappijcritici, want de bomen in het Zwarte Woud staan er toch ook weer prima bij? Sterker, in Hiroshima loopt het leven toch ook weer op rolletjes?

Twee terzijdes zijn op zijn plaats. De eerste is dat rechts ook goed is in alarmisme. De journalist en schrijver Jaffe Vink bracht onlangs een boek uit waarin hij zich keert tegen linkse bangmakerij over de leefomgeving. Los van de vraag hoe de wereld eruit zou zien wanneer niemand zich druk had gemaakt om de uitwassen van de vooruitgang: waar is de derde wereldoorlog die we van de moslims zouden krijgen volgens de toen

door Vink bestierde rubriek Letter & Geest van het dagblad Trouw in 2001? En nou we het toch over oorlog hebben, het tweede terzijde. Militair attaché Bert Sas waar-schuwde de Nederlandse regering tot twee keer toe voor een Duitse aanval, alleen was dat in 1939. In 1940 werd hij niet meer geloofd. Alarmisme waarden gebeurt meestal in penibele omstandigheden, achteraf.

Wat me er op brengt dat ik niet lang geleden op deze plek suggereerde dat GroenLinks eigenlijk wel klaar was, wanneer de partij niet meer eigen smoel zou opbouwen, hetzij groen, hetzij links. In de peilingen trekt de partij een zeteltje bij, maar is het gevaar inmiddels geweken, met een veel grotere linkse partij (SP), een veel grotere liberale partij (D66) en een even grote groene partij (Dieren) als concurrent? Nee. Zoals ik een half jaar geleden al schreef: het is vijf voor twaalf voor GroenLinks.

/

FOR
TAKEN
FUTURE















1811

THE HISTORY OF THE
CITY OF BOSTON
FROM THE FIRST SETTLEMENT
TO THE PRESENT TIME
BY NATHANIEL BENTLEY
VOLUME I
PUBLISHED BY G. B. LITTLE, 1811

Rik Grashoff: “Het gaat om de knikkers” — Pleidooi voor *slow politics*

De politiek wordt te veel beheerst door de waan van de dag, vindt Rik Grashoff, partijvoorzitter van GroenLinks. Als voormalig raadslid, wethouder en lid van de Tweede Kamer kent hij het politieke bedrijf goed.

De problemen in de samenleving zijn complexer geworden, maar de tijd die wordt besteedt aan het vinden van oplossingen, wordt almaar korter. De politicus wordt geleefd. De behoefte aan tijd en rust om na te denken is groot.

Door **Maikel de Vocht**



Verveelt u zich wel eens?

“Vervelen? Ik verveel me nooit. Maar als het gebeurt, vind ik dat heerlijk. Ik wil mij heel erg graag soms vervelen. Of ik zou liever zeggen: ik wil heel graag een zekere mate van rust om me heen, niet voortdurend geleefd worden. De werkdruk was overigens als wethouder in Rotterdam groter dan in de Tweede Kamer. Maar er was meer structuur, het parlement is veel chaotischer. Als een etmaal geen vieren-twintig maar zesendertig uur zou hebben dan vulde je dat ook. Je bent altijd bezig met het bepalen van de prioriteit van zaken, want je kunt op hetzelfde moment ook altijd twee andere dingen doen. Dat leidt tot een manier van leven waarbij je eigenlijk nooit langer dan twee minuten ergens over nadentkt. Dat is niet goed en ook niet effectief. Het is vreselijk belangrijk om eens afstand te nemen, rust te nemen, om ergens echt even over na te

denken: wat ben ik nou precies aan het doen en waarom ben ik dat aan het doen en wat wil ik daar mee? In onze Tweede Kamerfractie werd vaak gepleit voor het uitwisselen van gedachtes over de middellange termijn. Iedereen was het er over eens dat dat belangrijk was, maar toch gebeurde het niet. De urgentie van een onderwerp wint het voortdurend van het belang van een onderwerp.

Als partijvoorzitter is het nu mijn kerntaak om stappen vooruit te denken. Wil je over twee jaar bijvoorbeeld een goed functionerende partijstructuur hebben, dan moet je nu de juiste stappen zetten. Als je geen tijd neemt om vooruit te denken kun je niets wezenlijk veranderen. Of in elk geval bereik je dan niet wat je voor ogen had. Je draait in een molentje rond.”

Wordt de politiek door de waan van de dag beheerst?

“In Den Haag wel, en ook de GroenLinks fractie kan zich daar niet aan onttrekken. Als Kamerlid merkte ik dat er nauwelijks ruimte was om langer na te denken over andere zaken dan die op de kameragenda stonden. De plenaire agenda wordt pas op maandag voor die week vastgesteld. Het gevoel heerst dat dat ook niet anders kan, dat het een soort natuurwet is die bepaalt dat je zo met tijd omgaat in het hoogste bestuursorgaan van dit land. Ik vind dat bizar. Elk zichzelf respecterend orgaan zal de tijd nemen om zich voor te bereiden op moeilijke en ingewikkelde onderwerpen. Maar in de Tweede Kamer lijkt het omgekeerde het geval: als iets superbelangrijk is en hoog politiek gevoelig, dan willen we een brief van het kabinet. Dan moeten ambtenaren een nacht doorwerken om een brief te schrijven. Dat is dan natuurlijk een slechte brief, want die mensen hebben te weinig tijd gehad om er iets van te maken. Die brief komt bij de Kamer en een uur daarna begint het debat. En dan weten de Kamerleden blijkbaar allemaal precies hoe de wereld in elkaar steekt. Ik geloof daar niet in.

De gedachte bestaat dat het allemaal draait om snelheid. Maar die enorme hijgerigheid en die stress die in de Tweede Kamer kan optreden om het nú ergens over te hebben, staat in schril contrast met de traagheid waarop veel processen uiteindelijk verlopen. In de Eerste Kamer heerst een ander tempo. Mede daardoor fungeert die nu vaak als een correctie op de Tweede Kamer. Maar als de Tweede Kamer zijn verantwoordelijkheid zou nemen en zijn eigen procedures goed zou vastleggen en in acht nemen, dan zou je aan één Kamer genoeg kunnen hebben. Maar zoals de Tweede Kamer nu functioneert, ben ik blij met het bestaan van een Eerste Kamer.

Nog een voorbeeld. Vroeger kende de Kamer het fenomeen spoeddebat. Om dat aan te vragen waren dertig leden nodig. Het aantal aangevraagde spoeddebatten

liep zo op, dat je er soms maanden op moest wachten. Nu is het woord ‘spoed’ geschrapt en zijn de ‘30-leden debatten’ tweederangs debatten. Ze trekken weinig aandacht, maar alles is erop gericht het debat aangevraagd te krijgen en daar iets van nieuwswaarde uit te putten. De veronderstelling dat de politiek zich moet richten naar wat volgens parlementair journalisten en televisiemakers nieuwswaardig gevonden wordt, beïnvloedt het functioneren van de Tweede Kamer in hoge mate. Ik vind dat slecht.”

Wordt de agenda van de Tweede Kamer bepaald door de media?

“Tijdens het mondelinge vragenuur op dinsdag worden altijd allerlei actualiteitenprogramma’s geciteerd. Er werden een keer vragen gesteld naar aanleiding van de aankondiging van een televisieprogramma waarin schokkende beelden te zien zouden zijn. Het programma was nog niet eens uitgezonden, maar ja, je moet wel de eerste zijn. Want dan kan je de vraag op jouw naam schrijven.”

Is het in deze context wel mogelijk je op de lange termijn te richten?

“Ik denk dat dat prima mogelijk is, maar je moet het wel willen, en dat vraagt om een andere houding van politici. Je kunt je natuurlijk ook niet geheel afkeren van de hectiek in de wereld, want natuurlijk zijn er dingen die met hoge spoed en direct moeten worden besproken. Dat is alleen veel minder vaak dan nu wordt gesuggereerd.

Steeds weer keert de vraag terug hoe de politiek levendigd kan worden, zodat burgers er weer meer interesse in hebben. We denken dan meteen aan media-aandacht. Maar is dat wel de goede vraag? Het voorbereiden van een initiatiefwet bijvoorbeeld, is ambachtelijk werk waar burgers weinig van zien. Hoe betrek je burgers bij dat werk? Nu is er weer een idee

om wekelijks een debatje van de fractievoorzitters met de minister president te organiseren. Ook weer om de politiek aantrekkelijker te maken.

Het punt is, de politiek wordt daarmee helemaal niet aantrekkelijker. Dat is een wijdverbreide en wat mij betreft ook gevaarlijke misvatting. Want het werkt maar heel even, die extra belangstelling, maar al heel snel verflauwt die weer. Op de lange termijn wordt hiermee de geloofwaardigheid en de betrouwbaarheid van het politieke proces ondergraven.

Want wat moet je als burger met zo'n flits-debatje?

Je krijgt anderhalve minuut, of misschien twee shots van dertig seconden op de buis en dan een commentaartje erbij. Daarna hoor je er niets meer over. Is er nu iets gebeurd? Gaat er iets gebeuren? Wanneer gaat er iets gebeuren? Dat alles weet je niet. Het gevolg is dat mensen steeds minder snappen waar politici nou eigenlijk mee bezig zijn."

Is het dan belangrijker dat het politieke proces zorgvuldiger verloopt dan dat de burger bij dat proces wordt betrokken?

"Ja, uiteindelijk gaat het om de knikkers en niet om het spel. Ofwel: het gaat om resultaat. Uiteindelijk is dat het belang van de burger en hij zal de politiek daar ook op afrekenen. Opmerkelijk genoeg werkt het Europees Parlement (EP) in dat opzicht beter dan de Tweede Kamer. De werkwijze is er veel transparanter. Het EP is voortdurend bezig met wetgevingsprocessen. De procedures daarbij staan heel precies vast. Die zijn vrij complex, maar als je eenmaal weet hoe het in elkaar zit, dan kan je het proces vrij goed volgen. Tenminste, als je daarover geïnformeerd zou worden via de media. Maar die media belangstelling is minimaal, terwijl we voor een belangrijk deel vanuit Brussel bestuurd worden. In de Tweede Kamer zijn er twee parlementaire journalisten per Kamerlid ingeschreven, driehonderd dus, en in Brussel loopt er vanuit Nederland een hand-

jevol rond voor een heel parlement.

Wat betreft de stijl van werken zou Den Haag best wat meer op Brussel mogen lijken, in de zin dat de Tweede Kamer wat langzamer en saaier zou mogen worden. Althans ogenschijnlijk langzamer, want het wetgevingsproces in de Tweede en Eerste Kamer duurt meestal ook erg lang. Alleen, de Tweede Kamer is voor een groot deel met andere zaken dan wetgeving bezig. Heel veel tijd wordt besteed aan een soort van ad-hoc politiek. Ik heb wel eens gezegd: de Kamer en het kabinet zijn een soort penvrienden van elkaar. Soms staan er veertig brieven van het kabinet op de agenda van een Kamercommissie. En wat doe je daar dan mee? Nou roep maar, zegt die commissievoorzitter, en dan pikt iedereen er iets uit waaraan hij aandacht wil besteden. Je kunt niet alles, want je hebt maar drie minuten spreektijd, of als het meezit vijf minuten en twee interrupties..."

Bent u blij dat u weg bent uit die mallemlen?
 "Nee, want die mallemlen is wel vreselijk belangrijk."

Maar dus niet heel efficiënt

"Nee, maar *efficiency* is ook niet het ultieme doel. Effectiviteit zou volgens mij wel een heel belangrijk doel moeten zijn, ook in de zin van gezaghebbend zijn in de samenleving en naar die samenleving luisteren. En dat is allebei maar zeer beperkt het geval. Kijk, *efficiency* heeft te maken met de tijdsfactor: het gaat erom alles heel snel te doen met zo min mogelijk mensen. Het is een economische term: hoe maak ik tegen de laagste kosten het snelst een product. In beleidsvorming gaat het daar niet om. Het zou erom moeten gaan of je effect hebt: verandert wat je doet daadwerkelijk de samenleving, in de richting die je voor ogen hebt?"

"Er is op dit moment een trend van mediatisering van de politiek. Daardoor moet je overal supersnel op

reageren. Als je wacht, wil niemand meer horen wat je te zeggen hebt. De snelheid van de reactie wordt belangrijker dan de kwaliteit ervan. Wilders deed zijn beruchte uitspraken over minder Marokkanen op een woensdagavond. Ik hoorde het donderdagochtend en vrijdag heb ik er een stuk over geschreven. Maar dat was bijna al te laat. Toch woedt de achterliggende discussie al jaren en we zijn er ook nog lang niet vanaf. Ik heb andere partijvoorzitters gevraagd of het niet goed zou zijn samen iets te doen, maar de meesten zeiden: wij hebben al gereageerd en onze politieke leider ook. En daarmee is dan de kous af en gaat men weer door naar de volgende kwestie. De politiek voert niet of nauwelijks het debat over de achterliggende vragen. Politici moeten juist de korte en de lange golf met elkaar weten te verbinden. Nu vragen politici zich vaak af: wordt dit een dingetje? Zo niet, dan moet je er ook geen aandacht aan besteden. Zo ja, dan moet je er meteen bovenop springen. *Timing* is alles. Het zou gezond zijn als we dat oude spreekwoord weer eens uit de kast zouden halen: ‘de krant, daar wordt morgen weer de vis in verpakt.’”

/

Jeroen Recourt:

“Voor mij is het alsof ik twee banen heb. In het ene volg ik de waan van de dag, en voel ik me niet vrij om daar buiten te denken. Dit beeld wordt ook versterkt door de media en lijkt het beeld te zijn dat de Nederlandse bevolking heeft van de politiek. De andere baan is het controleren van de regering. Ik heb de portefeuilles veiligheid en justitie en daarvoor ben ik initiatiefwetten aan het maken. Dat is stil en ambachtelijk werk en de reden dat ik de politiek in ben gegaan. Ik werk bijvoorbeeld aan initiatiefwetten over alimentatie en over privacy op internet. Dat zijn complexe vraagstukken die veel tijd kosten. In mijn vorige baan was ik rechter. Toen had ik nog wel een paar uur de tijd om een dossier te lezen. Concentratie kost tijd, je kunt niet binnen een minuut in een onderwerp zijn ingevoerd. Maar tot mijn eigen verbazing hou ik me nu steeds meer bezig met de waan van de dag.”

Jeroen Recourt, jurist, 44 jaar. Sinds 3,5 jaar politicus. Zit voor de PvdA in de Tweede Kamer.

Ronald van Raak:

“Als ik ’s ochtends de Tweede Kamer binnenstap lijkt het alsof ik terecht kom in een andere tijdsbelevenis. Er is veel drukte, vaak kunstmatig, door journalisten en politici die allemaal wedijveren om aandacht. Dat is de ene kant van het Kamerlidmaatschap. De andere kant is veel rustiger. In de wandelgangen en de achterkamertjes worden serieuze plannen gemaakt en discussies gevoerd. Maar als ik echt wil nadenken verlaat ik het gebouw.

Het is erg gemakkelijk om mee te doen in de drukte, maar veel dingen vragen een lange adem. Zo ben ik al jaren bezig met een initiatiefwet voor klokkenluiders, onder andere ook met Linda Voortman van GroenLinks. Ik kies ervoor zelden op actualiteiten te reageren, tenzij journalisten mij specifiek om een reactie vragen. Mij valt vooral op dat in de politiek een bepaald mensbeeld dominant is: de rationele mens die zijn omgeving kent en op basis daarvan keuzes maakt. Maar deze mens bestaat niet. Mensen reageren intuïtief en emotioneel. Ze hebben vaak helemaal geen kennis van wetten. Het in vrijheid keuzes maken is in veel opzichten een illusie. Ik vind het belangrijk dat politici beginselen hebben. Dat biedt hou-

vast tegen de waan van de dag. Deze beginselen moet je voortdurend toetsen, maar ze voorkomen daardoor juist dat je star wordt. Op dit moment hebben regeringen maar één alternatief voor maatschappelijke problemen: eigen initiatief en eigen verantwoordelijkheid. Dat is pas een star wereldbeeld. Ik hecht aan momenten van rust, aan verveling, zo je wilt. Maar het paradoxale is dat je die moet plannen. Echte verveling overvalt je altijd. De laatste keer dat ik dat heb gehad moet op de Havo geweest zijn, dus dat is een tijd terug. Maar ik probeer wel minstens een keer per maand een aantal uren niks te doen. Je wordt dan gedwongen na te denken over dingen waar je eerder niet aan toe kwam.”

Ronald van Raak, filosoof, 44 jaar. Sinds 11 jaar politicus. Zit voor de SP in de Tweede Kamer. Daarvoor lid van de Eerste Kamer.

Judith Sargentini:

“De Tweede Kamer volgt misschien wel teveel de waan van de dag, maar de Europese besluitvorming onttrekt zich daar denk ik wel aan. Natuurlijk agenderen we wel onderwerpen die in het nieuws zijn, zoals de inval in Oekraïne en de opstand in Egypte, maar de gewone besluitvorming valt daardoor niet stil. De Tweede Kamer heeft erg veel spoeddebatten, maar daarvoor word je geen politicus lijkt me. Je wilt resultaat boeken en voor mij geldt dat ik dat vooral wil doen door consciëntieus te sleutelen aan goede wetgeving. Je moet bedenken waar je het beste je tijd aan kunt besteden. Het Europees Parlement zou wel vaker verhitte debatten mogen hebben, alles is erg strak geregeld. Er zijn geen onverwachtse debatten waarin iedereen elkaar probeert te interromperen. Het merendeel bestaat juist uit gesprekken in kleinere sessies. Ik boek mijn resultaten niet tijdens een publiek debat.”

Judith Sargentini, historica, 40 jaar. Sinds 15 jaar politica. Zit voor GroenLinks in het Europees Parlement. Was eerder fractievoorzitter in Amsterdam.

Wim van de Camp:

“Tussen 1986 en 2013 heeft de waan van de dag met name op het Binnenhof een grote omvang aangenomen. Ik denk wel dat de Eerste Kamer, de adviesorganen zoals de Raad van State voor een tegenwicht zorgen, maar de hijgerigheid overheerst vaak. De media jagen dat grotendeels aan. Kijk naar de begrotingsbesprekingen voor 2015, die dit voorjaar werden gevoerd. Eerst spraken we alleen maar over tekorten en bezuinigingen, en toen ineens over extra uitgaven. Het begon met een bericht in de krant en klonk toen al snel door op het departement. Eerst wordt de burger dus een angstcomplex aangepraat met alle verhalen over bezuinigingen en dan blijkt een deel misschien weer teruggedraaid te kunnen worden. Dit soort dagkoersen zijn niet goed voor de politiek. In het Europees Parlement is het anders. De Europese Unie werkt langzamer. Er werken mensen met 28 verschillende culturen samen, dat leidt wel tot enige vertraging. Het conceptuele nadenken over de Europese Unie – waar gaan we precies naar toe – vergt ook een lange termijn visie en dito aanpak. Er wordt gewerkt met een meerjarenbegroting. Dat maakt het allemaal wat rustiger. Niet gemakke-

lijker. En we hebben veel te maken met mondiale problemen, bijvoorbeeld mensensmokkel en bootvluchtelingen. Dat zijn onderwerpen die veel tijd kosten.

In de politiek moet je al je tijd goed gebruiken. Het is voor de helft communicatie, dus als ik ergens op moet wachten ga ik vaak twitteren. Om het vol te houden hanteer ik een strakke dagindeling. Ik werk tussen negen en zes en daarna is er tijd voor ontspanning. Ook neem ik op zondag compleet afstand. Anders houd je het geen 28 jaar vol in dit vak.”

Wim van de Camp, ingenieur en jurist, 60 jaar. Sinds 28 jaar politicus. Zit voor het CDA in het Europees Parlement, daarvoor in de Tweede Kamer.

Het linkse gedachtegoed vertoont een interne spanning tussen enerzijds het ideaal van gelijkheid en anderzijds dat van ruimte voor verschil. Een oplossing zou kunnen liggen in een progressieve politiek met scherp oog voor de effecten op de lange termijn. Vraag is hoe zo'n politiek in de praktijk van GroenLinks vorm kan krijgen.

Door **Daniel Broersma**

Verschillende maatschappijkritische onderzoekers concluderen dat zich in het huidige progressieve ideeëngoed een spanning voordoet. Zo bestaan er volgens de Franse sociologen Luc Boltanski en Eve Chiapello vanouds twee hoofdvormen van kritiek op het kapitalisme: de sociale en de artistieke kritiek. De sociale kritiek bekritiseert de ongelijke verdeling van kapitaal en goederen over de samenleving. De artistieke kritiek wijst op de negatieve effecten van gestandaardiseerde productieprocessen en hiërarchische bedrijfsstructuren voor de autonomie, authenticiteit en creativiteit van de individuele werknemers. Deze tweede vorm van kritiek klonk sterk onder de hoogopgeleide jongeren bij de protesten van 1968. Ze was onderdeel van een bredere roep om losmaking uit instituties die als klemmend werden ervaren, zoals het traditionele gezin en de kerk.

De reactie van het kapitalisme was de artistieke kritiek te incorporeren. De roep om gevarieerd en uitdagend werk vertaalde zich in een kapitalisme waarin arbeid in tijdelijke netwerken de norm werd. De roep om meer autonomie resulteerde in een sterker bij de individuele werknemer neergelegde verantwoordelijkheid. Deze transformatie van het kapitalisme verliep des te soepeler doordat in de decennia na 1968 veel hoogopgeleiden uit de protestgeneratie op maatschappelijke sleutelposities terechtkwamen. Een gevolg was dat het kapitalisme bijna onaantastbaar werd voor nieuwe kritiek. De artistieke kritiek op hiërarchische structuren leidde ertoe dat ook de vakbonden en de staat aan gezag inboetten. Daarnaast verdrong het nieuwe denkbeeld van een netwerk-samenleving de oude gedachte van het bestaan van klassen. Daarmee verloor links haar tot dan toe belangrijkste concept voor het verwoorden van de sociale kritiek.

Boltanski en Chiapello constateren dat het progressieve streven naar uitdagender arbeid ten koste

Progressieve politiek van

is gegaan van de werkzekerheid en sociale zekerheid. Dit geldt niet alleen voor de hoger opgeleiden, die om meer variatie en vrijheid vroegen, maar in nog sterkere mate voor de lager opgeleiden, die zich vaak nauwelijks op de flexibele arbeidsmarkt kunnen handhaven. Daar komt bij dat de verworven vrijheid betrekkelijk is. De gedachte dat bevrijding uit hiërarchische structuren ruimte zou creëren voor zelfverwezenlijking, pakte in de praktijk anders uit. De idee van menselijke authenticiteit is verdrongen door het ideaal van een sterk individueel aanpassingsvermogen binnen een dynamisch netwerk. Met deze toenemende waardering voor flexibiliteit boven authenticiteit ontstond een nieuw soort onvrijheid. Het werd namelijk steeds moeilijker om de persoonlijke sfeer met zijn belangeloze relaties af te bakenen. Tegelijk wonnen door de toenemende afhankelijkheid van de flexibele werknemers van hun professionele contacten, de strategische relaties terrein. Zo koloniseerde de arbeidssfeer de persoonlijke sfeer en de werktijd de vrije tijd, aldus Boltanski en Chiapello.

Gelijkheid of diversiteit

Waar Boltanski en Chiapello een sociale en een artistieke kritiek op het kapitalisme onderscheiden, constateert de Amerikaanse filosofe Nancy Fraser een iets andere spanning in het progressieve gedachtegoed, namelijk die tussen enerzijds het socialistische herverdelingsideaal en anderzijds een recenter ideaal van emancipatie op basis van eigen culturele uniciteit. Zowel het ideaal van economische gelijkheid als dat van culturele diversiteit zijn waardevol. Het punt is volgens Fraser dat ze tezamen leiden tot allerlei problemen in de linkse politiek.

Een eerste probleem is dat de spanning tussen deze progressieve idealen dikwijls leidt tot onnodige polarisatie binnen links. Terwijl het socialistische herverdelingsideaal direct gericht is op het wegne-

men van verschillen tussen mensen, streeft de identiteitenpolitiek juist naar ruimte voor onderscheid. Dit zou geen probleem zijn als de economische sfeer, waar het socialistische herverdelingsbeleid betrekking op heeft, en de culturele sfeer, waar de identiteitenpolitiek zich primair op richt, strikt van elkaar gescheiden zijn. Doordat echter sprake is van een wisselwerking tussen beide sferen, kan progressief beleid gericht op de ene sfeer onbedoelde neveneffecten teweegbrengen in de andere sfeer. Zo kan bijstandswetgeving leiden tot stigmatisering van degenen die van deze wetgeving profiteren. In dat geval leidt de poging tot het verkleinen van verschillen in de economische sfeer onbedoeld tot een scherpere scheidingslijn in de sfeer van cultuur en identiteit. Het stigmatiserende effect kan vervolgens zorgen voor een verslechterde positie van de betrokkenen op de arbeidsmarkt, waardoor indirect ook een onbedoeld effect in de economische sfeer optreedt. Vanwege dit soort interacties gaat het bij de door Fraser vastgestelde spanning niet louter om een theoretisch onderscheid, maar ook om een verschil met praktische consequenties voor de progressieve politiek.

Kort gezegd bestaat binnen het linkse gedachtegoed een spanning tussen enerzijds het ideaal van gelijkheid en anderzijds dat van ruimte voor verschil. Boltanski en Chiapello analyseren deze spanning waar het de progressieve visie op de kapitalistische arbeidsmarkt betreft. Zij constateren dat dankzij de artistieke kritiek op het kapitalisme de mogelijkheden tot afwisselend werk zijn toegenomen, maar dat dit ten koste is gegaan van de private levenssfeer en de sociale zekerheid. Fraser wijst erop dat vanwege de wisselwerking tussen de economische en de culturele sfeer, zowel het progressieve streven naar economische gelijkheid als dat naar ruimte voor culturele diversiteit eenvoudig tot een ongewenst resultaat

kan leiden. In de voor deze problemen aangedragen oplossingen speelt de factor tijd een hoofdrol.

Levensverhaal

Een mogelijke oplossing voor het door Boltanski en Chiapello geconstateerde probleem is te vinden bij Richard Sennett. Hij is een Amerikaanse arbeids-socioloog die al decennialang onderzoek doet naar de veranderende verhoudingen op de werkvloer en de sociale gevolgen daarvan. Meer recent heeft Sennett veel aandacht besteed aan de flexibilisering van de arbeidsmarkt. Ook hij constateert dat deze ontwikkeling leidt tot problemen in de persoonlijke levenssfeer. Hoewel het oude arbeidssysteem met zijn sterk hiërarchische structuren nauwelijks gelegenheid tot individuele creativiteit gaf, bood het de werknemer de mogelijkheid een samenhangend levensverhaal over zichzelf te vormen. In dit levensverhaal, over het geleidelijk opklimmen binnen de organisatie, waren de ontwikkelingen vooraf al te voorspellen en achteraf nog als een samenhangend verhaal te interpreteren. Verleden, heden en toekomst waren erin als een doorlopende ontwikkeling met elkaar verbonden. Voor veel werknemers op de huidige flexibele arbeidsmarkt is de tijdhorizon echter gereduceerd tot het loutere nu. Op een arbeidsmarkt met voortdurende bereidheid tot aanpassing als norm, zijn namelijk niet alleen in het verleden verworven ervaringen van relatief weinig gewicht, maar is het ook moeilijk projecties in de toekomst te maken. Het leidt tot gefragmenteerde levensverhalen, die geen basis bieden voor een stabiel zelfbeeld. Bovendien werkt een economisch systeem waarin alles voortdurend op losse schroeven staat belemmerend voor het aangaan van duurzame relaties en langdurige maatschappelijke betrokkenheid..

Sennett zoekt de oplossing bij enkele filosofen uit de hermeneutische en existentialistische traditie,

namelijk Levinas, Ricœur en Gadamer. Aan hen ontleent hij het denkbeeld dat voor de ontwikkeling van een stabiel karakter sprake moet zijn van een duurzame wederzijdse afhankelijkheid. Meer concreet pleit hij ervoor ieder individu, ongeacht zijn of haar bezigheden, een basisinkomen te verschaffen. Dit onvoorwaardelijke basisinkomen biedt een vorm van sociale zekerheid met ruimte voor individuele keuzes. Het maakt het voor iedereen mogelijk om vanuit een stabiele basis plannen voor de lange termijn te ontwikkelen. Daarmee ontstaat ook de basis voor een duurzame maatschappelijke participatie.

Lange termijn

Op een iets andere manier komt ook Fraser uit bij een op de lange termijn gerichte politiek. Haar uitgangsgedachte is dat de besproken interactie tussen de economische en de culturele sfeer weliswaar makkelijk leidt tot onbedoelde gevolgen, maar ook mogelijkheden verschaft tot doelgericht kruislings beleid. Hiertoe moet onderscheid worden gemaakt tussen twee typen strategieën ter bewerkstelling van een gelijkmatiger welvaartsverdeling en culturele waardering. In de economische sfeer gaat het om het onderscheid van het socialisme, dat een volledig egalitaire economie nastreeft, versus de sociale of liberale verzorgingsstaat, die via inkomensoverdrachten scheve welvaartsverdelingen tegengaat. Bij de culturele sfeer staat de zogenoemde deconstructiepolitiek, die beoogt ieder cultureel of symbolisch onderscheid radicaal te ondermijnen, tegenover het multiculturalisme, dat streeft naar een betere waardering van ondergewaardeerde groepsidentiteiten.

Volgens Fraser verdient de radicale combinatie van deconstructiepolitiek en socialisme de voorkeur. Dat is zo omdat bij het alternatief van multiculturalisme in de verzorgingsstaat de onderliggende scheve structuren in stand blijven. Daardoor blijft

|

In GroenLinks botst de waarde van zorgen, leren, vrijwilligerswerk en vrije tijd met de visie op werk en eigen inkomen als sleutels tot zelfstandigheid en emancipatie.

altijd corrigerend beleid nodig, met alle ongewenste bijeffecten van dien. Fraser denkt echter dat de eerste combinatie moeilijk realiseerbaar is. Degenen die naar een betere erkenning streven, zijn immers vaak meer gericht op de versterking van de eigen identiteit dan op de deconstructie van de symbolische orde die aan alle identiteiten ten grondslag ligt. Evenzo is de democratische socialistische planeconomie doorgaans een brug te ver voor degenen die direct profiteren van de inkomensoverdrachten binnen het kapitalistische systeem.

Op basis van dit inzicht pleit Fraser voor een derde type strategieën, die weliswaar op korte termijn de gevestigde economische en culturele structuren intact laten, maar die bij consequente toepassing deze structuren op de lange duur toch kunnen doorbreken. Het betreft hier strategieën die doelgericht gebruik maken van de wisselwerking tussen de economische en de culturele sfeer. Een voorbeeld is het strategisch essentialistische feminisme. Deze vorm van feminisme streeft naar meer waardering voor de karaktereigenschappen die doorgaans met vrouwelijkheid worden geassocieerd. Daarmee werkt het op de korte termijn structuurbevestigend. De achterliggende gedachte is echter dat als vrouwen zo extra waardering en daarmee een sterkere positie krijgen, dit uiteindelijk bijdraagt aan het doorbreken van de bestaande rolpatronen tussen man en vrouw en de daarmee samenhangende economische verschillen. Het onvoorwaardelijke basisinkomen is een vergelijkbaar voorbeeld, maar dan met het startpunt in de economische sfeer. Hoewel het basisinkomen op korte termijn de kapitalistische structuren intact laat, kan het die door de verschuivende verhouding tussen kapitaal en arbeid op de lange termijn ingrijpend veranderen. Dat geeft ook ruimte tot andere stijlen van leven.

Theorie en praktijk

De vraag naar de spanningen en het verband tussen de uiteenlopende linkse doelstellingen is belangrijk voor alle progressieve partijen, niet in de laatste plaats voor GroenLinks. Deze partij maakt zich immers vanouds hard voor de combinatie van ruime individuele ontplooiingsmogelijkheden bij een goede sociale zekerheid. Bovendien besteedt zij sinds een jaar of tien nadrukkelijk aandacht aan de problematiek van de flexibilisering van de arbeidsmarkt. Dit heeft geresulteerd in een politiek programma waarin optimale emancipatiemogelijkheden en een goede sociale zekerheid bij een flexibele arbeidsmarkt centrale doelen zijn. Het programma behelst een serie voorstellen tot fundamentele ingrepen op diverse terreinen, zoals die van zorg, arbeidsmarkt, pensioen en belasting. Femke Halsema en Ineke van Gent verwoordden de samenhang ervan als volgt: “De voorstellen horen bij elkaar en versterken elkaar. Het ene voorstel is een voorwaarde voor het andere: het is niet bedoeld om er eens vrijelijk in te shoppen.”

Met dit denkbeeld van elkaar versterkende ingrepen op verschillende gebieden, vertoont het programma overeenkomsten met Frasers benadering. Vraag is hoe een dergelijk complex totaalpakket het best kan worden gepresenteerd. Het mag dan onwenselijk zijn dat er eens vrijelijk uit wordt geshopt, maar in een op compromissen gebaseerde democratie is de directe verwezenlijking van welk politiek programma dan ook een illusie. Dat is gebleken: hoewel intussen verschillende voorstellen uit het GroenLinks-programma geheel of gedeeltelijk zijn gerealiseerd – denk bijvoorbeeld aan de aanpassing van de werkloosheidswet en hypotheekrenteaftrek – is dat niet als totaalpakket ingevoerd. Hierdoor zullen mogelijk allerlei door GroenLinks noodzakelijk geachte flankerende maatregelen nooit worden gerealiseerd.

Daarom zou het goed zijn voortaan een beoogde

faserings in het partijprogramma aan te brengen. Dit leidt tot constructies in de geest van 'bestaande wet zuss mag pas op de schop als eerst het betere alternatief zo is ingevoerd'. Een dergelijke expliciet verwoorde tijdsvolgorde biedt een goed startpunt voor eventuele onderhandelingen met andere politieke partijen. Bovendien is het een helderder verhaal naar de kiezers, voor wie een samenhangend maar zeer complex politiek programma met talrijke beoogde wisselwerkingen tussen de verschillende beleids-sferen lastig is te doorgronden.

Gekoppeld aan de vragen van presentatie en verwezenlijking, is er die van de inhoud van het GroenLinks-programma. In het programma worden algemene maatschappelijke participatie en een voortdurende afwisseling op individueel niveau van werken, leren, zorgen en ontspannen gepresenteerd als belangrijke middelen ter emancipatie en zelf-ontwikkeling. Dit laatste denkbeeld past binnen de traditie van de artistieke kritiek op het kapitalisme. Hoewel GroenLinks benadrukt dat er meer is dan werken alleen, rijst op basis van Boltanski, Chiapello en Sennett toch de vraag of zij met haar pleidooi voor het gevarieerde bestaan wellicht onbedoeld bijdraagt aan de aantasting van de persoonlijke levenssfeer. Bedoeling is uiteraard de bevrijding van het individu uit klemmende verbanden en instituties, maar het gevaar ligt op de loer dat de dynamische arbeids-sfeer zo ver in de persoonlijke sfeer doordringt dat er uiteindelijk weinig ruimte overblijft voor stabiele relaties en langdurige projecten.

Basisinkomen

Daar komt bij dat GroenLinks een beetje op twee gedachten lijkt te hinken. Weliswaar schrijft de partij in haar programma veel over de waarde van zorgen, leren, vrijwilligerswerk en vrije tijd, maar bovenal beschrijft zij werk en een eigen inkomen als

de sleutels tot zelfstandigheid en emancipatie. Op grond daarvan doet zij een aantal voorstellen om, bijvoorbeeld via belastingmaatregelen, het aanbod van betaald werk te vergroten, met name aan de onderkant van de arbeidsmarkt. Op zich is dit uiteraard een goed streven. Bezwaar is echter dat ieder pleidooi voor betaalde arbeid, hoe subtiel en genuanceerd ook, een vernederende boodschap bevat voor degenen zonder zulk werk. Het wekt de suggestie dat zij eigenlijk andere bezigheden zouden moeten hebben en voedt zo de gevoelens van onrust zoals beschreven door Boltanski, Chiapello en Sennett. Ervan uitgaande dat de ideaaltoestand van volledige werkgelegenheid voorlopig onhaalbaar blijft, zou het daarom beter zijn dat GroenLinks zich onomwonden uitsprak voor het onvoorwaardelijk basisinkomen. Dit biedt mogelijk een oplossing voor de spanning in het linkse gedachtengoed en draagt zo bij aan de verzoening van de sociale en de artistieke kritiek op het kapitalisme. Het basisinkomen zou kunnen zorgen voor een optimale combinatie van sociale zekerheid en individuele vrijheid, waarbij iedereen de kans krijgt plannen te ontwikkelen voor een langere tijdsduur.

/

Literatuur

P. de Beer, P. Leenders, J.

Plantenga en K. Roozemond, *Nieuwe tijden, nieuwe zekerheden. Naar een modern stelsel van sociale zekerheid*, Wetenschappelijk Bureau GroenLinks, Utrecht 2004.

L. Boltanski en E. Chiapello, *The New Spirit of Capitalism*, Verso, Londen en New York 2007.

N. Fraser, 'Social Justice in the Age of Identity Politics: Redistribution, Recognition, and Participation', in: N. Fraser en A. Honneth, *Redistribution or Recognition? A Political-*

Philosophical Exchange, Verso, Londen en New York 2003, 7-109.

GroenLinks-verkiezings-programma's 2006, 2010 en 2012.

F. Halsema en I. van Gent, *Vrijheid eerlijk delen. 18 vrijzinnige voorstellen voor sociale politiek*, Den Haag 2005.

R. Sennett, *The Corrosion of Character. The Personal Consequences of Work in the New Capitalism*, W.W. Norton & Company, Londen en New York 1999.

R. Sennett, *The Culture of the New Capitalism*, Yale University Press, New Haven en Londen 2006.

Verder lezen



*Er zijn talloze boeken, films etc, die het thema 'tijd' tot onderwerp hebben. Rondom het thema 'onthaasten' is een ware hausse aan boeken verschenen met auteurs als Joke Hermsen (**Stil de tijd** en **Kairos**), Koen Haegens (**Neem de tijd**), Marli Huijer (**Ritme**). Ze worden in deze Helling al dan niet met instemming aangehaald. Om u niet te bedelven onder boeken, die u vanwege tijdgebrek toch niet zult kunnen lezen, beveelt de Helling voor deze zomer slechts twee boeken aan: een theoretische analyse en een roman.*

Harmut Rosa

***Snelle samenleving,
trage democratie***

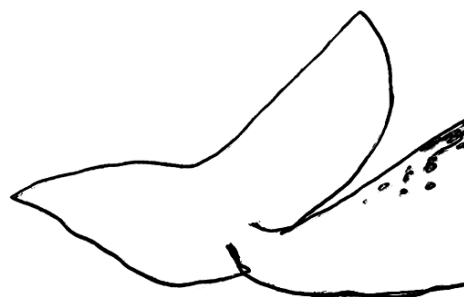
Gent 2014

De Duitse socioloog Hartmut Rosa doet onderzoek naar de rol van tijd in de moderne samenleving. Hij is afkomstig uit de traditie van de Frankfurter Schule en de Cambridge School en kan gere-

kend worden tot de community-activisten. Rosa ziet een versnelling van de samenleving op drie terreinen: in de technische en technologische ontwikkeling, in sociale veranderingsprocessen en in het algemene levenstempo. De versnelling wordt aangestuurd door de economie en wordt daarom ook wel *fast capitalism* genoemd.

Het gevolg hiervan is volgens Rosa vervreemding op persoonlijk niveau, een tweedeling op maatschappelijk niveau en een grote druk op het politieke proces.

Het democratisch overleg en de democratische besluitvorming kunnen het 'helse' ritme van de veranderingsprocessen nauwelijks nog bijhouden, ook vanwege de complexiteit van vraagstukken. De veranderingen op economisch en technologisch vlak eisen snelle en doortastende beslissingen van de politiek. Tegelijk is er de terechte vraag naar meer overleg, meer inspraak en meer transparantie, die de besluitvorming nog verder vertraagt. Zo ontstaat er een steeds grotere druk op het →



democratische proces.

Verskillende teksten van Rosa zijn nu voor het eerst in het Nederlands beschikbaar. De Vlaamse denktank Oikos vertaalde samen met het Belgische Goethe-Instituut twee sleutelteksten van Hartmut Rosa, namelijk de eerste vier hoofdstukken van zijn boek *Beschleunigung und Entfremdung* (2013), en de inleiding van zijn boek *Weltbeziehungen im Zeitalter der Beschleunigung* (2012).

Bestellen en meer informatie:
www.oikos.be.

/

Lees ook de introductie op het werk van Rosa door Carlos Theus op www.bureaudehelling.nl/tijdschrift/2014-2/tijd

Sten Nadolny
Die Entdeckung der Langsamkeit / The Discovery of Slowness

Piper, München 1983/
 Pinguin Books, New York 1987.

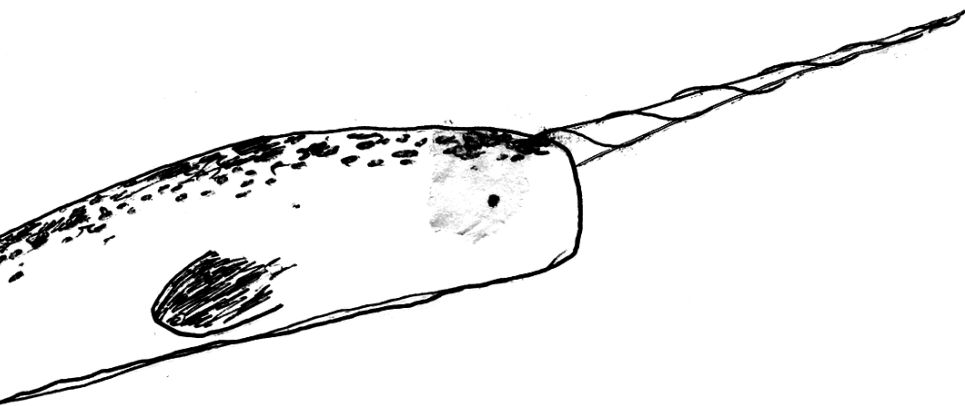
Als kind kon hij al niet meedoen met balspelen, omdat hij te langzaam was de bal te vangen. Hij gaf pas antwoord op vragen, als er allang niemand meer luisterde. John Franklin is al vroeg een buitenstaander.

De Engelse kapitein John Franklin heeft echt bestaan, maar diens notoire traagheid heeft de Duitse schrijver Nadolny zelf toegevoegd en tot de kern van zijn roman gemaakt. In plaats van de bal te vangen, bestudeert de tienjarige John urenlang het spel van de anderen, waardoor hij zich tot een scherp observator ontwikkelt. Zijn lichamelijke en motorische traagheid compenseert hij met een ijzeren wil, een uitstekend geheugen en een grote vasthoudendheid. Waar anderen, snel en ongeduldig, hun aandacht allang naar iets anders verlegd hebben, blijft John urenlang geconcen-

treerd. Dankzij deze geestelijke capaciteiten verwerkelijkt hij uiteindelijk zijn droom om naar zee te gaan. Hij wordt een beroemd Poolreiziger.

Het boek zelf ontwikkelt zich al even traag. De lezer raakt in het begin verveeld en zelfs geïrriteerd door de stroperige bewegingen van de hoofdpersoon, die zijn geduld op de proef stellen. Maar dit boek heeft niet voor niets de Ingeborg Bachman prijs gekregen en is in 1997 ook als opera opgevoerd. Het is een prachtige roman, waar je door zijn omvang en stijl langdurig van kunt genieten. Het is in al zijn subtiliteit een uiterst scherpe cultuurkritiek, die blootlegt wat verloren gaat door de alsmar groter snelheid van onze levens.

/



Illustratie door Glitterende Eenhoorn.
Onderdeel van een beeldverhaal
over tijd dat in zijn geheel is te lezen
op www.GlitterendeEenhoorn.nl
of www.bureaudehelling.nl/



Narwallen en
Paarden deelden
80 miljoen jaar
geleden een
voorouder.

Toen leefden
erook nog
dinosaurussen

Afscheid Gerrit Pas

Na ruim vijftientig jaar bij Bureau de Helling (enkele jaren bij het wetenschappelijk bureau van de PSP meegerekend) vertrekt onze chef de bureau, Gerrit Pas. Sinds 1 juni is hij wethouder namens GroenLinks in het nieuwe college van de Gemeente Huizen, waar hij al twintig jaar raadslid was. Gerrit Pas heeft op vele terreinen een bijdrage geleverd aan discussies binnen en buiten GroenLinks. Twee rode lijnen zijn de aandacht voor vraagstukken van lokale politiek (bijvoorbeeld in de vorm van doorwrochte rompprogramma's voor gemeenteraadsverkiezingen) en voor die van internationale politiek, met name vrede en veiligheid. Zijn laatste bijdrage vindt u hiernaast. Deze publicatie vormt de opmaat voor een partijbrede discussie, wat de waarde van Gerrit Pas voor Bureau de Helling nog eens onderstreept. We wensen Gerrit het allerbeste in zijn nieuwe baan.

/

Gerrit Pas, Burgers beschermen. *GroenLinks: van Koude Oorlog naar humanitaire interventie.*

Moet er militair worden ingegrepen om burgers te beschermen en zo ja, onder welke voorwaarden? Gerrit Pas heeft de ervaringen en besluiten van GroenLinks op dit gebied nu in kaart gebracht voor de periode 1989-2012.

GroenLinks is nooit een zuiver pacifistische partij geweest. Vlak na haar oprichting sprak ze zich al uit vóór de militaire bescherming van burgers tegen ernstige schending van mensenrechten. Maar de wortels van de partij in de vredesbeweging en het verzet in de Koude Oorlog tegen de bewapeningspolitiek van de NAVO, werkt nog altijd door. Felle discussie zijn vaak het gevolg, vooral sinds het wegvallen van de Oost-West-tegenstelling. Anderzootige conflicten dienden zich aan. Massaal geweld tegen burgers werd het hoofdprobleem. De 'oorlog tegen het terrorisme' domineert nu de internationale verhoudingen. Dat vraagt nieuwe benaderingen. Maar de scepsis jegens geweld als politiek instrument zit in het DNA van GroenLinks, net als de wens om mensen niet aan hun lot over te laten.

/
*Binnenkort te bestellen via
www.bureaudehelling.nl*

Debat: Europa voorbij de natiestaat

Naar aanleiding van de special *Europa 1914-2014* organiseerde de Helling op 11 mei samen met *Oikos* en de *Green European Journal* een debat en twee exposities van Philippe McIntyre en Willem Speekenbrink in Vlaams Cultuurhuis de Brakke Grond. Yolande Jansen, Benoît Lechat, Ivana Ivkovic en Jan-Dirk Snel spraken onder leiding van Erica Meijers over de toekomst van Europa in het licht van het nationalisme tijdens de Eerste Wereldoorlog.

Alle sprekers benadrukten het verschil tussen het nationalisme nu en dat van 1914. Zowel de economische als de politieke context zijn veranderd. In plaats van nationalistische oplossingen te zoeken, zouden we vandaag burgers meer direct bij de Europese politiek moeten betrekken.

Het verslag en enkele bijdragen aan het debat zijn te lezen op www.bureaudehelling.nl onder de titel "De natiestaat is een illusie".

/

Bureau de Wetenscha

BUREAU DE HELLING

Postbus 8008
3503 RA Utrecht
030-23 999 000
www.bureaudehelling.nl

RAAD VAN ADVIES

Dirk Holemans
Henrike Karreman
Thomas Mertens

MEDEWERKERS

Jasper Blom · DIRECTEUR
Anne de Boer
Katinka Eikelenboom
Erica Meijers
Socrates Schouten

STAGIAIRES

Tamara van Ree
Reinier van der Hulst

Bureau de Helling schrijft

Jasper Blom

The wrong phoenix rising, *Green European Journal*, 3.2.2014.

Reinier van der Hulst

"The return to the nation state is an illusion," www.gef.eu, 21.5.2014.

"De terugkeer naar de natiestaat is een illusie," bureaudehelling.nl, 13.5.2014.

Dutch far right stumbles, *Green European Journal*, 1.1.2014.

Regeren is halveren?, bureaudehelling.nl, 31.3.2014.

De Helling Leest: Rondom Wilders, bureaudehelling.nl, 26.3.2014.

Strafsysteem onder spanning, www.joop.nl, 17.2.2014.

Handel als genezing?, bureaudehelling.nl, 27.1.2014.

De visie van Rutte?, bureaudehelling.nl, 13.1.2014.

Erica Meijers

Een verbazende stilte, in: Marielle Hendriks (red.), *Con Spirito: een klinkend slotakkoord voor Cas. Afscheidsbundel voor Cas Smithuijzen*, Boekmanstichting juni 2014.

De ziel van Europa. Drie blogs, resp. 'vrede', 'zorg voor de aarde' en 'gerechtigheid', www.bureaudehelling.nl, 20, 21, 22.5.2014.

The End of the Colonial Mindset: Apartheid as Challenge for the Protestant Churches in the Netherlands, in: A. Schilling und K. Kunter (red.), *Globalisierung der Kirchen. Der Ökumenische Rat der Kirchen und die Entdeckung der Dritten Welt in den 1960er und 1970er Jahren*, Vandenhoeck & Ruprecht 2014.

'Let Europe remember the Great War', *Green European Journal*, 15.4.2014.

'De macht aan het volk. In herinnering aan Nelson Mandela', *De Linkerwang* maart 2014, p. 20.

Tamara van Ree

'Handle with care', bureaudehelling.nl, 18.2.2014.

Socrates Schouten

Het basisinkomen in Europa: iets voor GroenLinks?, bureaudehelling.nl, 14.4.2014.

Eten is emotie, voedsel is fabriekswaar, joop.nl, 4.2.2014.

De Helling leest: De Upcycle, bureaudehelling.nl, 3.1.2014.

Maikel de Vocht

"De raad heeft geen moer meer te vertellen". Interview met Harm Assies, www.bureaudehelling.nl, 10.4.2014.

"Loslaten is de enige manier om decentralisatie richting te geven". Interview met Judo Bakker, bureaudehelling.nl, 2.4.2014.

"De samenleving is in belangrijke mate gejuridiseerd." Interview met Thomas Mertens, *Splijtstof*, 24.3.2014.

"Ik ben een autoritaire anarchist." Filosoof op de Arbeidsmarkt. Interview met Henk Oosterling, *Splijtstof*, 24.3.2014.

Gezamenlijk:

Jasper Blom en Tamara van Ree, 'De macht van de financiële lobby in Brussel', *Stuk Rood Vlees*, 20.5.2014.

Bas Eickhout en Socrates Schouten, De moeizame weg naar schone biobrandstoffen, bureaudehelling.nl 12.5.2014.

Reinier van der Hulst en Tamara van Ree, De hypochondrische democratie, bureaudehelling.nl, 30.4.2014.

Reinier van der Hulst en Tamara van Ree, Een zoektocht naar verbinding, bureaudehelling.nl, 14.4.2014.

Erica Meijers en Maikel de Vocht, "Door de vele samenwerkingsverbanden heb je als raadslid vaak het nakijken". Interview met Gerrit Pas, bureaudehelling.nl, 18.3.2014.

Helling

ppelijk Bureau GroenLinks

Personalia

Daniel **Broersma** (1974) studeerde Economische en Sociale Geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen en promoveerde op *Het regionaal besef in Groningen*. Momenteel voltooit hij zijn masteropleiding Wijsbegeerte.

Cinta **Depondt** (1977) studeerde internationale betrekkingen en Russische taal en cultuur. Ze is programmaleider bij vredesbeweging PAX (voorheen IKV Pax Christi) en begeleidt dialoogprocessen. In mei 2014 was zij voor PAX in Oekraïne.

Stefan **van Dinther** (1969) studeerde informatica en film- en theaterwetenschappen. Hij is programmeur, striptekenaar en docent aan de kunstacademie in Utrecht. Hij treedt op festivals op, exposeert en publiceert strips en tekenfilms.
> www.allow-to-infuse.com.

Michael **Ende** (1929-1995) was een Duits schrijver, die vooral bekend werd door zijn kinderboeken *Jim Knoop*, *Lucas de machinist* en *Het oneindige verhaal*. Ook schreef hij toneelstukken, liedjes, filmscripts en kritieken.

Glitterende **Eenhoorn** (1985) is kunstenaar en VJ (videojockey). Hij maakte videoclipps voor onder andere Roosbeef, Clean Pete, Wouter Hamel en Nausica.

Menno **Hurenkamp** (1971) is politoloog en journalist. Hij werkt als hoofdredacteur van *S&D*, het maandblad van de Wiardi Beckman Stichting. Dit jaar redigeerde hij met Frans Becker het boek *De gelukkige onderneming. Arbeidsverhoudingen aan het begin van de 21e eeuw*.

Marleen **Janssen Groesbeek** (1963) is oprichter en bestuurslid van Platform Pure Winst, een initiatief om de financiële sector te verduur-

zamen. Ze is econoom en columnist voor het Nederlandse tijdschrift voor maatschappelijk verantwoord ondernemen *P+*.

Erica **Meijers** (1966) is hoofdredacteur van de Helling. Ze studeerde theologie in Amsterdam en Straatsburg en promoveerde op het debat over de Zuid-Afrikaanse apartheid in de Nederlandse protestantse kerken. Ze is lid van de redactie van de *Green European Journal*.

Lieve **Prins** (1948) is beeldend kunstenaar en een pionier van copyscan-art. Het kleurenkopieerapparaat en de scanner reflecteren de snelheid van onze tijd en cultuur, aldus Prins, en zijn geschikt om het niet-technologische uit te drukken.
> www.lieveprins.com

Silvia **Roukens** (1983) is werkwkend onderwijskundige en redacteur. Sinds haar afstuderen in 2010 doet ze vrijwilligerswerk bij groene organisaties en schreef ze over duurzaamheid.

Mark **Schalken** (1967) is ontwerper en beeldredacteur van de Helling vanuit het bureau De Ruimte ontwerpers vof. Daarnaast is hij beeldend kunstenaar.

Socrates **Schouten** (1985) is coördinator van het Platform Duurzame en Solidaire Economie. Hij is actief op het gebied van de circulaire economie, onder andere bij Qoin, dat alternatieve geldsystemen ontwikkelde.

Martijntje **Smits** (1966) is ingenieur en filosoof. Zij is verbonden aan het Copernicus Instituut voor Innovatie en Duurzame Ontwikkeling aan de Universiteit Utrecht. Ze doet onderzoek naar 'sociaal robuust innoveren' op het gebied van robotica en *smart grids*.

Ashley **Terlouw** (1960) is hoogleraar Rechtssociologie aan de Radboud Universiteit Nijmegen en rechter plaatsvervanger bij de rechtbank Gelderland. Eerder werkte ze bij het Staffbureau Vreemdelingenzaken van de rechtbank Den Haag en als hoofd afdeling vluchtelingen van Amnesty International Nederland.

Peter **Valckx** (1964) is fotograaf. Hij studeerde psychologie aan de Universiteit van Amsterdam, en fotografie aan de KABK te Den Haag. Zwaartepunten in zijn werk zijn portret- en documentaire fotografie.
www.valckx.com

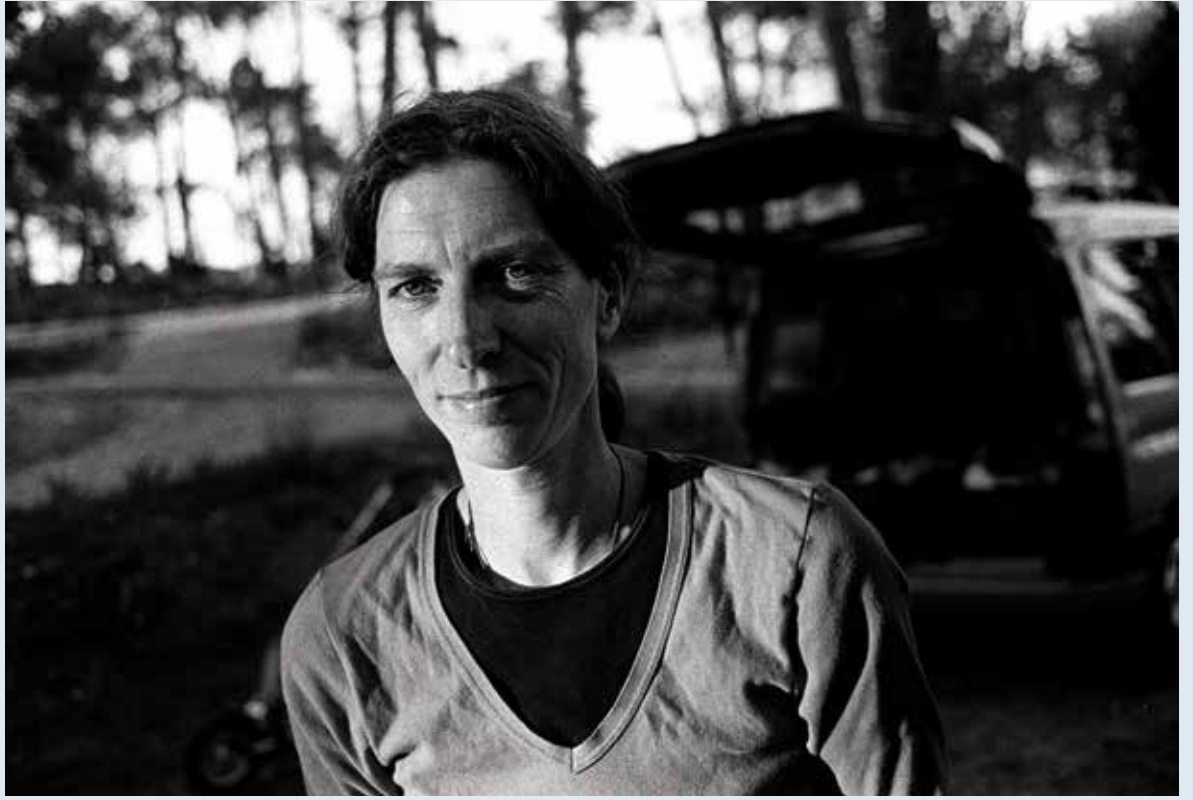
Philippe **Vélez McIntyre** (1953) is kunstenaar en fotograaf. Zijn werk is verkrijgbaar bij boekhandel Boekie Woekie in Amsterdam.
> www.philippemcintyre.com

Maikel de **Vocht** (1984) studeerde journalistiek en filosofie en werkt ter afronding van zijn master aan een scriptie over het werk en leven van Ludwig Wittgenstein. Hij liep van januari tot mei stage bij de Helling.

Raimond **Wouda** (1964) is fotograaf. In zijn werk onderzoekt hij relaties tussen mensen onderling en tussen de mens en zijn omgeving.
> www.raimondwouda.com

Henk **Wildschut** (1967) studeerde Fotografische Vormgeving aan de Koninklijke Academie in Den Haag. Hij fotografeert het liefst minder zichtbare groepen in de samenleving
www.henkwildschut.com

Theo **Witvliet** (1939) is emeritus hoogleraar theologie aan de Universiteit van Amsterdam en oud-journalist. Hij schreef ondermeer *The Way of the Black Messiah* (1987) en *Gebroken Traditie* (1999). Op dit moment werkt hij aan een monografie over Martin Buber.

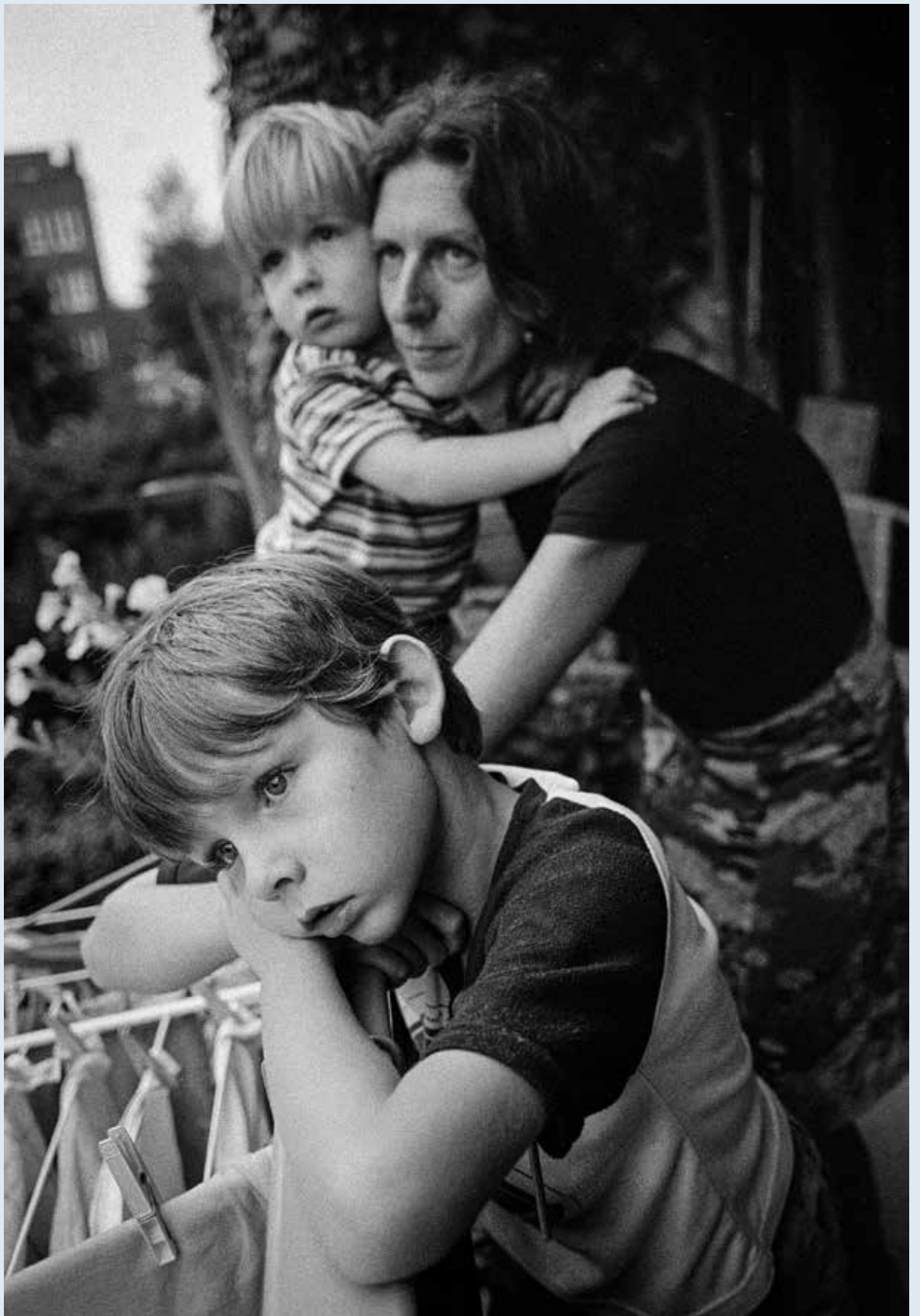






Jonneke · door Peter Valckx

In 2006 werd Jonneke ziek. Haar partner Peter Valckx fotografeerde een jaar lang het proces van achteruitgang en sterven. Hun gezin kwam terecht in een tijdsturbulentie, waarin ze zoveel mogelijk probeerden het dagelijks leven met hun kinderen te laten doorgaan. De wereld werd kleiner, en de tijdsbeleving intens. Na acht jaar heeft Peter Valckx nu beelden van toen voor de Helling uitgezocht.









de Helling

kwartaalblad voor linkse politiek

nr.3 herfst 2014 €9,50

waar
is de
politiek?



STAAAT
OVERHEID
BUTTERS
WIE
ALGEMEEN
PARTICIPATIE
EIGEN WED
INBRENGEN
VOLK
PUBLIEKE
ALGEMEEN
REKANE
MENSEN
BELANG
AM
PARTICIPATIE
ZUIF D
COLLECTIEF
STAAAT
MACHT
EEN
SAM
EEN
THOM

de Helling

Tijdschrift voor politiek & cultuur

Jaargang 27 · nr 3 · herfst 2014

Losse nummers: € 9,50

Jaarabonnement: € 34,50

Jongerenabonnement (t/m 27): € 17,50

Gironummer: 6990899

t.n.v. tijdschrift de Helling.

ISSN 0922-01 19

HOOFDREDACTIE Erica Meijers

REDACTIE

Iris van Domselaar

Bas Eickhout

Aetzel Griffioen

Yolande Jansen

Heleen de Jonge van Ellemeet

Marina Lacroix

Herman Meijer

Farid Tabarki

Rens van Tilburg

ONTWERP & BEELDREDACTIE

de Ruimte ontwerpers/Mark Schalken

DRUK Drukkerij Raddraaier

PAPIER 100 % recycled

UITGEVER Stichting Wetenschappelijk

Bureau GroenLinks

REDACTIEADRES

Postbus 8008, 3503 RA Utrecht

tel 030 239 99 07

dehelling@gmail.com

www.bureaudehelling.nl (> 'tijdschrift')

de Helling

nr.3 herfst 2014 €9,50

- 1 **Politiek in beeld** *Collages / Herko van Eerden*
- 6 **Strijd om de democratie** *Fragmenten / Jacques Rancière*
- 8 **Democratie als belofte** *Over de politieke dimensie van de samenleving.
Een gesprek met Paul Kuypers & Herman Tjeenk Willink / Kees Vendrik en Erica Meijers*
- 16 **Ongelijk & asociaal** *Even geen feest van de democratie / Marcel ten Hooven*
- 20 **Falende participatie** *Pleidooi voor een relationele benadering / Noortje Marres*
- 25 **Hobbyisme als staatsvorm. Technologie werkt**
Ruben Abels en Barbara Asselbergs
- 33 **Opdringerige tijdgeest** *Column / Menno Hurenkamp*
- 34 **Ruimte voor zelfbestuur** *Piet Meerdink en Jan Atze Nicolai*
- 38 **Meer macht lokaal** *Maarten van Poelgeest*
- 42 **De onvrede van de Franse citoyen** *Sylvester Hoogmoed*
- 46 **"ALTERNATIEVEN TONEN IS EEN VORM VAN MACHT"**
Theater en politiek activisme / Robbert ten Heuven
- 49 **RABOT 4-358.** *Een atelier in sloopflats / Simon Allemeersch*
- 57 **Van wie is de partij** *en voor wie is ze bedoeld? / Herman Meijer*
- De lijsttrekkersverkiezing van 2012** *Tamara van Ree*
- 64 **Vertrouwen in de partij** *Reinier van der Hulst*
- 67 **Personalialia** • 68 **Bureau de Helling** • 70 **Verder lezen**
- 72 **Erich Salomon en het ideale parlement**
Andreas Biefang en Marij Leenders

R

In een sentimentele bui, na de nodige biertjes op de vrijwel verlaten redactiebuuren van het radioprogramma 'De Andere Wereld van Zondagmorgen', wilde de vermoeide chef het de paar redacteuren die hem gezelschap hielden nog wel eens voorhouden: "waar het in ons programma om gaat, is stem geven aan de stemlozen." Het klonk ons gezwollen in de oren, als een stem uit de vergane glorie van de jaren zeventig, maar wij konden ons er toch ook niet geheel aan onttrekken. We maakten, in het midden van de jaren negentig, programma's over de doden van Rwanda en Srebrenica en over de eerste lijsten met verdronkenen in de Middellandse zee. We stonden in de traditie van emancipatoire journalistiek, die de misstanden van de macht wil onthullen en zeggenschap wil geven aan wie geen macht heeft.

Bestaat die soort van politiek en journalistiek nog? Politici en journalisten lijken meer dan ooit tegenstanders, al hebben ze veel gemeen. Journalisten moeten zich bewegen binnen het net van kijkcijfers en zendercoördinatie, politici binnen het web van profileren en scores. Heeft de politiek nog wel ruimte om meer zeggenschap te geven aan burgers, zonder dat dit betekent dat die hiervoor allerlei rechten en zekerheden moeten inleveren? Daarmee zitten we midden in het debat over de participatiesamenleving, en daarover gaat het in dit nummer ook. Net als het gaat om de vraag of lokale overheden niet beter in staat zijn zeggenschap te geven aan hun burgers en of politieke partijen nog wel het juiste vehikel zijn om in een gemediatiseerde samenleving de belangen en idealen van burgers over te dragen in het politieke domein.

Maar deze vragen over de inrichting van het politieke systeem en zijn praktische organisatie zijn uitingen van een onbehagen over de politiek, dat dieper ligt. Hoeveel ruimte

heeft de politieke dimensie in onze samenleving in werkelijkheid? Volgens Paul Kuypers en Herman Tjeenk Willink in het hoofdartikel van deze Helling is die dimensie in Nederland nooit erg groot geweest. Nederland is meer een land van bestuur en polderoverleg, dan van het zichtbaar maken van wat nog niet bestaat en wat nog niet vertegenwoordigd is, zoals Kuypers de rol van de politiek definieert. In de Nederlandse versie van de trias politica ligt de nadruk op de uitvoerende macht. Maar heeft zelfs die uitvoerende macht zichzelf niet enorm beperkt door het beleid van privatiseren en liberaliseren, waardoor hele terreinen in de samenleving zich aan de controle van de politiek onttrokken hebben? Om nog niet te spreken van de macht van de financiële sector, de fossiele industrie en andere multinationals. In het winternummer zullen we die relatie van markt en politiek nader bespreken, in deze Helling gaat het om de rol van de politiek in de samenleving.

Het motto is afkomstig van de Franse filosoof Jacques Rancière. Het zal wel aan mijn eigen sentimenten liggen, maar ik hoor daarin toch een echo van de woorden van mijn oude eindredacteur. Volgens hem is democratische politiek het fundament dat politiek denkbaar maakt, omdat het macht geeft aan wie uit zichzelf geen enkele basis heeft om macht uit te oefenen. Dat fundament, dat de belofte van een andere wereld openhoudt, heeft wat mij betreft voortdurend aandacht en onderbouwing nodig.

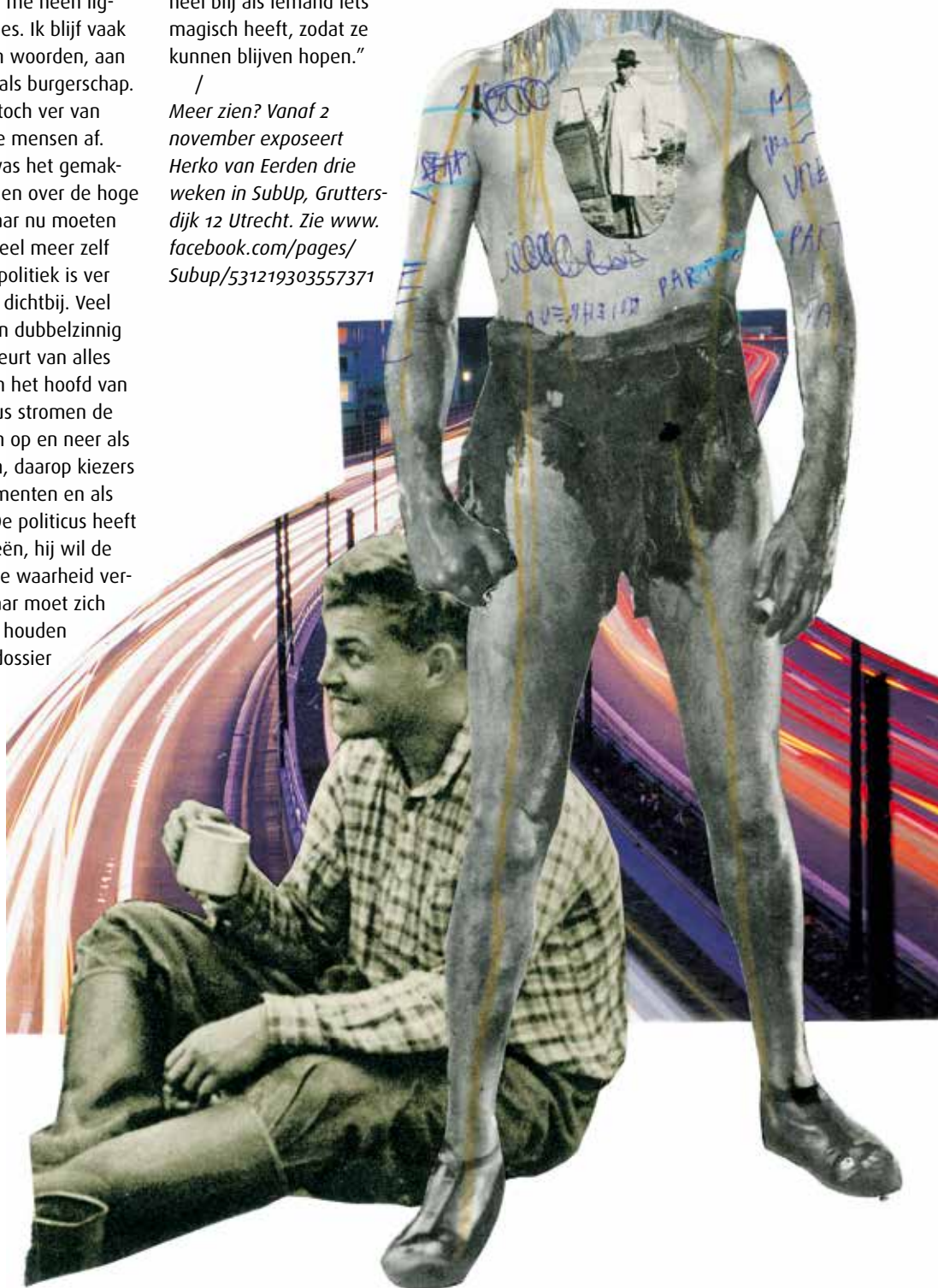
/
Erica Meijers

De Helling plaatst regelmatig werk van Herko van Eerden. Dit keer vier collages over politiek en democratie.

Van Eerden: "Ik zit midden tussen de stapels en overall om me heen liggende plaatjes. Ik blijf vaak haken aan woorden, aan jargon, zoals burgerschap. Dat staat toch ver van de meeste mensen af. Vroeger was het gemakkelijk klagen over de hoge heren, maar nu moeten mensen veel meer zelf doen. De politiek is ver weg is én dichtbij. Veel dingen zijn dubbelzinnig en er gebeurt van alles tegelijk: in het hoofd van de politicus stromen de gedachten op en neer als roltrappen, daarop kiezers als consumenten en als burgers. De politicus heeft grote ideeën, hij wil de mensen de waarheid vertellen, maar moet zich dan bezig houden met een dossier over een bouw-

project waar het cement slecht is gemengd, bijvoorbeeld. Heldenmoed gaat samen met primitief gedrag en stoerdoenerij. Uiteindelijk zijn de mensen dolend, en meestal heel blij als iemand iets magisch heeft, zodat ze kunnen blijven hopen."

/
 Meer zien? Vanaf 2 november exposeert Herko van Eerden drie weken in SubUp, Gruttersdijk 12 Utrecht. Zie www.facebook.com/pages/Subup/531219303557371



RANCIÈRE

JACQUES

“Al sinds men het woord heeft uitgevonden, is iedereen het er over eens dat ‘democratie’ verschillende en zelfs tegengestelde betekenissen kan hebben. Het begint al met Plato die zegt dat democratie geen regeringsvorm is, maar alleen maar het plezier van mensen die zin hebben zich zo te gedragen als ze zelf willen. Vervolgens Aristoteles, die zegt dat de democratie goed is, op voorwaarde dat men de democraten verhinderd haar ook uit te oefenen. Diezelfde gedachte komt weer terug in de moderne tijd met de uitgekauwde formule van Churchill over de democratie als de slechtste van alle regeringsvormen uitgezonderd alle andere. De enige consensus die er over de betekenis van democratie bestaat, is dat het een woord is dat verwarring sticht.”

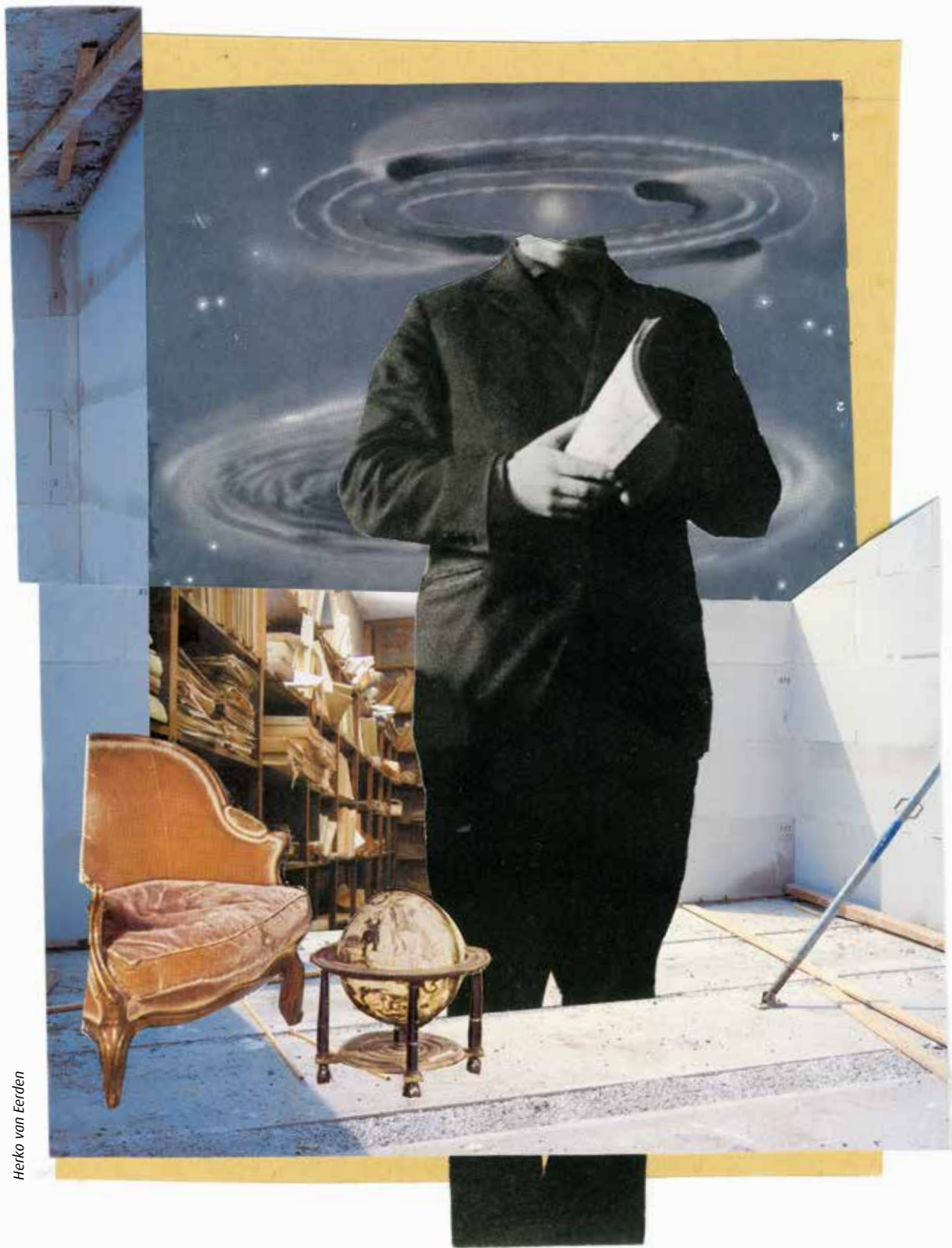
“Het kenmerkende van politieke begrippen is niet dat ze min of meer multi-interpretabel zijn, maar dat ze onderwerp van strijd zijn. De politieke strijd is altijd ook de strijd om de toe-eigening van woorden. Er bestaat een oude filosofische droom, die vandaag gekoesterd wordt door de analytische filosofie, om de betekenis van woorden definitief te doorgronden en zo de dubbelzinnigheid en het feit dat ze multi-interpretabel zijn uit te bannen. Maar ik denk dat de strijd om de woorden van belang is; het is normaal dat het woord ‘democratie’ steeds weer iets anders betekent al naar gelang de context. Voor een gemiddelde Franse intellectueel is democratie het rijk van de klant van de supermarkt, onderuitgezakt voor zijn televisie. Maar ik kom net terug uit Korea, waar pas twintig jaar geleden een einde kwam aan de dictatuur. De gedachte van een collectieve macht die onafhankelijk is van de staatsmachine wil daar nog wat zeggen. Mensen gaan er de straat op en uiten zich op spectaculaire wijze.”

“Democratie, in de zin van macht van het volk, is de macht van degene die zelf geen enkele basis heeft om macht uit te oefenen. In die zin democratie het fundament dat politiek denkbaar maakt. Als de macht terugkeert naar de geleerdsten, de sterksten en de rijksten, dan is er geen sprake meer van politiek. Dat is het argument van Rousseau: het recht van de sterkste heeft het recht niet nodig, als de sterkste de sterkste is, legt hij eenvoudigweg zijn wil op. Hij heeft geen andere legitimatie nodig.

Ik denk dat democratie een vooronderstelling van gelijkheid is. Zelfs een oligarchische regering als de onze moet zich ten overstaan van die vooronderstelling legitimeren. Ja, democratie heeft een kritische functie: de gelijkheid is ingebed in de overheersing op een dubbele wijze: zowel objectief als subjectief. Hierdoor wordt verhinderd dat politiek simpelweg een kwestie wordt van burgers bewaken.”

Fragment uit: 'Les Démocraties contre la démocratie. Entretien avec Jacques Rancière'.
In: G. Agamben e.a. Démocratie, dans quel état?, La Fabrique éditions, Paris 2009, 95-100.
Uit het Frans door Erica Meijers.

DEMO CRATIE



Democratie

Een gesprek met Herman Tjeenk Willink & Paul Kuypers

als belofte

Politiek, bestuur en sociale verbanden zijn in onze samenleving nauw met elkaar verweven. Dat leidt tot een gebrek aan aandacht voor de eigen rol van de politiek. Veel problemen rondom democratie en politiek komen hieruit voort. Een gesprek met twee kenners van de democratische rechtsstaat, critici van de bedrijfsmatige overheid en pleitbezorgers van het belang van tegenmacht en tegenwicht in de politiek.

Door **Kees Vendrik** en **Erica Meijers**

Herman Tjeenk Willink was in zijn lange loopbaan in politiek en bestuur onder andere vicepresident van de Raad van State en voorzitter van de Eerste Kamer. Paul Kuypers is publicist en was onder andere oud-directeur van De Balie. Zij leerden elkaar kennen toen Herman Tjeenk Willink in 1982, in een tijd van crisis en werkloosheid, gevraagd werd regeringscommissaris voor de reorganisatie van de Rijksdienst te worden. Paul Kuypers was directeur van het Provinciaal Opbouworgaan Noord-Brabant, waarbij het ging om maatschappelijk herstel na de Tweede Wereldoorlog, praktisch, maar ook geestelijk en moreel. Hij had in Brabant de ontzuiling en modernisering meegemaakt, en was bij de bezetting van de universiteit in Tilburg in 1969. Hij kwam 'de maatschappij naar Den Haag brengen'.

Wat is het eigene van de politiek?

» Herman Tjeenk Willink: "De essentiële taak van de politiek is het bepalen wat het algemeen belang in wisselende omstandigheden inhoudt. Dat vereist van politieke partijen een visie op de maatschappij en de rol van de overheid daarin en de capaciteit om tijdig te signaleren wanneer het algemeen belang in het geding kan komen. Bepalen van het algemeen belang kan niet zonder politiek en publiek debat. Burgers en politici hebben daarin hun eigen rol. Er moet een scherper onderscheid worden gemaakt tussen een open politiek debat in het parlement, dat, als het goed is, uitmondt in een gemeenschappelijke conclusie en het nooit eindigende publieke debat via de media. Het politieke debat wordt gestimuleerd door het publieke debat, maar behoort daarvan geen kopie te zijn.

Die essentiële functie van de politiek in het staatsbestel moet je steeds voor ogen houden. De

Rijksdienst werkt in een politieke context. In een democratische rechtsstaat is de bureaucratie niet alleen inhoudelijk deskundig, maar bovenal loyaal aan de keuzen van de politiek. De Rijksdienst komt in de problemen wanneer de deskundigheid afneemt en duidelijke politieke keuzen ontbreken. De bureaucratie mist dan inhoud en richting. Kwantiteit (de bureaucratie is te groot) en betaalbaarheid (de overheid is te duur) worden de maatstaven, niet de visie op de samenleving en de noden in de maatschappij. Dat heb ik sinds 1982 naar voren gebracht; vaak tevergeefs. Als je de rol van de politiek verwaarloost kun je aan de bureaucratie hannesen wat je wilt, maar daarmee verbetert het functioneren van de overheid niet. Helaas overheerst het bestuurlijke in Nederland vaak het politieke.”

» Paul Kuypers: “Politiek is je afvragen hoe je het nog niet bestaande, het onmogelijke, aan de orde stelt. Het is de kunst van het open houden van wat zou kunnen. Het bestuurlijke staat daar haaks op. Dat gooit juist alles dicht.”

*Wat is er mis in de relatie tussen politiek en bestuur?
Beiden kunnen toch niet zonder elkaar?*

» Herman Tjeenk Willink: “Paul en ik wilden begin jaren tachtig naar de rol van de overheid en zijn diensten kijken vanuit hun betekenis voor de samenleving en met inachtneming van de essentiële rol van de politiek in een vertegenwoordigende democratie. Vervolgens kwam het kabinet Lubbers. Dat zag het overvragen van de overheid door de samenleving en het functioneren van de bureaucratie als voornaamste problemen: ‘minder is beter’ en ‘beter is goedkoper’. De overheid moest meer als bedrijf functioneren. En die benadering won. Dat leidde tot de zogenaamde grote veranderingsoperaties, die ook bezuinigingsoperaties waren: decentralisatie, deregulering, verzelfstandiging en privatisering.

De democratische rechtsstaat wordt vaak als een hinderlijk verschijnsel gezien, dat daadkrachtig besturen en veranderingen in de weg staat. Het tegendeel is waar. De democratische rechtsstaat kan, als ieder zijn rol vervult, een effectieve wijze van regeren zijn. Waarom? Het regeren wordt gelegitimeerd door de bevolking, met garanties voor persoonlijke en politieke vrijheid, ruimte voor diversiteit en zekerheid door het recht. Ook voor verandering is zekerheid nodig. Kijk maar naar het belang van een sociaal plan bij reorganisaties in bedrijven.

De democratische rechtsstaat blijft in stand zolang macht in toom wordt gehouden. Dat is het Montesquieu beginsel: elke macht, ook de democratisch gekozen politieke meerderheid, neigt naar absolute macht. In het evenwicht van wetgeving, bestuur en rechter wordt de politieke macht tegen zijn eigen willekeur beschermd. Wat geldt binnen de staat, geldt ook in de verhouding tussen staat en maatschappij. De staat moet in evenwicht blijven met de maatschappij. De *civil society* is het complement op de staat en het tegenwicht tegen de eigen dynamiek van de staat. De markt is dat niet omdat de markt niet bestaat. De markt is een verdelingsmechanisme, niets minder maar ook niets meer. Kortom, één van onze problemen is dat te weinig wordt beseft dat er zonder tegenwicht geen evenwicht, zonder tegenspraak geen samspraak mogelijk is. Bestuurders en politici zouden zich dat scherper moeten realiseren. Dat is denk ik de kern waar het in het voortgaande gesprek tussen Paul Kuypers en mij steeds om draait.”

Waarom heeft de politieke elite zo weinig inzicht in de eigen positie en in het functioneren van de rechtsstaat?

» Paul Kuypers: “Dat is een buitengewoon moeilijke vraag. Mij viel van meet af aan de theoretische

*Politiek is je afvragen hoe je het nog niet bestaande,
het onmogelijke, aan de orde stelt.*

/

armoede in het Haagse circuit op. Het empirisme heerste. Men was constant bezig met allerlei cijfermateriaal over kiezers en partijen, maar theoretische verdieping ontbrak. Wij hebben geleerd dat er altijd sprake is van tegenstrijdigheden, dat er altijd paradoxen in het geding zijn, dat er circulariteit is, maar er werd en wordt steeds maar lineair gedacht, in termen van beleidsformulering, input en output. Daardoor krijg je geen zicht op wat er eigenlijk binnen de overheid gebeurt. Dat is één.

Ten tweede: de manier waarop de overheid functioneerde in de verzuilde samenleving, zorgde ervoor dat een begrip als burgerschap geen duidelijke rol speelde. We kenden in Nederland geen burgers, maar onderdanen. Niet zozeer van een vorst, maar van de verzuilde maatschappelijke organisaties. Daardoor werd de politieke dimensie klein gehouden. Politiek was een dimensie van de zuil, maar heeft zich nooit tot een autonoom domein kunnen ontwikkelen, met eigen codes en eigen benaderingen van de werkelijkheid. In de strijd van 1968/1969 ging het erom de politiek te bevrijden uit dat corporatisme en een eigen vorm te geven. Maar eigenlijk is dat nooit echt gelukt. En ook de theoretische armoede is er nog steeds. Er is sprake van een bestuurskundige benadering in plaats van een politiek-filosofische.

Ten derde: de onvrede over het functioneren van de overheid is men blijven benaderen als een specifiek probleem, terwijl in werkelijkheid sprake is van een bredere crisis. De Italiaanse filosoof Giorgio Agamben spreekt van twee botsende rationaliteiten, die hij aanduidt als een politiek-juridische en een economisch bestuurlijke rationaliteit. De spanning tussen die twee leidt volgens hem tot een toestand van onbestuurbaarheid. Agamben beschouwt dit overigens niet als een catastrofe, maar juist als een mysterieuze confrontatie met de onmogelijkheden

van de politiek. Dit soort observaties verdient veel meer aandacht.”

En de derde poot van de trias politica, het recht?

» Herman Tjeenk Willink: “Als twee machten van de *trias*, politiek en bestuur, zich zo afhankelijk van elkaar maken, neemt de druk op de derde macht toe. Op de rechter dus. Voor burgers blijft de rechter als voornaamste tegenwicht tegen de politiek-bestuurlijke rationaliteit over. Tegelijk wordt door politiek en bestuur gepoogd de druk op de rechter via bestuurlijke maatregelen te ‘verlichten’. Als de bestuurlijke rationaliteit de orde van het recht gaat beheersen zijn we echter ver van huis. Want ook de zogenoemde participatiemaatschappij kan alleen bestaan als de orde van het recht is gegarandeerd. Anders heerst het recht van de sterkste. Het is dus cruciaal dat de rechterlijke macht zelf tegenwicht biedt tegen de ‘verbestuurlijking’.

» Paul Kuypers: “De rechterlijke macht dreigt nu een middel van bestuur te worden, want er wordt niet vanuit politiek perspectief naar gekeken. Het debat over de betekenis en rol van het recht in de samenleving wordt bijna alleen nog door rechters zelf gevoerd. Het gevolg is een instrumentalisering van het recht. Dat is een kenmerkende ontwikkeling.”

De diagnose is dan: de balans tussen democratie en rechtsstaat, politieke en maatschappelijke diversiteit en eenheid is zoek. De politiek verbestuurlijkt en de burger voelt zich niet vertegenwoordigd. Waar komt toch die bedrijfsmatige aanpak vandaan, die leidt tot verwaarlozing van de democratische rechtstaat?

» Herman Tjeenk Willink: “De politieke functie is altijd zwak geweest in Nederland. Burgers hadden geen relatie met de staat, maar met sociale organisaties. Overigens spreken we meestal niet van de

‘staat’, maar van de ‘overheid’, een onvertaalbaar Nederlands woord. De verzuilde staat had zijn sociale legitimatie in de maatschappelijke organisaties, en zijn politieke legitimatie in politieke partijen. Maar door de ontzuiling zijn die beide vormen van legitimatie verzwakt. Dat bood een kans om (opnieuw) na te denken over de betekenis van de politieke functie en het burgerschap. Die kans hebben we gemist. Datgene wat altijd al sterk was in Nederland, het bestuur, is sterk gebleven. En dat betekende depolitisering: de politieke functie wordt uitgehold, politieke keuzes en waarden worden niet meer expliciet gemaakt en er is steeds minder sprake van een open politiek debat.

“Als adviseur bij kabinetsformaties heb ik, vruchteloos, geprobeerd politieke partijen te overtuigen van de wenselijkheid regeerakkoorden beperkt te houden. Daardoor zou het open politieke debat in de Kamer kunnen floreren. Dat zou meer ruimte geven voor een politieke heroriëntatie op de grote maatschappelijke vraagstukken. Met uitgebreide regeerakkoorden zetten politieke partijen zichzelf klem.”

Heeft de uitvoerende macht het gewonnen van de wetgevende en de rechterlijke macht?

» Paul Kuypers: “De *trias politica* is natuurlijk nooit echt zo ingevoerd. Democratie blijft altijd een belofte, want in werkelijkheid bestaan begrippen als ‘soevereiniteit’ en ‘het volk’ niet. Wij denken altijd in termen van representativiteit en verkiezingen. Maar er bestaat geen vaste vorm voor democratie. Democratie is zo’n gecompliceerd fenomeen, dat realiseert zich altijd maar in delen. Aan het woord brengen van geluiden, opvattingen, inzichten, machten die anders niet aan bod komen, is daarom een essentieel onderdeel van de democratie. Er is een voortdurende strijd en herziening nodig. Dat hoort bij democratie.”

» Herman Tjeenk Willink: “Politieke democratie kan niet zonder maatschappelijke democratie. Het beginsel van de volkssoevereiniteit hebben we in de eerste grondwet in 1798 vastgelegd en daarna nooit meer. Soevereiniteit is in Nederland altijd al een probleem geweest. We wisten nooit goed wat de ‘bron’ van de soevereiniteit was, God of het volk? Bij gebrek aan overeenstemming is het maar in het midden gelaten.”

Is dat de bron van de legitimiteitscrisis van de politiek: het niet tot ontplooiing brengen van de politieke functie?

» Herman Tjeenk Willink: “Ja. Daar speelt in mee dat onderscheidende politieke ideologieën zijn verwaterd, dat de achtergrond van Kamerleden steeds meer op elkaar lijkt en dat het collectieve geheugen nul is. Dat holt de politieke functie verder uit. Ik geloof eigenlijk niet meer dat de politiek in staat is de eigen functie te versterken. Dat is zo iets als de baron van Münchhausen die zichzelf aan zijn eigen haren uit het moeras trok. Wat ook niet helpt is de *double speak* die we collectief bezigen. We vinden dat de overheid zich te veel met ons bemoeit, maar die overheid moet wel alle risico’s uitsluiten en problemen oplossen. De politiek beweert dat de maakbaarheid passé is en de overheid zich moet terugtrekken. Maar in verkiezingstijd zegt men: kies ons, dan lossen we (bijvoorbeeld) de werkloosheid op. Burgers worden steeds op het verkeerde been gezet: u moet mij kiezen dan zorgen we ervoor, maar u moet het wel zelf doen.”

» Paul Kuypers: “Om het wat gechargeerd te zeggen, de keuze voor het bestuur heeft van politici een kaste van functionarissen gemaakt, veredelde ambtenaren, die zich verantwoordelijk achten voor het bestuur van de staat. Maar hun mandaat ligt ergens anders. In een democratie zijn zij het poli-

/

De ontzuiling bood een kans om opnieuw na te denken over de betekenis van de politieke functie en het burgerschap. Die kans hebben we gemist.

tieke gezicht van de samenleving, van de soevereine macht van het volk. Met de verschuiving van de politiek naar het bestuur lijkt het politieke uit de opdracht van de moderne politicus verdwenen, of op zijn minst gemarginaliseerd. Politici zijn geweken voor de door Agamben gesignaleerde spanning tussen politieke en bestuurlijke rationaliteit. Zij verzaken in zijn termen aan de soevereiniteit van de constituerende macht en reduceren hun ambt daarmee tot een vak of beroep, dat in toenemende mate door het regime van een 'politieke' arbeidsmarkt wordt gestuurd. Het carrièrisme, waarvan die markt doortrokken is, gaat gepaard met expansie van een parallelle laag van onbestemde gezagdragers, die de kwetsbare verhoudingen binnen de rechtsstaat voortdurend verstoren en uit hun voegen trekken. Deze onoverzichtelijkheid ziet zich omringd door een ideologische infrastructuur, die volgens de befaamde filosoof Žižek tot doel heeft om 'de fundamentele onvolledigheid en onmogelijkheid van de maatschappij te coveren'. Er spelen hier twee processen, een van functionalisering en een van ideologisering. Beide zijn er op gericht de destructieve fantasieën van het politieke subject te kanaliseren. Die combinatie is niet erg geschikt om politieke vragen tot een oplossing te brengen. Zij devalueert de politiek symbolische orde. Als zij niet het einde van de politiek betekent, dan in ieder geval zijn voorlopige failliet."

Als de politiek het zelf niet meer kan, vanwaar moet die oplossing dan wel komen? Van de tegenmacht van burgers? Maar wat moet ik me voorstellen bij burgerschap? Het is zo'n vaag begrip.

» Paul Kuypers: "Burgerschap is een van die begrippen (net als het volk) waarin de geschiedenis zijn sporen heeft achtergelaten. Het voert een ideologische last met zich mee, waarvan het zich moet

ontdoen voordat het weer in de actualiteit betekenis kan krijgen. Met burgerschap zijn we in Nederland nooit zo erg vertrouwd geweest. Het behoort niet tot ons nationale vocabulaire. De burger is nog steeds een schimmige figuur in het politieke bestel. Aan het eind van de vorige eeuw zijn pogingen gedaan (door de WRR) om in dit tekort te voorzien. Twintig jaar later moeten we vaststellen, dat er niet zoveel veranderd is.

Het is vooral het corporatisme van de zuilen dat ons met deze leegte heeft opgescheept. Toen de zuilen verdwenen, is het niet gelukt de leegte te vullen met een nieuwe politieke identiteit, maar zij is bezet geraakt door beelden en voorstellingen die niet naar een politieke orde verwijzen, maar slechts naar een geïndividualiseerd sociaal zelf. We beschikken nog steeds niet over een passende benaming voor wat in de politieke wetenschappen het 'politieke subject' wordt genoemd.

Dat bijna niemand dat als een dringend probleem beschouwt, hangt niet alleen samen met onze staatkundige geschiedenis, maar ook met de hardnekkige verdringing van de politiek door het bestuur. Weinigen maken zich zorgen over het feit dat het politieke subject niet langer verschijnt als *citoyen*, als burger met het algemeen belang voor ogen, maar als kiezer, cliënt en participant.

Michel Foucault waarschuwt ons voor het gebruik van dit soort identiteiten. In zijn ogen zijn die niet bestand tegen de alles doordringende complexen van macht en weten in de moderne samenleving. Er moeten andere wegen worden gezocht om de kritische potenties in de maatschappij te mobiliseren. Weerstand kan zich alleen meten door nieuwe allianties van individuele en collectieve krachten tot stand te brengen. De Revolte van de zestiger jaren was een poging in die richting. Maar zij mislukte, ze was niet in staat om de door haar ontdekte nieuwe subjectivi-

teiten (in politiek, cultuur, seksualiteit en sociale en esthetische verbeelding) als constituerende krachten een plaats te geven in het politiek en maatschappelijk systeem.”

» Herman Tjeenk Willink: “Over burgerschap in de praktijk ben ik niet zo somber. Uit allerlei initiatieven blijkt dat burgers zich wel degelijk willen inzetten voor het algemeen belang. Probleem is vaak dat die initiatieven niet door de overheid worden erkend, omdat ze niet onmiddellijk in haar straatje passen. Burgerschap en staat zijn echter twee kanten van dezelfde medaille. Geen staat zonder burgers. Geen burgers zonder staat. De staat verenigt burgers vaak tot individuen en kiezers, tot consumenten en klanten. Dat miskent de gemeenschappelijke verantwoordelijkheid die ook burgers voelen. Net als de staat representeren zij het algemeen belang. Dat is de essentie van het begrip burgerschap. Burgers moeten zich van die positie bewust zijn ook om weerstand te kunnen bieden aan de zuigende werking van de macht van de staat. Burgerschap betekent dat je zelf mee vorm geeft aan de maatschappij, en dus handelt in het algemeen belang. Burgers die zich afkeren van het algemeen belang ondergraven daarmee ook de rechtsstaat.

“Er is in Nederland altijd een grote mate van collectief burgerschap geweest, door de betrokkenheid bij de eigen sociale groep. Die groepen zijn uiteen gevallen en bieden geen houvast meer. Tegelijkertijd zijn burgers minder bereid zich langdurig voor een bepaalde maatschappelijke taak in te zetten. Voor de continuïteit en de praktische uitvoerbaarheid zouden burgerinitiatieven een relatie kunnen leggen met organisaties in de publieke dienstverlening, scholen, zorg. Daar is de band tussen de burger en zijn staat het meest zichtbaar. Het zou ook een mooie aanleiding zijn om beter

na te denken over de ruimte die de (uitvoerende) professionals toekomt.”

De politiek gaat het in elk geval niet (alleen) doen. Moet de trias politica dan als verloren worden beschouwd?

» Herman Tjeenk Willink: “Integendeel. Elke macht heeft nu eenmaal tegenmacht nodig om behoud te blijven voor de neiging tot absolutering. De politiek kan wel degelijk iets doen, zoals: de problemen beter benoemen en analyseren; de regelzucht bedwingen; initiatieven van burgers erkennen; bij hervormingen de vraag stellen waar het te hervormen beleid ooit voor bedoeld was; zich beter rekenschap geven van de eigen functie van rechter en bestuur. Wat is vandaag de dag de meerwaarde van elk van de functies in de *trias*? Hoe voorkom je dat je elkaars taken gaat uitvoeren? En de politiek moet bescheidener zijn in haar pretenties. Het zou schelen als we groter zouden denken en kleiner zouden handelen. We moeten ons daarbij steeds bewust zijn dat er altijd een spanning is tussen het werken in een systeem, en het tegelijkertijd werken aan de verandering van dat systeem.”

» Paul Kuypers: “De discussie over de *trias politica* komt maar niet van de grond. Ik weet niet goed hoe dat komt. Het lijkt wel of de partners van de *trias* niet echt geloven in de reële presentie van dit staatkundige principe. Ik vermoed dat er niet alleen veel licht zit tussen de beginselen en de bestuurlijke realiteit, maar dat die realiteit zich vaak in stilte plooit naar principes van een geheel andere orde dan de staatsrechtelijke. Zij komen van verschillende kanten, van bestuurs- en of bedrijfswetenschappers, politieke ideologen en spindoctors, door media-commentatoren, de verenigde consultancy en een neobureaucratische expertocratie. Het politieke denken wordt hierdoor in de instrumentele sfeer

/

Elke macht heeft tegenmacht nodig om behoud te blijven voor de neiging tot absolutering.

getrokken. Het reikt niet ver genoeg om de confrontatie aan te gaan met de grote vragen van de politieke soevereiniteit.”

Waar zit vandaag het belang van tegenmacht? De marxist Antonio Gramsci zei: wees realistisch, verlang het onmogelijke.

» Paul Kuypers: “Het denken in macht en tegenmacht is gebaseerd op het beeld van twee fronten. De strijd in de moderne maatschappij verloopt echter niet volgens dit schema. Macht en tegenmacht zijn verweven met elkaar. In de moderne maatschappij is de macht niet meer het statische gewicht van de gevestigde orde. Hij is beweeglijk geworden en verstrengeld geraakt met de dynamiek van de grote maatschappelijke krachten. Verzet en protest hebben hun weg in deze configuratie nog niet weten te vinden. Zij realiseren zich niet dat het realisme van de onmogelijkheid, waar Gramsci over spreekt, niet aan de tegenkant maar aan de andere kant van de macht moet worden gezocht.

Het onmogelijke ligt niet in de verte van de utopie, maar in de actualiteit van wat niet gekend en niet gezegd wordt, wat verdrinkt in de grote programma's en wat in de bestaande orde van het bestuur niet tot zijn recht komt.”

/

Deze tekst is tot stand gekomen na een avond met Herman Tjeenk Willink en Paul Kuypers in de debatserie *Slow Politics* van cultureel centrum De Balie in Amsterdam op 3 juni 2014, onder leiding van Kees Vendrik. Het is een (selectief) verslag van het gesprek, aangevuld met nadere toelichtingen van Tjeenk Willink en Kuypers op vragen van Erica Meijers. Het volledige gesprek op 3 juni is te zien op <http://vimeo.com/97263242>

Literatuur

G. Agamben, 'Note liminaire sur le concept de démocratie'. In: G. Agamben e.a., *Démocratie en quel état*, La Fabrique éditions, Paris 2009, p. 9-14.

M. Foucault, 'La vie comme oeuvre d'art'. In: G. Deleuze, *Pourparlers*, Les éditions de Minuit, Paris 1990, p. 129-138.

M. Foucault, 'La gouvernementalité', *Magazine Littéraire*, september 1999, p. 97-103.

F. Godfroy, P. Kuypers en R. Vermijs, 1969. *Opstand in het Zuiden*, IJzer, Utrecht 2013.

P. Kuypers, *De staat der Nederlanden. Opstellen en brieven tegen de tijdgeest*, De Balie, Amsterdam 2003.

H. Tjeenk Willink, *Niet de beperking maar de ruimte. Beschouwingen over democratie en rechtsstaat*, Uitgeverij Boom, Den Haag 2012.

H. Tjeenk Willink, *De verwaarloosde staat*, Bart Tromplezing 31.10.2013.

ongelijk & a

De toenemende ongelijkheid is slecht voor de democratie. Een samenvatting van geld en invloed bij een bevoorrechte klasse, tegengestelde toekomstverwachtingen en grotere verschillen tussen mensen nemen het besef van lotsverbondenheid weg. Dat zet het democratisch bestel op de tocht. Redenen te over om de vraag hoeveel ongelijkheid de democratie kan verdragen in het brandpunt van het politieke debat te plaatsen.

Door **Marcel ten Hooven**

Is ongelijkheid tussen mensen, hoe onvermijdelijk ook, afkeurenswaardig? Over het gelijkheidsideaal zei econoom Jan Pen kortweg: 'Waarom dat moet? Daarom!' In zijn Willem Dreeslezing in 1991 noemde Pen, een sociaaldemocraat die zichzelf karakteriseerde als 'belijdend egalitarist', de ongelijkheid onder mensen 'gewoon lelijk'. Niettemin zag ook hij een andere kant. 'Ik zou tot een zekere mildheid willen adviseren. Extreme rijkdom heeft ook aardige kanten: iemand moet toch in staat zijn om een particuliere schilderijenverzameling aan te leggen of oude landgoederen in stand te houden.' Echt lelijk voor de mensen was het 'reëel bestaande socialisme' in het Oostblok, het enige politieke systeem dat de gelijkheid als hoogste doel had, maar dat ideaal als dekking gebruikte om het regime van een almachtige, repressieve staat te vestigen, waarin de vrijheid eraan moest geloven.

Politieke wil

Doet de politiek er dus beter aan niet al te zware middelen tegen ongelijkheid in te zetten, voor zover er hier überhaupt sprake is van een probleem dat actie vergt? Het altijd terugkerende, fundamentele debat in democratieën is dat over de optimale verhouding tussen vrijheid en gelijkheid. Dat debat heeft in de westerse wereld het laatste jaar aan intensiteit gewonnen, na de publicatie van *Capital in the Twenty-First Century* van de Franse econoom Thomas Piketty. De trend dat de rijken steeds rijker worden en de armen armer is inherent aan het kapitalisme, betoogt hij. Het geld van mensen met bezit vermeerderd sneller dan dat van inkomsttrekkers doordat het rendement op vermogen hoger is dan de gemiddelde loonstijging. Zo groeit in het kapitalistische systeem als vanzelf de ongelijkheid, aldus Piketty, tenzij de overheid corrigerend optreedt.

Zijn tegenstanders werpen tegen dat de groeiende vermogensongelijkheid geen probleem is als we verder allemaal genoeg inkomen hebben en de overheid de grootste risico's afdekt. Daar zit wat in, ware het niet dat de overheid zich sinds de opkomst van het neoliberalisme allengs terugtrekt als corrigerende en beschermende actor.

Piketty laat de gevolgen van deze trendbreuk zien. In de eerste dertig jaar na de oorlog nam de ongelijkheid af. Dat was het gevolg van de herverdelende rol die de overheid op zich nam, met de opbouw van de verzorgingsstaat en de invoering van een allengs progressiever belastingstelsel. Aan deze omwenteling van de economische orde lag een politieke wil ten grondslag, om de kapitalistische dynamiek van ongelijkheid te keren.

Die wil kwam voort uit de noodzaak de verleiding van het communisme te neutraliseren, het regime dat destijds voor veel mensen nog een belofte inhield. In Europa kreeg de breideling van het kapitalisme vorm in de verzorgingsstaat, in combinatie met het streven naar volledige werkgelegenheid, een expliciet uitgesproken hoofddoel. Kapitaal en arbeid moesten met elkaar worden verzoend, óók om de communistische doctrine te ontzenuwen dat beide per definitie tegengestelde machten zijn.

Met de ineenstorting van het communisme in 1989 viel de politieke

sociaal

noodzaak het kapitalisme te breidelen weg en was de zege aan de markt, óók in politiek. In Nederland kraaide de VVD de victorie: *'We're all liberals now.'* Helemaal ten onrechte was die uitroep niet, gezien de meegaandheid van sociaaldemocraten en christendemocraten in het beleid van privatiseren en dereguleren. De overheid gaf daarmee bewust sturingsmacht prijs.

Internationaal heeft vooral de liberalisering van de financiële markten het kapitalisme ontketend, waardoor het naoorlogse bestand tussen kapitaal en arbeid verstoord raakte. Sindsdien, zo toont Piketty aan, is het kapitalisme teruggevallen in zijn klassieke trend van een groeiende ongelijkheid tussen kapitaalbezitters en mensen die van een arbeidsinkomen leven.

In de studie *Hoe ongelijk is Nederland?* schetst de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) de gevolgen voor ons land. Gecorrigeerd voor inflatie is het gemiddelde huishoudinkomen de afgelopen veertig jaar nauwelijks toegenomen. De topinkomens daarentegen explodeerden. Iemand op dat niveau verdient inmiddels 52 keer het minimumloon. De rijkdom concentreert zich bovendien steeds meer bij de mensen met bezit. Inmiddels is zestig procent van het vermogen in Nederland in handen van tien procent van de bevolking. Tegelijkertijd gaat een groeiend deel van de mensen met alleen een inkomen gebukt onder schulden. Daarmee behoort Nederland tot de landen met de grootste vermogensongelijkheid.

Asociale klasse

De conclusie moet zijn dat de vraag hoeveel ongelijkheid een democratie kan verdragen wel degelijk actueel is. Sinds het uitbreken van de crisis in 2008 is economische stagnatie voor het ene deel van de bevolking een pijnlijke reële ervaring en valt het andere deel een steeds uitbundiger rijkdom ten deel. In de vorm van hogere belastingen en minder voorzieningen zijn de kosten van de crisis van het financiële kapitalisme verhaald op de mensen die het van hun inkomen moeten hebben. Vermogende mensen zijn de dans ontsprongen en er zelfs op vooruit gegaan.

De spanning die daarmee ontstaat kan zich op het bestel ontladen, bijvoorbeeld doordat mensen meer tegenwicht tegen deze ontwrichtende ontwikkeling verlangen van een overheid die aan sturingsmacht heeft ingeboet. Dat wringt. Teleurgestelde verwachtingen maken de democratie wispelturig, ongedurig, met een steeds snellere wisseling van politici die kortstondig in de gunst zijn en even snel weer in ongenade vallen.

Dat is een van de redenen waarom de toenemende ongelijkheid een probleem voor de democratie vormt. Een andere is het dreigende perspectief van het ontstaan van een nieuwe asociale klasse, niet in de maatschappelijke onder- maar in de bovenlaag. In *De geest der wetten*, het boek dat de grondslag voor de moderne democratie legde, schreef Montesquieu al: 'Liefde voor de democratie is liefde voor gelijkheid.' Tweeëneenhalve eeuw na zijn publicatie in 1748 heeft dat boek in zijn beschouwingen over de gelijkheid als voorwaarde voor democratie nog niets aan actualiteit ingeboet. Ooit reduceerde toenmalig VVD-leider

Frits Bolkestein de democratie tot enkel een procedure om tot collectieve beslissingen te komen. Hij zag daarom geen enkel verband tussen de mate van sociaaleconomische gelijkheid in de samenleving en haar democratisch gehalte. Montesquieu liet al anders zien. Overdaad schaadt, óók als het gaat om de democratie.

Volgens hem was verschil in rijkdom gerechtvaardigd zolang dat de vrucht was van de inzet van talenten of de deugd van soberheid, dus niet het resultaat van vermogensaanwas. Hoewel hij daarin niet al te rigide te werk wilde gaan, om dictatoriale praktijken te voorkomen, pleitte hij voor het 'gladstrijken' van ongelijkheden door het opleggen van lasten aan de rijken en het bieden van verlichting aan de armen. Overmatige rijkdom en ongerechtvaardigde ongelijkheid kunnen een democratie schaden, waarschuwde hij: 'Naarmate de weelde zich steviger vestigt, richt de aandacht zich meer op het eigenbelang. Een door weelde verdorven hart keert zich weldra tegen de wetten die het als hindernissen ervaart.'

Dat is ook voor onze tijd een van de opmerkelijke bevindingen in de studie van de WRR. Daaruit blijkt dat toenemende ongelijkheid het vertrouwen in de instituties van de democratische rechtsstaat, zoals het parlement, politieke partijen en het rechtssysteem ondergraaft, maar dan vooral bij de mensen die het meest te verliezen hebben, de hogere statusgroepen.

De nieuwe asociale klasse is in de meest letterlijke zin asociaal, dus maatschappelijk ongebonden, met haar opvatting dat zij haar succes vooral aan zichzelf dankt en dat maatschappelijke bindingen eerder hinderlijke barrières voor het eigen welbevinden zijn dan nuttig. Niet het 'welbegrepen eigenbelang' drijft haar, de idee dat wat de welstand van de samenleving ten goede komt ook goed is voor het individu, maar het egoïstische zelfbelang. Dat maatschappelijk isolement veroorzaakt een gebrek aan betrokkenheid bij de democratie, waarin van de burger juist wordt verwacht dat hij zijn eigen belangen afweegt tegen die van anderen en dan zijn stem uitbrengt op een partij die een vergelijkbare afweging maakt.

De WRR-conclusies over de democratische scepsis onder de hogere statusgroepen bevestigen dit beeld. Geld en macht bepalen het verschil met de kansloze mensen die gewoonlijk als onmaatschappelijk te boek staan. De nieuwe asociale klasse heeft zich met haar bezit een positie verworven waarin zij overheid noch publieke voorzieningen nodig heeft. Voor zover zij zich met de politiek inlaat, is het om de belastingdruk zo laag mogelijk en de overheid zo klein mogelijk te maken, ook al gaat dat ten koste van voorzieningen die voor anderen juist een steun in de rug zijn.

Rekening

In de Verenigde Staten is dat inmiddels een vertrouwde aanblik. In *The Price of Inequality* schetst Joseph Stiglitz hoe de politieke meerderheid in de VS als belangenbehartiger van de vermogende Amerikanen optreedt. Grotere ongelijkheid is volgens hem dus geen onvermijdelijke ontwikkeling, maar het directe, bewust nagestreefde doel van de politieke invloed

*De nieuwe asociale klasse heeft overheid
noch publieke voorzieningen nodig
om zich te redden.*

/

die de rijken uitoefenen op wetgevende en regulerende processen. President Obama is zich van deze ontsporing bewust, getuige zijn uitspraak dat ongelijkheid *'the defining challenge of our time'* is, maar hij staat tegenover een machtige tegenstander. Warren Buffet, nummer drie op de lijst van 's werelds rijksten, sprak al eens openlijk over een nieuwe klassenstrijd, om eraan toe te voegen: 'En mijn klasse staat op het punt die strijd te winnen.' Multimiljonair Henry Kravis zei dat hij terecht minder belasting betaalt dan zijn werkster omdat de economie daar beter mee af is. Zo gaf hij het oneerlijke de gedaante van het nuttige.

Zijn dat louter Amerikaanse toestanden? Niet helemaal. In de nasleep van de financiële crisis van 2008 heeft ook Europa kennism gemaakt met de macht van het kapitaal. Hoewel de banken zelf de hoofdschuldigen waren van de crisis, slaagden zij erin de rekening voor hun falen door te schuiven naar de belastingbetalers. Op het dieptepunt van de crisis hield de financiële sector de Europese overheden bovendien in zijn greep met de beslissende invloed die hij op de financierbaarheid van de staatsschulden uitoefende. De kapitaalverschaffers dreigden probleemlanden als Ierland, Griekenland, Portugal, Spanje en Italië met terugtrekking van het financieringskapitaal zodra de regeringen niet naar hun pijpen dansten, hoe groot het sociale leed in deze landen door de geëiste maatregelen ook zou zijn.

Lotsverbondenheid

De vraag hoeveel ongelijkheid een democratie kan velen is dus zinnig. Een toenemend verschil in welvaart tussen de een en de ander ondergraaft in de eerste plaats het gevoel van lotsverbondenheid, waarmee een basisvoorwaarde voor een goed functioneren van de democratie in het geding is. Dat wegvallen van het besef van een gedeeld lot komt ook doordat groeiende ongelijkheid mensen blijkt op te sluiten in hun eigen klasse. De praktijk in de VS toont dat aan. Geen land in de westerse wereld kent op dit moment een ongunstiger *Great Gatsbycurve*, in de woorden van de econoom Alain Krueger, dan de VS. Hoe groter de ongelijkheid is, hoe kleiner de kans op sociale stijging. Dat geldt ook andersom. In de landen met de minste ongelijkheid, in Scandinavië, blijkt de maatschappelijke ladder het gemakkelijkst te bestijgen.

In een samenleving met harde scheidslijnen tussen maatschappelijke groepen zullen hun eigen belangen een zwaardere rol spelen dan gedeelde belangen, voor zover die sowieso nog onderkend worden. Daarmee verliest ook de democratie aan betekenis, als proces waarin die gedeelde belangen worden geformuleerd. Voor de democratie is het evenmin bevorderlijk als zich in de bovenlaag een asociale klasse manifesteert, een groep bevoorrechten zonder binding aan de publieke zaak. Daar bovenop komt nog eens de onevenredige macht die het financiële establishment kan ontplooiën, bij gebrek aan een krachtige politieke tegenmacht. Redenen te over om de toenemende ongelijkheid in het brandpunt van het politieke debat te plaatsen.

/

Literatuur

- M. Kremer, M. Bovens, E. Schrijvers en R. Went (red.), *Hoe ongelijk is Nederland? Een verkenning van de ontwikkeling en gevolgen van economische ongelijkheid*, Amsterdam University Press, Den Haag/Amsterdam 2014.
- Montesquieu, *Over de geest van de wetten*, Boom, Amsterdam 2006.
- J. Pen, *Gelijkheid onder de mensen*, Sdu Uitgeverij, Den Haag 1992.
- Th. Piketty, *Capital in the Twenty-First Century*, Harvard University Press, Cambridge (MA) 2014.
- J. Stiglitz, *The Price of Inequality, How Today's Divided Society Endangers Our Future*, W.W. Norton & Company, Londen en New York 2012.

Falende participatie

Participatie van burgers wordt alom bejubeld als dé oplossing voor vele problemen. Maar het blijkt een taai en complex proces vol misverstanden, strijd, teleurstellingen en verbroken beloftes. We moeten niet langer alleen naar de burger óf naar overheden kijken voor de oplossing van publieke problemen, maar naar de relatie tussen beide.

Door **Noortje Marres**

In veel Europese landen maakt de gedachte opgang dat publieke problemen het best kunnen worden opgelost door individuele burgers, die praktische verantwoordelijkheid op zich nemen. Waar dit idee voorheen vooral geassocieerd werd met progressieve sociale bewegingen, spreken tegenwoordig ministers en managers over de participatiesamenleving of de Big Society. In allerlei sectoren worden individuen gestimuleerd om taken op zich te nemen, van zorg voor ouderen tot energiebesparing etc. Op al deze terreinen hebben deze beleidsvoorstellen echter tot allerlei problemen geleid. Eén daarvan is het feit dat burgers in de praktijk vaak niet voldoen aan het ideaalbeeld van het actief geëngageerde, betrokken publiek.

Het primaat van het publiek

Op het gebied van milieu en duurzaamheid zijn er voorbeelden te over: pogingen om burgers praktische verantwoordelijkheid te laten nemen voor bijvoorbeeld de reductie van CO₂ uitstoot hebben maar beperkt succes. Zo stelde een recent rapport voor de Engelse commissie voor duurzame ontwikkeling dat de meningen en daden van burgers vaak niet bij elkaar aansluiten. Mensen beweren wel dat ze gedrag met schadelijke invloed op het milieu willen veranderen en de CO₂ uitstoot willen helpen verminderen, maar in de praktijk nemen ze vaker het vliegtuig, rijden meer auto en neemt het gebruik van huishoudelijke apparaten toe. Ook is er nog altijd een meerderheid tegen hogere belasting op autorijden en vliegen. Mensen willen blijkbaar wel graag groen zijn, maar zijn tegelijkertijd tegen maatregelen die een duurzame samenleving ook daadwerkelijk bevorderen. Een later rapport van dezelfde auteurs stelt dat burgers nog altijd niet bereid zijn 'persoonlijke offers te brengen'.

Dit probleem is bekend bij iedereen die zich bezighoudt met de bevordering van duurzaamheid, maar het roept ook verdergaande vragen op over ons begrip

|
Het beeld bestaat dat burgers passief en ongeïnteresseerd zijn en gebrek hebben aan inzicht en kennis.

van participatie en de verdeling van verantwoordelijkheid tussen burgers, overheid en maatschappelijke organisaties in een democratische samenleving. Sociale en politieke wetenschappers voeren al jarenlang intensieve debatten over deze kwestie.

Een van de belangrijke discussiepunten in dit debat betreft de vraag of van burgers nu wel of niet verwacht kan worden dat zij praktische verantwoordelijkheid dragen voor publieke problemen. Wie met ja antwoordt ziet in deze ontwikkeling een verdere democratisering van de democratie, waarbij burgers steeds meer taken naar zich toetrekken en initiatief nemen op gebieden waar voorheen alleen experts, professionals en ambtenaren handelingsbevoegd waren. Wie de vraag met nee beantwoordt ziet in de participatiesamenleving juist een radicalisering van een problematische neoliberale logica, die de prioriteit legt bij kostenbesparing door collectieve taken uit te besteden aan individuele burgers en private ondernemingen: allerlei verantwoordelijkheden worden op burgers afgewenteld zonder dat serieus onderzocht wordt of burgers die verantwoordelijkheden wel kunnen of willen dragen.

Wat mij betreft zijn beide standpunten discutabel, omdat ze het probleem van participatie ofwel vanuit het perspectief van de burger ofwel vanuit het perspectief van de staat benaderen. Ofwel de een ofwel de ander zou tekort schieten als 'drager' van milieukwesties en van (democratische) politiek. Ik bepleit een andere, relationele benadering: volgens mij moeten we niet bij voorbaat het perspectief van de burgers of de staat innemen, als we problemen van participatie en democratie willen begrijpen. We moeten ons richten op de verhouding tussen beide, en in het bijzonder op de vraag naar de relevantie van kwesties: de vraagstukken die centraal staan in de institutionele politiek vallen niet per definitie samen met de zaken die burgers het meest aan het hart gaan. Institutionele en publieke kwesties lopen zelfs geregeld uiteen. Dit pro-

bleem van relevantie moeten we niet negeren of ontkennen, maar juist benoemen en beschrijven, om tot een betere arbeidsverdeling tussen verschillende politieke en publieke instanties te komen, inclusief burgers. Wat mij betreft ligt het primaat van de publieke politiek noch bij de burger, noch bij de overheid. In werkelijkheid verschuift de verantwoordelijkheid voor publieke zaken continu van de een naar de ander.

Herverdelen

Wie of wat is verantwoordelijk voor problemen met publieksparticipatie? Hoe komt het dat burgers niet of nauwelijks bereid zijn hun gedrag te veranderen om bij te dragen aan de oplossing van publieke vraagstukken? Het beeld dat ten grondslag ligt aan veel probleemanalyses is dat van burgers als een passieve, ongeïnteresseerde massa met gebrek aan inzicht en kennis.

Sociologen hebben veel kritiek geuit op de bij dit beeld impliciete gedachte dat het falen van participatie-initiatieven aan de burgers is te wijten: aan hun gebrek aan kennis, vaardigheden etc. Daarmee wordt namelijk de politieke vraag wie verantwoordelijk is voor publieke problemen ontweken. Waarom zouden burgers praktische verantwoordelijkheid nemen in plaats van andere maatschappelijke spelers? Wie problemen rond participatie serieus wil nemen, moet bekijken hoe verantwoordelijkheden voor publieke problemen tussen verschillende maatschappelijke actoren worden verdeeld, inclusief burgers. Dit betekent dat we problemen rondom participatie als het ware moeten 'herverdelen': we kunnen niet automatisch aannemen dat het probleem op het bord van de staat ofwel de burgers ligt.

Dit project van herverdeling is niet alleen een academische aangelegenheid, het is ook cruciaal voor de praktijk van burgerparticipatie. Een voorbeeld: De Engelse actiegroep CRAG (Carbon Rationing Action

Group) wil door praktische voorbeelden laten zien dat het mogelijk is voor individuele burgers om hun CO₂ uitstoot drastisch te beperken. Deelnemers berichten in de nieuwsmedia en online uitvoerig over hun pogingen om te leven zonder auto en centrale verwarming, zonder te vliegen en in één geval zelfs zonder koelkast. Het ligt dus voor de hand CRAG te zien als een initiatief dat burgers in het middelpunt plaatst bij het oplossen van publieke problemen en de verantwoordelijkheid voor deze problemen in de eerste plaats bij individuen en sociale gemeenschappen legt. Gesprekken met leden van de groep leverden echter een ander beeld op. Coördinator John Ackers legde me uit dat CRAG de verantwoordelijkheid voor het gebrek aan effectieve actie voor de reductie van CO₂ uitstoot wel degelijk ook bij de overheid en de industrie legt. Als wij als eenvoudige burgers onze uitstoot kunnen beperken, vertelde hij, dan moeten bedrijven en de overheid het zeker kunnen. In feite wil CRAG met hun actie de vraag naar de maatschappelijke verdeling van de praktische verantwoordelijkheden voor en kosten van vergroening publiekelijk aan de orde stellen: waarom betalen andere organisaties de prijs niet, zoals wij nu doen? Dit heeft ook gevolgen voor de bredere vraag wie er het meest verantwoordelijkheid draagt voor het gebrek aan collectief handelen in de publieke kwestie van de klimaatverandering. Komt het omdat burgers niet bereid zijn te veranderen, of heeft het eerder te maken met het gedrag van regering en industrie, die de reductie van CO₂ vooral als een mogelijkheid tot handel en investeringen zien?

Politieke vraag

Kortom, het CRAG project stelde de verdeling van verantwoordelijkheden tussen individuen, regering, bedrijven en maatschappelijke organisaties aan de orde. Dit voorbeeld maakt duidelijk dat het gebrek aan betrokkenheid het beste kan worden gezien als

een *relationeel* verschijnsel: het gebrek aan actie van burgers is niet los te zien van het gebrek aan actie aan de kant van andere betrokkenen bij dezelfde kwestie. Natuurlijk is de vraag naar de verdeling van praktische verantwoordelijkheid een beleidsvraag en ook deels een technische aangelegenheid. De verdeling van verantwoordelijkheid als het gaat om CO₂ reductie is een andere dan bij andere problemen. Maar het is belangrijk om te erkennen dat de verdeling van verantwoordelijkheid voor publieke kwesties ook een *politieke* vraag van de eerste orde is, een vraag die direct gevolgen heeft voor de geloofwaardigheid van ideeën rond de ‘participatiesamenleving’ en democratie in de praktijk. Problemen rond praktisch burgerschap kunnen niet los worden gezien van problemen rond de betrokkenheid van andere maatschappelijke en institutionele actoren bij publieke problemen zoals klimaatverandering (bedrijven, overheidsinstanties etc.). Deze situatie vraagt om een veel dynamischer en een relationeel begrip van participatievraagstukken. Problemen met participatie staan niet los van de inhoudelijke kwesties waarop ze betrekking hebben en evenmin van de maatschappelijke context. De bredere vraag naar de verdeling van verantwoordelijkheden moet dan deel uitmaken van elk proces van burgerparticipatie. Het antwoord kan per keer verschillen.

Genereus gebaar

Zo’n relationeel begrip van participatie spoort ons aan om de verhouding tussen overheid en burgers meer *symmetrisch* te benaderen. Wat dat inhoudt kan ik het best duidelijk maken vanuit de tegengestelde benadering, die helaas de meest voorkomende is. Vaak wordt bij participatie uitgegaan van het ideaal van inclusiviteit: de gedachte dat zoveel mogelijk mensen zouden moeten deelnemen aan maatschappelijke en politieke processen en praktijken. Het gevaar van dit ideaal is dat het een nogal asymmetrische verdeling van publie-

ke problemen in de hand werkt. Wanneer de nadruk ligt op de vraag hoeveel en welke mensen mogen deelnemen aan processen, dan dreigt participatie een verlengstuk te worden van *bestaande* processen van kennis-, besluit- en beleidsvorming. Vragen over de relevantie van deze processen kunnen daardoor niet of moeilijk aan de orde komen. Die relevantie wordt als vanzelfsprekend beschouwd; die is immers al beantwoord voordat de vraag naar participatie rees.

Het ideaal van inclusiviteit suggereert dat er met bestaande politieke en sociale processen niets mis is, afgezien van het feit dat het mooi zou zijn als meer mensen eraan mee zouden doen. Het gevolg is dat buitenstaanders voor het blok worden gezet: ofwel ze erkennen de relevantie van bestaande processen en praktijken en 'doen mee', of ze plaatsen zich daarbuiten. Onder deze omstandigheden kan participatie makkelijk als een optioneel ingrediënt van politieke processen worden begrepen: je kunt meer of minder participatie toevoegen, of niet. Participatie dreigt

daarmee te verworden tot een genereus gebaar van de kant van de instituties: de buitenstaanders mogen dankbaar zijn dat hen een plaats aan de tafel wordt aangeboden. Op het moment dat participatie mislukt of niet het gewenste resultaat oplevert, is de kans klein dat wordt erkend dat dit mogelijk ligt aan de inrichting van het gevolgde proces.

Gezamenlijk probleem

Een belangrijke criticus van deze benadering van participatie is de Amerikaanse filosoof John Dewey. Hij stelt dat burgers enerzijds direct betrokken zijn bij publieke kwesties, omdat ze er in hun dagelijks leven mee te maken hebben, maar anderzijds zijn ze buitenstaanders omdat ze zich vaak op afstand bevinden van de instituties en organisaties die de expertise bezitten en de besluiten nemen. Dit roept een bekend probleem met betrekking tot participatie op: is het de taak van burgers om zichzelf vertrouwd te maken met de politieke en institutionele processen of moeten die pro-

Issues in Green Home Blogs 1/2	Query:	Digital Methods Initiative	09 July	08
	Method:			
Map generated by tools.digitalmethods.net				

Activism (3) AIDS (1) Air miles (1) Airlines (1) Animal Rescue (1) Animal rights (1) Animal Welfare (1) Animals (1) Automobile efficiency (1) Back to the basics (1) Bio Plastics (1)

Biodiversity (3) Budget (1) Buying local (1) **Car (3)** Carbon footprints (1) Charity (2) Chemicals (1) Children's Ministry (1) Choosing Products (1) Celebrities (1) Citizen Science (1)

Clean air (1) **Cleaning (3)** Climate change (1) Co2 emissions (1) CO2 reduction (1) Coal (1) Composting (1) Computers (1) **Conservation (3)** Construction (1) Consumerism (1) Consumption (1)

Cost of Flying (1) **Current Affairs (2)** Cycling (1) Defense of food discussion (1) **Diva cup (3)** DIY (1) **Downshift (2)** Eco build (1) Eco friendly (1) Eco politics (1) Eco products (1)

Eco-cottage (1) Eco-farm (1) Economy (1) E-Day (1) Educating kids about green (1) Electricity (2) Endangered Species (1) **Energy (4)** Energy efficiency (1) **Energy saving (4)**

Entrepreneurial Tangents (1) Enviro business (1) **Environment (8)** Environmental problems (1) Ethical living (1) Ethical shopping (1) Ethical web stuff (1)

Fairtrade (4) **Family (4)** Family Life (2) Farm (2) Farmer's Market (1) **Food (10)** Food miles (2) Food safety (1) Food waste (1) Foraging (1)

Freecycle (1) **Frugal living (2)** Fuel (1) Fuel saving (1) Fundraising (1) **Garbage (2)** **Gardening (5)** Gas (1) Genetic engineering (1) **Global Warming (3)** GM (1) God (1)

Good life (1) Good things to do (1) **Government (2)** **Green (6)** Green energy (1) Green garden (2) Green food (1) Green heros (1) Green living (1) Green music (1) Green up (1)

Green washing (1) Greener computers (1) Greenwashing (1) Growing food (1) **Health (5)** Heating (2) Home Improvement (1) Homemade (1) Homesteading (1) Housing (1) How to (1) Humanitarian (1)

Incinerators (1) Independence days (1) Insulation (1) Irrigation (1) Kids & babies (1) Life (1) **Lifestyle (3)** Lighting (1) Litter (1) Live Earth (1) Living (1) Living Green (1) **Local (4)**

Local food (4) Materialism (1) Meal plan (1) Military (1) Ministry (1) **Money (2)** Money saving (1) Natural (1) Natural food (1) Natural health (1) Nature of wealth (1) No impact activism (1)

No Impact news (1) No waste (1) Nuclear Power (1) Ocean (1) Off Grid (1) Oil (1) Organ Donation (1) **Organic (6)** Organic food (1) Organic paper (1) Ornithological Obsessions (1) Packaging (1)

Paper waste (1) Parenting (1) Passive solar (1) Peace (1) **Peak Oil (2)** Petrol (1) Petroleum Products (1) Pets (2) Planet (1) Planning (1) Planning permission (1) Planting Trees (1) Plastic (1)



cessen worden aangepast ten behoeve van burgers? Dewey zag hiervoor geen simpele oplossing, maar stelde dat het een relationeel probleem betreft: participatie gaat om het leggen van relaties tussen plaatsen, procedures en taalvelden die nog niet met elkaar in contact staan. Het probleem van de relevantie van processen is in feite een gezamenlijk probleem: het is begrijpelijk dat burgers twifelen aan de relevantie van de institutionele processen, maar evenzeer dat vertegenwoordigers van instituties zich afvragen wat burgers kunnen toevoegen aan het voortgaande proces van kennis- en besluitvorming.

Participatie kan echter niet worden gezien als een mogelijkheid; het is een praktische noodzaak. Zeker als het gaat om complexe onderwerpen zoals de invoering van nieuwe technologieën, milieu, globalisering en migratie, is de actieve medewerking nodig van sociale actoren. Zonder participatie komen we niet tot een goede definitie van publieke kwesties, en zal het ons niet lukken om oplossingen voor deze problemen in de praktijk te brengen. De vraag is dus niet of sociale partners en burgers toestemming moeten krijgen om te participeren in het oplossen van publieke problemen, hun deelname is praktisch onvermijdelijk. De vraag is of en hoe de praktische bijdrages van burgers worden ontvangen, ingekaderd, erkend, ondersteund en gewaardeerd.

Werkelijkheid

Afhankelijk van de kwestie die aan de orde is kan participatie op verschillende manieren worden georganiseerd, met verschillende verantwoordelijkheden voor de betrokken burgers, instanties en besturen. Het gaat erom dat de relevantie van zowel het perspectief van burgers als dat van de instituties voor het proces van agenda- en besluitvorming wordt erkend. Het pro-

bleem van participatie moet niet los worden gezien van het publieke probleem dat aan de orde is: het articuleren van kwesties is een zaak van onderhandelingen en vaak ook van strijd, en dit vormt onderdeel van het participatieproces.

Een voorbeeld dat het idee van relationele en symmetrische participatie illustreert is de zogenaamde kwestiewolk, of *issue cloud*, een toepassing van woordwolken oftewel *tag cloud*. Het is een populaire manier om informatie visueel te presenteren, en wordt vooral gebruikt om te laten zien welke thema's op een bepaald terrein prominent zijn. Mijn voorbeeld (zie vorige pagina) betreft een toepassing in online experimenten rondom duurzaamheid, in zogenaamde groene blogs. Deze kwestiewolk laat zien welke kwesties in de zomer van 2008 besproken werden op blogs rond alledaagse duurzaamheid, en als zodanig kan het iets vertellen over de 'organisatie van relevantie' op dat gebied op dat moment. Wat opvalt is dat prominente termen uit overheidsrapporten en programma's uit die tijd, zoals klimaatverandering en CO₂ uitstoot, er in deze wolk helemaal niet uitspringen. Je zou natuurlijk kunnen concluderen dat groene blogs de relevantie van belangrijke onderwerpen niet erkennen. Maar je kunt het ook omkeren: waarom staan onderwerpen als *fair trade* en *food* niet meer centraal in initiatieven van de overheid op het gebied van duurzaamheid? De publieke relevantie van bepaalde kwesties is lang niet zo vaststaand als vaak wordt aangenomen. Wie staat er nu eigenlijk het meest buiten de werkelijkheid? Welke kwesties zijn het meest geschikt om de betrokkenheid van verschillende actoren in publieke problemen te thematiseren? Dat is een vraag over politieke participatie die elke keer weer opnieuw gesteld moet worden.

/

Literatuur

J. Dewey, *The Public and Its Problems*, Swallow Press Athens 1991 (1927).

H. Dijkstra, *Politiek vernieuwen*, Van Gennep, Amsterdam 2008.

A. Irwin, M. Michael, *Science, Social Theory and Public Knowledge*, Maidenhead, Berkshire 2003.

M. Lockwood, J. Bird, *Plan B? The Prospects for Personal Carbon Trading*, Institute for Public Policy Research,

London 2009.

N. Marres, *Material Participation. The Environment, Technology and Everyday Publics*, Basingstoke, Palgrave 2012.

N. Marres, *No Issue, No Public: Democratic Deficits after*

the Displacement of Politics, proefschrift, Universiteit van Amsterdam 2005. www.dare.uva.nl/record/165542.

R. M'Charek e.a. (red), *Themanummer over Actor-netwerk theorie, Sociologie*, verschijnt binnenkort.

HOBBYISME ALS STAATSVORM, TECHNOLOGIE WERKT



STICHTING DESIGNARBEID KIJKT VOORUIT NAAR HET JAAR 2050 EN PRESENTEERT EEN DEEL VAN HET VISUEEL MANIFEST: 'HOBBYISME ALS STAATSVORM, TECHNOLOGIE WERKT'. HET BESCHRIJFT EEN TOEKOMST WAARIN TECHNOLOGISCHE ONTWIKKELINGEN EEN CONSTRUCTIEVE ROL SPELEN EN WAARIN MENSEN HUN DIRECTE LEEFOMGEVING IN EIGEN HAND NEMEN.



ALLE VORMEN VAN
VERVOER EN TRANSPORT
ZIJN AUTOMATISCH.



ELKE METROPOOL HEEFT EEN
INFRASTRUCTUUR OM LOKAAL
TE KUNNEN VOORZIEN IN DE
EERSTE LEVENSBEOEFENEN:
VOEDSEL, ENERGIE, WATER
ETC.

ZELF INNOVERENDE TECHNOLOGIE ZORGT ERVOOR
DAT VEEL VAN WAT CONSUMENTEN WENSEN DOOR
COMPUTERS EN ROBOTS KAN WORDEN BEDACHT EN
UITGEVOERD.

DIENSTEN ALS TRANSPORT, MEDISCHE ZORG
EN VOEDSELVOORZIENING WORDEN VOLLEDIG
GEAUTOMATISEERD EN WORDEN DAARDOOR
GOEDKOOP.

**MENSELIJKE
ARBEID IS
OVERBODIG**

WAT GAAN MENSEN DOEN?

LEREN ZONDER ECONOMISCH MOTIEF: ONDERWIJS WORDT INDIVIDUEEL EN INTERESSEGESTUURD.

STUDEREN ZONDER PERSPECTIEF OP WERK. PERSOONLIJKE VRAGEN EN FASCINATIES, GEVEN BETEKENIS EN RICHTING, AAN HET INDIVIDUELE LEERTRAJECT. LEREN OM HET LEREN.

ONDERWIJS INSTITUTEN VERDWIJNEN EN MAKEN PLAATS VOOR LABORATORIA: SPEELPLAATSEN EN ONDERZOEKSPLEKKEN VOOR MENSEN DIE WILLEN LEREN.

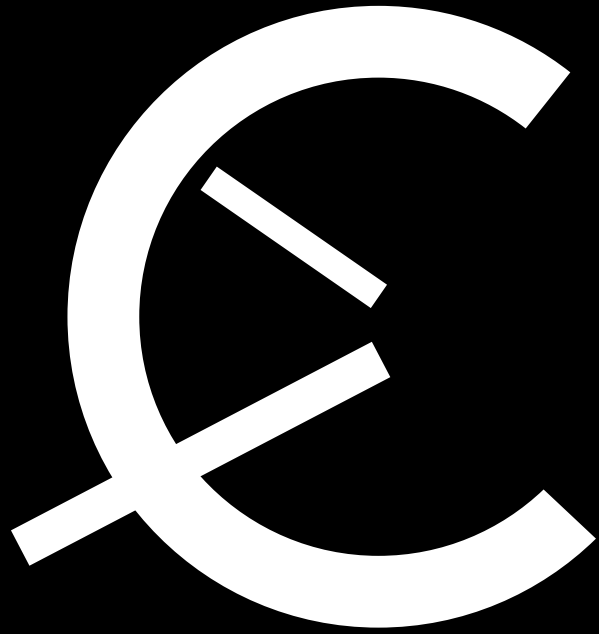
LAB-CITY



BASISLOON, SOCIAL CURRENCY

EEN BETAALMIDDEL OM
PERSOONLIJKE KEUZES
TE PRIORITEREN.

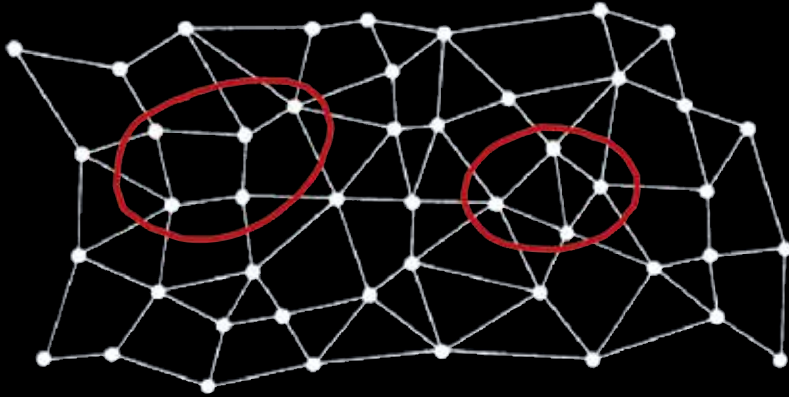
HET DELEN VAN KENNIS
EN VAARDIGHEDEN ALS
WAARDE IN EEN SOCIALE
ERVARINGSECONOMIE.



INTERNET OF CONCERN

RELATIES TUSSEN OBJECTEN EN SUBJECTEN ZIJN
UITGANGSPUNT VOOR COMMUNICATIE OP BASIS
VAN BETROKKENHEID.

HET MUSEUM WEET WAT JE WILT ZIEN, DE
TAXI WEET WAAR JE BENT, HET RESTAURANT
WEET WAT JE WILT ETEN: HET INTERNET VAN
INTERESSE.



POLITIEK



BUURTBESTUREN ZIJN IN HUN SAMENSTELLING FLEXIBEL. EEN COMMISSIE BESTAAT UIT BELANGSTELLENDEN EN EXPERTS. SAMEN MET BEWONERS DIE ONLINE BELANGSTELLING TONEN, WORDEN BESLISSINGEN GENOMEN. PER ONDERWERP VERANDERT DE SAMENSTELLING VAN EEN COMMISSIE.

DOOR MIDDEL VAN CROWDFUNDING WORDEN OP LOKAAL NIVEAU POLITIEKE BESLISSINGEN GEREALISEERD. BELASTINGEN BESTAAN NIET MEER, JE BETAALT VOOR WAT JE BELANGRIJK VINDT.

ZORG IS EEN
SOCIALE ACTIVITEIT
ONDERSTEUND DOOR
TECHNOLOGIE.



BUURTAUTO'S WORDEN DANKZIJ EEN
MOBILITEITSPROFIEL OPTIMAAL BENUT.

ZO ZIJN VOORZIENINGEN VOOR IEDEREEN
BEREIKBAAR.

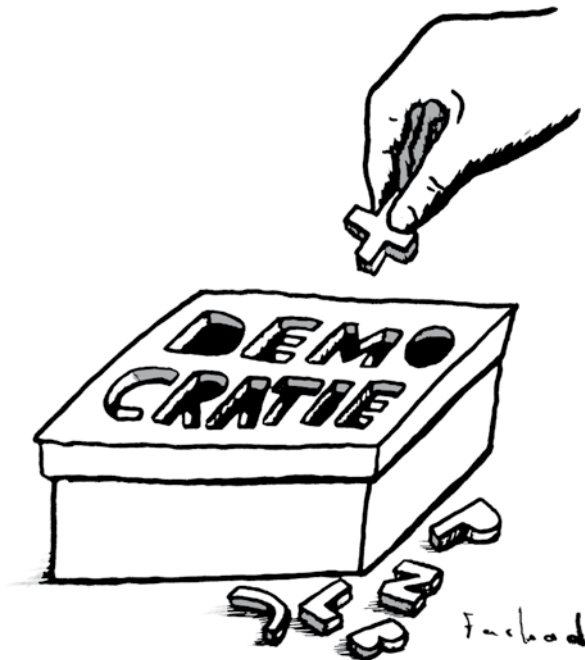


DE METROPOOL: EEN TECHNOLOGISCH –ECONOMISCH– POLDERMODEL

HET BELEID BINNEN EEN STEDELIJK GEBIED IS GEEN POLITIEK BELEID, INGREPEN IN DE ORDENING WORDEN –AUTOMATISCH– GEDAAN OP BASIS VAN STATISTIEKEN.

DE VORM VAN EEN METROPOOL WORDT BEPAALD
DOOR STATISTIEKEN EN ALGORITMEN.
DE VORM VAN EEN LEVEN WORDT BEPAALD DOOR
INTERESSE EN PASSIE.

Opdringerige tijdgeest



Het is een terugkerende klacht van politieke theoretici dat er in Nederland weinig over overheid, democratie en staat wordt nagedacht. Als gevolg daarvan spreken we hier nog altijd over een overheid en maar zelden over de staat, wanneer we de macht in beeld proberen te krijgen. Als het even kan hebben we het ook liever over onderdanen dan over burgers. Overheid en onderdanen, dat is tenminste helder.

In een land als Frankrijk is dat anders. Daar heeft men al sinds Lodewijk de nulde de mond vol van l'etat en na de Franse revolutie zijn daar ook nog echte citoyens bij gekomen, zelfdenkende wezens. Sindsdien levert het land boekenkasten vol bespiegelingen over het wezen van de politiek. Wat deze begrippenrijkdom voor goeds heeft opgeleverd behalve onbeperkte televisiezendtijd voor geflipte filosofen, is niet duidelijk. De sociale verhoudingen in Frankrijk zijn verre van optimaal en de politieke corruptie doet er Russisch aan. Niet overdrijven dus.

Tegelijkertijd ligt de democratische lat nu wel erg laag. Zowel internationaal, nationaal, als lokaal zit de rot er behoorlijk in. Internatio-

nale structuren van de EU tot de VN opereren in het volste vertrouwen dat er geen achterban is. Van de Poolse grens tot de Stille Oceaan zijn we bovendien omgrend door een autoritair kapitalisme dat een broertje dood heeft aan politieke gelijkheid.

Nationaal gaat het ook niet lekker. Het electoraat springt per verkiezing vrolijk naar een andere partij. Tenzij de televisie honend zegt dat niks op het spel staat, dan blijft men thuis. In Brussel en in Den Haag zijn de lobby's van ondernemingen misschien wel sterker dan ooit. Maar het maatschappelijk weerwerk dat politieke partijen bieden is een lachertje geworden. Lokaal wordt dat niet gecompenseerd. Inspraak van werknemers, cliënten en studenten in ziekenhuizen, scholen, universiteiten en bedrijven raakte de afgelopen tien jaar op het zijspoor voor kolenmijnen, kloosters en andere artefacten.

Het is met een lampje zoeken naar vernieuwende initiatieven. Wie met een voorstel komt, zoals onlangs David van Reybrouck met zijn verstandige suggestie te loten voor vertegenwoordigende functies, wordt weggehoond. Begin over inspraak

tegenover politici, dan krijg je als antwoord de blik voor belijdende pedoseksuelen. Medezeggenschap, een vies woord. Als consument kan men immers heel wat kiezen? Democratie, dat lossen de politici samen met de overheid op. Tot nader order vinden de kiezers het nog best ook.

Zoeken naar de tijdgeest is een zinloze bezigheid. Geesten hebben nu eenmaal een vluchtig karakter. Maar soms dringt de tijdgeest zich op, zoals nu: een van iedere democratische ambitie gespeende berusting. Even kan daarom de Franse slag geen kwaad. Omdat het tijd is voor wat meer mensen die zich oprecht boos maken om de staat van de democratie. Voor hogere vergoedingen voor lokale volksvertegenwoordigers. Voor opkomstplicht bij verkiezingen, op straffe van hoge boetes. Ook voor kinderen overigens, zodat de oudjes eens goed wakker geschud worden. Als beloning voor hun inspanningen moeten de burgers dan wel een staatssecretaris krijgen die aftreedt wanneer onder zijn gezag een onterecht gevangen gezette asielzoeker sterft.

Ruimte voor zelf

Participatie van burgers is in de mode, maar welke ruimte bestaat er in de praktijk voor zelfbestuur door bewoners in buurten, wijken en dorpen? Er is steeds meer spanning tussen de representatieve en de participatieve democratie.

Door **Piet Meerdink** en **Jan Atze Nicolai**

Bewonersinitiatieven, buurten die zelf het groen gaan beheren, energiecoöperaties, collectief opdrachtgeverschap: zelfbeheer en zelfbestuur ontwikkelen zich in rap tempo. Er is een beweging gaande van onderop. Deels omdat de lokale overheid minder geld heeft voor de uitvoering van taken als groenonderhoud, deels omdat mensen het zelf willen doen zonder directe bemoeienis van de gemeente: geld is welkom, maar betutteling en controle niet. Met wat geld kunnen bewoners van een wijk zelf heel veel doen.

Uitholling

Daarnaast is er een beweging van bovenaf. Al veel langer speelt bij alle overheden de vraag of iets een overheidstaak is. Moeten sportvelden door de gemeente beheerd worden? Moet de vestiging van bedrijven bij wet geregeld worden? Neoliberale ideeën spelen daarbij een rol: de overheid moet alleen doen wat niet door de markt gedaan kan worden. Vuilnis hoeft niet door een eigen gemeentelijke dienst opgehaald te worden; groenonderhoud kan ook door een particulier bedrijf gedaan worden. De gemeente is verantwoordelijk voor de taak, maar besteedt het werk uit.

Bij een aantal andere taken is de urgentie van directe gemeentelijke sturing weggevallen: openbaar onderwijs is verzelfstandigd, een gemeentelijk ziekenhuis wordt als achterhaald gezien, evenals een gemeentelijk bus- of elektriciteitsbedrijf. Uitholling van de macht van het openbaar bestuur is daarbij op de koop toe genomen. En daarmee het verlies van de invloed van de burger – via de stembus – op de genoemde bedrijven en instellingen.

Verder speelt mee, dat een aantal activiteiten niet langer als een primaire verantwoordelijkheid van de (lokale) overheid wordt gezien: het schoolzwemmen bijvoorbeeld of het muziekonderwijs.

Deze ontwikkelingen bieden marktpartijen mogelijkheden, al is gebleken dat taken die voor de overheid

bestuur

te duur zijn dat meestal ook voor de markt zijn. De privatisering heeft de verzorgingsstaat ten dele omgevormd tot een verzorgingsmarkt. Maar de verzorgingsmarkt is dikwijls inefficiënter dan de verzorgingsstaat. Als overheid noch markt een taak oppakt, komt 'zelforganisatie' op het terrein van sport, cultuur, energievoorziening en wijkbeheer in beeld.

Autonoom beleid

De verdere ontmanteling van de verzorgingsstaat heeft tot gevolg dat burgers de zorg die ze nodig hebben veel meer zelf moeten organiseren en financieren. Daarbij legt de rijksoverheid de verantwoordelijkheid voor de uitvoering van taken op het terrein van de zorg grotendeels op het bord van gemeenten, die maatwerk kunnen leveren waar het rijk dat niet kan. Tegelijkertijd wordt daarbij een beroep gedaan op de 'omgeving' van de zorgbehoevende.

De gemeente komt in de rol van regisseur. De vraag dit oproept is: hoeveel ruimte is er nu eigenlijk voor zelfbestuur van de particuliere organisaties. Die vraag heeft drie aspecten. Ten eerste: hoeveel ruimte kunnen lokale overheden bieden; ten tweede: hoeveel ruimte willen ze bieden en tenslotte: wat kunnen organisaties aan?

Wat betreft dat eerste aspect: er is kennis nodig van wat er in de samenleving op straat- en buurniveau speelt, van de actoren die ingezet kunnen worden bij het aanpakken en oplossen van problemen en het bieden van alternatieven. Er is kortom maatwerk nodig en samenhang in de aanpak.

Het Rijk mist een adequaat instrumentarium voor effectief beleid op lokaal en regionaal niveau. Problemen als werkloosheid, arbeidsongeschiktheid, segregatie en (jeugd)criminaliteit zijn niet goed vanuit 'Den Haag' op te lossen. De afstand tussen 'Den Haag' en het alledaagse leven in buurten, wijken en dorpen is te groot.

Op lokaal niveau kan onder gemeentelijke regie een samenhangende aanpak tot stand komen waarbij lokale bureaucratie en verkokering voorkomen moet worden.

Voorwaarde daarvoor is dat het Rijk (de samenwerkingsverbanden van) gemeenten de ruimte biedt om zelf beleid te kunnen voeren in het fysieke en sociale domein. Geen uitgebreide richtlijnen, geen gedetailleerde verantwoording achteraf, maar geld beschikbaar stellen naar rato van het aantal inwoners en een aantal andere parameters zoals demografie en werkloosheid. Op die wijze krijgen gemeenten de ruimte hun beleid zelf te regelen.

Voor een succesvolle decentralisatie zullen gemeenten deze invloed ook *moeten* krijgen. Gemeenten moeten autonoom – al of niet samen met andere gemeenten – beleid kunnen maken, en niet louter als een soort buitendienst van het rijk functioneren. Dat betekent ook dat de gemeenteraden hun budgetrecht moeten gebruiken om zelf stevig te kunnen sturen, want het rijk deelt bij decentralisaties vooral de colleges van b&w bevoegdheden toe en niet de raad. Om zeggenschap aan particuliere organisaties en initiatieven te kunnen weggeven, moet je die eerst hebben. Voor een grotere zeggenschap van burgers is een grote keuzevrijheid en invloed van de lokale politiek nodig.

Kersje op de taart

Rondom de vraag hoeveel ruimte lokale overheden *willen* bieden, is veel nog onduidelijk. Nog afgezien van de vraag welk orgaan de bevoegdheden krijgt toebedeeld, is ook nog niet uitgekristalliseerd welke rol gemeenten gaan spelen. Er wordt gesproken over een regierol en over het faciliteren van ontwikkelingen. Maar ook op lokaal niveau hebben bestuurders en politici de neiging niet alleen regisseur te willen zijn, maar ook directief en controlerend. De vraag is of en in welke mate lokale bestuurders en politici binnen door de raad vastge-

stelde beleidskaders de uitvoering aan zelf gekozen verbanden van burgers en bedrijven willen overlaten. Mede door internet en sociale media zijn veel mensen goed geïnformeerd en kunnen ze elkaar gemakkelijk vinden bij de aanpak van een probleem. Bij bewoners, bedrijven en instellingen bestaat een toenemende behoefte om op allerlei terreinen los van een overheid zelf zaken te regelen. En dat gebeurt ook.

In Leeuwarden zien we bijvoorbeeld de energiecoöperatie Achter de Hoven. Binnen deze wijk regelen een aantal bewoners gezamenlijk de lokale energie. We zien het wijkbedrijf Schieringen, dat allerlei taken rond buurtschoonmaak, groenonderhoud en maaltijdservice voor zijn rekening neemt. En er zijn plannen voor een zorgcoöperatie in de wijk Huizum, die graag allerlei gedecentraliseerde taken rond lichte zorg en ondersteuning op zich wil nemen.

In de beleidsplannen van de gemeente Leeuwarden rond de decentralisaties is er ook nadrukkelijk ruimte voor burgerinitiatief. Maar nog wel nadrukkelijk *naast* de basisondersteuning van de gemeente zelf. Burgerinitiatief lijkt tot op dit moment meer beschouwd te worden als het kersje op de taart in plaats van de taart zelf. Burgerinitiatief wordt op deze manier een concurrent van de lokale overheid. Het wijkbedrijf Schieringen bijvoorbeeld is qua groenonderhoud een rechtstreekse concurrent van de sociale werkvoorziening Caparis, die ook dit werk voor de gemeente doet. Een wijkgerichte zorgcoöperatie gaat onvermijdelijk concurreren met de gemeentelijke sociale teams.

Ruggengraat

Een lastig vraagstuk voor gemeenten is of en hoe je zeggenschap kunt overdragen aan particuliere organisaties. In de jaren zeventig van de vorige eeuw zag je dat buurtorganisaties met behulp van opbouwwerkers veel macht ontwikkelden. Terecht bestond de vrees voor willekeur en in het verlengde daarvan vriend-

jespolitiek en mogelijk corruptie. Dat speelt ook nu: gemeenteraden moeten er vertrouwen in kunnen hebben dat particuliere organisaties het algemeen (buurt) belang dienen en niet dat van een beperkt aantal deelnemers.

Organisaties kunnen heel veel aan, naar onze mening. De expertise in de samenleving is enorm groot. Er zal wel eens een keer iets fout gaan, maar ook bedrijven gaan wel eens failliet en ook de overheid maakt wel eens fouten met soms grote financiële gevolgen.

De lokale overheid moet op zoek naar een goede balans tussen loslaten, stimuleren en controleren, en de organisatiekracht van de lokale samenleving stimuleren. Dan kunnen burgerinitiatieven echt de nieuwe ruggengraat van de samenleving worden. In het rapport van onderzoeksinstituut NICIS, *Toekomst Stedelijke vernieuwing na 2014* pleit men in dit kader voor "een andere opstelling van partijen, een andere rolverdeling, andere samenwerking en een andere wijze van financiering. Waar dat kan, laat de overheid los en nodigt de samenleving uit om te komen met kansrijke proposities".

Wij kunnen ons in een dergelijke rol van de overheid vinden. Zo'n rol houdt in, dat er vanuit de lokale overheid geen *directieve* regie is, maar regie *op initiatieven vanuit bevolking en markt*, eventueel op uitnodiging van die overheid. Dat houdt in dat overheden, ondernemers en maatschappelijke organisaties zich moeten bezinnen op hun positie en hun rol. "De burger staat in toenemende mate centraal in dit proces. De burger wordt coproducent, en denkt niet alleen mee, maar doet ook mee als burgerproducent", aldus het rapport.

Wat ons betreft moeten gemeenten ruimte bieden voor zelfbestuur in buurten, dorpen en wijken. Gemeenten zouden de gedecentraliseerde zorgtaken onmiddellijk kunnen 'doordecentraliseren'; zorg en ondersteuning in kleinere verbanden regelen. Dat bete-

kent dat de lokale politiek zich alleen met de financiële en globale beleidskaders bezig moet houden en zich verder moet beperken tot het toetsen en controleren op hoofdlijnen en wet- en rechtmatigheid. Een overheid moet niet willen controleren of er rechts- of linksom geschoffeld wordt in een straat, maar alleen of het gedaan wordt.

Begeleiden in plaats van sturen, helpen in plaats van overnemen, vertrouwen in plaats van controle. Dat zal lastig zijn, met name ook voor de technocraten onder de ambtenaren, voor de *Machers* onder de politici.

Loting

Om met Kim Putters, directeur SCP te spreken: "Stap voor stap ontstaat er een steeds grotere spanning tussen de representatieve en de participatieve democratie. Dat laat ook onze Wmo-evaluatie goed zien. Met de Wmo, met de Participatiewet, maar ook in het veiligheidsbeleid doen we een steeds groter beroep op burgers. Die moeten meer zelf organiseren, meer regie nemen en beslissingen nemen. Linksom of rechtsom raakt dat de verantwoordelijkheden van volksvertegenwoordigers. Het wordt tijd om eens fundamenteel te doordenken hoe die twee vormen van democratie zich tot elkaar verhouden. Mede omdat wijken, buurten en gemeenteraad er met elkaar moeten zien uit te komen. Dan helpt het wel als je daar ideeën over hebt hoe dat zou moeten".

In zijn boek *Tegen Verkiezingen* wijst David van Reybrouck ons op een andere wijze van vertegenwoordiging dan die volgens verkiezingen: namelijk door loting. Loting om de macht van wijk- of straatelites te breken en zorg te dragen voor een goede verdeling van invloed. Juist bij de opgaven waarvoor gemeenten zich nu geplaatst zien en waar ze de daadwerkelijke inbreng en participatie van burgers nodig hebben, kan een systeem van loting uitkomst bieden: de zeggenschap wordt overgedragen aan een orgaan dat door middel

van loting tot stand is gekomen. Iedereen die dat wil kan aan de loting meedoen. Dat kan per onderwerp of serie van onderwerpen of voor een bepaalde periode. Ook kunnen we denken aan (digitale) wijk- of straatreferenda.

Van Reybrouck doet een poging om een alternatief voor de representatieve democratie te ontwikkelen. Wij juichen dat toe. "De instituties die wij hebben – collectieve actie, politieke partijen, parlement, verkiezingen – zijn uitgevonden door onze grootouders en onze overgrootouders om de natie staat te dienen" zegt de filosoof Zygmunt Bauman. En zo is het.

/

Literatuur

B. Heijkers en J. van der Velden (KEI) en F. Wassenberg (NICIS Institute) (red.), *Toekomst Stedelijke Vernieuwing na 2014*, Den Haag, april 2012, p. 3.

D. van Reybrouck, *Tegen verkiezingen*, Bezige Bij, Amsterdam 2013.

'Ethische grenzen aan mantelzorg. Interview met Kim Putters, *Binnenlands Bestuur*, 4 juli 2014, p. 17.

Column Douwe Jan Elzinga, *Binnenlands Bestuur*, 15 augustus 2014, p. 9.

'Grote denkers. Interview met Zygmunt Bauman', *Filosofie Magazine*, dec. 2013, p. 63.

MEER MAC³⁸

Het Haagse politieke theater wordt steeds gekker en dat is slecht voor de democratie en voor het bestuur. Een verschuiving van macht naar de lokale theatertjes kan dit voor een groot deel recht trekken. Drie redenen voor meer lokale autonomie.

Door **Maarten van Poelgeest**

Mijn zoon van acht heeft, net als alle kinderen van zijn leeftijd, de onhebbelijke gewoonte eenvoudige vragen te stellen waarop alleen maar een ingewikkeld antwoord mogelijk is. 'Papa, wie is de baas?' Als ik er snel vanaf wil zijn antwoord ik: Mark Rutte, de grote bedrijven of de burgemeester. De waarheid is natuurlijk dat er op tal van plekken door tal van instituties, personen en groeperingen invloed aangewend en macht uitgeoefend wordt. De kluwen die aldus ontstaat, laat zich niet makkelijk of wellicht helemaal niet ontwarren. Mijn antwoord aan mijn zoon is dan ook vaak dat niemand echt de baas is.

Wat mij betreft leidt het geen twijfel dat er wel wat aan de hand is met onze 'democratie' en dat er nog veel is om voor te strijden om ons 'democratiseringsideaal' te verwezenlijken. Maar waar te beginnen? Voor nu beperk ik mij tot de vraag waar 'het lokale' kan helpen. Niet als ultiem antwoord op alle problemen, maar als een bijdrage aan een breder democratiseringsideaal.

Autonomie

Maar eerst een opmerking vooraf: er zal hieronder veel sprake zijn van lokale politiek en lokale overheid. Hierdoor kan het beeld ontstaan alsof ik zou vinden dat meer overheid (maar dan lokaal) het antwoord is. Natuurlijk, de overheid heeft de laatste dertig jaar veel terrein verloren. De overheidsuitgaven als per-

centage van het BNP zijn behoorlijk gedaald. Er zijn taken geprivatiseerd en anderen zijn verzelfstandigd en 'op afstand' geplaatst. Wellicht nog fundamenteeler is een verschuiving in de publieke moraal. Daar waar dertig jaar geleden achterstand, werkloosheid en minder kansen bij een groep mensen nog gezien werd als een vorm van collectief falen, wordt nu veel sterker het individu zelf verantwoordelijk gehouden.

Het antwoord op deze beweging kan volgens mij niet zijn 'meer overheid' (of dit nu landelijk of lokaal is) en een simpele omarming van de oude publieke moraal waarin collectieve verantwoordelijkheid boven individuele verantwoordelijkheid gaat. Meer democratie is niet gelijk aan meer overheid. Een overheidsbureaucratie kan voor mensen net zo ongrijpbaar zijn als de abstractie 'de markt'. Iets meer nadruk op individuele verantwoordelijkheid dan dertig geleden, mits dit ook is gekoppeld aan meer individuele autonomie, hoeft helemaal niet slecht te zijn.

Ik zal mij nu beperken tot een drietal redenen waarom het 'lokale' belangrijker zou moeten zijn. Dat gaat vaak ten koste van de landelijke overheid en politiek, maar ook ten koste van andere spelers en instituties.

Versplintering

De nationale democratie wordt steeds meer een nationaal theater

HT LOKAAL

met steeds wisselende hoofdrolspelers. Het drama moet steeds groter worden om het publiek te boeien en niet te laten weg zappen naar andere voorstellingen. Er zijn winnaars en verliezers. Plaats voor grijstinten is er niet. Er is geen tijd om onderwerpen uit te diepen, laat staan dat er ruimte is om begrip te krijgen voor het standpunt van een ander.

Deze mediacratisering van de formele democratie leidt er toe dat politieke partijen een totaal andere functie hebben gekregen. Tot ver na de ontzuiling hielden de traditionele partijen vast aan de gedachte van de volkspartij. Inderdaad wist men zeer verschillende bevolkingsgroepen aan zich te binden om vervolgens door debat, maar ook door sturing door de top een interne consensus te bereiken die voldoende rekening hield met de verschillende belangen en de balans wist te vinden tussen continuïteit en verandering.

Maar deze aldus uitgedepolderde verhalen van de traditionele volkspartij redden het niet langer in de moderne mediacratie. Die vraagt immers om een gevatte quote, niet om een genuanceerd verhaal. De mediacratie dwingt partijen om een of twee aspecten van hun gedachtegoed uit te vergroten. Zo wordt een herkenbaar beeld opgebouwd. Er wordt geen visie gevraagd, dat kost te veel tijd, maar een heldere *soundbite* van dertig seconden over slechts één aspect van een vaak ingewikkelde kwestie.

Coalitievorming en het werken aan consensus wordt in onze mediacratie steeds moeilijker en het is bovendien weinig profijtelijk. Coalitievorming betekent immers het afruilen van belangen. Voor elk belang afzonderlijk betekent dat er 'ingeleverd' moet worden. Konden brede volkspartijen vanuit hun brede oriëntatie dit nog relatief makkelijk beargumenteren, voor partijen die in de beleving van het electoraat steeds meer een *one issue* partij zijn, is dit een stuk lastiger. Zij lijken bijkans verraad te plegen aan het enige ideaal dat hen in ogen van het grote publiek lief is.

Versplintering van het partijpolitieke landschap en politieke instabiliteit gaan op die manier hand in hand met de versmalling van het politieke debat tot 'winnaar' en 'verliezer' en de afname van begrip voor de verschillende posities en belangen.

In mijn beleving vormt dit een ernstige bedreiging voor onze democratie. Het geeft maximaal de ruimte aan antipolitieke sentimenten ('de politiek maakt niets klaar' of 'als het er op aan komt, leveren politici alles in voor een baantje') en slaat de grond onder elke vorm van collectieve oplossingen weg ('ik regel het zelf wel').

Provincieurijs metropool

De vraag is of het lokale aan dit mechanisme kan ontsnappen. Zonder sluitend bewijs te hebben, denk

ik van wel. Ten eerste omdat simpelweg het lokale minder last heeft van de mediacratisering. Ja, soms bij een relletje komt de nationale media wel eens langs en lijkt het of een tornado overtrekt, maar in tegenstelling tot het landelijke podium is dit alles tijdelijk en geen permanente situatie. Ten tweede omdat burgers zich wellicht makkelijker kunnen herkennen in de dilemma's waarmee een lokale overheid geconfronteerd wordt. Het betreft onderwerpen die men kent en doorvoelt, en die daardoor veel minder gevoelig zijn voor abstracties waar een hoop sentiment in gepompt kan worden, al zullen de nationale media en politici niet nalaten om dat te doen.

Het kan dus helpen mediacratisering en de ondermijning van de formele democratie tegen te gaan door simpelweg macht te verplaatsen van het landelijke podium naar talloze kleine theatertjes in het land. Voorwaarde is dan wel dat macht ook lokaal uitgeoefend en gecontroleerd moet kunnen worden. Voor wat betreft de gemeentelijke apparaten denk ik dat het op veel plekken ontbreekt aan voldoende professionaliteit en slagkracht. Dat heeft vaak te maken met schaalgrote. Zonder dat gemeentes hoeven te fuseren, zou het verstandig zijn ambtelijk wel te fuseren, of meer samen te werken.

Wat betreft de bestuurlijke kant van de zaak zou het goed zijn wanneer de provincies en de grote ste-

delijke regio's verlost worden uit een situatie die een permanente competentiestrijd uitlokt. Het heilige huis van Thorbecke waarbij overal en altijd sprake moet zijn van drie bestuurslagen, zorgt er voor dat bijvoorbeeld de provincie Noord-Holland pretendeert ook Amsterdam te vertegenwoordigen, terwijl Amsterdam op haar beurt de provincie in het verkeer met de Rijksoverheid alleen maar een bemoeizuchtige vlieg vindt die weg gemept moet worden. Waarom erkennen we niet dat een aantal stedelijke regio's geen provincie nodig hebben, omdat men uitstekend de eigen boontjes kan doppen? Waarom introduceren we niet de 'provincievrije metropool' als nieuwe bestuurlijke eenheid? Het hoeft niet in heel Nederland overal hetzelfde geregeld te worden. De Brabantse steden en de Brabantse provincie schijnen het uitstekend met elkaar te kunnen vinden, dus laten zo. Ik heb begrepen dat velen in het Noorden een fusie van de drie Noordelijke provincies voor de hand vinden liggen. Doen! Maar maak de metropoolregio Amsterdam, de metropoolregio Rotterdam/Den Haag en metropoolregio Utrecht dan ook provincievrij. Kunnen Noord-Holland, Zuid-Holland, Utrecht en Flevoland ook makkelijker samen zonder dat er een concurrent voor de Rijksoverheid gecreëerd wordt.

Voor wat betreft de meer politieke kant van de zaak, vraagt de

positie van de burgemeester om speciale aandacht. Steeds luider klinkt de roep om een rechtstreeks gekozen burgemeester. Er kan beargumenteerd worden dat dit past bij het verplaatsen van macht van het landelijk naar het lokale. De introductie van een presidentieel lokaal systeem, waarbij de lokale president (burgemeester genaamd) rechtstreeks gekozen wordt, zorgt er voor dat burgers meer directe invloed krijgen. Toch zou ik er niet voor willen kiezen. Een gekozen burgemeester ondermijnt de noodzaak tot deliberatie met elke relevante speler. Het gaat uit van het principe *the winner takes it all*. Het verzwakt de positie van een gemeenteraad waarin de lokale bevolking in den brede gerepresenteerd wordt. Er is immers een andere institutie, genaamd de burgemeester, die een eigen mandaat heeft en die in formele zin niet ondergeschikt is aan de volksvertegenwoordiging.

Als men de kiezer meer invloed wil geven op coalitievorming, dan lijkt mij een tweede stem bij verkiezingen voor een voorkeurscoalitie een beter alternatief.

Eigen kracht

De laatste tijd wordt door steeds meer mensen hoog opgegeven over 'eigen kracht', ook door GroenLinks. Gek is dat niet. Ideologisch sluit 'eigen kracht' nauw aan bij de licht anarchistische wortels van GroenLinks. Autonomie, je eigen ding kun-

nen doen, basisdemocratie, het zijn begrippen en sentimenten die allen verwijzen naar de wens dat mensen meer grip op hun eigen leven krijgen, kunnen ontsnappen aan de dictatuur van de markt en niet langer geknecht worden door een paternalistische overheidsbureaucratie. 'Eigen kracht' kan echter ook een ander gezicht te krijgen, namelijk als rechtvaardiging voor een overheid die zich nog verder terugtrekt en een onderstreping van het idee dat mensen alleen nog maar individueel verantwoordelijk zijn voor hun eigen welbevinden.

Op het moment dat macht van het landelijke naar het lokale verschuift, vermindert ook de ideologische behoefte om een rechtvaardiging te vinden voor een terugtrekkende overheid. Er is dan immers landelijk al minder overheid. Cruciaal is natuurlijk wel of het lokale voldoende middelen krijgt om al het noodzakelijke te doen. Dit is niet alleen een kwestie van geld, maar gaat ook om de vraag of men lokaal de vrijheid krijgt zelf collectieve arrangementen in elkaar te timmeren. Als men die vrijheid krijgt – en ik zou daar voor zijn – dan is het gevolg wel dat er verschillen kunnen ontstaan tussen gemeentes. Ik begrijp dat die verschillen niet enorm groot kunnen zijn, maar in vergelijking met andere Europese landen is Nederland één van de meest centralistische landen. Slechts vijf procent van onze belasting wordt lokaal

/

Waarom erkennen we niet dat een aantal stedelijke regio's uitstekend de eigen boontjes kan doppen?

geheven (en er wordt ook lokaal over beslist). Er zijn ook landen in Europa waar dat voor veertig procent van de belastingen geldt!

Als het om 'eigen kracht' gaat, denk ik dat lokaal beter beoordeeld kan worden hoe 'eigen kracht' mensen inderdaad meer grip geeft op hun leven. De lokale overheid moet dan wel de mogelijkheid hebben om *professionals* die zich verschuilen achter hun 'institutionele onschendbaarheid' (scholen, jeugdzorg, allerlei 'specialisten' etc.) en koepels die hun eigen budget hebben, aan te pakken en aan te sturen. Nog belangrijker is dat burgers zelf op hun beurt de lokale overheid weer kunnen uitdagen. *Right to bid, right to challenge* zouden bijna grondwettelijke eisen van burgers moeten zijn. Juist het lokale schaalniveau biedt burgers ook de kans deze rechten echt uit te oefenen omdat de schaal van een wijk, van een stad veel gemakkelijker te overzien is.

Krimp en groei

Tot slot nog een argument voor de versterking van de lokale slagkracht van een geheel andere orde. Demografen voorspellen dat ons land de komende twintig jaar demografisch steeds meer scheef zal komen te hangen. Sommige regio's zullen krimpen, anderen juist groeien. In Zuid-Limburg, Oost-Groningen en Zeeuws Vlaanderen is al sprake van krimp. Voorspeld

wordt dat ruim een derde van het land gaat krimpen. Dat is vaak een drama. Mensen zien hun pensioen verdampen omdat hun huis bijna niets meer waard is; kinderen moeten elke dag ver weg naar de lagere school worden gebracht; allerlei voorzieningen zijn niet meer binnen handbereik etc. De nationale overheid zal veel aandacht en geld moeten uitgeven om de gevolgen van krimp te dempen.

De keerzijde is dat er ook regio's zullen groeien. De druk op de stedelijke gebieden zal toenemen. Zonder een wettelijk verhuisverbod en de toewijzing van woningen door de staat zal het niet lukken de krimp op de ene plek en de groei op de andere plek tegen te houden. Zo'n regeling is vooralsnog onvoorstelbaar. Dat betekent dat de woningmarkt in de groeiregio's zal vast lopen. Het nu al bestaande probleem van verdringing zal alleen maar erger worden en op termijn het concurrerend vermogen van deze voor de economie cruciale stedelijke regio's aantasten. Er zal dus geïnvesteerd moeten worden in transformatie van bestaand stedelijk gebied, in het flexibel houden van de woningvoorraad, in efficiënt en goed toegerust openbaar vervoer, in publieke ruimte en parken.

Maar waarschijnlijk zullen de groeiregio's het verliezen van de krimpgebieden als het gaat om investeringen. In plaats van te vechten om het schaarse geld, zou

het beter zijn de groeiregio's de mogelijkheid te bieden hun eigen inkomsten te genereren. Het welvaartspeil is er hoger, dus kunnen burgers hier ook meer afdragen om dat peil in stand te houden. Dit pleit voor het vergroten van het lokale belastinggebied. Zoals al gezegd is men hiermee in veel andere landen van Europa al veel verder.

Verschillen

Kortom: verplaats macht naar het lokale niveau. Accepteer daarbij dat niet alles overal hetzelfde is ingericht. Er kunnen kleine gemeenten zijn, maar ook hele grote. Niet elke Nederlander woont dan formeel nog in een provincie, omdat er provincievrije gebieden zullen zijn. Er zijn grote regio's, maar ook kleine. Misschien kan men in de grote steden de burgemeester wel rechtstreeks kiezen, maar op het platteland niet. Of juist andersom. Accepteer ook verschillen in voorzieningenpakketten. Sommige gebieden krijgen flinke steun van de Rijksoverheid, omdat het door krimp ondoenlijk is het minimale bestaansniveau te garanderen. Weer anderen hebben veel collectieve voorzieningen, maar daar wordt ook meer belasting betaald. Kortom, het wordt een mooi divers pallet. Er ontstaat een praktijk die zich weet te onttrekken aan het steeds maar gekker wordende Haagse theater.

/

De onvrede van de Franse *citoyen*

In Frankrijk stond eens de wieg van de *citoyen*, de burger die zich het algemeen belang aantrekt. In tegenstelling tot het polderende Nederland, is Frankrijk doordrenkt met politiek. Dit heeft een eigen risico: maatschappelijke instabiliteit. De staat moest hier tegenwicht bieden, maar kan die dat nog?

Door **Sylvester Hoogmoed**

“Een vreselijke revolutie komt eraan”, schreef een Parijse boekhandelaar Nicolas Ruault in 1787 aan zijn broer. “Alle hoofden zijn gericht op geld, zijn gek van het speculeren.” Twee jaar later werd de Bastille bestormd, er kwam vrijheid, gelijkheid en broederschap, jawel, maar ook de guillotine en uiteindelijk na jaren van chaos de dictatuur van Napoleon.

Met het citaat van die *bouquiste* begint de vorig jaar verschenen bestseller *Urgences françaises* van publicist Jacques Attali, jarenlang een naaste medewerker en vertrouweling van president Mitterrand. Nog voordat Attali zelf aan het woord komt, is de boodschap van zijn boek duidelijk: ook nu dreigt de Franse samenleving enorm te ontsporen, als de politiek niet ingrijpt.

Nog geen jaar na de verschijning van zijn boek lijkt er inderdaad een nieuwe revolutie te smeulen, al is het nog vooral via het stemlokaal. In maart leed de Parti Socialiste van president Hollande een vernietigende nederlaag bij de gemeenteraadsverkiezingen, terwijl het Front National een tiental burgemeestersposten wist te veroveren, onder meer in Fréjus en Béziers. Een paar weken later werd de extreemrechtse partij van Marine Le Pen zelfs de grootste bij de Europese verkiezingen, met bijna een kwart van de stemmen.

Volgens opiniepeilingen is president Hollande veruit de meest onpopulaire president uit de geschiedenis van de Vijfde Republiek, waarmee hij het record van zijn voorganger Sarkozy heeft verbroken. Al decennialang lijken kiezers vooral naar de stembus te trekken om de zittende regering af te straffen.

Staatsinmenging

Volgens Attali komt dat omdat de opeenvolgende presidenten sinds de jaren tachtig steeds zijn teruggeschrokken voor de diepgaande hervormingen die op vele gebieden nodig zijn. Zo moet de overheidsbureaucratie efficiënter worden, onder meer door afschaffing van de aloude departementen en samenvoeging van regio's en gemeenten. Werklozen moeten via stagecontracten aan het werk worden geholpen en het starten van een eigen bedrijf moet makkelijker worden gemaakt. Daarnaast zou er een actieve politiek moeten komen om ondernemingen te creëren en ontwikkelen. Een vleugje van het aloude dirigisme dus, staatsinmenging in de economie, een Franse traditie sinds de dagen van Jean-Baptiste Colbert (1619-1683), minister van Financiën onder Lodewijk de Veertiende.

Waar Attali in Frankrijk doorgaat voor 'sociaalliberaal', pleit de flamboyante socialist Arnaud

Montebourg onverbloemd voor ‘Colbertinisme’ en protectionisme, bijvoorbeeld in zijn boek *La bataille du Made in France*, dat hij vorig jaar uitbracht.

Hij was toen minister van Industrieel herstel en liet geen mogelijkheid voorbij gaan om bedrijven aan te sporen tot investeringen, maar bekritiseerde vooral ook het liberale handelsbeleid van de EU. Europa moet wat hem betreft onmiddellijk de buitengrenzen sluiten voor goedkope import uit landen als China.

Begin april werd Montebourg minister van Economische Zaken in het nieuwe kabinet onder leiding van Manuel Valls, die het als zijn belangrijkste taak ziet het begrotingstekort terug te dringen. Na felle kritiek op het bezuinigingsbeleid moest de antiglobalistische minister echter eind augustus het veld ruimen en werd vervangen door de jonge liberaal Emmanuel Macron. Hiermee heeft president Hollande definitief kleur bekend. Tijdens de verkiezingen protesteerde hij twee jaar geleden nog tegen het begrotingspact van de EU, al accepteerde hij het uiteindelijk toch, nadat hij van zijn Europese partners gedaan had gekregen dat het pact is uitgebreid met een groeipact, waarin is vastgelegd dat de Europese economie met zo’n 120 miljard euro wordt gestimuleerd.

Er zijn weinig landen in Europa waar de afkeer van globalisering en de vrije markteconomie dieper is geworteld dan in Frankrijk. Het heeft nog altijd veel trekjes van een conservatieve landbouwnatie, waar ondernemingslust toch vooral te vinden is onder politici en ambtenaren.

Keynes

Het dirigisme heeft zeker verdienen gehad, dat heeft zelfs een ultra-liberaal blad als *The Economist* in een milde bui wel eens toegegeven. Er was grote economische groei in de eerste decennia na de oorlog (*Les Trente Glorieuses*), de TGV was een uitvinding van het staatsbedrijf SNCF, de elitescholen hebben een hoge kwaliteit – de *Financial Times* rangschikt drie Franse *business schools* tot de tien beste ter wereld.

Het dirigisme bereikte begin jaren tachtig een hoogtepunt, nadat François Mitterrand in mei 1981 de presidentsverkiezingen had gewonnen. Voor het eerst sinds 23 jaar was links weer aan de macht in Frankrijk, wat gevierd werd met een groot volksfeest op de Place de la Bastille. Een van de eerste maatregelen van de nieuwe president was om de Marseillaise weer in een sneller tempo te laten spelen, weer echt als een revolutionair strijdlied. De als gevolg van de Tweede Olie-

crisis snel oplopende werkloosheid wilde de nieuwe president met een Keynesiaanse aanpak te lijf gaan: verhoging van het minimumloon en de uitkeringen, zodat de stijgende koopkracht van de Fransen de bedrijvigheid weer op gang zou brengen. Ook werd de werkweek teruggebracht en kregen werknemers meer vakantie. Daarnaast vonden op grote schaal nationalisering plaats van concerns en vrijwel alle banken, die niet *gedeelte*lijk in staatshanden kwamen, maar voor de volle honderd procent.

Gematigde partijgenoten als Michel Rocard en Pierre Mauroy hadden tevoren gewaarschuwd tegen dit wel zeer verregaande dirigisme, maar hoe erudiet Mitterrand ook was, hij vertrouwde liever op politieke daadkracht dan op economische theorieën. Als premier voerde Mauroy het zeer linkse beleid vervolgens loyaal uit – met vier communistische ministers in zijn kabinet.

Helaas, de productie kwam nauwelijks op gang, het geld dat in de economie geïnvesteerd werd lekte weg naar het buitenland, er werd steeds meer geïmporteerd met als gevolg een negatieve handelsbalans en tot drie maal toe een devaluatie van de franc. Het begrotingstekort liep schrikbarend op, evenals de inflatie. Na minder dan een jaar werd het beleid omgegooid –

De instabiele politiek-sociale situatie is des te gevaarlijker omdat er in Frankrijk in veel mindere mate dan elders in Europa een maatschappelijk middenveld bestaat.

afgeremd zei men zelf – werden bezuinigingen aangekondigd en een loon- en prijsstop.

Het was voor velen in Europa het definitieve bewijs dat Keynes nu echt dood was, dat een socialistisch beleid van economische planning onwerkbaar was in de open wereldeconomie die ook begin jaren tachtig al bestond. Laat staan dat het communisme nog als een serieus alternatief kon worden beschouwd; jaren voordat de Muur viel was die droom voor het overgrote deel van de linkse kiezers al in duigen gevallen. De Franse communistische partij PCF, die in de jaren zestig nog kon rekenen op zo'n twintig procent van het electoraat, werd bij de eerstvolgende verkiezingen gedecimeerd en zou nooit meer een rol van betekenis spelen.

Koketteren

Dit betekende ook een breuk met de politieke stabiliteit die de Vijfde Republiek tot dan toe had gekenmerkt – afgezien dan van die ene roemruchte meimaand in 1968, toen stakingen en studentenrevoltes een nieuwe tijd leken aan te kondigen. Mitterrand zelf bleef redelijk buiten schot en wist in 1988 zonder problemen herkozen te worden, door de pose aan te nemen van een boven de partijen verheven wijze oom. De radicale hervormingen die hij

in 1981 had doorgevoerd waren trouwens ook lang niet allemaal mislukt: het afschaffen van de doodstraf, het niet langer strafbaar stellen van homoseksualiteit (pas in 1982!), de opheffing van het staatsmonopolie op radio en tv-uitzendingen – om maar wat te noemen. Ook vielen de uitkeringen en het minimumloon niet meer terug naar het niveau van voor 1981 en bleef de verkorting van de werkweek bestaan.

Maar ondertussen deed de vrije markteconomie na 1983 sluipenderwijs zijn intrede in Frankrijk, het dirigisme werd steeds meer teruggedrongen, er werd geprivatiseerd, de buitenlandse investeringen namen toe, de economie werd opener en opener.

De Franse politici bleven echter van links tot rechts koketteren met hun afkeer van het Angelsaksische economische model. De linkse premier Jospin liet in 1999 weten niks te zien in het 'sociaalliberalisme' van Tony Blair en Gerhard Schröder. Zelfs de rechtse president Chirac sprak in een interview zijn afkeer uit over de sociale kosten van het liberale economische beleid van de Britse Labour-regering. In 2007 leek er onder de nieuwe president Nicolas Sarkozy een meer liberale wind te gaan waaien in Frankrijk, maar aangekondigde bezuinigingen liepen al snel vast op massale protesten. Bovendien

werd zijn geloofwaardigheid al snel ernstig aangetast door een aantal *faux pas*, zoals onbehouwen uitspraken en een luxevakantie bij rijke vrienden. In de verkiezingsstrijd van 2012 kon François Hollande ermee volstaan een 'presidentiabele' indruk te maken, hij werd verkozen zonder een duidelijk recept voor de economische crisis – evenmin als Sarkozy dat trouwens had.

Op drift

Zo'n dertig jaar na het economische echec van Mitterrand kan Frankrijk nauwelijks meer de schijn ophouden de kleine nederzetting te zijn die moedig weerstand blijft bieden aan de neoliberale overweldigers op het wereldtoneel. De kiezer voelt dat en raakt steeds meer op drift. Om nog maar te zwijgen over de *banlieues*, waar zo'n tien jaar na de geruchtmakende rellen nog altijd uitzichtloosheid en onmacht regeren. Van de beloofde investeringen in de buitenwijken is nauwelijks iets terechtgekomen.

De instabiele politiek-sociale situatie is des te gevaarlijker omdat er in Frankrijk in veel mindere mate dan elders in Europa een maatschappelijk middenveld bestaat. Er is geen samenleving, alleen individuen en Frankrijk, schreef de Gaullist Alain Peyrefitte ooit, of zoals de bekende journalist Alain Duhamel het

formuleert: het is een land van snobs die elkaar negeren.

Deze situatie bestaat al sinds de roemruchte revolutie van 1789, toen de nieuwe machthebbers wilden dat de *citoyens* nog slechts oog zou hebben voor het belang van de staat, waar voortaan vrijheid, gelijkheid en broederschap zouden heersen. Het verdedigen van groepsbelangen, zoals in de gilden van het ancien regime, paste niet in dat plaatje. Vakbonden bleven nog tot het einde van de negentiende eeuw verboden en tot in de twintigste eeuw waren er beperkingen aan het vormen van verenigingen.

Revolutie

Nog altijd is het aantal leden van partijen in Frankrijk veel minder groot dan in de meeste andere Europese landen, evenals het aantal mensen dat is aangesloten bij vakbonden, die dan ook weinig invloed hebben, behalve door middel van stakingen. Wel organiseren Fransen zich sinds de jaren zestig in toenemende mate in allerlei organisaties, maar het belangrijkste platform waarop pressiegroepen invloed kunnen uitoefenen blijft de straat, waar met de regelmaat van de klok protestmarsen worden georganiseerd met alle vaandels, leuzen en zangkoren van dien – en soms de atmosfeer van een naderende revolutie.

Daarnaast hebben individuele Fransen altijd nog de macht van het woord om invloed uit te oefenen, tot ver buiten hun grenzen. Vier jaar geleden werd Stéphane Hessel in Frankrijk wereldberoemd met zijn pamflet *Indignez-vous!* (in Nederland verschenen onder de titel *Ik neem het niet!*). De hoogbejaarde voormalige verzetsstrijder protesteerde hierin onder meer tegen de toenemende kloof tussen arm en rijk, de behandeling van immigranten, Roma en daklozen en de invloed van de financiële markten op de politiek. Genoeg redenen voor jongeren om in opstand te komen, vond hij en dat moesten ze doen ook, maar dan wel op vreedzame wijze. Hessel heeft nog voor zijn dood in 2013 kunnen meemaken hoe zijn boekje van invloed was op de wereldwijde Occupy-beweging.

En dan is er natuurlijk Thomas Piketty, die recentelijk het internationale economische en politieke discours grondig heeft opgeschud met zijn studie over de negatieve gevolgen van toenemende ongelijkheid in de door neoliberalisme gedomineerde economie. Hij ziet stringente belastingheffing als remedie.

Het is duidelijk dat de hoogtijdagen van het *laissez faire* voorbij zijn. De kans is echter uiterst klein dat het oude, verregaande Franse dirigisme weer kans van

slagen heeft in het Europa van de eenentwintigste eeuw. Het is afwachten hoe de *citoyens* hierop zullen reageren, en of ze nog een revolutie in petto hebben.

/

Literatuur

J. Attali, *Urgences françaises*, Fayard, Paris 2013.

A. Montebourg, *La bataille du made in France*, Flammarion, Paris 2013.

A. Peyrefitte, *Le mal Français*, Plon, Paris 1976.

"ALTERNATIEVEN TONEN IS

Kunst en politiek activisme lijken steeds dichter naar elkaar toe te kruipen, vooral in het theater. Dat is niet alleen in Nederland zo. In Italië en Griekenland bezetten kunstenaars zelfs theaters. "Door het theater te bezetten neemt de gemeenschap de cultuur, maar ook de politiek weer in eigen hand."

Door **Robbert ten Heuven**

Het publiek in het Amsterdamse theater Frascati is kritisch. De Zwitserse kunstenaar Christophe Meierhans krijgt de ene vraag na de andere op hem afgevuurd. Hij pareert elke kritiek als een volleerd politicus en als hij het even niet weet zegt hij: "Daar kom ik later nog op terug", om er daarna nooit meer op terug te komen.

In zijn performance *Some use for your broken claypots* presenteert Meierhans een nieuw democratisch systeem. Hij bedacht dat systeem, vertelt hij aan het begin van de presentatie, om een paar fundamentele problemen van het huidige systeem te omzeilen. Zo zijn politici vooral bezig met herkozen te worden, waardoor het beleid vooral is afgestemd op de naderende herverkiezing, in plaats van op wat op lange termijn het beste is voor het land. Daarom is Meierhans' systeem gericht op het wegstemmen van politici in plaats van het verkiezen. Als maar genoeg mensen de politicus zat zijn, dan moet hij het veld ruimen.

De kritiek uit het publiek op Meierhans' systeem is volkomen terecht. Het is te bureaucratisch, dwingt burgers tot ambtelijke dienstplicht en kan zelfs burgers de bescherming van de grondwet afnemen als ze niet mee willen doen. Maar hoe langer Meierhans'

presentatie duurt en hoe meer vragen hij stoïcijns weet te omzeilen, hoe meer een nieuwe gedachte je bekruipt: waarom zijn we eigenlijk niet net zo kritisch op ons eigen, huidige democratische systeem, als we zijn op de nieuwe variant van Meierhans?

"We zijn niet zo kritisch op ons eigen systeem, omdat als je aan het systeem gaat twijfelen, je dat hele systeem onderuit haalt", vertelt Meierhans na de voorstelling. "Je zaagt als het ware aan de tak waarop je zit. Daardoor zien we ook niet meer dat er niets universeels of natuurlijks is aan ons democratisch systeem. Het is ook maar bedacht. En als het bedacht is, kunnen we het ook veranderen als we zouden willen. Die mogelijkheid wil ik laten zien."

Nieuwe samenleving

Het is opvallend hoe net als Meyerhans steeds meer theatermakers – opvallend vaak dertigers – het (dis) functioneren van het democratische en/of economische systeem als onderwerp voor hun voorstellingen kiezen. Dat doen ze echter niet door maatschappijkritische toneelteksten te ensceneren in een schouwburg, maar door buiten het theater actief op zoek te gaan naar alternatieven en die het liefst in botsing te brengen met de alledaagse werkelijkheid. Daardoor kruipen kunst en politiek activisme steeds dichter naar elkaar toe.

Zo is het Rotterdamse acteurscollectief Wunderbaum bezig met het project *The New Forest*. Het idee is om in vier jaar tijd een nieuwe samenleving te stichten. Om te onderzoeken welke bestuursvorm, welk juridisch systeem en welk zorgstelsel daarvoor het beste is, praten de acteurs met deskundigen om op basis van die gesprekken een voorstelling over mogelijke alternatieven te maken.

Een ander voorbeeld is het project *Still (The economy of waiting)*. Daarin confronteert de in Nederland werkzame Duitse theatermaker Julian

EEN VORM VAN MACHT"

Hetzel de theaterbezoeker met een wereld van economische verliezers die normaal onzichtbaar blijft: die van de dakloze. Door een een-op-een-ontmoeting die normaal ongelijkwaardig is (de bedelaar is afhankelijk van de voorbijganger die er voor kiest hem wel of niet te zien) in een neutrale, theatrale ruimte plaats te laten vinden, veranderen de sociale codes tussen dakloze en toeschouwer. Hetzel: "Er is even niets anders dan jij en die ander. Een ander die echt is en die open met je wil praten." Met zijn projecten zegt Hetzel de werkelijkheid een nieuw kader te willen geven, waardoor de toeschouwer die werkelijkheid op een nieuwe manier kan bezien. Vanuit die positie openen zich wellicht ook alternatieven voor het huidige systeem.

Het theater uit

Dat theatermakers en andere kunstenaars in onzekere tijden een meer activistische houding aannemen, is een Europese en zelfs wereldwijde trend, merkt Victoria Kaup-Hasler op. Kaup-Hasler is intendant van het Oostenrijkse kunstenfestival Steirischer Herbst. In 2012 organiseerde het festival de manifestatie *Truth is concrete*. Zeven dagen lang, 24 uur per dag spraken driehonderd kunstenaars en sprekers van over de hele wereld met elkaar over artistiek-activistische strategieën om de wereld te veranderen. De strategieën werden gebundeld in een gelijknamig boek dat onlangs werd gepresenteerd. "Het idee voor *Truth is concrete* kwam voort uit de wereldwijde opkomst van het activisme rond 2011, bijvoorbeeld in de vorm van de Arabische Lente, de Spaanse *Indignados* en de *Occupy*-beweging", vertelt Kaup-Hasler. "Dat riep bij veel jongere kunstenaars de vraag op of kunst alleen moet reflecteren op de samenleving of dat ze ook echt politiek actief in die samenleving moet zijn. Je zag en ziet steeds meer kunstenaars het theater uitkomen om hun creatieve

vaardigheden op een andere manier in de samenleving in te zetten. Die kunstenaars wilden we bij elkaar brengen om ideeën met elkaar uit te wisselen." De voorstellen liepen uiteen van guerilla-gardening tot daadwerkelijke, artistieke pogingen de wet of zelfs het democratische systeem te veranderen.

Kaup-Hasler: "De rode draad was dat kunstenaars, anders dan politici, strategieën hebben om alternatieven te ontwikkelen. Om een alternatief te verzinnen, moet je uit het huidige systeem kunnen stappen en politici kunnen dat niet." Christophe Meierhans ziet dat net zo: "Politici doen geen voorstellen voor echte alternatieven, omdat het systeem dat niet toelaat. Het is voor hen te risicovol om echt te experimenteren. Daarom zegt de politiek over systeemhervormingen al snel: 'fijn idee, maar wij moeten eerst de echte problemen oplossen.'"

Publieke functie

Dat oplossen bestaat overal in Europa vooral uit bezuinigen, waardoor de publieke plekken waarover alternatieven kan worden nagedacht dreigen te verdwijnen. Het stak een aantal kunstenaars in Rome en Athene dat door stevige kortingen op het cultuurbudget of gedwongen privatiseringen diverse theaters en andere gemeenschapsplekken moesten sluiten of voor modale inkomens onbereikbaar dreigden te worden. Als reactie werd in Rome het Teatro Valle en in Athene het Empros Theater door kunstenaars bezet om ze vervolgens terug te kunnen geven aan de gemeenschap.

De theaters werden omgevormd tot gemeenschapscentra die open staan voor iedereen en waar de meest uiteenlopende bijeenkomsten worden georganiseerd. Van workshops voor werkloze dansers en schrijfworkshops tot politieke bijeenkomsten en discussies over de toekomst van de gemeenschap. De theaters vormen bovendien alternatieve podia

\

"Om een alternatief te verzinnen, moet je uit het huidige systeem kunnen stappen en politici kunnen dat niet."

voor een vrijwel volledig wegbezuinigde kunstsector en een plek waar de politieke status quo kan worden bevraagd, zowel artistiek als via maatschappelijke discussies. Politiek activisme en kunstenaarschap zijn er eigenlijk niet meer van elkaar te onderscheiden. Het Teatro Valle won onlangs de Princess Margriet Award van de European Cultural Foundation, die initiatieven beloont die cultuur, democratie en gemeenschap met elkaar verbinden. “Door het theater te bezetten neemt de gemeenschap de cultuur, maar ook de politiek weer in eigen hand”, zegt filosoof en activist Nicola Rossi in de korte film die het ECF voor de prijsuitreiking maakte.

Paniek aanval

Zo kijkt de Griekse theatermaakster Eugenia Tzitzilaki ook naar het Atheense Empros Theater, waarbij zij is betrokken. Ook zij vindt dat kunst beschikbaar moet blijven voor iedereen. “Het is een vorm van macht om de mogelijkheid te hebben om alternatieven te tonen. Zodat we niet alles wat ons wordt verteld voor waar aannemen”, zegt ze. Die publieke functie van theater is belangrijk voor een gemeenschap, zeker als die gemeenschap zo onder druk staat als de Griekse. “De gebeurtenissen hier zijn zo intens. Hoe moet je als individu reageren op de ene klap na de andere? Het theater kan daar een rol in spelen. We moeten beseffen dat we niet alleen zijn. Het is net als met een paniek aanval. Als je die krijgt als je alleen bent, heb je het idee dat je gek wordt. Als je er echter met anderen over praat, blijkt dat je helemaal niet gek bent. Mensen is wijs gemaakt dat hun financiële problemen hun eigen schuld zijn. Het aantal zelfmoorden rijst in Griekenland daardoor de pan uit. Terwijl die problemen niet individueel maar collectief zijn. Daarom moeten we er over praten.” Of dat nu via een theatervoorstelling is, of via een politieke bijeenkomst in hetzelfde theater.

Stuk hout

In het ruimte bieden aan een publiek gesprek en aan de verbeelding schuilt de gemeenschappelijke functie van theater, zegt danseres Ilenia Caleo van Teatro Valle. “Cultuur kan de motor van verandering zijn, omdat het de verbeelding centraal stelt. Het helpt om aan de nachtmerrie te ontsnappen dat dit de enige mogelijke wereld zou zijn.”

Het is precies daar waar politiek activisme en kunstenaarschap elkaar dicht naderen, denken ook Meierhans en Hetzel. Voor hen is theater bij uitstek de kunstvorm voor het overdenken van alternatieven. Meierhans: “In het theater kijk je met een open blik. Je weet dat wat daar getoond is fictie is, maar je neemt het wel serieus.” Hetzel: “Het theater is een utopische plaats. Het is een ruimte die theatermaker en publiek samen kunnen vullen met een nieuw waardenstelsel.” Hetzel vergelijkt het met kinderen die in een stuk hout even makkelijk een schip als een huis kunnen zien. “Het stelsel kan in het theater ook andere vormen aannemen, net als dat stuk hout. Het op die manier bezien van de werkelijkheid heeft een enorme potentie.”

Maar zit er als het gaat om politiek activisme niet een enorm verschil tussen het in een Amsterdams theater heroverwegen van de democratie en het bezetten van een Atheens theater? Tzitzilaki: “Ik zou niet een te groot verschil maken tussen jullie en ons. Kapitalisme en democratie hebben overal hun grens bereikt. Democratie is geen democratie meer, maar manipulatie. Ook al hebben bij jullie kunstenaars nog wel budget en wonen er minder mensen op straat, de overkoepelende problemen delen we. Dat is precies waarom wij als kunstenaars het dominante narratief moeten bevragen.”

/

Kabot 4-358

*'Kan een artistieke interventie sociale spanningen
omvormen tot verhalen, zodat die op hun beurt
iets gaan betekenen in het denkbeeldige landschap
van een bepaalde plek?' (Francis Alÿs)*





Twee jaar lang vestigde theatermaker Simon Allemeersch zijn persoonlijk atelier in een appartement in de Rabotwijk in Gent, in sociale woonblokken die beetje bij beetje leeglopen omdat ze zullen worden afgebroken. In het atelier werd een geheugen van 'de blokken' gesticht en kon een nieuw verhaal tussen de bewoners en de buitenwereld ontstaan.

Het werd een zoektocht naar antwoorden op vragen als: hoe komt het dat de eerste bewoners als dikkenekken werden bekeken? Hoe heeft dat zo snel kunnen veranderen? Waarom was de enige gemeenschappelijke ruimte in de torens een mortuarium? Wie heeft de vorm van deze gebouwen bedacht?

Het Rabotproject mondde uit in een expositie, een boek en een theatervoorstelling. Het vertelt een verhaal van binnenuit over wonen, economie, armoede en persoonlijke ficties.



Vanaf 2010 betrok Allemeersch een leegstaand appartement in Rabot. De living kreeg een achterwand van een oud theaterdecor – een *infini*, waartegen mensen kunnen worden gefilmd. Bewoners kwamen langs, vertelden verhalen en werden gefilmd. Later werd een expositie ingericht waar de buurt kwam kijken. Zo kregen de geschiedenissen van de bewoners een plek in het grote verhaal van de veranderingen in de wijk sinds de jaren zeventig.

Ook anderen werkten mee, zoals Sofie Van der Linden (kunstenares, die observeert en tekent), Jef Boes (fotograaf), Eline Maeyens (journaliste), Maarten Devrieze (fotograaf en beeldend kunstenaar), en Mario Debaene (typograaf en vormgever van het boek en het logo).



Op 29 oktober 2014 is de voorstelling Rabot 4-358 te zien in Frascati, Amsterdam.

Meer op: www.rabotatelier.be



DANNY komt naar me toe met een plan. Hij wil eilanden bouwen op het water. De eilanden zullen zich aan elkaar hechten wanneer de zee kalm is. Wanneer de zee ruw wordt, dan kunnen ze los komen van elkaar. 'Zodat niemand elkaar kwetst.'

Geduldig legt Danny me uit hoe je een eiland kan bouwen met visnetten en plastic flessen. Hij vraagt me of ik een waterpartij en een budget kan regelen. Ik vertel hem dat ik zelf ook geen budget heb. We beslissen een maquette te maken.



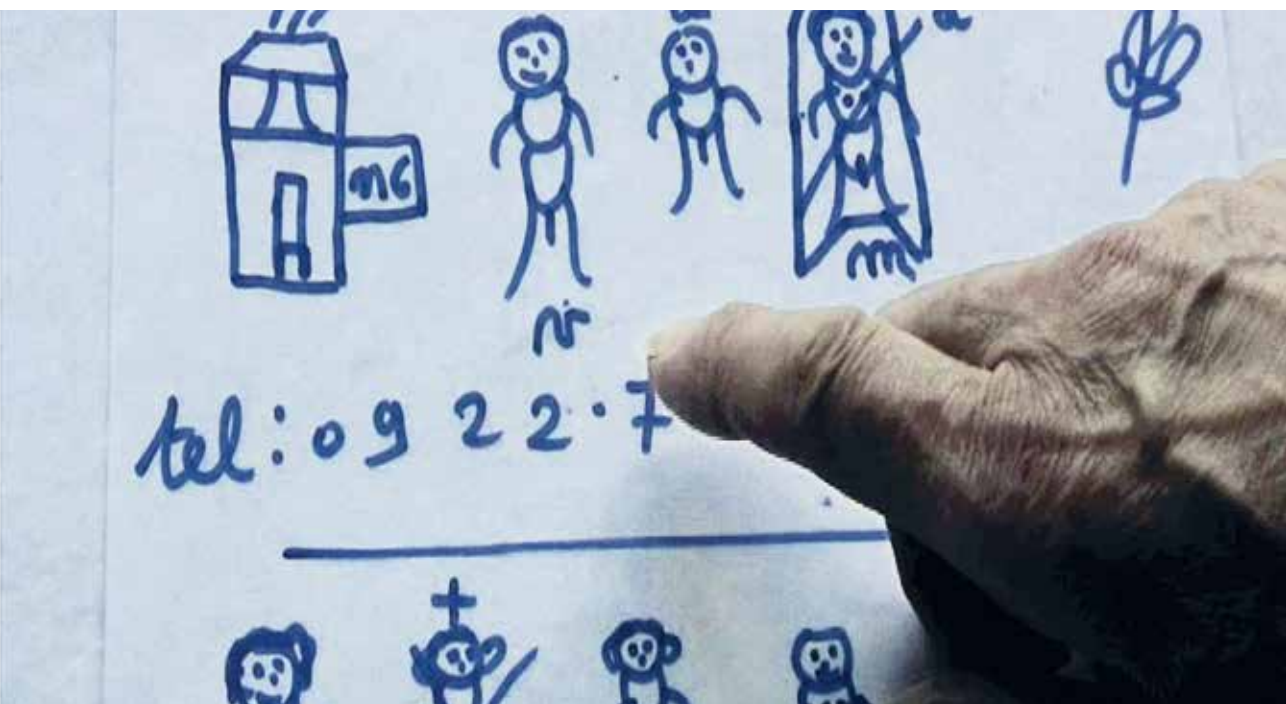
Elke keer dat **FREDDY** langskomt film ik zijn outfit. Die verschilt iedere dag maar is altijd assorti. Hoofddeksel, oorbellen, trui, legging en de bijbehorende tas. Dan komt Freddy het atelier binnen met een trui waarop in grote letters staat: ITALIA.

Hij vraagt me van welk land de trui is. Ik vraag hem: 'Hoe doe je dat, als je niet kan lezen?' Hij zegt me dat hij zijn eigen systeem heeft. Zeven lijnen zijn de dagen van de week. Een v boven de tweede lijn is dinsdagvoormiddag, een v onder



Ik leer **ASTRID** kennen in de 019. Ze woont in het derde blok. Haar man verloor een arm in de oorlog in Korea. Toen hij stierf kreeg zij een extra pensioen als oorlogsweduwe.

Met het extra pensioen koopt Astrid nu iedere maand voedsel dat lang houdbaar is. Ze kookt voor wie het nodig heeft. Vroeger hadden ze een boerderij. Ze zegt: 'Vroeger had ik de dieren, nu heb ik hen.'

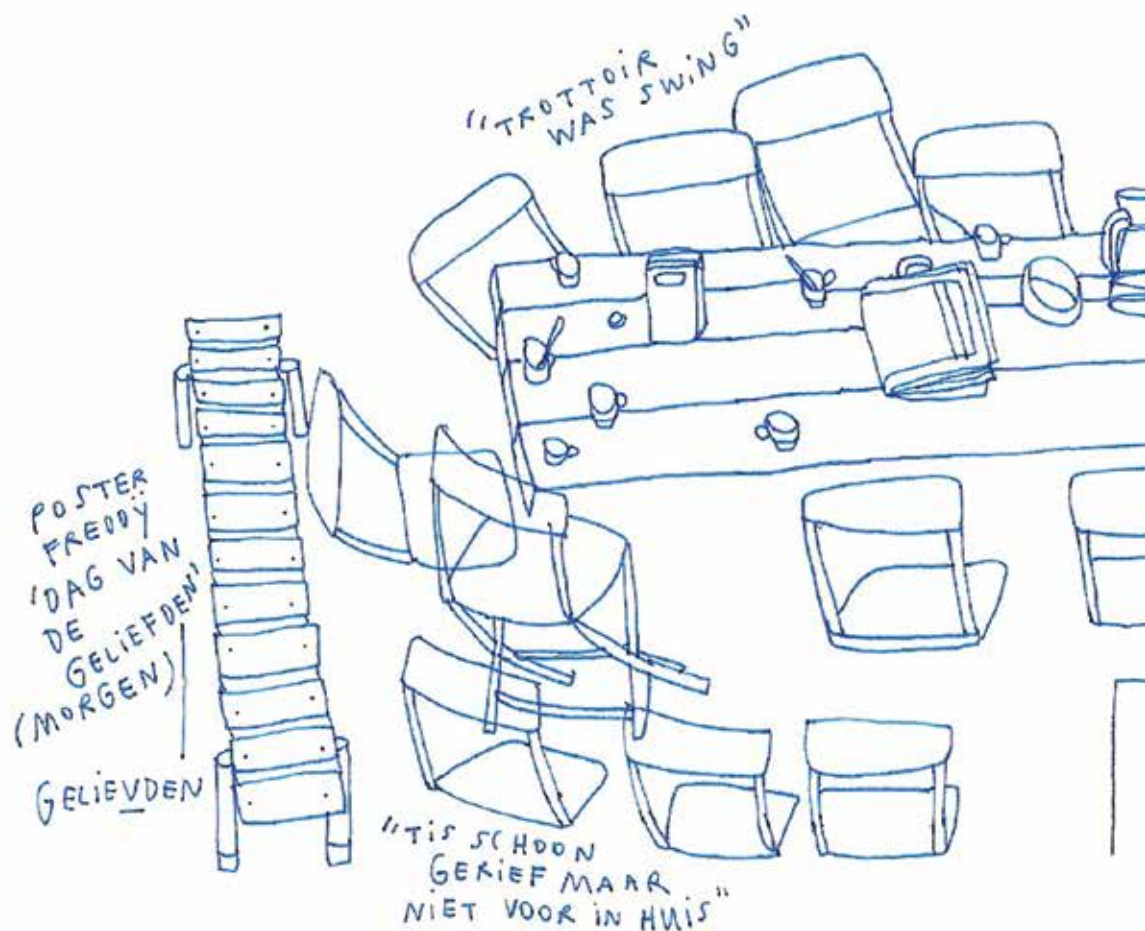


de tweede lijn dinsdagnamiddag. Hij tekent een kleine camera en zegt: 'Dat zijt gij.' Cijfers leest hij wel, maar uren moet ik schrijven als 3 in plaats van 15. Zijn adresboek bestaat uit hiërogliefen die de geschiedenis van de gezinnen

weergeven, de geslachten van de mensen. Wanneer er een kistje getekend is of een lijn erdoor, dan zijn ze overleden. Freddy is trots. Hij zegt: 'Ik ben niet dom, enkel niet geleerd. Een dom persoon zou dit systeem nooit bedenken.'

13.02.72
SAMENKOMST 182

AGENDAPUNTEN: - INSTALLATIE
NIEUWE METERS

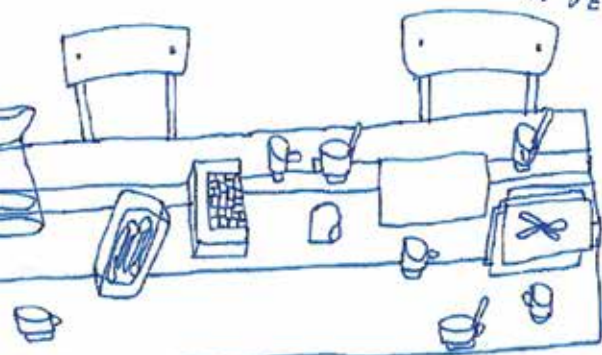


VEEL PROTEST
SLECHTE VERWARMING: KAN ALLEEN DICHT OF
HELEMAAL OPEN: VOOR HELE GEBOUW.
DUS WAAROM APARTE METERS?

VORIGE WEEK PAS
BRIEF IN DE BUS, DEZE
WEEK AL INSTALLATIE
WAAROM NU NOG KOSTEN
MAKEN AAN GEBOUW?
ENKEL GLAS

"IK SLIJP DIE
METER EN
GEWOON AF!"

"OM HALFS
IN DE HAL"



"EEN MET
EEN BAIL OP,
EEN DIKKE"

"EN,
STELT ZE 'T GOED?"

"ZE HEEFT EEN
SCHOON BALKON,
EN DIE ANDERE
VROUW HEEFT ER 2,
IN DE LENGTE VAN
HET APPARTEMENT"



Portretten Linda en Edouard: Jef Boes

Van wie is de partij en voor wie is ze bedoeld?

Partijdemocratie botst nogal eens met de media-politieke realiteit. Hier volgen enkele observaties en kanttekeningen aan de hand van de lijsttrekkersstrijd tussen Tofik Dibi en Jolande Sap. Want wat GroenLinks is overkomen, overkomt periodiek elke partij.

Door **Herman Meijer**

Wat is een politieke partij?

Van alle organisaties waarvan ik voorzitter ben geweest vond ik GroenLinks het lastigst te duiden. Meestal is vrij precies te zeggen waartoe een organisatie dient, wat haar leden en medewerkers voor positie hebben, wat ze produceert, wie waarover gaat, wanneer ze goed werkt en wanneer niet, voor wie ze er is en wanneer ze kan worden opgeheven. Bij politieke partijen zijn zulke normale vragen niet goed te beantwoorden – althans zeker niet allemaal en zeker niet voor iedereen eender. Er zijn sowieso twee antwoorden op de vraag wat een politieke partij is. Het eerste is: een vereniging van staatsburgers die gezamenlijk politieke doeleinden nastreven. Dit is het klassieke antwoord en voor de meeste partijen in Nederland ook een realiteit. Het andere antwoord heeft in ons politieke landschap een steeds grotere relevantie gekregen: een politieke partij is een merknaam. Een merknaam is op de kiezersmarkt een relevante grootheid geworden, die het desnoods zonder vereniging van staatsburgers kan stellen. Het actuele voorbeeld is de PVV. Voor de volledigheid, onze parlementaire geschiedenis kent nog een derde antwoord. Dat is de kiesvereniging, naar eigen zeggen géén politieke partij. Voorbeeld: de Christelijk-Historische Unie, in de praktijk een verzameling van keurige Nederlands-Hervormde dames en heren, voor wie *gewetensdwang* het smerigste woord was dat ze kenden.

De lijsttrekkersverkiezing

Door **Tamara van Ree**

Jolande Sap werd op 2.9.2008 lid van de Tweede Kamer en op 17.12.2010 fractievoorzitter. Op 5.10.2012 gaf zij haar Tweede Kamerzetel op. Tofik Dibi was van 30.11.2006 tot 20.9.2012 lid van de Tweede Kamer.

6 mei 2012

Dibi stuurt sollicitatiebrief naar de kandidatencommissie, waarvan Tof Thissen (tevens voorzitter GroenLinks fractie Eerste Kamer en lid van de stuurgroep strategie en campagnes) voorzitter is. Hij stelde eerder voor Dibi uit het fractiebestuur te zetten om problemen in de fractie te verminderen.

7 mei

PowNews dringt het bureau van GroenLinks in Utrecht binnen en ontlokt partijvoorzitter Heleen Weening de uitspraak dat er meer kandidaten zijn. 22:55 • Ook NOS brengt het nieuws: 'Dibi wil lijst GroenLinks trekken'

In dit artikel zal ik het bij de eerste twee gestalten houden, de vereniging en de merknaam. Het zijn twee bestaanswijzen van één grootheid, die beide tegelijkertijd voorkomen. Ze onderhouden een onzekere en niet altijd gelukkige relatie. Het is bijvoorbeeld denkbaar dat het goed gaat met het merk GroenLinks en tegelijkertijd slecht met de gelijknamige vereniging – en het omgekeerde is evenzeer denkbaar. Niet voor eeuwig, maar zo kan het er maanden of zelfs jaren voorstaan. In de ‘affaire Sap – Dibi’ die ik hier als leerstuk neem, zal ook blijken dat het in de wereld waarin het om de merknaam draait heel anders toegaat dan in de verenigingswereld. Deze verschillen hebben uiteraard hun interne parallellen binnen het geheel van GroenLinks, zoals dit bij alle in Nederland actieve politieke partijen het geval is.

8 mei

13:27 • Sap tweet: Wat een mediareuring. ;-) Als er sterke tegenkandidaten opstaan die zich met mij willen meten, dan ga ik met plezier de strijd aan!
 15:11 nu.nl ‘Dibi wil lijst GroenLinks trekken’
 22:00 • Nieuwsuur ‘Het rommelt binnen GroenLinks’. Het programma noemt Dibi’s keuze een ‘motie van wantrouwen tegen Sap’. Bas de Gaay Fortman: niks mis met kandidaatstelling, wel zelfoverschatting van Dibi. Jozanneke Vanderveen (voorzitter DWARS) spreekt zich uit voor keuzevrijheid. Tof Thissen zegt zich niet op te laten jagen met werk. Politiek commentator Dominique van der Heyde spreekt van ‘een beetje een rare situatie’ dat Sap nu niet formeel de partijleider van GroenLinks is.

10 mei

Zwijgplicht over kandidatuur wordt geschrapt.
 11:46 • nrc.nl maakt hiervan melding.

Twee werelden

In de *tijdljn* – zie hieronder – komen, behoudens het grote publiek, alle actoren voor die de twee werelden bevolken. De wereld van de merknaam is in belangrijke mate die van het mediapolitieke circuit. Ze draagt veelal de trekken van de ‘sociaal-psychologische’ openbaarheid zoals Jürgen Habermas die schetst in zijn *Strukturwandel der Öffentlichkeit*. Het gaat om een veld dat door de technieken van reclame en *framing* wordt gemanipuleerd en waar ‘nieuws’ is wat door de media als nieuws wordt gebracht. Het doen en laten van de Tweede Kamerfractie speelt zich, voor zover het niet het onzichtbare handwerk betreft, grotendeels in deze wereld af. De mediapolitieke voorstelling van ‘de politiek’ draait nog immer om de Haagse vierkante kilometer – waarbij gemeenten en provincies en zelfs Europa, marginaal afsteken. Daartegenover staat de wereld van

11 mei

12:53 • nu.nl meldt dat Sap voor een referendum is. Binnen de partij wordt druk op Dibi uitgeoefend om zich niet kandidaat te stellen, aldus rapport Commissie Van Dijk. Stuurgroep GroenLinks wil referendum, aldus rapport Commissie Van Dijk. Dibi en Sap spreken met elkaar.

13 mei

Dibi laat weten zich kandidaat te stellen. Mores is dat kandidaten dat niet bekend maken totdat de kandidatenlijst bekend gemaakt wordt.
 16:56 • nrc.nl bericht: ‘Nu is het officieel: Tofik Dibi kandidaat-lijsttrekker GroenLinks’.
 20:21 • nu.nl bericht: ‘Dibi wil “scherpte en originaliteit” voor GroenLinks’.

vereniging en vergadering die haar eigen, veel beperktere vormen van openbaarheid organiseert, waarin staatsburgers gezamenlijk hun best doen de gang van zaken te beïnvloeden. Ze doen aan machtsvorming op basis van menings- en besluitvorming. En ze hebben dit georganiseerd in een vorm van ledendemocratie die zoveel mogelijk op voet van gelijkheid loopt. Dit is wat resteert van de oude burgerlijke openbaarheid die begon met de achttiende-eeuwse salons en de negentiende-eeuwse partijvorming. Interessant in de *Tijdslijn* is het verschijnen van bij Habermas ten tijde van de *Strukturwandel* nog onbekende fenomenen, internet en de sociale media, met name Twitter. Deze brengen een extra laag in de openbaarheid, die het staatsburgers in verschillende hoedanigheden mogelijk maakt zelf hun aandeel in beeldvorming en *framing* te nemen. Overigens niet toevallig komen in de tijdslijn

enkel tweets voor van staatsburgers die al in en met het mediapolitieke circuit bekend waren.

Dat er zoiets als een affaire Sap-Dibi kon ontstaan zou zonder deze ingewikkelde constellatie moeilijk te verklaren zijn. In de oorsprong was er wel een echt politiek conflict: de kwestie van de politietrainingsmissie naar Kunduz. Dat de verdeeldheid hierover binnen de fractie – die ook een hierover verdeelde partij weerspiegelden – vervolgens op een conflict over het leiderschap uitliep, zou ook nog zonder schade voor het ‘merk’ GroenLinks kunnen zijn opgelost. De leiderschapsverkiezing die volgde werd echter juist conflictueus door de vele versterkers die in die constellatie blijken te zitten.

Conflictversterkers

In het geheel van de ‘twee werelden’ waarin

14 mei

15:00 • persconferentie Dibi in Amsterdam. Verslag in terugblik *Vrij Nederland* 22.11.2013: ‘Alle media wilden van hem weten waarom hij zich kandidaat had gesteld tegen Jolande Sap. De toon was opeens niet vriendelijk meer: handelde hij uit eigen gewin? Maakte hij de partij die hij lief zei te hebben niet juist kapot? De eens zo geliefde speelkameraad van de media werd nu als een huichelaar neergezet’.

14:55 • nrc.nl bericht: ‘Dibi: mijn kandidatuur is geen motie van wantrouwen richting Sap’.

18:00 • *NRC Handelsblad* publiceert kritisch artikel van Thijs Niemantsverdriet.

22:00 • Nieuwsuur: ‘Tofik Dibi gaat de strijd aan’, met hergebruikte beelden van de uitzending van 8 mei waarin Bas de Gaay Fortman zich uitspreekt

tegen Dibi als leider. Wijnand Duyvendak (oud-Kamerlid) spreekt zich uit voor Sap. Herman Meijer eveneens. Wat hem betreft is er sprake van onterecht alarmisme in de media, het referendum is een normaal partijfenomeen en hoeft niet tot problemen te leiden. 23:05 • Dibi bij EO-programma Knevel en Van den Brink.

16 mei

19:00 • Sap bij De Wereld Draait Door (DWDD).

20:30 • Dibi bij radio-programma BNN Today. Dibi meldt dat maandag de eerste ‘showdown’ zal zijn in debat met Sap.

21:24 • Dibi bij KRO-programma Oog in Oog.

22:42 • nrc.nl bericht: ‘Sap raadde Dibi lijsttrekkerskandidatuur af’.

17 mei

Kandidatencommissie verklaart Dibi ongeschikt.

Kamerfracties, Kamerleden, media, partijbestuur en andere partijorganen hun rollen spelen, treden effecten op die elk zakelijk conflict kunnen versterken en doen ontsporen. Ik noem er drie: dramatisering, personalisering en systeembotsing.

Vanaf het moment dat er maar de geringste hint was, dat Tofik Dibi kandidaat lijsttrekker zou zijn, stonden schrijvende en beeldende media in de alarmstand. De kandidatuur zelf gold onmiddellijk als een teken van wantrouwen jegens Jolande Sap en werd weergegeven als het openen van de strijd. Het beschouwen van de politiek als een strijdtoneel, inderdaad in de theatrale zin van het woord, is een constante in de mediale weergave. Het 'koningsdrama' is hierin een van de archetypen. Voor de media voorziet het in de twee vereisten van begrijpelijkheid en amusementswaarde van de door hen weergegeven feiten en verhoudingen. Voor

de politici in kwestie verhoogt het de druk op het eigen presteren.

En met dit laatste komt ook het tweede effect in beeld: personalisering. Waar in de politiek strijd om de macht en strijd om politieke doelen altijd constanten zijn geweest, is dit in het mediapolitieke circuit vrijwel in de volle breedte verengd tot strijd om de macht, en dit laatste bovendien tot een strijd om individuele posities. Deze mediale vervorming beperkt zich allang niet meer tot de buitenkant. Alle in Den Haag opererende politici weten dat zij met een afwijkende individuele positie onmiddellijke toegang tot het mediacircuit krijgen – iets wat hun met geduldig handwerk meestal niet lukt. De dissident heeft in de dramademocratie een streepje voor. Het is verleidelijk om in dit systeem mee te gaan, zoals ook Tofik getuigt in 'Op tv, of roemloos ten onder' (*Vrij Nederland*, 20.12.2011).

18 mei

Dibi zou 's middags te gast zijn in het NTR programma *De Halve Maan*, maar wordt naar het partijbestuur geroepen.

15:56 • nu.nl meldt dat Dibi geen kandidaat meer is.

16:49 • nrc.nl bericht: 'Tofik Dibi mag geen gooi doen naar lijsttrekkerschap van partijbestuur'.

17:08 • Sap tweet: Ik zou het betreuren als er geen referendum komt. Ik ga graag de strijd om het lijsttrekkerschap aan!

17:24 • Tweede Kamerlid Ineke van Gent tweet: Laat de leden van #Groenlinks stemmen over de lijsttrekker! #feestvandedemocratie.

17:52 • Tweede Kamerlid Mariko Peters tweet: GroenLinks: kom op! Openheid, spreekvrijheid, democratie! Laat de leden kiezen! #dejavu.

17:58 • Tweede Kamerlid Liesbeth van Tongeren tweet: Dat vind ik ook. RT Ineke van Gent.

18:08 • Oud-fractie-voorzitter Femke Halsema tweet: 'Als GL-lid wil ik kunnen kiezen en me niet hoeven schamen #referendum.

19:00 • DWDD zendt een satirische sketch uit over de strijd tussen Sap en Dibi. Het filmpje krijgt op Facebook 240 likes en wordt 56 keer gedeeld. Ook in DWDD een gesprek met Thijs Niemantsverdriet, Frénk van der Linden en Claudia de Breij over 'Dibigate' en live contact met het NOS journaal. Van der Linden: 'Je zou ook kunnen zeggen hij wist dat het niet mocht, hier schendt iemand de spelregels'. Dibi wordt 'dramaqueen' genoemd. Thissen wordt aangehaald. Niemantsverdriet: 'Dit bevestigt het beeld van een verdeelde partij'. Van der Linden over het verhaal van Dibi: 'Heeft de diepte van een tosti'. Onder druk van partijle-

den besluit de kandidatencommissie toch tot een ledenreferendum.

19:30 • Ineke van Gent tweet: Dat laten bungelen van @tofikdibi krijgt hele gênante trekjes. Klap erop en referendum organiseren partijbestuur! #amateurs #BAM.

19:52 • Ineke van Gent tweet: De partijregels zijn helemaal niet overtreden door @tofikdibi Vorige week is door PB besloten dat kandidaten naar buiten konden. #dwdd.

21:58 • nrc.nl bericht: 'Tofik Dibi toch kandidaat voor lijsttrekkerschap GroenLinks'.

Nieuwsuur interview met Dibi over bezwaren kandidatencommissie over zijn kandidaatstelling.

23:00 • Weening bij Knevel en Van den Brink: Tofik Dibi ongeschikte kandidaat-lijsttrekker. 'De leden hebben een keuze tussen een ongeschikt verklaarde kandidaat en een geschikte kandidaat'.

19 mei

Thissen 's morgens in Radio 1 Journaal: Dibi niet geschikt. Thissen verweert zich ook tegen de stelling dat de kandidatencommissie verkeerd zou hebben gehandeld.

11:00 • Dibi is intussen bij Radio 1 Tros Kamerbreed.

11:14 • *Volkscrant* bericht: 'Dibi niet geschikt als partijleider van GroenLinks'.

19:31 • *Telegraaf* bericht: "Onnodige schade" door procedure GroenLinks' 20:25 • Dibi bij VARA-programma Paul!

#amateurs

En dan de botsing met het systeem van gekozen bestuur en congressen, kandidatencommissies en geschillencommissies, partijraden en partijbureaus, afdelingen en werkgroepen. Hoeveel trager en ingewikkelder is dit niet – zeker bij GroenLinks met zijn anarchokritische structuur, waarin zoveel mogelijk parallel geschakelde organen voorkómen dat iemand ergens beslissend kan ingrijpen. In de praktijk van de affaire Sap-Dibi zijn beslist fouten gemaakt, zoals de commissie Van Dijk achteraf constateerde. Even zeker is – en ook daarover doet het commissierapport uitspraken – dat heel de interne logica van een ledenorganisatie een zeer moeilijke verhouding heeft met de snelle wereld van de merknamen. En al helemaal als eigen leden in deze laatste wereld hebben leren zwemmen en er hun eigen roepoetters hebben opgedaan. De vereniging heeft

haar best gedaan om alles transparant en volgens de regels aan te pakken, maar op een zeker moment staat ze te kijk als een bonk formalisme en wereldvreemdheid. Zelfs valt, met het oog op de kandidatencommissie zoals haar voorzitter in een interview vertelde, de kwalificatie 'Noord-Koreaanse toestanden'! Erger kan je het, met heel je overdemocratische bestel, niet krijgen! Het twittercircuit fungeert in dit conflict vrijwel geheel als een branche van het mediapolitieke circuit. Femke Halsema, sinds haar afscheid als partijleider nog altijd BN-er en twitterkoningin, doet haar duit in het zakje. En evenzo tal van meer direct betrokkenen. Tekenend voor de verhoudingen is de tweet van Ineke van Gent, die zich over de twitterband tot het partijbestuur richt, eindigend met “#amateurs”. Want dit is het klassieke verwijt binnen alle politieke partijen en zowel op landelijk als lokaal niveau. De 'professionals'

21 mei 2012

16:45 • Trouw

'Kandidatencommissie GroenLinks woedend op partijbestuur'.

17:46 • Dibi bij BNN-radioprogramma Coen en Sander Show.

's Avonds eerste lijsttrekkersdebat Dibi-Sap in de Rode Hoed.

21:26 • Rtl-nieuws bericht: 'Dibi: GroenLinks is beetje bleker, onzeker en verward'. Het debat wordt ook besproken op allerlei nieuwsfora.

22:10 • AVRO-programma Neonletters zendt satirische sketch uit over kandidaatstelling Dibi.

23:40 • Volkskrant: 'Eerste GroenLinks-debat: Dibi oogst meer applaus dan Sap'.

22 mei 2012

10:50 • nrc.nl bericht:

'Terugkijken: Sap versus Dibi, ronde 1'.

Een vandaag bericht na enquête onder 400 leden: 77% van GroenLinks leden wil Jolande, 16% Dibi.

19:00 • Dibi bij DWDD.

Matthijs van Nieuwkerk benadrukt dat Dibi nummer drie op de lijst staat, maar ongeschikt is geacht als lijsttrekker, 'waarom, staat ook nu nog op de site van GroenLinks te lezen'. Partijbestuur zou gezegd hebben tegen Dibi 'we schamen ons voor je'. Van Nieuwkerk houdt t-shirt omhoog 'geschikt'. De Breijl vraagt 'waarom wil je de baas zijn van een club die je niet wil?' Dibi: 'GroenLinks moet meer

een vechterspartij worden en niet zo Haags bestuurlijk. Kijk macht is mooi, maar die macht dient wel een doel en die doelen zijn onze idealen. Het gevoel wat ik de afgelopen tijd heb gekregen is dat we bijna wanhopig in een regering willen zonder dat we weten waarom ook al weer. Daarom heb ik me kandidaat gesteld'.

23 mei

Omroep Brabant bericht: GroenLinks Den Bosch verwijderd pro Tofik Dibi-tweets. Tweede lijsttrekkersdebat in Verkadefabriek in Den Bosch.

die zich omringd weten door ambtelijke ondersteuning, adviseurs, informatiebronnen, media en een behoorlijk salaris, verwijten de vrijwilligers van de afdeling, c.q. van de partijleiding, amateurisme. En het spiegelbeeld hiervan is uiteraard het verwijt vanuit de vereniging dat de fractieleden zich loszingen van de partij, zich te weinig laten zien bij vergaderingen, te veel opgaan in de wereld van het politiek bestuur en alleen belang stellen in hoe ze in de pers komen – het klassieke verwijt van parlementarisme in een actuele gedaante.

Opnieuw beginnen

De commissie Van Dijk die de oorzaken van het electorale verlies na de affaire heeft onderzocht, had zich kunnen beperken tot het niveau dat bij de gemiddelde tv-kijker als 'de politiek' bekendstaat – de wereld van de merknamen. Ze had dan volstaan met een onderzoek

naar wat er in de Tweede Kamerfractie heeft gespeeld, met in de marge iets over de rol van het partijbestuur en de kandidatencommissie. Een paar aanbevelingen over leiderschap en communicatie en klaar.

Gelukkig heeft ze veel meer gedaan dan dat. Ze gaat ook in op de partijcultuur, de relatie tussen partij en Kamerfractie, de koers van de partij en de kwaliteit van het debat. Dat is leerzaam, niet alleen voor GroenLinks. Wat GroenLinks is overkomen, overkomt periodiek elke partij. En de kans op zulke klappen groeit met de grilligheid van het politieke bedrijf en de tweedeling van de politieke werelden. Wat dus in toenemende mate beproefd wordt is de veerkracht, niet zozeer van het politieke systeem – want die Kamerzetels raken wel weer gevuld – maar van de politieke partijen. Het is juist dat deel, door de toeschouwers van de democratie niet gezien, waar het op aankomt. Het is de partij als verza-

26 mei – 5 juni

Ledenreferendum.

27 mei

9:30 • Femke Halsema spreekt bij Eva Jinek op Zondag haar steun uit voor Sap.

10:28 • nrc.nl bericht: 'Femke Halsema steunt Sap als partijleider GroenLinks'.

30 mei

Lijsttrekkersdebat in Groningen.

6 juni

Uitslag ledenreferendum: 84% stemmen voor Sap.

meling van diegenen die noch toeschouwer noch acteur zijn. Het is die verzameling van politiek actieve staatsburgers die ervoor zorgt dat er überhaupt vertegenwoordigers te kiezen zijn, plus een programma, kenbare idealen en aansprekende leuzen. Die partijleden hebben behoefte aan een organisatie die bij de tijd is en werkt. Ze hebben behoefte aan structuur die helpt bij het vormen van hun mening en het uitdrukken van hun idealen in programma's. En ze willen hun vertegenwoordigers kunnen spreken, en tegenspreken desnoods. Ook al nadert hun totale aantal het historische dieptepunt van twee procent van het electoraat, hun bestaan maakt dat ons parlementair-democratische stelsel nog net te onderscheiden is van een politieke supermarkt, waarin politieke acteurs ons tot een keuze verleiden.

Er verschijnen de laatste tijd legio artikelen die vragen om een ander soort politieke partij, een die

het moet hebben van levende verbindingen met maatschappelijke organisaties en initiatieven. Zo bijvoorbeeld Paul Kalma in de bundel *Politiek partijen: overbodig of nodig?* van de Raad voor het openbaar bestuur. Grappig genoeg beschikt GroenLinks al jaren over een rapport van de commissie Duyvendak, dat om alle voornoemde redenen pleit voor een heruitvinding van GroenLinks als 'publieke partij'. In zo'n partij, die ook voor niet-leden toegankelijk is, is niet de parlementaire agenda leidend, maar kunnen omgekeerd groepen burgers de politieke agenda meebepalen. Een dergelijke partij is minder gevoelig voor druk vanuit de media. Dit is precies het soort politieke organisatie, dat zichzelf tot podium en voertuig weet te maken van maatschappelijke initiatieven en progressieve organisaties, die in de huidige constellatie politiek onthand, zo niet vervreemd zijn.

/

Literatuur

Th. Broer en J. Alberts, 'Partij aan scherven', *Vrij Nederland*, 8.10.2012, p.28 e.v.

Terug naar de toekomst, rapport GroenLinkscommissie Van Dijk, Utrecht 2013.

M. van Wezel en M. Kleijwegt, 'Hoe Tofik Dibi aan zijn media-verslaving ten onder ging', *Vrij Nederland*, 22.11.2013, p.18 e.v.

P. Kalma, 'Uit de greep van het bestuur: politiek als bezielde strijd om het algemeen belang'. In: *Politiek partijen: overbodig of nodig?*, Raad voor het openbaar bestuur, Den Haag 2014, p. 83-97.

Vertrouwen in de partij

Nog geen twee procent van de Nederlanders is lid van een politieke partij. Het vertrouwen in onze politieke partijen neemt af. Het debat over de functie van politieke partijen en over mogelijke alternatieven wordt volop gevoerd. Een bespreking van twee publicaties.

Door Reinier van der Hulst

In 1960 telden alle politieke partijen samen 730.000 leden op een bevolking van 11,48 miljoen inwoners. Dat betekent dat toen ongeveer zes procent van de Nederlanders lid was van een partij. Anno 2010 was de bevolking doorgroeid tot meer dan 16,6 miljoen inwoners; het ledental was daarentegen gedaald tot 308.000. Gemiddeld was nog geen twee procent van de Nederlanders lid van een politieke partij. Voor politicologen was dit aanleiding om groot alarm te slaan. Er lijkt iets grondig mis. Zien de politieke partijen hun einde naderen? Met andere woorden: verliezen zij hun functie?

Sleutelfunctie

Om die vraag te kunnen beantwoorden moet eerst duidelijk zijn waar we het over hebben. Wat is een politieke partij? Zo gemakkelijk is dat nog niet. Ruud Koole hanteert de volgende minimumdefinitie: “Een politieke partij is een georganiseerde groep, voorzien van een officiële benaming, die als zodanig kandidaten stelt voor de verkiezingen voor openbare functies.” Deze definitie is in de praktijk al achterhaald, gezien de opkomst van de eenmanspartij van Geert Wilders. Desondanks is het duidelijk: de belangrijkste functie van politieke partijen is het afvaardigen van volksvertegenwoordigers. Een functie die op de meeste partijen van toepassing is of was, is het vertegenwoordigen van een bepaalde groep voor een politiek orgaan – al dan niet op sociaaleconomische of levensbeschouwelijke achtergrond.

Partijen hebben dus een sleutelfunctie: zij leveren volksverte-

genwoordigers in alle openbare vertegenwoordigende lichamen. Het antwoord op de gestelde vraag is dan ook simpel: nee, zij verliezen hun functie niet. De problemen rondom politieke partijen hebben vooral te maken met een tekort aan vertrouwen. En ook dat is reden genoeg voor een levendig debat onder politicologen over de rol van de politieke partijen vandaag.

Bekende politicologen, zoals Ruud Koole, wijlen Peter Mair, Henk van der Kolk en Kees Aarts hebben veel onderzoek naar de situatie van politieke partijen gedaan. Recent zijn enkele bundels verschenen die de staat van de Nederlandse politieke partijen en democratie onderzoeken. Ik bespreek er hier twee. Jacques Thomassen, Rudy Andeweg en Carolien van Ham publiceerden de bundel *De Wankele Democratie*, waarin ze de staat van de democratie onder de loep nemen. Ook de Raad voor het openbaar bestuur (Rob) houdt zich al jaren met deze materie bezig. Hun in april 2014 verschenen bundel *Politieke partijen: overbodig of nodig?* is volledig gewijd aan de problematiek.

Ontzuiling

Hoewel deze politicologen van mening verschillen over de oplossingen, zijn ze het over de oorzaken meestal eens. De problemen begonnen midden jaren zestig. Tot die tijd kende Nederland een verzuilde samenleving, gebaseerd op politieke en levensbeschouwelijke voorkeur. In een zuil bevonden zich ondermeer media, scholen en vakbonden, met de politieke partij aan de top ervan. Halverwege de jaren zestig begon dit systeem af te brok-

kelen. Partijen begonnen veel leden te verliezen. Veel mensen associeerden hun levensovertuiging niet langer met de zuil en hun stem ging dus niet meer automatisch naar de partij van de zuil. De samenleving individualiseerde.

Door de drastische daling van de ledenaantallen moesten politieke partijen noodgedwongen hun interne structuren veranderen. Immers, de uitgebreide partijkaders (inclusief de zeer hechte banden met media en vakbonden) waren verleden tijd. Ruud Koole heeft deze structuurverandering beschreven. Waar partijen in de tijd van de verzuiling massapartijen waren, met grote aantallen leden en gelieerde omroepen en andere verenigingen, zijn partijen nu afhankelijk van een beperkt kader van actieve leden. Dit maakt hen kwetsbaarder, maar ook flexibeler.

Interne rel

Een tweede structuurverandering volgde na 2002. Pim Fortuyn wakkerde met zijn *Puinhopen van Paars* de onvrede over de toenmalige politieke partijen aan. Dit was voor de meeste partijen reden om drastisch te verjongen en hun partijen te democratiseren. Zo veranderden de partijcongressen van delegatiecongressen naar congressen voor leden, met het principe van 'één mens één stem'. Bovendien voerden onder andere PvdA, VVD en CDA zogenaamde *primaries* (voorverkiezingen) voor het partijleiderschap in. Hoewel de VVD bijna ten onder ging aan een interne rel door de onderlinge strijd, lijken de overige partijen positief over deze democratisering.

Vertrouwen

Naast de algemeen genoemde oorzaak – de ontzuiling – zijn er nog een aantal aanvullende analyses. De bundel *Politieke partijen: overbodig of nodig?* van de Rob noemt wellicht de belangrijkste: politieke partijen verbestuurlijken. Neem bijvoorbeeld een gemiddelde eurobarometer. In zo'n enquête wordt het vertrouwen in partijen vergeleken met het vertrouwen in bijvoorbeeld de rechterlijke macht, de media en het leger. Dat zijn niet echt belangenverenigingen, wat politieke partijen in principe wel zijn. Volgens de bijdrage van Deschouwer is deze indeling tekenend voor de positie van politieke partijen in de maatschappij. Politieke partijen zijn steeds meer gericht op de macht en het landelijke beleid. Het opkomen voor de achterban lijkt naar het tweede plan te zijn geschoven. Ook hier verliezen politieke partijen hun rol van belangenbehartiger uit het oog.

Het vertrouwen in politieke partijen is inmiddels gedaald tot ongeveer veertig procent. Dat is voor velen een alarmerend percentage. In de Rob-bundel wordt dan ook de noodklok geluid. Maar het boek *De wankelende democratie* brengt relativering aan: met een vertrouwenpercentage van veertig procent doet Nederland het in Europa behoorlijk goed. Ook als het gaat om andere cijfers met betrekking tot de verhouding tussen de Nederlandse politieke partijen en de burgers blijkt dat Nederland op Europese schaal gewoon goed scoort.

Pot nat

Door de dalende ledentallen neemt ook de vaste aanhang van de tra-

ditionele partijen af. Ook dit wordt als een probleem gezien, omdat het Nederlandse politieke landschap steeds minder voorspelbaar wordt. Het zijn echter weer de auteurs van *De wankelende democratie* die deze trend relativeren. Volgens hen zijn verkiezingen een markt, waarin politieke partijen moeten strijden om de gunst van de kiezer. In feite was het partijsysteem volgens deze redenering ten tijde van de verzuiling ziek, terwijl het nu weer aan de beterende hand lijkt.

Politieke partijen worden daarnaast steeds meer als 'één pot nat' beschouwd, zoals ook blijkt uit het onderzoek van Van der Kolk en Aarts in 2011. Burgers plaatsen de meeste politieke partijen steeds meer in het midden van het politieke spectrum, waardoor de onderlinge verschillen langzaam maar zeker vervagen. Dit idee is niet nieuw. De Duitser Otto Kirchheimer schreef vanaf de jaren zestig al over de *catch all party*: de verandering die politieke partijen zouden doormaken zou leiden tot het behalen van 'winst' (kiezers) in plaats van het behalen van idealistische doelstellingen. Gelukkig lijkt dit idee voorlopig niet meer dan een utopie, al doet de 'één-pot-nat'-constatering wel geloven dat het dichterbij komt.

Ook Deschouwer gaat in op het vraagstuk van vertrouwen. Hij noemt de Europese Unie als één van de grootste obstakels voor partijen: er is minder ruimte voor landelijk beleid door maatregelen als de drieprocentnorm. Politieke partijen worden door deze ontwikkeling langzaam maar zeker in dezelfde beleidsrichting geduwd, met een grotere spanning tussen woord en

daad. Op den duur zou dit zeer nadelig uit kunnen pakken voor onze democratie, aldus Deschouwer.

Alternatieven

Welke oplossingen worden aan-ge-dragen? De oplossing voor het één-pot-nat-beeld van partijen, is volgens zowel de Rob-bundel als *De wankele democratie* een sterkere inhoudelijke profilering van politieke partijen, zodat de verschillen weer duidelijk worden. Vanuit de gedachte van partijen als belangengroepen: partijen moeten weer weten wie zij vertegenwoordigen en hoe ze dat het beste kunnen doen. De Europese Unie zou daarbij juist kunnen helpen: politieke partijen zouden zich door de Europese regels moeten laten inspireren tot creatieve voorstellen, zodat het onderlinge debat en de onderlinge verschillen weer duidelijk worden. Iedereen heeft uiteindelijk baat bij een goed gefundeerd debat over de Europese Unie.

De verzuiling zal echter nooit meer terugkeren. In *De wankele democratie* wordt zelfs gepleit voor een vorm van polarisatie, die zal leiden tot een tweepartijstelsel. Of dat slim is valt te betwijfelen. Uit dezelfde bundel blijkt namelijk dat tijdens de polarisatieperiode in Nederland het vertrouwen in de democratie daalde in plaats van steeg.

De Rob-bundel biedt nog een oplossing voor het monitoren en bereiken van kiezers. Sociale media hebben vele mogelijkheden en zijn – mits goed gebruikt – in potentie een ware goudmijn voor partijen. Aan de hand van media als Facebook en Twitter kunnen onderwerpen worden gemonitord

en eventueel worden gemanipuleerd. Door directe interactie met de kiezer doet de partij aan een goede manier van leden- en kiezersbinding door snel, direct en met aandacht te reageren. Bovendien kunnen doelgroepen veel efficiënter worden aangesproken.

Terug naar de kerntaak van partijen: het leveren van volksvertegenwoordigers. Bij het kiezen van mogelijke alternatieven voor politieke partijen, zou deze functie ook vervuld moeten worden. Initiatieven als de G1000 vormen niet meer dan een in potentie waardevolle aanvulling op het beleid door de input van burgers. De G1000 zal dus nooit in staat zijn om de plek van traditionele partijen in te nemen. Een ander idee is terug te gaan naar de tijd van 1850, waarin ieder Kamerlid individueel werkte en besliste. Voor deze stap zijn echter meer nadanvoordelen te bedenken. Het enige voordeel – parlementariërs zijn vrij om hun standpunten te bepalen – steekt schril af tegen het extra werk dat zonder partijen op Kamerleden afkomt. Daarnaast wordt de politiek minder voorspelbaar zonder partijen, fracties en dergelijke. Over fracties gesproken: deze zullen in welke vorm dan ook toch terugkeren, maar dan zonder de partij als overkoepelend orgaan.

Ingebakken

Wat zou dan een levensvatbaar alternatief kunnen zijn? Is het een idee om belangenverenigingen een plek te geven in volksvertegenwoordigingen? Belangenverenigingen komen immers volledig op voor de belangen van hun doelgroep. Maar

wie bepaalt welke vereniging met hoeveel mensen in welk orgaan zitting mag nemen? En wie houdt het overkoepelend belang in het oog?

Met andere woorden: partijen zitten ingebakken in ons politieke systeem. Hun functie is nog even belangrijk als altijd. Maar ze hebben wel degelijk een vertrouwensprobleem. Dat kunnen ze enkel oplossen door terug te gaan naar de oude kern: ze moeten zichzelf weer gaan zien als belangengroepen.

/

Politieke partijen: overbodig of nodig?

Den Haag, Raad voor het Openbaar Bestuur 2014.

J. Thomassen, C. van Ham en R.

Andeweg, *De wankele democratie: heeft de democratie haar beste tijd gehad?*, Amsterdam, Prometheus, Bert Bakker 2014.

Literatuur

H. van der Kolk en K. Aarts, 'Verschillen politieke partijen in de ogen van de kiezers?'. In R. Andeweg en J. Thomassen, *Democratie doorgelicht: het functioneren van de Nederlandse democratie*, Leiden, Leiden University Press 2011, p. 267-282.

R.A. Koole, *De opkomst van de moderne kaderpartij: Veranderende partijorganisatie in Nederland 1960 – 1990*, Utrecht, Uitgeverij Het Spectrum 1992.

A. Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek*, Haarlem, Becht 1990.

Personalia

Ruben **Abels** (1972) is mede-oprichter van DesignArbeid, een ontwerpstudio die het belang van ontwerpen in een democratie onderzoekt. Abels houdt zich bezig met publieksparticipatie, de mogelijkheden van een meer lokaal georganiseerde democratie en toekomstscenario's in het licht van technologische ontwikkelingen.

Simon **Allemeersch** (1980) studeerde Germaanse Talen aan de KU Leuven en volgde daarna de regieopleiding aan het Rits in Brussel. Hij werkt als docent en theatermaker in Vlaanderen en Brussel. Momenteel maakt hij deel uit van de Stadsresidenten bij Kunstencentrum Vooruit in Gent.

Barbara **Asselbergs** (1978) studeerde grafisch ontwerpen en algemene cultuurwetenschappen. Ze is mede-eigenaar van ontwerp bureau DesignArbeid, waar ze de leefbaarheid van steden en de invloed hierop van burgers onderzoekt. Momenteel doceert zij aan MIADA, Modern International Art & Design Academy in Chongqing, China.

Herko **van Eerden** (1966) studeerde af aan Kunstacademie Minerva in Groningen. Hij maakt collages, schilderijen, kunstenaarsboeken, tekeningen en objecten. Daarnaast werkt hij als begeleider in de (ex) dak- en thuislozenzorg in Utrecht.

Sylvester **Hoogmoed** (1966) is politoloog en werkzaam als zelfstandig schrijver en journalist. Hij publiceerde een biografie over Ramses

Shaffy en artikelen in onder meer *De Groene Amsterdammer* en de *Volkskrant*. Daarnaast presenteert hij een wekelijks chansonprogramma bij De Concertzender.

Marcel **ten Hooven** (1957) is journalist en vast medewerker van *De Groene Amsterdammer*. Van 1978 tot 2006 was hij verbonden aan dagblad *Trouw*. Hij is (mede)-auteur van o.a. *De lege tolerantie* (2001), *Ongewenste Goden* (2006), *De geschiedenis van de CHU* (2008) en *U bevindt zich hier* (Boom 2010). In 2003 won hij de Vondelingprijs voor politieke journalistiek.

Reinier **van der Hulst** (1990) is oud-stagiair bij Bureau de Helling en studeerde aan de Roosevelt Academy en politicologie in Leiden. In zijn afstudeerscriptie beschreef hij de invloed van de Nederlandse politieke jongerenorganisaties op hun moederpartijen. Nu studeert hij rechten aan de KU Leuven.

Paul **Kuypers** (1929) is publicist. Hij schrijft over cultuurfilosofie en politiek. In de jaren zestig en zeventig was hij directeur van het Provinciaal Opbouworgaan Noord Brabant. Hij was in 1969 betrokken bij de bezetting van de Katholieke Hogeschool Tilburg. In de jaren negentig was hij directeur van de Balie in Amsterdam.

Noortje **Marres** (1975) is als socioloog verbonden aan Goldsmiths, Universiteit van Londen. Ze promoveerde aan de Universiteit van Amsterdam op een proefschrift over problemen van participatie in de technologische samenleving. Nu

werkt ze aan een boek over digitale sociologie.

Herman **Meijer** (1947) is publicist en actief in verschillende besturen en bewegingen. Hij was van 1994 tot 2002 wethouder voor GroenLinks in Rotterdam en van 2003 tot 2006 partijvoorzitter van GroenLinks. Hij is opgeleid als bouwkundig ingenieur en architect aan de Technische Hogeschool Delft. Meijer is redactielid van de Helling.

Piet **Meerdink** (1949) woont in Leeuwarden. Hij was daar raadslid en fractievoorzitter voor PAL/Groenlinks en werkte als senior adviseur voor de Gemeente Leeuwarden en University Campus Fryslân. Daarvoor gaf hij jaren les aan de Noordelijke Hogeschool Leeuwarden in juridische en beleidsvakken.

Jan Atze **Nicolai** (1965) is gemeenteraadslid voor PAL GroenLinks te Leeuwarden, en teamleider in de gehandicaptenzorg voor stichting Talant. Daarnaast is hij dichter en publicist. Hij publiceert in verschillende dagbladen en periodieken over politiek en zorg.

Maarten **van Poelgeest** (1965) was van 2006 tot 2014 wethouder in Amsterdam namens GroenLinks. Daarvoor was hij fractievoorzitter van de Amsterdamse gemeenteraad. Vanaf oktober werkt hij bij adviesbureau Andersson Elffers Felix (AEF), dat overheden, publieke en private organisaties ondersteunt bij strategische vernieuwingen.

Jacques **Rancière** (1940) is emeritus hoogleraar filosofie aan de

Dossier Eerste Wereldoorlog in het Engels

Veel artikelen uit de Helling special 'Europa 1914-2014' zijn in het Engels beschikbaar via www.greeneuropeanjournal.eu. Zoek onder *Great war of World War One*. Bovendien werden aan dit dossier nog enkele artikelen toegevoegd die niet in de Helling stonden.

Publicatie: Bio-based economy

De *bio-based economy* heeft toekomst. In deze publicatie geven GroenLinks Europa en Bureau de Helling een beknopt overzicht van de mogelijkheden van een 'plant-aardige' economie, gebaseerd op biomassa. Als we onze energie- en grondstofbehoefte aan biomassa ontlenen, wordt onze economie een gesloten koolstofkringloop die niet tot opwarming van de aarde leidt. Daarnaast biedt de bio-economie nieuwe economische kansen voor landbouw, milieuvriendelijke chemie, en voor decentrale productie.

Bestellen of downloaden: via www.bureaudehelling.nl/publicatie/de-bio-based-economy

Lezing Michel Bauwens over circulaire economie

Hoe ziet de organisatie van een circulaire economie er uit? Op uitnodiging van ondermeer Bureau de Helling komt de Belgische cyberfilosoof Michel Bauwens naar Nederland om te spreken over de ecologische en politieke aspecten van co-creatie. Hij zal wereldwijde ontwikkelingen op het gebied van de deeleconomie duiden in de context van de circulaire stad.

Bauwens is oprichter van de Foundation for Peer-to-Peer Alternatives (P2P Foundation), een wereldwijd netwerk van wetenschappers en activisten op het gebied van de *commons*. Samen met Jean Lievens schreef hij in 2013 *De Wereld Redden, met peer-to-peer naar een post-kapitalistische samenleving* (Uitgeverij Houtekiet).

Lot van Hooijdonk, wethouder in Utrecht voor Verkeer en mobiliteit, Duurzaamheid en Milieu en Annetie Roobeek, hoogleraar Strategy & Transformation Management, Nyenrode Business University, zullen reageren op de voorstellen van Bauwens.

Waar & wanneer: Pakhuis de Zwijger Amsterdam, 14 oktober 2014, 20:00. Aanmelden: www.bureaudehelling.org/agenda

Université Paris VIII. Hij schreef vele boeken over de erfenis van het marxisme, emancipatie, politiek, esthetiek en kunst en cultuur. In Nederland verscheen in 2012 *Het esthetische denken* bij uitgeverij Valiz.

Tamara **van Ree** (1981) is historica en vrijwilliger bij Bureau de Helling. Ze studeerde Internationale betrekkingen aan de Universiteit Utrecht en daarvoor sociaal pedagogische hulpverlening aan de Hogeschool Utrecht. Dit najaar werkt ze aan het partijdebat over militaire interventie.

Kees **Vendrik** (1963) is lid van de Algemene Rekenkamer. Hij studeerde politicologie in Nijmegen en Amsterdam. Van 1998 tot 2010 was Vendrik lid van de Tweede Kamerfractie van GroenLinks. Daarvoor werkte hij bij politiek cultureel centrum de Balie. Vendrik is oud-redacteur van de Helling.

Herman **Tjeenk Willink** was o.a. adjunctsecretaris van de minister-raad en voorzitter van de Eerste Kamer. Hij bekleedde verschillende bestuursfuncties, o.a. voor NOVIB, Landelijk Ondersteuningsinstituut Kunstzinnige Vorming (LOKV) en Stichting Stop Aids Now. Hij trad verschillende malen op als informateur bij kabinetformaties. Van 1997 tot 2012 was hij vicepresident van de Raad van State. Sinds december 2012 is Tjeenk Willink minister van Staat.

Bureau

Medewerkers

Op 11 september nam senior staf-medewerker en chef de bureau **Gerrit Pas** afscheid met een symposium over militaire interventie, een onderwerp dat GroenLinks de komende tijd nog vaker zal bezighouden. Hij wordt opgevolgd door **Richard Wouters**, die daarnaast voor de GroenLinksfractie in het Europees Parlement actief blijft.

Per 1 oktober neemt ook **Katinka Eikelenboom** afscheid. Zij werkte mee aan diverse partijprogramma's en publicaties en trad op als eindredacteur van de website van Bureau de Helling. Afgelopen jaar was ze politiek assistent van Maarten van Poelgeest en droeg bij aan de campagne voor de gemeenteraadsverkiezingen in Amsterdam. Katinka Eikelenboom wordt domeinleider Onderwijs bij de Vereniging van Universiteiten (VSNU) in Den Haag. We hopen zo snel mogelijk een opvolger voor haar te vinden.

Per 1 september zijn een nieuwe stagiair en vrijwilliger gestart: **Amarens Veeneman**, derdejaars student politicologie en **José Boon**, die geschiedenis studeert. Zij zullen zich bezighouden met webredactie, het schrijven van artikelen en blogs en het ondersteunen van de organisatie van geplande bijeenkomsten. Zo begint Bureau de Helling dit nieuwe politieke seizoen met een grotendeels nieuw team.

Publicaties

Jasper Blom

'De macht van de financiële lobby in Brussel', 20.5.2014, www.stukroodvlees.nl

'Ingrijpen of niet? Wanneer is militair ingrijpen in het buitenland gerechtvaardigd?' *GroenLinks Magazine* juli 2014, www.groenlinksmagazine.nl

Reinier van der Hulst

'Pyrrusoverwinning in het EP?', 11.7.2014, www.bureaudehelling.nl

Erica Meijers

'Let Europe remember de Great War', *Green European Journal* 15.5.2014.

'Gedenk de Grote Oorlog Europees', *Ophef*, tijdschrift voor hartstochtelijke theologie, 2014, nr. 2 (thema: Het Kwaad), p. 16-18.

Tamara van Ree

'Overcoming the Troubles: hybrid green identities', 3.7.2014, gef.eu/news. (ook verschenen bij de Green Foundation Ireland 23.6.2014)

'Verdeeldheid overwinnen in Noord-Ierland. Een hybride groene identiteit als methode voor sociale duurzaamheid', 8.7.2014, www.bureaudehelling.nl

de Helling

Wetenschappelijk Bureau GroenLinks

BUREAU DE HELLING
Postbus 8008
3503 RA Utrecht
030-23 999 000
www.bureaudehelling.nl

MEDEWERKERS
Jasper Blom · DIRECTEUR
Anne de Boer
Katinka Eikelenboom
Erica Meijers
Richard Wouters

STAGIAIRES
José Boon
Tamara van Ree
Amarens Veeneman

RAAD VAN ADVIES
Jessie Bokhoven, Martien Das,
Albert Faber, Ruard Ganzevoort,
Dirk Holemans, Henrike
Karremans, Marjolein Meijer,
Thomas Mertens, Nevin Özütok

Paul Frissen

De fatale staat. Over de politiek noodzakelijke verzoening met tragiek

Van Gennep, Amsterdam 2013

■ Wij moderne mensen weten ons niet meer te verzoenen met tragiek, zo stelt politiek filosoof en bestuurskundige Paul Frissen. We leggen ons niet neer bij pech, leed en rampen, maar eisen voortdurend bescherming van de staat. Maar juist het besef dat het bestaan onvolmaakt is en vol tegenstrijdigheden zit, is nodig om de maatschappelijke pluraliteit te waarborgen.

De politiek zou zich moeten presenteren als 'fatalistisch', zodat de grenzen van de maakbaarheid als tragiek beschouwd kunnen worden, in plaats van als gevolg van tekortschietende kennis en kunde. Fatalisme behoedt ons voor de totalitaire verleiding en bevordert de vrije samenleving. De kern van vrijheid is onenigheid. Die is onoplosbaar, vindt Frissen en leidt onvermijdelijk tot steeds nieuwe conflicten. Niets doen is dan soms beter dan je overal mee bemoeien, wetende dat de kans groot is dat er alsnog ongewenste dingen zullen gebeuren. Daarom moet de overheid wat betreft Frissen terughoudend zijn ten opzichte van de samenleving, want vrijheid is noodzakelijk om minderheden en rechten te beschermen. Niets doen is goed voor de democratie, regelzucht en dadendrang is slecht.

/ Amarens Veeneman

Willem Schinkel

De nieuwe democratie, naar andere vormen van politiek,

De Bezige Bij, Amsterdam 2012

■ Schinkel spreekt over het Museum Nederland. Hij wil lezers inspireren "tot een weg uit het museale, regressieve denken en doen". Hij houdt een pleidooi voor een echt linkse politiek en werkelijk politieke verandering. "Want wat is er nog links aan de laffe omarming van de neoliberale economie die dagelijkse spreekt uit de vermeende noodzaak politiek en democratie opzij te schuiven in de restauratie van markten die in de eerste plaats tot de huidige catastrofe aanleiding hebben gegeven?"(p.19) Schinkel constateert een depolitisering in de Nederlandse politiek. Hij gaat op zoek naar andere vormen van politiek en democratie. In zijn boek biedt hij perspectieven die kunnen bijdragen aan onenigheid, aan democratische discussie. Een van zijn voorstellen is om een nieuwe Raad van State te ontwerpen, met als belangrijkste taken het ontwikkelen van tegenspraak en het mobiliseren van publiek. Aan de *Trias politica* voegt hij een vierde macht toe: de agenderende macht.

/ Piet Meerdink

Thomas Decreus

Een paradijs waait uit de storm. Over markt, democratie en verzet

Epo, Antwerpen 2013

■ De Belgische historicus en filosoof Thomas Decreus promoveerde eerder dit jaar aan de KU Leuven op de dubbele dimensie van politieke representatie, die van vertegenwoordiging en voorstelling. Het aspect van voorstelling wordt volgens Decreus in de politieke literatuur te vaak onderbelicht.

In *Een paradijs waait uit de storm* onderzoekt Decreus de veranderende plaats van economie in het denken over politiek. Waar economie vroeger werd gezien als een aspect van de samenleving waarover de politiek beslissingen moest nemen, "zijn we overgestapt naar een ideologisch paradigma van marktsoevereiniteit: de markt vertegenwoordigt voortaan het opperste gezag". Dit met alle gevolgen van dien. Technocraten die buiten de politiek mogen handelen krijgen steeds meer macht. Een proces dat zichzelf versterkt en een grimmig scenario schetst voor de toekomst waarin het democratisch gehalte van de samenleving steeds verder afbrokkelt. De hoop ligt wat betreft Decreus in het conflict. Volgens hem zijn conflicten een essentieel onderdeel van democratie. Via verzet kunnen burgers de politiek op de economie terugveroveren. Meer van Decreus in het volgende nummer van de Helling.

/ Tamara van Ree

David van Reybrouck
Tegen Verkiezingen
 De Bezige Bij, Amsterdam 2014

■ De Belgische cultuurhistoricus, archeoloog en schrijver David van Reybrouck zou naar eigen zeggen het liefst thuis zitten schrijven aan theater of poëzie, "maar het is lastig schrijven wanneer het dak lekt", waarmee hij doelt op de staat van de democratie. In schitterende zinnen constateert hij dat de huidige representatieve democratie lijdt aan het democratisch vermoeidheidssyndroom. De hoofdoorzaak hiervan is dat wij ervan overtuigd zijn dat de stembusgang de enige manier is om representatie te verkrijgen.

Dankzij het electorale stelsel moeten de lange termijn en het algemeen belang steeds het onderspit delven tegen de korte termijn en het partijbelang. Politici moeten meer geluid maken om stemmen te winnen, terwijl hun macht almaar kleiner is geworden. Verkiezingen zijn als fossiele brandstof: ooit gaf het een boost, maar nu beseffen we dat het nieuwe kolossale problemen veroorzaakt.

Van Reybrouck zet in een glashelder en meeslepend betoog uiteen dat een gedeeltelijk lotingsysteem een oplossing zou kunnen bieden door de democratie weer vaart te geven en de zeggenschap van de burgers te vergroten.

/ Amarens Veeneman

Steirischer herbst &
 Florian Malzacher (ed.)
Truth is concrete.
A Handbook for Artistic
Strategies in Real
Politics
 Sternberg Press, Berlin 2014

■ *Die Wahrheit ist konkret* – deze zin hing boven het bureau van Bertolt Brecht tijdens zijn ballingschap in Denemarken en is nu in het Engels als motto gekozen voor een essaybundel over de vraag naar de rol van kunst in sociale en politieke strijd. Biedt kunst een stuk gereedschap om de wereld te vormen, of houdt zij 'slechts' een spiegel voor? Het is duidelijk dat de makers van dit boek meer voor de eerste optie voelen. Tijdens het gelijknamige festival hielden intellectuelen en kunstenaars zich tijdens een zevendaagse marathon 24 uur per dag met deze vragen bezig. Het resultaat is dit handboek met maar liefst 99 bijdragen over verschillende tactieken en strategieën voor politiek betrokken kunstenaars en artistiek geïnspireerde politieke activisten. Ze worden aangevuld met enkele filosofische essays over de achtergrondideeën en uitgangspunten van dit spannende boek over politiek en kunst. Ik noem slechts een paar auteurs, die Hellinglezers bekend zijn: de Yes Men, Geert Lovink, Pussy Riot, Chto Delat?, Jonas Staal, Chantal Mouffe en Slavoj Žižek. Het boek is geïllustreerd door Dan Perjovschi.

Bestellen: www.steirischer-herbst.at/2014/micro/english/shop.php

/ Erica Meijers

Verder lezen



Erich Salomon & het ideale parlement

Erich Salomon (28.4.1886 Berlijn – 7.7.1944 Auschwitz) behoorde tot de succesvolste fotojournalisten van zijn tijd. Hij publiceerde vooral in kranten en tijdschriften met een liberaal profiel. Deze maand verschijnt een boek over zijn werk.

Salomon maakte zijn foto's in een periode waarin de parlementaire politiek in een crisis verkeerde. In Duitsland legde hij de opkomst van het nationaalsocialisme vast en vluchtte vlak voor de machts-overname naar Nederland, waar men probeerde te midden van alle spanningen het parlementaire stelsel overeind te houden.

In Duitsland gold Salomon als de esthetische vernieuwer van de parlementaire fotografie, die de volksvertegenwoordigers in beeld bracht op een manier die tot dan toe onbekend was. Salomon probeerde de Rijksdag van de Weimarrepubliek als een verantwoordelijk en tegelijk dicht bij het volk staand parlement van delibererende dames en heren af te beelden, totdat de opmars van de nationaalsocialisten hem dat steeds moeilijker maakte.

In Nederland werd Salomon de grondlegger van de parlementaire fotografie: hij was de eerste fotograaf die toestemming kreeg om tijdens de plenaire debatten opnamen te maken. Marij Leenders onderzoekt in haar bijdrage hoe Salomon daarbij enerzijds voortborduurde op de ervaringen die hij in Berlijn

had opgedaan, en anderzijds nieuwe, meer door de film geïnspireerde oplossingen introduceerde.

Erich Salomon was nauw betrokken bij wat je het begin zou kunnen noemen van de 'mediatisering' van de parlementaire politiek. In Duitsland was dat proces verder voortgeschreden dan in Nederland. In de commerciële reclame, de politieke propaganda en de amusementsindustrie werden de visuele media ingezet. Het leidde tot een tot dan toe ongekende dosis aan visuele prikkels. Dat de autoritaire politieke bewegingen hier slim van gebruik wisten te maken, is bekend. Veel minder duidelijk is wat het betekende voor de democratische partijen en regeringen en voor de parlementaire politiek. De auteurs van het boek lezen het werk van Salomon als een bijdrage aan de ontwikkeling van een parlementaire beeldtaal. Hij wilde met de middelen van de fotografie 'een ideaal parlement' creëren. Zijn parlementaire foto's kunnen gezien worden als een belangrijk politiek statement in de debatten rond democratie en dictatuur.

/
Erica Meijers

Andreas Biefang & Marij Leenders (red.), *Erich Salomon & het ideale parlement. Fotograaf in Berlijn en Den Haag, 1928-1940*, Uitgeverij Boom, Amsterdam 2014.

Beelden op de pagina's hierna:

p 73

Portret Erich Salomon

p 74-75

Pagina van de *Berliner Illustrierte Zeitung*, 24.10.1930. Het parlement is hier in alle rust aan het werk. Je ziet twee figuren naar buiten kijken. De foto is wat dreigend van karakter en dat is de enige verwijzing naar het kabaal dat intussen buiten op straat door nationaalsocialisten wordt veroorzaakt. Dat wordt niet getoond, evenmin als de foto's van de nationaalsocialisten in het parlement, die Salomon wel maakte (zie p. 76). Andreas Biefang meent in zijn bijdrage aan het boek dat Salomon de foto's met opzet oversloeg omdat ze niet pasten in het concept van het 'zuiver houden' van de parlementaire binnenruimte, van de 'heilige plaats' van de representatieve democratie. Salomon wilde in zijn reportage geen ruimte geven aan de symbolische aanval van de nationaalsocialisten op het parlementaire bestel.

p 76-77

Afgevaardigden van de NSDAP in bruine hemden voor ze de plenaire zaal binnenmarcheren.

p 78-79

Pagina van tijdschrift *Het Leven*, 22.2.1936. Foto's als deze gaven de lezers voor het eerst het gevoel zelf bij de vergadering aanwezig te zijn. Ze gaven meer openheid over het functioneren van het parlement.



KRITISCHE TAGE IM



Aus den ersten Sitzungen des neuen Reichstags:
Paul Lobe (Soz.), der wieder zum Präsidenten gewählt wurde.



Vizepräsident Walther Graf (D-Nat.)



Vizepräsident Graf
Graf (Nat.-Soz.)



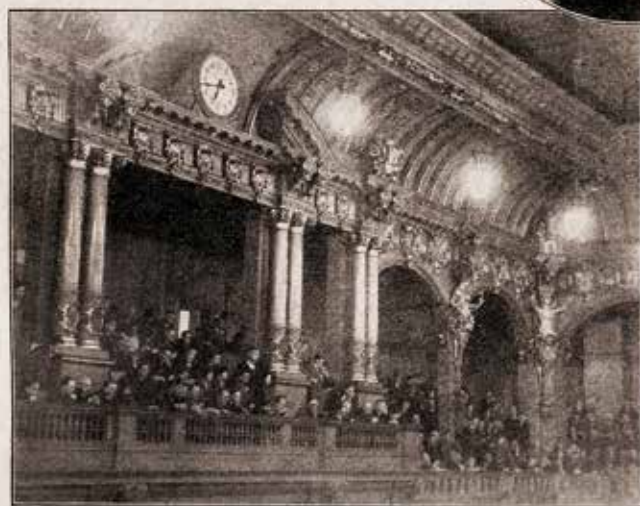
Augenblicks-Aufnahmen aus den Bankelhängen:
Walter Lambach (Volkstom.) und Reichs-
minister Treviranus (Volkstom.)



Generaloberst a. D.
von Seede (D. Sp.)



Geheimrat
Fugenberg
(der Sozialisten
deutsch-ant. Pa-
tei) wird von ein-
amerit. Journali-
sta interviewt



Zuhörer auf der Tribüne.



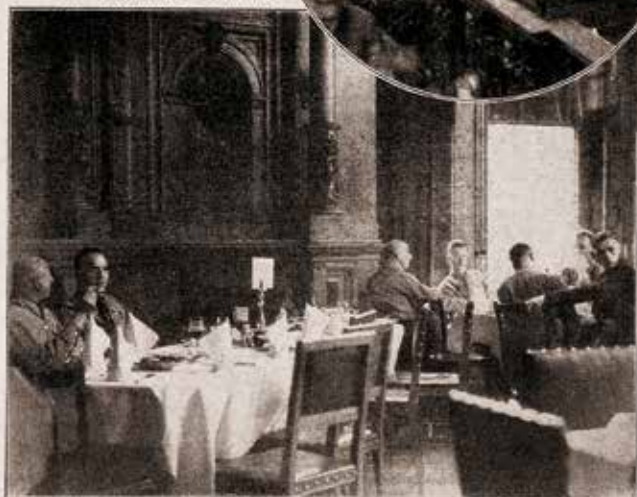
Der Preuß. Ministerpräsident Otto Braun.
Aufnahmen: Dr. Erich Salomon.

REICHSTAG / IM SITZUNGSSAAL UND IN DEN WANDELGÄNGEN



Abgeordnete beobachten von einem Fenster des Reichstagsgebäudes aus die Demonstrationen auf dem Platz der Republik.

Reichskanzler Dr. Brüning bei der Regierungserklärung.



Augenblicke - Aufnahmen aus den Wandelgängen und dem Restaurant: Klara Jettin (Komm.), die 23jährige Abgeordnete.

Ernst Torgler (Komm.)

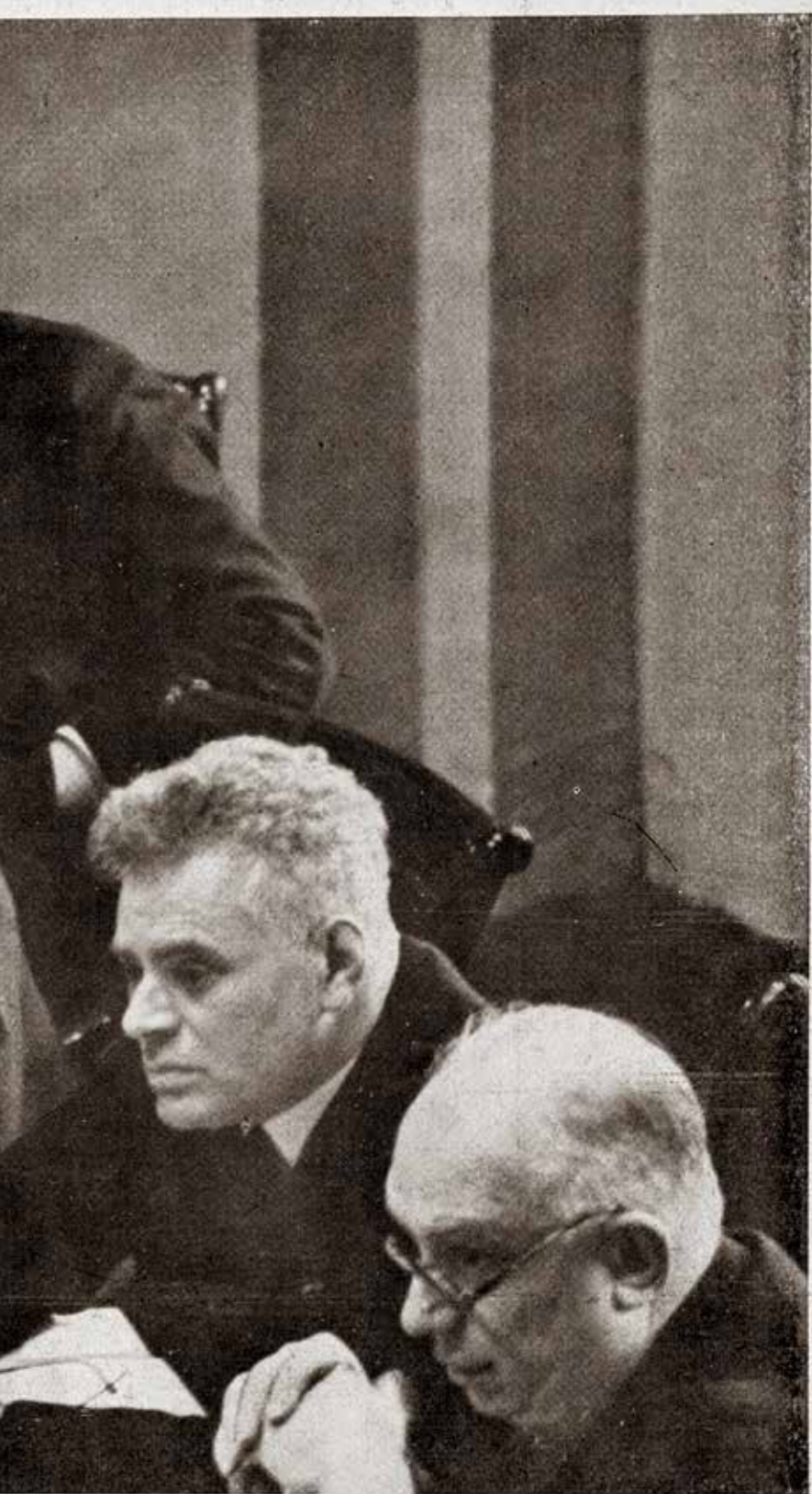
Nationalsozialistische Abgeordnete in ihrer Parteiform am ersten Sitzungstage. Aufnahmen: Dr. Erich Schmidt.



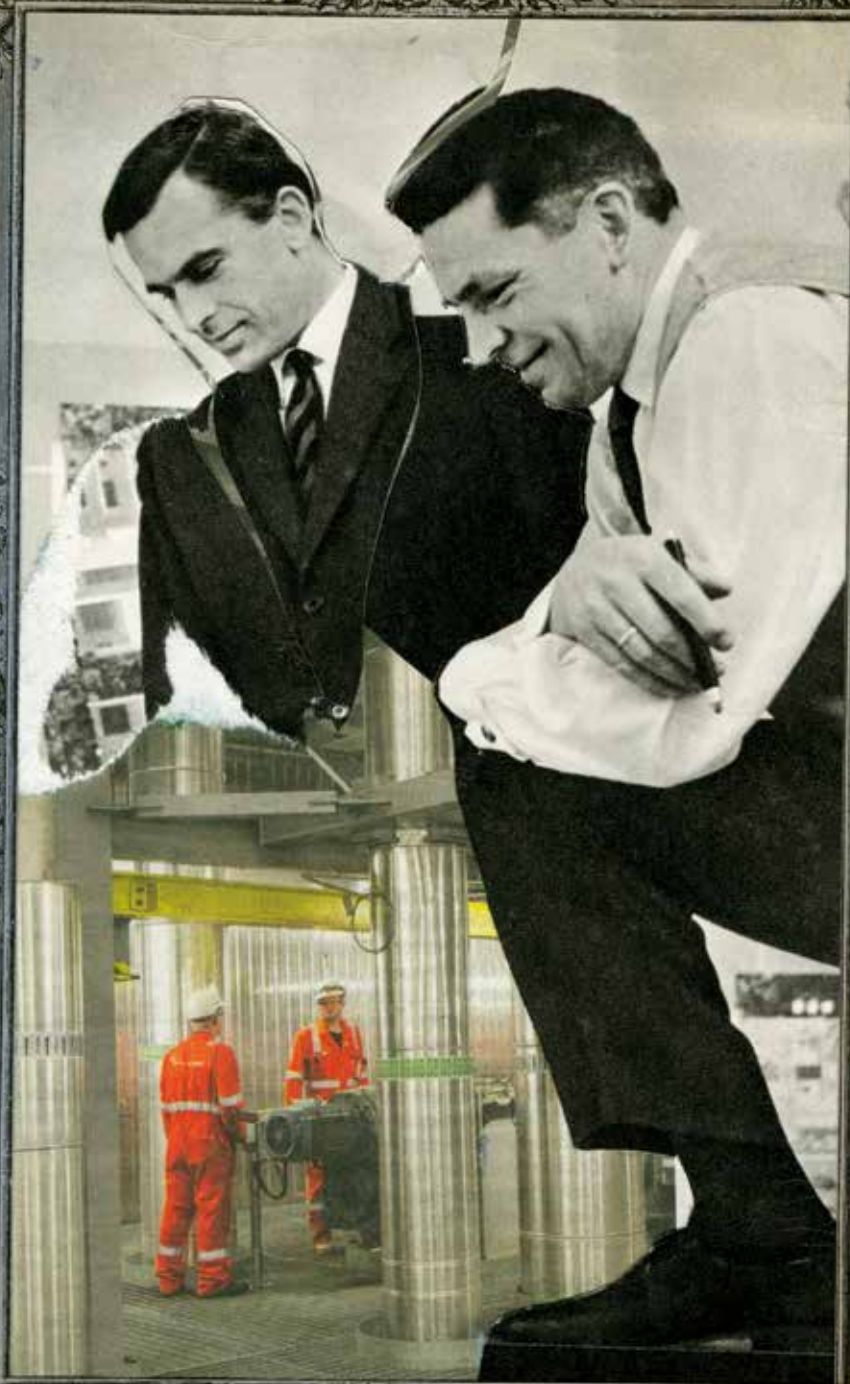




Een expressief beeld van de regeeringstafel! Dr. Colijn heeft de rechterhand aan woord verloren te laten gaan. Minister Slotemaker de Bruïne schijnt met moeite van instemend, minister van Schaik blikt verwonderd over zijn brilleglazen; stroom van welsprekendheid, welke de „geachte afgevaar



het oor geslagen om van de critiek op zijn beleid geen
een interruptie in te houden; minister Oud kijkt verr
rechts minister de Graeff (links) ondergaat onbewogen de
rdigde" over de regeering uitstort.



Au
PIC
PIC

Die .
And
Zbig
und
bilde
sech.
Alle
die F
Arch
der T
Hoch
absol
Ihr b
Inter
umfa
als au
ihrer
herv
Proje
für T
Indus
Auße
Entw
Fabri
in W
haber
Ausz

de Helling

kwartaalblad voor linkse politiek nr. 4 winter 2014 €9,50



Marx is terug



de Helling

kwartaalblad voor linkse politiek

nr.4 winter 2014 €9,50

- 6 **Communistisch Manifest** *Fragment / Friedrich Engels en Karl Marx*
- 8 **“Marx is essentieel om de wereld te begrijpen”**
interview met Angela Wigger / Erica Meijers en Amarens Veeneman
- 12 **De macht achter de macht** Thomas Decreus
- 20 **Marx & de anderen** Mathijs van de Sande
- 25 **The Future of Fashion**
Tania Candiani, Carole Collet, Lucia Cuba, Mason Jung, Victoria Ledig, Adele Varcoe
- 34 **“De fabriek is nu een mondiaal bedrijf”**
interview met Jeroen Merk / Erica Meijers en Amarens Veeneman
- 38 **De groene Marx** Anna van Dijk
- 34 *Poetin begrijpen* Column / Menno Hurenkamp
- 44 **Machine als verlosser?** *Nut en onnut van werk in de linkse theorie / Bart Zantvoort*
- 48 **Staging the message** Jan van Toorn
- 57 **Het gelijk van Marx** John Barry
- 62 **Een participatieve economie** Aetzel Griffioen
- 66 **Verder lezen**
- 68 **Bureau de Helling**
- 69 **Over de auteurs**
- 72 **De Stelling van de NDSM-werf**
Bart Stuart, Klaar van der Lippe en Philippe Velez McIntyre

Omslagfoto: de ingestorte textiel fabriek Rana Plaza in Bangladesh.
Hiernaast: textielarbeidsters in Bangladesh.

Losse nummers: € 9,50

Jaarabonnement: € 34,50

Jongerenabonnement (t/m 27): € 17,50

Gironummer: NL221NGB0006990899

t.n.v. tijdschrift de Helling.

ISSN 0922-01 19

HOOFDREDACTIE Erica Meijers

REDACTIE

Iris van Domselaar

Bas Eickhout

Aetzel Griffioen

Yolande Jansen

Marina Lacroix

Mei Ling Liem

Herman Meijer

Farid Tabarki

Rens van Tilburg

ONTWERP & BEELDREDACTIE

de Ruimte ontwerpers/Mark Schalken

DRUK Drukkerij Raddraaier

PAPIER 100 % recycled ♻️

UITGEVER Stichting Wetenschappelijk

Bureau GroenLinks

REDACTIEADRES

Postbus 8008, 3503 RA Utrecht

tel 030 239 99 07

dehelling@gmail.com

www.bureaudehelling.nl (> 'tijdschrift')

MARX⁴

Redactioneel

De Franse econoom Piketty heeft de ongelijkheid weer op de agenda gezet. Wie die ongelijkheid wil interpreteren en de wereld wil veranderen, kan echter beter Marx (her)lezen.

Een nieuwe generatie jonge academici doet dit. Ze volgen daarbij niet automatisch de interpretaties die we kennen uit de jaren zeventig, maar zoeken naar eigen aanknopingspunten om de wereld van vandaag te begrijpen. Er blijken er genoeg te zijn. In deze Helling komen vooral twee ideeën van Marx steeds terug: de bekende theorie van de fetisj van de waren, waarmee Marx uitlegt dat de sociale verhoudingen die leiden tot een product, aan ons verschijnen als objectieve eigenschappen van het product, waardoor datgene wat door sociale verhoudingen is geproduceerd, natuurlijk en objectief lijkt. De

internationale kledingindustrie fungeert daarvan in dit nummer als voorbeeld. Het tweede idee is hieraan gelieerd en vormt de kern van wat de meeste jonge Marxlezers willen duidelijk maken: de economie lijkt ons een objectieve, onveranderlijke macht, die buiten en zelfs boven ons staat, maar is in werkelijkheid een door mensen gemaakt fenomeen. Ze is ontstaan door de geschiedenis, en zal ook weer veranderen door de geschiedenis. Daaruit volgt een appèl aan burgers, politieke activisten, vertegenwoordigers en bestuurders: deze orde zal en kan veranderen, behandel haar dan ook niet als een van nature gegeven systeem waar we ons maar aan hebben aan te passen. Macht, ook economische, blijft altijd mensenwerk.

Daarmee vormt dit nummer het tweede deel van een tweeluik. Na de vraag naar het politieke



KIS TERUG

in onze samenleving in het herfstnummer, staat in dit nummer het economische centraal. En het is pittige kost. Voor de niet marxistisch geschoolde lezer is een kleine leeswijzer op zijn plaats. De term 'kapitalisme' moet niet gelezen worden als een synoniem voor neoliberalisme of simpelweg als een scheldwoord, maar als de beschrijving van een economische orde waarin het kapitaal het ordenende principe is. Alle waarde wordt uitgedrukt in geld of verhoudt zich daar op de een of andere wijze toe.

De term *bourgeois* uit het openingsfragment van deze Helling, is onvertaalbaar. Het is de burger die zijn eigenbelang najaagt en op die manier de schakel vormt tussen het politieke en economische terrein. De *bourgeois* is de kapitalist. Niet te verwarren dus met de burger als *citoyen*, die juist voor het algemeen belang staat. In onze term 'burger' lopen beide

door elkaar zoals dat in de praktijk vaak ook zo is. Om echter te analyseren hoe de wereld functioneert, is het theoretische onderscheid tussen *bourgeois* en *citoyen* nuttig. Daarom gaat het vooral in deze Helling: Marx lezen om de wereld beter te begrijpen.

Maar de vraag naar verandering kan uiteraard niet achterwege blijven. Heeft Marx ons ook iets te zeggen als het gaat om de ontwikkeling van nieuwe visies en nieuwe bewegingen voor een rechtvaardige, duurzame en democratische samenleving? De antwoorden op die vraag laten maar één conclusie toe: vijftwintig jaar na de val van de Berlijnse muur is Marx weer helemaal terug.

Erica Meijers

'De passie van de mens': beelden uit een serie houtsnedes van Frans Masereel, uitgegeven in 1918



Fragment uit:

Karl Marx en Friedrich Engels,

HET COMMUNISTISCH MANIFEST · 1848



De grootindustrie heeft de wereldmarkt gesticht, die door de ontdekking van Amerika was voorbereid. Door de wereldmarkt hebben de handel, de scheepvaart en de communicatiemiddelen over land zich enorm ontwikkeld. Dit leidde weer tot een uitbreiding van de industrie; in dezelfde mate waarin industrie, handel, scheepvaart en spoorwegen zich uitbreidden, ontwikkelde zich ook de bourgeoisie, vermeerderde zij haar kapitalen en drong zij al de uit de middeleeuwen overgeleverde klassen naar de achtergrond.

We zien dus hoe de moderne bourgeoisie zelf het product is van een lange ontwikkelingsgang, van een reeks van omwentelingen in de wijze van productie en verkeer.

Elk ontwikkelingsniveau van de bourgeoisie werd begeleid door een daarbij passende vorm van politieke vooruitgang. Eerst was

zij een onderdrukte stand onder de heerschappij van de feodale heren, vervolgens vormde zij het bewapende en door zelfbestuur georganiseerde verbond in de commune*. Was zij op de ene plaats een onafhankelijke stedelijke republiek, op een andere de belastingplichtige derde stand van de monarchie, om vervolgens in de tijd van het handwerk een tegenwicht te vormen tegen de adel in de constitutionele of de absolute monarchie. In elk geval was ze het voornaamste fundament van alle grote monarchieën, en uiteindelijk bevocht zij voor zichzelf, na de vestiging van de grootindustrie en de wereldmarkt, de politieke alleenheerschappij in het moderne representatieve staatsstelsel. De moderne staatsmacht is slechts een comité dat de gemeenschappelijke zaken van de gehele klasse van de bourgeoisie beheert.

* Zo noemde de stedelijke burgerij van Italië en Frankrijk hun stedelijke publieke gemeenschap, nadat ze met geld of geweld het zelfvoorzieningsrecht van de feodale heren hadden verworven. [noot van Friedrich Engels 1890]




De bourgeoisie heeft in de geschiedenis een hoogst revolutionaire rol gespeeld. Overal waar de bourgeoisie de macht heeft verworven, heeft zij alle feodale, patriarchale en idyllische verhoudingen verstoort. Zij heeft de veelkleurige feodale banden, die de mens aan zijn natuurlijke meerdere verbonden, onbarmhartig verscheurd en geen andere band tussen mens en mens overgelaten dan het naakte eigenbelang, dan de gevoelloze 'contante betaling'. Zij heeft de heilige huivering van de vrome dweepzucht, van het ridderlijke enthousiasme en van de kleinburgerlijke weemoed in het ijskoude water van egoïstische berekening verdronken. Zij heeft de persoonlijke waardigheid in de ruilwaarde opgelost en in de plaats van de talloze verleende en verworven vrijheden als enige vrijheid de gewetenloze handelsvrijheid gesteld. Zij heeft, in één woord, de met

religieuze en politieke illusies verholde uitbuiting vervangen door de openlijke, schaamteloze, directe, armetierige uitbuiting.

De bourgeoisie heeft alle tot nu toe eerbiedwaardige en met vroom ontzag bekeken activiteiten van hun heilige schijn ontdaan. Zij heeft de geneesheer, de jurist, de paap, de dichter en de wetenschapper in door haar betaalde loonarbeiders veranderd. De bourgeoisie heeft de aandoenlijke sentimentele sluier van de familieverhoudingen afgerukt en die teruggebracht tot een zuivere geldverhouding.

Uit het Duits vertaald door Erica Meijers. Het gehele manifest is (in een andere vertaling) terug te vinden op het Nederlandstalig Marxistisch Internet-Archief (www.marxists.org)



A portrait of a woman with long, wavy blonde hair, wearing a dark jacket. She is looking slightly to the right of the camera with a subtle smile. The background is blurred, showing some green and blue tones.

“Marx wordt vaak afgerekend op wat hij niet wist, maar we moeten kijken naar wat hij te bieden heeft. Hij was econoom, socioloog, politicoloog, historicus, filosoof en wetenschapsfilosoof. Hij was echt een onnipotent genie en blijft voor talloze vraagstukken relevant”, aldus politiek econoom Angela Wigger.

Door Erica Meijers
en Amarens Veeneman

Angela Wigger — “Marx is essentieel om de wereld te begrijpen”

De *Volkskrant* portretteerde Angela Wigger in 2013 als een van de weinige dissidente economen in Nederland. En inderdaad zijn er niet veel economen die de traditie van Marx waardevol achten voor het bestuderen van hedendaagse economische en maatschappelijke ontwikkelingen. Wigger doceert politieke economie en internationale betrekkingen aan de Radboud Universiteit in Nijmegen en is tevens bestuurslid van het Critical Political Economy Research Network (CPERN) en van de Stichting Onderzoek Multinationale Ondernemingen (SOMO). In de academische wereld bestaat er na de activistische jaren zeventig een afkeer van het marxisme, zeker ook op de Nijmeegse universiteit. Maar Wigger leest Marx vrijer dan toen; voor haar is hij een van de scherpzinnigste economische theoretici, waar je niet omheen kunt als je de huidige wereld probeert te begrijpen. Wigger: “Wij zijn geen natuurwetenschappers. Wat wij doen is de wereld proberen te interpreteren en verklaren, en dat doe je vanuit een bepaalde bril.”

Is Marx terug?

“Ik denk dat hij nooit is weggeweest, maar dat mensen die zich in de marxistische traditie plaatsen heel lang gemarginaliseerd zijn geweest. Ze vallen nu op omdat de aandacht weer op Marx is gericht. We bevinden ons in het zevende jaar van een crisis. De analyses van zowel de wetenschap als de journalistiek zijn vaak ontoereikend. Vragen over het kapitalisme met de grote K komen doorgaans niet aan bod.”

Heeft dat te maken met het einde van het reëel bestaande socialisme in Europa?

“We moeten ons ervan bewust zijn dat experimenten rondom socialisme en communisme niets met Marx te maken hebben. Ik vind het gevaarlijk dat met elkaar te vermengen. Marx zei zelf heel bewust dat hij geen marxist is. Ik zou dat ook niet snel zeggen over mezelf. Er bestaat niet zoiets als één marxisme. Iedereen die zich met Marx bezighoudt heeft een eigen ingang. Ik noem mijzelf liever een historisch materialist. De gedachte daarbij is heel simpel: om te overleven als mensen moeten we produceren. De manier waarop we dat doen heeft invloed op de machtsverhoudingen binnen een groep. Vandaag zie je hoe economische veranderingen in het productieproces ook leiden tot het verschuiven van globale machtsverhoudingen. Ik probeer die processen historisch te analyseren en te begrijpen. Marx biedt belangrijke handvatten die soms naar onze tijd vertaald moeten worden. Daarbij maak ik gebruik van het kritisch realisme, waarin het gaat om het dialectische proces tussen vier dimensies: de bestaande structuren, de manier waarop je die zelf kunt veranderen, de ideeën die daarbij een rol spelen en de materiële dimensie van die ideeën. Marx zei: *‘Mensen maken hun eigen geschiedenis, maar zij maken die niet uit vrije wil’*. Je wordt geboren in een wereld die je niet kunt kiezen, maar mensen kunnen zich wel organiseren en verandering teweeg brengen. Vanuit marxistisch perspectief moet je hierbij altijd bedenken dat ideeën gekop-

peld zijn aan mensen die bepaalde functies hebben in het productieproces. Daarom moet je bij een politiek besluit altijd de vraag stellen: *cui bono?* Wie profiteert? Op die manier biedt het historisch materialisme een diepgaande en holistische manier van denken.”

In welke fase van het kapitalisme bevinden we ons nu?

“Het kapitalisme bevindt zich nu in een periode waarin meerwaarde wordt gecreëerd door de snelle circulatie van financieel kapitaal. Dit heeft niets meer met productie te maken. De Amerikaanse denker David Harvey heeft een fantastische interpretatie gegeven van wat de crisis is. Hij zei: ‘Als de accumulatie van schuld en de accumulatie van kapitaal teveel uit elkaar lopen, komt er een crisis.’ Maar anders dan sommige post-Keynesianen zou ik niet beweren dat de financiële wereld de reden is voor de crisis en dat de oplossing te vinden is in het repareren van de financiële markten.

De echte reden zit in het fenomeen van ‘overaccumulatie’. Het is inherent aan het kapitalisme dat we meer produceren dan we kunnen consumeren. Als een kapitalist namelijk stopt kapitaal te accumuleren en meerwaarde te produceren, blijft hij achter bij de rest, waardoor hij de concurrentiestrijd verliest. Maar op een gegeven moment raken markten verzadigd. Dan moet er gezocht worden naar uitlaatkleppen, zodat de accumulatie van kapitaal hervat kan worden. Je kan overaccumulatie definiëren als een moment in de geschiedenis waar geen uitlaatkleppen zijn voor

profitabele investeringen van overschotkapitaal in reële productie .”

Zijn we daar nu aanbeland?

“Ja, maar er worden steeds weer nieuwe uitlaatkleppen gevonden en het is niet duidelijk hoelang dat door kan gaan. Een klassieke uitlaatklep is het aanboren van nieuwe markten door middel van territoriale expansie. Maar er is ook de mogelijkheid van ‘verdieping’ van de kapitalistische logica. Gebieden die voorheen buiten de markt stonden worden binnen het kapitalistische proces getrokken. Marx noemt dat commodificatie. Sociale zaken en relaties veranderen in waren met een onderhandelbaar prijskaartje. Denk bijvoorbeeld aan vrouwen in India die hun buik verhuren aan vrouwen die zelf geen kind kunnen krijgen. Of ouderenzorg en onderwijs, of de natuur in het geval van handel in koolstofemissierechten. Zo creëert het kapitalisme nieuwe mogelijkheden tot accumulatie.

Een derde uitlaatklep zijn fusies en overnames. In plaats van het overschotkapitaal te herinvesteren in nieuwe productie, wordt er bestaande productie opgekocht. Vlak voor de uitbraak van de crisis in 2006 zijn er de grootste fusies, en het grootste aantal fusies ooit geweest. Een derde van al die fusies en overnames werd ondernomen door private vermogensfondsen, hedgefondsen, en andere financiële marktpartijen, die niet gebonden zijn aan reële productie.

Als er krediet wordt uitgegeven, wordt een claim gelegd op toekomstige arbeid. Financieel kapitaal kent daarbij geen limiet. Je kunt

die claims op de toekomst immers eindeloos blijven maken. Hierdoor ontstaat weer ruimte voor het kapitalisme om door te groeien. Marx is vandaag de dag nog altijd relevant bij het begrijpen van deze financialisingsprocessen. Hij schreef over de functie van krediet, en begreep hoezeer die uit de hand kan lopen. Een geweldige citaat is:

‘Er zijn zelfs fasen in het economische leven van volken waarin iedereen door een soort waanzin wordt aangegrepen om winst te maken zonder te produceren. Deze speculatiewoede, die periodiek terugkeert, onthult de ware aard van de concurrentie die probeert te ontsnappen aan de noodzakelijke voorwaarden van de industriële wedijver.’ (Karl Marx, De armoede van de filosofie, 1847)

Tenslotte is er naast expansie, verdieping en financiering nog een uitlaatklep, namelijk kapitaaldestructie. Want als kapitaal vernietigd wordt, kan er weer een nieuw accumulatieproces op gang komen. Dat kan via faillissementen, dumping van goederen, arbeiders ontslaan en vervolgens andere aannemen onder slechtere arbeidsvoorwaarden. Oorlog is natuurlijk ook een bekende manier van kapitaaldestructie.”

En waar gaat dat nu naartoe?

“Marx heeft gezegd dat het kapitalisme de kiemen van haar eigen ondergang bevat. Dit impliceert dat het eindig is. Maar of dat werkelijk zo is, is voor mij nog een open vraag. De toekomst heeft een open einde.

Er is natuurlijk geen eindeloze groei mogelijk. Marx wijst erop dat het kapitalisme contradictoer is, omdat het uitgaat van een oneindige lineaire groei. En dat is onmogelijk, alleen al door de natuurlijke beperking. Ook arbeiders uitbuiten is niet eindeloos mogelijk, al kom je een heel eind doordat er altijd wel anderen zijn die jouw baan willen onder slechtere voorwaarden. Maar we weten niet welke nieuwe accumulatie-structuren de opkomende technologie gaat bieden. Worden de nieuwe mogelijkheden kapitalistisch georganiseerd, of wordt gebruik gemaakt van gedeelde en vrij toegankelijke kennis en gezamenlijke publieke goederen? Kortom: coöpereren of concurreren?”

Dat roept de vraag op of we ook iets aan Marx hebben als het gaat om de tegenbeweging tegen het kapitalisme vandaag. Van wie of wat is verandering te verwachten?

“We kunnen zeker van Marx leren. Denk ook aan Gramsci, een marxistische denker. Hij zei: ‘Verandering komt niet voort uit één identificeerbare klasse. Het is een proces dat aan het rollen gebracht moet worden, waarbij bepaalde allianties nodig zijn. Het is dus moeilijk te bepalen wie precies die verandering teweeg kan brengen. Het is een kwestie van *preguntando caminando*, zoals de Zapatistas [beweging van Mexicaanse antikapitalisten –red.] zeggen: al voortgaande stellen we vragen.

We moeten onderscheid maken tussen protest dat op straat geuit wordt door bijvoorbeeld Occupy en het verzet dat mensen leveren

De mensen maken hun eigen geschiedenis, maar zij maken die niet uit vrije wil, niet onder zelfgekozen, maar onder rechtstreeks aangetroffen, gegeven en overgeleverde omstandigheden.

Karl Marx, *De 18de Brumaire van Louis Bonaparte*, 1852

wanneer zij proberen werkelijk andere vormen van productie- of machtsverhouding te realiseren. Ik denk dat die tweede vorm enorm belangrijk is. Kijk voorbeeld naar de schuldenbewegingen in Spanje en Italië, die micros schulden en staats-schuld aan de kaak stellen. Ik denk dat schuld de sleutel is voor dit soort bewegingen.

Dan gaat het niet over consumptie-schuld voor een nieuwe auto, maar over gezondheid, scholing en huisvesting. Die basisbehoeften zijn grotendeels gebaseerd op schulden. Dat is onhoudbaar.

Voor al in Zuid-Europa zie je nieuwe vormen van productie ontstaan, zoals coöperaties en andere horizontaal georganiseerde productieprocessen, waarbij inspraak en democratische besluitvorming over het herinvesteren van winst essentieel zijn. Je moet overigens wel bedenken dat, ook als alle werknemers meebeslissen over het herinvesteren van overschotkapitaal, het nog steeds overschotkapitaal blijft. Met het democratiseren van het kapitalisme is het kapitalisme nog

niet beëindigd. Daarnaast is zelf-uitbuiting vaak het gevolg van dit soort initiatieven, want als je minder winst genereert, maar je bent wel georiënteerd op kapitaalaccumulatie, verdien je dus minder. Het is niet mogelijk om buiten het kapitalisme te treden. In die zin geloof ik ook niet zo zeer in revoluties.”

Hebben linkse politieke partijen een rol bij verandering?

“Ik denk wel dat ze een rol hebben, maar banden met sociale bewegingen en vakbonden zijn ook belangrijk. Er zouden meer allianties gemaakt moeten worden tussen politieke en sociale bewegingen. Maar heel veel politieke partijen in Nederland zijn eigenlijk zo gematigd en op zichzelf gericht. Ze zouden radicaler moeten worden.”

Zouden politieke partijen dan meer Marx moeten gaan lezen?

“Marx is erg complex, dus gemakkelijk is dat niet. Maar je kunt beter Marx te lezen dan Piketty, want zijn boek *Kapitaal in de eenentwintigste eeuw* bestaat voornamelijk

uit empirische verslagen. Hij gaat er vanuit dat het kapitalisme wel te temmen valt. Dan heb je meer aan marxistische denkers. In elk geval zou elke politicoloog Marx gelezen moeten hebben, want zijn werk is essentieel om de politiek te begrijpen. Daarbij moeten we niet terug naar dogmatische lezingen zoals we die uit de jaren zeventig kennen. Net als Marx dat zelf deed, moeten we het omnibus dubitandum in ere houden: twijfel aan alles, blijf kritisch en onderzoek alles.”

/

De macht achter

Wie over politiek en macht wil nadenken kan ook vandaag niet om Marx heen. Maar heeft het beladen marxisme nog kracht als tegendiscours? Marx maakt duidelijk dat het kapitalisme een historisch gegeven is en dat een alternatief dus mogelijk is en blijft.

Door **Thomas Decreus**

Wie bepaalt het wereldgebeuren? Wie bekleedt de ultieme machtspositie in deze wereld? Of kortweg gesteld: wie heerst? Het lijkt een evidente vraag. Maar zoals dat gaat met schijnbaar evidente vragen blijft het antwoord als een luchtspiegeling voor ons zinderen. Zodra we de luchtspiegeling van het antwoord naderen, lost ze op. Want achter iedere macht lijkt een andere macht te schuilen.

De vraag naar wat het wereldgebeuren fundamenteel drijft is op zich geen moderne vraag. Wat wel modern is, is een bepaald type antwoord op die vraag, namelijk: het idee dat achter de waarneembare fenomenen een meer fundamentele, soms duistere en verborgen macht schuilgaat. Deze evolutie is duidelijk waarneembaar in de moderne wijsbegeerte. De Duitse filosoof Wilhelm Friedrich Hegel bijvoorbeeld, meende door het wanordelijk verloop van de wereldgeschiedenis de hand van de zichzelf ontwikkelende Rede te zien. Zijn grootste criticus en tevens grootste schatplichtige, Karl Marx, zag achter de politieke orde van Hegel de duistere krachten van de klassenstrijd aan het werk. Freud ontmaskerde de rede en maatschappelijke conventies als een oppervlaktefenomeen van het op primaire lusten gerichte onderbewustzijn. Terwijl Nietzsche dan weer achter de moraal en de religie slechts een perverse wil tot macht ontdekte.

Complotdenken

Het idee dat achter de instantie die schijnbaar de macht bekleedt, een diepere en meer fundamentele macht schuilgaat die 'de filosoof' of 'de ingewijde' kan aanschouwen en kenbaar dient te maken aan de wereld, is een denkwijze die de moderniteit tot op vandaag blijft achtervolgen. En het is niet enkel in de wijsbegeerte dat die denktrant zich manifesteert. De storm aan complottheorieën die over het internet raast, is een indicatie van hoe mensen achter de schijnbare macht de 'ware macht' zoeken. Iedere complottheorie vertrekt vanuit het idee dat niets is wat het lijkt.

Dat het complotdenken welig tiert dezer dagen en dat in de

de macht

moderne wijsbegeerte een heuse fascinatie ontstaat voor 'de macht achter de macht', is uiteraard geen toeval. Vanaf het einde van de achttiende eeuw ontstaat inderdaad een wereld(wan)orde die steeds complexer is en ook steeds meer analyse en denkwerk vergt om te doorgronden. In deze orde kan de verklaring voor maatschappelijke processen nooit teruggebracht worden tot één welbepaalde oorzaak. Er vindt een versnippering van de wereld en van de kennis over die wereld plaats. Dat is ten dele de voedingsbodem voor het denken van de macht achter de macht. Want het construeren van de macht achter de macht draagt bij tot een wereld die weer min of meer als één kan gedacht worden.

In dit essay focus ik op één van de filosofen die de macht achter de macht gezocht heeft, namelijk Marx. Ten eerste omdat Marx' analyse de theorie is met het grootste politieke belang. Wie over politiek en macht wil nadenken kan, ook vandaag, niet om Marx heen. Ten tweede is Marx' conceptualisering van de macht achter de macht bijzonder rijk. Omdat ze niet alleen aantoont dat er meer cruciale processen schuilgaan achter de zichtbare maatschappelijke processen, maar ook omdat ze illustreert waarom we de macht achter de macht doorgaans niet kunnen zien. Ten derde koppelt Marx zijn analyse van de macht achter de macht aan een emancipatorisch doel. Een doel dat relevant blijft voor de politieke praktijk van vandaag.

Beladen

Het marxisme is zowel een politieke filosofie als een filosofische politiek. Dat geldt ook voor Marx als persoon. De filosoof Marx valt niet te onderscheiden van de politiek activist Marx. *Het Kapitaal* of *Het Communistisch Manifest* zijn teksten die zowel tot de geschiedenis van de wijsbegeerte als tot de politieke geschiedenis behoren. Deze versmelting van politiek en filosofie vind je ook terug bij de belangrijkste marxistische auteurs. Precies om die reden is het marxisme ook één van de filosofieën waarvan de meest uiteenlopende interpretaties bestaan. Tussen die verschillende interpretaties heeft steeds een verbeterde strijd gewoed, die niet zelden uitmondde in een politieke of zelfs fysieke strijd. Dit alles zorgt ervoor dat het marxisme een erg beladen filosofische stroming is. Een stroming die omwille van zijn beladenheid ook, zeker op politiek vlak, als gedateerd wordt beschouwd.

Of het marxisme als politieke ideologie nog invloed kan hebben op de heersende politieke krachtsverhoudingen is inderdaad zeer de vraag. We kunnen niet anders dan vaststellen dat de politieke kracht van het marxisme is afgenomen. Als we honderd jaar teruggaan in de tijd, was het marxisme het politieke tegendiscours bij uitstek. Haast eenieder die zich tegen de heersende krachten keerde, bediende zich van een vertoog dat op Marx terug te voeren viel. Dat ligt nu natuurlijk anders. Anno 2014 is er, althans in West-Europa, geen enkele politiek

Ons economisch systeem is mensenwerk en daardoor ook historisch. Het kapitalisme is op een bepaald punt in de geschiedenis ontstaan en zal dus – noodzakelijkerwijs – ook weer vergaan.

dominante kracht wiens ideologie rechtstreeks terug te voeren valt tot het werk van Marx. Maar dat wil uiteraard niet zeggen dat het werk van Marx geen politiek of politiek-theoretisch en wijsgerig belang meer heeft.

Juist omdat het werk van Marx niet langer de inzet is van reëel bestaande politieke discussies en zodoende uit de greep van partijen of machtsapparaten wordt gehouden, kan het weer onderwerp worden van een vrije, filosofische discussie. Paradoxaal genoeg kan een dergelijke vrije lezing ook opnieuw het politieke belang van Marx's werk doen oplaaieren.

Vrijheid

Maar hoe kan of moet Marx dan gelezen worden? Om die vraag te beantwoorden, moeten we Marx allereerst binnen de context van zijn tijd plaatsen. Marx was een kind van zijn tijd. Waar hij uiteindelijk naar streefde was de volledige realisering van de waarden die geproclameerd werden tijdens de Franse Revolutie: vrijheid, gelijkheid en broederlijkheid. Het probleem met de burgerlijke orde, aldus Marx, is dat ze vrijheid, gelijkheid en broederlijkheid op een formele, louter politieke wijze gerealiseerd heeft. Er werden mensenrechten afgekondigd, grondwetten geschreven en verkiezingen georganiseerd, maar in de praktijk van alledag waren mensen ondergeschikt aan wurgende eigendoms- en machtsverhoudingen. Ware gelijkheid en vrijheid konden pas gerealiseerd worden indien er ook een revolutie plaatsvond op het sociale en het economische terrein. Met andere woorden: de Franse revolutie moest verdiept en uitgebreid worden naar die domeinen waarin haar idealen nog niet gerealiseerd waren.

Eén van de belangrijkste en meest cruciale inzichten van Marx in dit verband is dat de economie geen terrein is van neutrale krachtsverhoudingen. De markt is bijvoorbeeld geen horizontale ruimte waarin vraag en aanbod elkaar ontmoeten en volledig vrij interageren. Het economische is een terrein dat getekend wordt door machtsonevenwichten en machtsconflicten, waar geheerst en overheerst wordt. Juist dat maakt het bij uitstek een politiek terrein. Of, anders gezegd: iedere economie is een *politieke* economie.

Wat Marx probeert aan te tonen is dat we binnen het kapitalisme geconfronteerd worden met een heel specifieke, historisch unieke vorm van uitbuiting. In het kapitalisme gaat uitbuiting gehuld in de mantel van politieke vrijheid en gelijkheid. Het aangaan van een arbeidsbetrekking bijvoorbeeld wordt gezien als een daad die zijn oorsprong kent in het vrije handelen van het individu. Maar Marx stelt daartegenover dat het aangaan van een arbeidsbetrekking weinig van doen heeft met vrijheid: de meeste mensen hebben geen andere keus dan hun arbeidskracht te verkopen in ruil voor een inkomen. Het verkopen van die arbeidskracht is het verkopen van tijd, van capaciteit

en van mogelijkheden. Het reduceert de tijd die waarlijk vrij is, de tijd die we kunnen gebruiken om onszelf te ontplooiën en te vormen. Het kapitalisme steelt de tijd en geeft er een loon voor terug. Voor Marx heeft dat niets van doen met vrijheid. Evenmin met gelijkheid: want sommigen beschikken wel over voldoende middelen om hun tijd en arbeidskracht niet te hoeven verkopen.

Is dit elementaire inzicht van Marx niet nog steeds bijzonder relevant? In tijden waarin gepleit wordt voor flexibilisering, voor langer en meer werken, wordt de grootste tijd van ons leven nog steeds (en steeds meer) opgeslokt door het verrichten van betaalde arbeid. Kunnen we werkelijk volhouden dat die betaalde arbeid het resultaat is van een vrije keuze? Zijn we werkelijk gelijk als het aankomt op economische verhoudingen?

Fetisjisme

Marx' vertrekpunt, namelijk dat de economie een domein van onevenwichtige en dus conflictueuze machtsverhoudingen is, heeft een heel belangrijke consequentie. Het politiseren van de economie komt neer op een historiseren van het economisch systeem dat kapitalisme heet. Als economie een systeem van machtsverhoudingen is, dan volgt uit het wezen van de macht zelf dat verhoudingen nooit van nature gegeven zijn maar worden verkregen door strijd. Macht is mensenwerk en geen natuurlijke hoedanigheid. De uitoefening van macht valt terug te voeren op een reeks van menselijke beslissingen. Ons economisch systeem is dus mensenwerk en daardoor ook historisch. Het is geen toeval dat Marx doorheen zijn oeuvre het kapitalisme voortdurend plaats tegenover eerdere economische systemen zoals het feodalisme of de slaven-economie van de oudheid. De bedoeling hiervan is om aan te tonen dat het kapitalisme op een bepaald punt in de geschiedenis is ontstaan en dus – noodzakelijkerwijs – op een bepaald punt in de geschiedenis zal vergaan.

Het is opvallend dat we dit historisch besef met betrekking tot economische systemen haast volledig zijn kwijtgeraakt. Het einde van het kapitalisme is letterlijk ondenkbaar geworden. We kunnen ons geen alternatief op het kapitalistisch systeem indenken en het idee dat er ooit een ander economisch systeem zal bestaan, zoals er ook andere bestaan hebben voor het kapitalisme, wordt als onmogelijk ervaren. In de lijn hiervan wordt de economie steeds meer opgevat als een onpersoonlijke, haast religieuze kracht die buiten het menselijk bereik valt. Deze opvatting weerspiegelt zich in het taalgebruik van politici. Hoe vaak weerklinken er geen leuzen als 'de markten dwingen ons tot ...', 'de markten reageren zenuwachtig ...' of 'de economische toestand laat niet toe dat ...'. Alsof 'de economie' en 'de markt' natuurlijke en autonome fenomenen zijn die buiten onze wil om opereren.

Om te begrijpen waarom we het kapitalisme vandaag steeds meer

opvatten als een buiten ons bestaande, haast natuurlijke orde dienen we terug te grijpen naar Marx' concept van het warenfetisjisme. In *Het Kapitaal* geeft Marx de volgende omschrijving van het warenfetisjisme:

Het geheimzinnige van de warenvorm zit hem dus simpelweg hierin, dat hij voor de mensen het maatschappelijk karakter van hun eigen arbeid weerspiegelt als objectieve eigenschappen van de arbeidsproducten zelf, met andere woorden als maatschappelijk-natuurlijke eigenschappen van deze dingen; bovendien weerspiegelt de warenvorm de maatschappelijke verhouding van de producenten tot hun totale arbeid als een buiten hen om bestaande maatschappelijke verhouding van voorwerpen. (p. 70)

Wat bedoelt Marx hier nu precies mee? In feite gaat het om een heel basaal inzicht. Marx wil aantonen dat de waarde van een product geen natuurlijke eigenschap van het product is. Om een voorbeeld te geven: goud heeft geen waarde van nature. De waarde van goud is geen eigenschap van goud. Het geheel van maatschappelijke verhoudingen tussen mensen bepaalt dat goud een erg waardevol materiaal is.

Laat me even een analogie maken die Marx' notie van het warenfetisjisme verder kan verduidelijken. Denk aan een schaakspel. Gesteld dat we niet vertrouwd waren met dit spel, dan was de 'koning' gewoon een vreemd object met een kruisje bovenop. Het stuk krijgt pas de betekenis en de waarde van koning in relatie tot de andere stukken en het spel als geheel. Zo gaat het ook met de waarde van de waren in de economie. We zijn geneigd te zeggen dat goederen en diensten duur of goedkoop zijn. Duur en goedkoop worden – niet toevallig – gebruikt als predikaten. Maar waar Marx net op wijst is dat goederen slechts hun waarde krijgen door het geheel van maatschappelijke verhoudingen dat achter die goederen schuilgaat.

Het gevolg van waarde als een eigenschap van de waren zelf, is dat we de economie steeds meer gaan beschouwen als een geheel van interacties tussen de waren in plaats van tussen mensen. Dat is waar het tweede deel van het hierboven geciteerde passage naar verwijst. Marx duidt aan dat producenten hun waren zien als 'een buiten hen om bestaande maatschappelijke verhouding van voorwerpen'. Vanuit die optiek maakt Marx een directe link tussen het warenfetisjisme en een wereld die gekenmerkt wordt door 'een religieuze weerschijn' of verhuld wordt in een 'mystieke nevelsluier'. Met andere woorden: het fetisjisme heeft als gevolg dat de economie buiten de mens wordt geplaatst en als een transcendente orde verschijnt waar we als mens geen vat op hebben. Het idee dat 'markten' of 'de economie' autonoom handelende entiteiten zijn die buiten ons om handelen zijn de beste voorbeelden van een hedendaags fetisjisme.

Ruilwaarde

Maar hoe komt het dan dat we de neiging hebben om de economie te verzelfstandigen en te fetisjeren? Volgens Marx is het fetisjisme een essentieel onderdeel van de manier waarop het kapitalisme werkt. Het is een structureel effect van het kapitalisme zelf.

In het kapitalisme wordt de ruilwaarde van een product dominant over de gebruikswaarde, aldus Marx. Het verschil tussen ruilwaarde en gebruikswaarde kan makkelijk geduid worden. Goud, bijvoorbeeld, heeft een hoge ruilwaarde: indien je goud ruilt voor geld dan krijg je veel geld. Maar de gebruikswaarde van goud is laag: je kan het enkel gebruiken om er juwelen of sierobjecten mee te maken.

Eén van Marx' cruciale stellingen is dat binnen het kapitalisme de ruilwaarde dominant wordt over de gebruikswaarde. Wanneer bijvoorbeeld gevraagd wordt hoeveel een huis waard is dan zal daar doorgaans een bepaald bedrag op geplakt worden. Pas in tweede instantie zal men het hebben over het nut en het belang van het huis. Er vindt dus een merkwaardige omkering plaats binnen het kapitalisme. De abstracte notie van ruilwaarde wordt belangrijker dan de heel evidente notie van gebruikswaarde of nut. Kwaliteit wordt vervangen door kwantitatieve uitdrukkingen. Waarde wordt gereduceerd tot marktwaarde. Alle kwalitatieve verschillen worden kwantitatief aan elkaar gelijkgesteld. De abstractie regeert. In het *Communistisch Manifest* lezen we dan ook:

De bourgeoisie heeft alle nog eerbiedwaardige en met ontzag bejegende beroepen van hun aureool ontdaan. Zij heeft van de arts, de jurist, de priester, de dichter en de man van de wetenschap door haar betaalde loonarbeiders gemaakt. De bourgeoisie heeft het gezinsverband zijn sentimentele sluier afgerukt en tot een simpele geldverhouding teruggebracht. (p. 31)

Juist omdat de waren, relaties en zelfs personen enkel verschijnen in de hoedanigheid van hun ruilwaarde of geldverhouding, wordt de band doorgesneden met die andere dimensies waardoor het waar tot waar wordt: het arbeidsproces, de kwaliteiten of de gebruikswaarde van waren. Door de waarde van het ding te herleiden tot de prijs, kan het ding enkel als prijs verschijnen. Volledig losgesneden van de processen die de waarde van het ding bepalen. Hierdoor ontstaat de illusie dat de dingen een waarde hebben op zich, buiten de maatschappelijke verhoudingen. Wat we zien is steeds slechts een deel van het geheel. Het effect hiervan is een soort vervreemding ten opzichte van hoe onze economie daadwerkelijk georganiseerd is.

Het fetisjisme heeft als gevolg dat de economie buiten de mens wordt geplaatst en als een orde verschijnt waar we als mens geen vat op hebben

/

Het politiek handelen veroordeelt zichzelf tot machteloosheid omdat het zich blindstaart op symptomen.

\

Goedkope kleren

In een steeds complexer wordende, geglobaliseerde wereldeconomie neemt het fetisjisme enkel toe. We hebben geen enkel idee van de maatschappelijke verhoudingen die schuilgaan achter de producten die we bijvoorbeeld kopen in supermarkten. Die producten worden doorgaans een abstractie: vlees representeert niet het lam en de uitbuitende industrie waar het van afkomstig is. Melk wordt een lekker drankje dat we nog zelden associëren met koeien die opgespoten worden om leeggemolken te worden. Het is slechts op uitzonderlijke momenten dat we ons bewust worden van de reële processen die schuilgaan achter de producten die we kopen. Wanneer bijvoorbeeld een textielfabriek instort in het verre Bangladesh komen we plots oog in oog te staan met die uitbuitingsrelaties die achter onze goedkope kleren schuilgaan.

Het fetisjisme dat eigen is aan een globaal kapitalisme draagt ertoe bij dat de macht zich achter zichzelf verschuilt. We weten dat we beheerst worden door bepaalde krachten, maar kunnen die krachten niet benoemen of localiseren. Juist dat geeft aanleiding tot het verder fetisjiseren van de economie en de markten: we beschouwen ze als krachten die buiten ons bereik opereren en waar we niet langer vat op hebben. Maar niet alleen de economie als dusdanig wordt gefetisjiseerd. De onbereikbaarheid van de macht achter de macht, de sluier die over de werkelijke machtsverhoudingen gedrapeerd wordt, draagt bij tot verdere fantasmagorische voorstellingen van de macht. Het is hierin dat de oorsprong ligt van complottheorieën en een meer algemeen politiek fetisjisme.

Totale dimensie

Politiek fetisjisme werkt op dezelfde wijze als economisch fetisjisme: politiek wordt herleid tot deelproblemen. Voorbeelden zijn legio. Ik verwees bijvoorbeeld reeds naar het idee dat markten het beleid dicteren. Maar denk ook aan de migratiepolitiek. Migratie wordt al te vaak voorgesteld als een probleem van mensen uit het zuiden die hier asiel komen aanvragen. De vraag is dan in hoeverre een land migranten kan toelaten dan wel mag uitwijzen. Links is geneigd daarin soepel te zijn, rechts eerder streng. Wat echter nooit vermeld wordt is dat het migratieprobleem een deelprobleem, een fetisj is. De migratiepolitiek kan niet begrepen worden zonder referentie naar een globaal kapitalisme dat teert op goedkope werkkrachten, dat zichzelf organiseert bij gratie van een zo vrij mogelijk verkeer van goederen, diensten en kapitaal en tegelijk het verkeer van personen streng reglementeert. Die contradictie tussen vrij en onvrij verkeer, waar het kapitalisme in zijn voortbestaan van afhankelijk is, is het grotere geheel dat achter het deelprobleem van migratiestromen schuilgaat. In die zin kunnen we spreken over een politiek fetisjisme.

Waar politiek en economisch fetisjisme heerst, verdwijnt de macht achter de macht. Het politiek handelen veroordeelt zichzelf tot machteloosheid omdat het zich blindstaart op symptomen. Een linkse politiek zal zich vandaag meer dan ooit moeten ontdoen van het fetisjisme om de macht achter de macht zichtbaar te maken. Het is een noodzakelijke voorwaarde om tot een verdiepte democratie te komen. Want zolang we problemen in hun totale dimensie niet durven zien, kan ook geen werk gemaakt worden van het bestrijden van reële ongelijkheden en machtsonevenwichten. Dat is, mijns inziens, één van de meest fundamentele lessen die Marx ons nagelaten heeft en die de politieke linkerzijde dringend weer in de praktijk dient te brengen.

Voor zover fetisjisme een structureel effect van het kapitalisme is, impliceert het dat links het kapitalisme niet langer kan aannemen als a-historisch gegeven, maar moet beschouwen als een historisch probleem. We dienen voor ogen te houden dat een historisch alternatief mogelijk is en blijft. Als we de analyse van Marx volgen, betekent dit dat we opnieuw werk moeten maken van ontmarkting en dat we die domeinen waarin de markt nog niet is doorgedrongen blijvend moeten beschermen. De mate waarin die taak met succes volbracht wordt zal de mogelijkheid bepalen om zowel aan het economische als het politieke fetisjisme te ontsnappen en zo een meer democratische wereld tot stand te brengen. Een wereld waarin de macht zich niet langer achter zichzelf kan verschuilen en waarin mens en gemeenschap opnieuw centraal staan.

/

Literatuur

Karl Marx, *Het Kapitaal*,
Uitgeverij Boom,
Amsterdam 2010.

Karl Marx en Friedrich
Engels, *Het Communistisch
Manifest*, EPO, Berchem
2010.

MARX & de

Een comeback van Marx brengt ook zijn debat met anderen terug. Met de utopisch socialisten over het belang van praktische politieke strijd en met de anarchisten over de relatie tussen doel en middel. Die debatten laaien vandaag weer op in bewegingen als *Occupy* en de *Indignados*.

Door **Matthijs van de Sande**

Vijfentwintig jaar geleden viel de Berlijnse Muur, en was – of althans: zo wil de recente geschiedschrijving het graag – daarmee ook het tijdperk van het communisme voorgoed ten einde. Zowel op mondiaal als landelijk niveau zou de politiek niet langer draaien om de strijd der klassen, en onze belangen zouden voortaan gemeenschappelijk zijn. Het einde van de Koude Oorlog gold, kortom, ook als het einde van ‘wij/zij’-denken, het einde van het verschil tussen politiek en management, het einde van de ideologische tegenstellingen – volgens een enkeling zelfs het einde van de geschiedenis.

Voor zover ‘9/11’ en de daaropvolgende *war on terror* deze mythe niet reeds aan diggelen hadden geslagen, gold de crisis van 2008 voor menigeen als *wake up call*. Was er, in de tijd van ongebreideld financieel kapitalisme en de buiten alle proporties gegroeide kloof tussen arm en rijk, toch weer nood aan een hernieuwd antikapitalisme? Recente protestbewegingen als *Occupy* en de *Indignados* meenden in ieder geval van wel. Commentatoren waren er snel bij om deze snel om zich heen grijpende bewegingen te duiden als een terugkeer naar de jaren zestig en zeventig. Karl Marx, de grote theoreticus van de klassenstrijd, zou weldra zijn comeback maken op het politieke toneel.

Kunnen we inderdaad van een *revival* spreken? Wordt het tijd om de verzamelde werken van Marx en Lenin af te stoffen, zoals de prominente linkse filosoof Slavoj Žižek al jaren oppert? Mag de *Occupy*-beweging worden geïnterpreteerd als een heruitvinding van de klassenstrijd? En indiceert, aan de andere kant, het enorme succes van Thomas Piketty’s recente *Kapitaal in de 21ste Eeuw* een zekere heropleving van het pas ten grave gedragen marxisme? Is Marx terug van weggeweest?

Coulissen

Ja... én nee, zo luidt kortgezegd het antwoord. Nee, ten eerste, in zoverre dat Marx nooit helemaal is wegge-

anderen

weest. *Die Wende* en de daarop volgende ineenstorting van de Sovjet-Unie betekende geenszins het definitieve einde van het marxisme. De sociaal-democratie mocht haar rode veren dan wel afgeschud hebben, maar ook in het zogenaamd 'postideologische' tijdperk behield Marx' *Das Kapital* een rijke schakering volgelingen. Zo onzichtbaar als hij was geworden op straat of in het parlement, zo belangrijk bleef zijn rol in de coulissen van menige *board room*. Marx was en is een gevestigd economisch denker, wiens lessen zelfs – of beter misschien: *juist* – door ultraliberalen ter harte werden genomen. Zoals de Franse filosoof Alain Badiou het eens formuleerde: theoretisch opgevat is iedereen vandaag de dag een marxist. Maar maak het politiek door het woord 'communisme' te laten vallen, en je hebt ze allemaal op de kast.

Nee, ten tweede, voor zover een politieke comeback van Marx nooit de terugkeer kan zijn van Marx alléén. Willen we de politieke actualiteit van diens denken doorgronden, dan kunnen we niet voorbij de specifieke context waarin – en vraagstukken waardoor – dat denken werd gearticuleerd. Het is met name uit de vele conflicten en discussies met zijn inspiratiebronnen én tegenstrevers dat we de Marx ontdekken van wie we vandaag – in de tijd van economische crises en het neoliberalisme, maar ook van Occupy Wall Street en de Indignados – de nodige politieke lessen kunnen leren. Wie het heeft over de actualiteit van Marx heeft het dus ook over die van zijn tijdgenoten. Het antwoord luidt dus 'ja', tot slot, voor zover we inderdaad mogen spreken van een hernieuwd antikapitalistisch geluid, al is dat geluid niet eenduidig marxistisch.

Mythe van de blauwdruk

Een hardnekkig vooroordeel dat in iedere discussie over Marx' actualiteit snel boven tafel komt is dat zijn werk een blauwdruk geeft van de ideale samenleving. En

daar hebben we, in het postsovet-tijdperk, een broertje dood aan: was het niet juist door dat idee van de 'maakbare samenleving' dat het communistische 'experiment' wel tot een fiasco moest leiden? Is, zoals filosoof Hans Achterhuis zo graag betoogt, het 'utopisch' denken niet inherent gevaarlijk?

Waar die vooronderstelling aan voorbij gaat is dat Marx zich al in een vroeg stadium juist tegen het utopische denken afzette. Utopisch socialistische denkers zoals Henri de Saint-Simon, Charles Fourier, Robert Owen en Pierre-Joseph Proudhon hebben ontegenzeggelijk een grote invloed gehad op Marx' intellectuele ontwikkeling. Zeker aan die laatste zou de jonge Marx de nodige ideeën ontleenen. Marx' begrip van 'vervreemding' in het industriële arbeidsproces bijvoorbeeld, alsook het idee dat de welvaart van de kapitalist gebaseerd is op de onteigening van meerwaarde, vinden haar oorsprong in het denken van Proudhon. Maar reeds in het *Communistisch Manifest* uit 1848 nemen Marx en zijn *compagnon d'armes* Friedrich Engels juist de 'utopische socialistische' op de korrel. Want waar de 'utopisten' zich wijdden aan gefantaseer over de ideale samenleving, verloren zij volkomen uit het oog dat die nieuwe samenleving alleen door politieke strijd verwezenlijkt kon worden. En met utopische hersenspinsels – niet zelden vergezeld van landschapsontwerpen, bouwtekeningen of allerhande concept-reglementen – was die klassenstrijd weinig geholpen, zo meenden Marx en Engels: politieke verandering was nu eenmaal niet te verwarren met het uitvoeren van een vooropgezet plan. In plaats daarvan zouden filosofen zich beter toeleggen op het doorgronden van het kapitalisme of de zich reeds voltrekkende strijd daartegen. In weerwil van wat men vaak aanneemt, liet het land van melk en honing zich volgens Marx dus helemaal niet theoretisch voorschrijven. Natuurlijk: een conceptuele omkering van de status quo leerde ons dat een postrevolutionaire samenleving staats- en klasseeloos zou zijn. Eigendom

en arbeidsverdeling zouden moeten worden uitgebannen. Maar dat zijn algemene omschrijvingen, die Marx verder bewust in het vage liet. Blauwdrukken vallen in zijn werk niet of nauwelijks te vinden.

In dat opzicht hebben we vandaag de dag alvast een belangrijke les van Marx te leren. Want is het niet juist de blauwdruk van een alternatieve sociale en politieke orde, die opnieuw steeds meer in de belangstelling staat? Denk aan de levendige pleidooien voor een algemeen basisinkomen, voor nieuwe democratische besluitvormingsprocessen, of voor alternatieven op het verkiezingsproces (bijvoorbeeld door loting). Het zijn ontegenzeggelijk interessante gedachtenexperimenten. Maar Marx zou er waarschijnlijk tegenin brengen dat wanneer deze alternatieven grotendeels conceptueel blijven, ze ook weinig politiek potentieel hebben. De revolutie wacht niet tot de hooggeleerde heren hebben uitgedokterd waaruit het alternatief zou moeten bestaan. Sterker: willen we echt begrijpen wat politieke verandering *in concreto* behelst, dan kijken we liever naar de praktijk.

Een nieuwe orde

Van het iconische tentenkamp, waaraan de recente Occupy-beweging wereldwijd haar zichtbaarheid ontleende, valt in dat opzicht meer te leren. De pleinbezettingen vervulde voor deze beweging zeker niet alleen een facilitaire rol. Het stelde de demonstranten ook in staat om op een andere manier te kijken naar wat politieke verandering eigenlijk betekent. Het ging hen er namelijk niet alleen om, maatschappelijke verandering af te dwingen. Een ander belangrijk doel was om in de praktijk zelf een beter idee te formuleren van waar een dergelijke verandering dan precies uit zou kunnen bestaan. Op die bezette pleinen organiseerde men zich in *General Assemblies*: grote 'volksvergaderingen' die

dagelijks werden georganiseerd, en waar de belangrijkste beslissingen collectief en met het oog op consensus werden genomen. Van nieuwsvoorziening tot voedsel-distributie en van kennisoverdracht tot het bestrijden van seksueel geweld – voor bijna alle aspecten van het alledaagse leven bouwde men op het plein een experimentele infrastructuur op, en vormde zo een miniatuur samenleving-in-ontwikkeling.

Veel Occupy-activisten verwezen daarom naar hun eigen protestvorm als 'prefiguratieve politiek': men probeerde een nieuwe sociale en politieke orde te realiseren als inherent onderdeel van het protest zelf. Wanneer we het over politiek hebben, zijn we vaak geneigd om een onderscheid te maken tussen het 'hier en nu' en onze toekomstidealen. We vooronderstellen daarnaast dat er een kwalitatief verschil bestaat tussen de doelen die we ons stellen, en de middelen die we toepassen in het realiseren daarvan. Het idee van 'prefiguratieve politiek' stelt die verschillen radicaal ter discussie. Door in de praktijk het doel of ideaal te 'prefigureren', zo stelt antropoloog en Occupy-activist David Graeber, probeert men een beter beeld te vormen van hoe dat ideaal er concreet uit zou kunnen zien, en creëert men een grotere continuïteit tussen het politieke handelen en haar uiteindelijke doelen.

Dat idee van 'prefiguratieve politiek', zo benadrukt Graeber, vindt haar oorsprong niet zozeer in de marxistische traditie, maar in een van haar belangrijkste tegenhangers: het anarchisme. Inderdaad was het Marx' voornaamste rivaal, de Russische anarchist Michail Bakoenin, die in de hoogtijdagen van de Eerste Internationale al vurig pleitte voor een grotere consistentie tussen doel en middel. Streefde men een klasselosen staatloze maatschappij na – iets waar Marx en Bakoenin het volkomen over eens waren – dan kon volgens Bakoenin de staat onmogelijk dienen als middel tot dat doel. Niet het veroveren van staatsmacht, maar alleen de directe vernietiging ervan, kon uiteindelijk lei-

Het doel van de revolutie lag besloten in de revolutie zelf: vrijheid, zo stelde Bakoenin, kon alleen door vrijheid verwezenlijkt worden.

/

den tot een vrije samenleving. Het doel van de revolutie lag wat dat betreft besloten in de revolutie zelf: vrijheid, zo stelde Bakoenin, kon alleen door vrijheid verwezenlijkt worden.

Democratisch deficit

Marx vond dit een hopeloos naïef standpunt. Na de revolutie, waarin de werkende klasse de controle over de staat zou nemen om een zogeheten 'dictatuur van het proletariaat' te vestigen, zou die staat met het vervagen van economische klassenverschillen langzaam maar zeker wel uit elkaar vallen. Maar ook tot die tijd was er wel degelijk een zeker voordeel te behalen bij partijpolitiek en, indien mogelijk, de electorale toe-eigening van staatsmacht. Een zekere discrepantie tussen doel (een staatloze samenleving) en middel (het veroveren van staatsmacht) was in dat opzicht volgens Marx zeker te billijken.

Wat dat aangaat lijken recente protestbewegingen als Occupy of de Indignados dus minstens even schatplichtig te zijn aan Bakoenin als aan Marx. Niet zelden werd hen immers verweten dat ze in gebreke bleven in het formuleren van een eenduidige agenda of het stellen van concrete politieke eisen. Maar de instituties bij wie die eisen dan zouden moeten worden neergelegd, zo benadrukte Graeber, zijn zélf vaak het grootste probleem. Het was juist de breed gedragen ervaring van een democratisch deficit, de vaststelling dat de daartoe bestemde instellingen ons niet (meer) representeren, die de demonstranten ertoe aanzetten om zelf op zoek te gaan naar directe alternatieven. Zij verkozen de 'prefiguratieve' benadering van het anarchisme boven het engagement met de reeds bestaande partijen en publieke instituties.

Valt er in dat opzicht dan niets van Marx te leren? Zo eenvoudig liggen de zaken uiteraard niet. Naast zijn kritiek op de utopisten maakte Marx' denken reeds in

zijn jonge jaren nog een belangrijke ontwikkeling door. Hij realiseerde zich niet alleen dat politieke verandering zich nooit door de theorie laat voorschrijven, maar ook dat het altijd *iemand's* verandering moet zijn: een samenleving verandert nooit uit en voor zichzelf. Dat 'iemand' is altijd een politieke constructie. Zelfs al was het proletariaat volgens Marx 'op zichzelf' genomen een economische klasse met een revolutionair potentieel, dan nog moest het eerst een klasse worden 'voor zichzelf'. Met andere woorden: jezelf in een uitgebuite of onderdrukte positie bevinden is op zichzelf nooit afdoende basis voor een revolutionaire politiek. Het gaat er ook om dat je jezelf en lotgenoten als onderdrukt en uitgebuit *begrijpt*. Zoals ook door hedendaagse postmarxisten als Chantal Mouffe en Ernesto Laclau wordt benadrukt, kan politiek niet zonder de constructie van een gedeeld discours, waarmee we onszelf kunnen benoemen en kunnen positioneren tegenover de ander.

Politiek zelfbeeld

Ook op dit front vervulden recente protestbewegingen zoals Occupy een belangrijke rol. Hun in het oog springende slogan '*Wij zijn de 99%*', bijvoorbeeld, kwam precies aan die noodzaak tegemoet. Het volstond niet om in het tentenkamp een alternatieve samenleving te prefigureren; de activistische modelsamenleving moest ook kunnen corresponderen met een gedeelde politieke identiteit, die uitdrukking kon geven aan een breed ervaren klassentegenstelling. De idee van een '99%' versus een '1%' is, zoals Piketty's boek aantoonde, wel degelijk op waarneembare, sociaal-economische tegenstellingen gestoeld. Maar om ze ook politiek te articuleren was meer nodig dan een weergave van de kale feiten. De prefiguratieve praktijken in Zuccotti Park of Puerta del Sol waren onontbeerlijk om dat politieke zelfbeeld van de '99%' verdere inhoud te geven. Nu de

tentenkampen zijn ontruimd en de demonstranten naar huis zijn teruggekeerd, moet men echter wel op zoek naar manieren om dat politieke potentieel vast te houden.

Hoe geven we continuïteit aan dat nieuwe klas-
senbegrip van de '99%'? Houden we vast aan de pre-
figuratieve strategie, die directe actie verkiest boven de
partijpolitiek? Of bewandelen we na het prefiguratieve
actiekamp toch de electorale weg, zoals het Griekse
SYRIZA of het Spaanse Podemos nu niet zonder succes
doen? Richten we ons tot de instituties die niet zelden
zelf een belichaming zijn van het probleem, of houden
we vast aan het principe dat het doel van ons handelen
altijd direct in de middelen vervat moet liggen? Het
is in het licht van dit soort dilemma's dat niet zozeer
alleen Marx' ideeën, maar ook zijn conflicten met tijd-
genoten als Bakoenin en Proudhon, nog altijd niets aan
actualiteit hebben ingeboet.

/

Literatuur

A. Badiou, *The Rebirth of History. Times of Riots and Uprisings*, Verso, London 2012.

M. Bakunin, *Statism and Anarchy*, Cambridge University Press 1990.

D. Graeber, *Direct Action. An Ethnography*, AK Press, Edinburgh 2009.

D. Graeber, *The Democracy Project. A History, a Crisis, a Movement*, Allen Lane, London 2013.

E. Klein, 'You're creating a vision of the sort of society you want to have in miniature', *www.washingtonpost.com*, 3.10.2011.

K. Marx en F. Engels, 'Manifest der kommunistischen Partei', in: *Karl Marx, die Frühschriften*, Alfred Kröner, Stuttgart 1968.

K. Marx, 'Ökonomisch-Philosophische Manuskripte', in: *Texte zu Methode und Praxis II: Pariser Manuskripte 1844*, Rowohlt, Reinbek bei Hamburg 1968.

T. Piketty, *Capital in the Twenty-First Century*, trans. A. Goldhammer, The Bellknap Press, Cambridge MA 2014.

The Future of Fashion



Blijft mode in de toekomst onderdeel van de kapitalistische economie of moet zij een andere kant op? Museum Boijmans van Beuningen laat werk zien van jonge modeontwerpers van over de hele wereld. Velen van hen willen zich niet langer aanpassen aan de wetten van de huidige mode-industrie. Zij stellen vragen bij de manier waarop kleding wordt geproduceerd, verkocht en gedragen. De mode als systeem, de dwang tot overconsumptie, het mens (vrouw) beeld en begrippen als merkidentiteit en lokale identiteit worden door hen veelvuldig bekritiseerd. In plaats daarvan maken zij via hun kledingontwerpen de productiesystemen transparant, gebruiken ze zoveel mogelijk lokale grondstoffen en dragen ze bij aan een circulaire economie met directe lijnen tussen producent en consument. In plaats van een culturele manifestatie van het kapitalisme wordt mode juist een manier om maatschappelijke vraagstukken aan te pakken en bij te dragen aan emancipatie.

Tot 18 januari 2015 te zien in museum Boijmans van Beuningen in Rotterdam.



Adele Varcoe (Australië 1980) laat met behulp van naakte modellen zien dat, net als in het sprookje De kleren van de keizer, kledingmerken imaginaire werelden bouwen, die feitelijk niets te maken hebben met het werkelijke product dat wordt verkocht.

- *Imagining Chanel*, Londen, 2012. Foto: Maximiliano Dugnani.



Victoria Ledig (Litouwen 1985) is geïnteresseerd in ambachtelijkheid en wil de oorsprong van het materiaal zichtbaar maken. Deze tassen van varkensleer tonen de lichaamsdelen waarvan ze zijn gemaakt. Zo herstelt Ledig de relatie tussen maker, materiaal en consument.

- *Precious Skin-collectie*, 2012. Foto: Victoria Ledig.

Mason Jung (Korea 1977) benadrukt met zijn ook als slaapzak bruikbare maatpak zijn individualiteit te midden van de massa van standaardpakken. Tegelijk zou het een uitkomst kunnen zijn voor de 'werkende arme' zonder dak boven zijn hoofd.
• *Sleeping Suit*, het aankleden, 2009.









Tania Candiani (Mexico 1974)
vestigde zich dertig dagen
in een failliete textiel fabriek
en maakte elke dag een
jurk waarop ze ondermeer
verhalen over de hardvochtige
werkomstandigheden in de
fabriek borduurde, maar ook
nostalgische herinneringen
en dromen over een
utopische wereld.
• *La Constancia Dormida*,
installatie, 2006.
Foto: Tania Candiani



Carole Collet (Frankrijk 1969) vindt dat mode moet gaan over sociaal-politieke vraagstukken als duurzaamheid en de omgang met schaarse grondstoffen. Ze combineert biotechnologie en nanotechnologie en noemt dit 'biofacture'.

- *Strawberry Noir* (*Fragaria Fusca Tenebris*), Biolace, 2010 - 2012. Foto: Carole Collet, Central Saint Martins, University of the Arts, Londen.

Voor **Lucia Cuba** (Peru 1980) moet mode zich niet laten bepalen door de kapitalistische economie, maar kritisch gereedschap zijn voor de interpretatie en transformatie van de samenleving. In haar project over gezondheid functioneert kleding als gematerialiseerde ervaring die bijdraagt aan emancipatie. Interviews en onderzoek leidden tot een eerste installatie met vier kledingstukken van handgeweven katoen in rood, zwart, wit en rose (zie ook p. 25).

- *Exercises on Health*, deel 1, 2014. Foto's: Tony Robles.



Jeroen Merk

“De fabriek is nu

Helpt Marx bij het begrijpen van de internationale arbeidsverhoudingen? En wat hebben we aan Marx bij het verzet tegen misstanden? Een interview over de kledingindustrie.

Door **Erica Meijers**
en **Amarens Veeneman**

Jeroen Merk werkte elf jaar voor het internationale secretariaat van de Schone Kleren Campagne, een NGO die zich inzet voor de rechten van werknemers in de kledingindustrie. Hij werkte nauw samen met vakbonden, onderzoekers en andere organisaties en kreeg zo een goed inzicht in de manier waarop de internationale kledingindustrie is georganiseerd. Sinds dit jaar is Merk verbonden aan de *London School of Economics and Political Science*, waar hij zich verder verdiept in de relaties tussen werknemers en werkgevers in de mondiale economie.

Marx legde het arbeids- en productieproces achter de waren bloot. Is zijn analyse nog steeds actueel?

“In een kapitalistische samenleving vindt de interactie via goederen of waren plaats. De arbeid daarachter is verborgen. Je kunt aan je spijkerbroek niet zien of die gemaakt is door jonge meisjes die als slaven worden behandeld of door werknemers met rechten. Marx noemt dit in het eerste hoofdstuk van *Het Kapitaal* de fetisj van de waren. Die wereld van de waren vormt een spookwereld: de werkelijkheid erachter zie je niet. We weten tegenwoordig wel welke ingrediënten er in een product zijn verwerkt, maar het effect op de maker blijft verborgen. Toen in april 2013 de Rana Plaza in Bangladesh instortte, was het voor consumenten in Europa niet mogelijk te achterhalen of hun eigen kleding uit de textiel-fabrieken daar kwam. In Amerika kon dat wel door andere wetten,

De smaak van de tarwe vertelt ons niet wie hem heeft verbouwd: een Russische lijfeigene, een Franse pachter of een Engelse kapitalist.

Karl Marx, *Kritiek op de Politieke Economie*, 1859

een mondiaal bedrijf”

waardoor de merken toch vrij snel bekend werden. Er kwamen meer dan 1000 mensen om en meer dan 2000 raakten gewond. Bijna alle kledingmerken hebben fabrieken in Bangladesh. Het land leeft vooral van de export naar de VS en Europa: er werken vier miljoen mensen in de kledingindustrie, voornamelijk vrouwen. Maar hun werk is in grote mate onzichtbaar.”

Welke relatie is er tussen de consument en de maker?

“Die is erg gecompliceerd en formeel bestaat hij niet. De bekende kledingmerken huren bedrijven in om onderdelen voor hen te maken, maar die leveranciers maken geen deel uit van het moederbedrijf. Marx deelt het kapitaalcircuit in drie delen op: het circuit van de makers, het commerciële circuit en het financiële circuit. Die drie zijn altijd afhankelijk van elkaar. Als eerste internationaliseerde de handel, dat gaat al terug tot de vijftiende eeuw. Het financiële circuit volgde. En vanaf de jaren zestig internationaliseerde ook de arbeid. Multinationals hevelde hun fabriek over van bijvoorbeeld Eindhoven naar een ontwikkelingsland. Nu krijgen onafhankelijke onderaannemers de opdracht om een product of een onderdeel van een product te leveren. De vroegere fabriek is nu een mondiaal bedrijf. Het merk produceert eigenlijk nooit meer iets zelf. In Nederland is hooguit nog een ontwerp bureautje of een laboratorium gevestigd. Het arbeidsintensieve deel van de productie wordt uitbesteed. De sportschoen en zijn

materiele nut zijn voor een bedrijf als Nike secundair; alles draait om ervaring, lifestyle, reputatie, verbeelding en symbolische waarden. Je zou kunnen zeggen: alles draait om de fetisj, niet om het product zelf.”

Wat voor effect heeft dat op de relatie tussen werknemers en werkgevers?

“Als je in China in een fabriek werkt die producten maakt voor bijvoorbeeld Apple, is de eigenaar van de fabriek onafhankelijk, maar wordt de grootste winst gemaakt door Apple in Amerika. Vroeger had je een nationaal onderhandelingsstelsel waarbij de arbeidersbeweging kon zeggen: jullie maken winst, wij zijn een essentieel onderdeel van het bedrijf, wij eisen een deel van de koek. Dat leidde dan tot een sociaal compromis. Tegenwoordig halen bedrijven als Apple of Nike de winst binnen omdat ze het commerciële deel van de markt beheersen, terwijl de makers met elkaar concurreren op een onderdeel van het proces waar de winstmarges heel laag zijn. Voor werknemers valt er bij hun directe werkgever niet veel te halen. Ze zouden moeten onderhandelen met Apple, maar er bestaat geen formele relatie. Door het werk uit te besteden hebben bedrijven een sociale afstand gecreëerd tot hun werknemers. Ze hoeven geen verantwoordelijkheid te nemen voor de arbeidsomstandigheden. In de kledingindustrie zie je daarvan hele extreme voorbeelden.”

Betekent deze ontwikkeling het einde van de sociale markteconomie?

“De manier waarop het sociaal compromis, de verdeling van welvaart, was geregeld in West-Europa is sinds de jaren zeventig ondermijnd, deels omdat het werk is verplaatst naar andere gebieden. De textielindustrie laat dit goed zien, maar die laat ook zien, dat er grenzen zijn aan die strategie van kapitaal. Aanvankelijk leverde dit een enorme kostenbesparing op, maar nu zie je dat arbeiders in China niet meer onder die voorwaarden in fabrieken willen werken. Maar een nieuw China is ook niet zomaar te vinden. Er is maar één wereld, dus het kapitaal stuit op zijn geografische grenzen.

De arbeidersbeweging begon lokaal, en werd vervolgens nationaal. De meeste vakbonden werken nog nationaal en het arbeidsrecht is ook nationaal georganiseerd. Maar de laatste dertig jaar ontwikkelt zich een vorm van mondiale organisatie van arbeiders die het voor het kapitaal moeilijk maakt te ontsnappen. Men probeert de geïsoleerde arbeider opnieuw in contact te brengen met zijn ultieme werkgever. Er worden systemen bedacht om weer een vorm van sociale welvaart en rechtvaardigheid in te voeren.”

Wie zijn in die strijd de belangrijkste spelers?

“De Schone Kleren Campagne heeft veel bijgedragen aan het bewustzijn. Ook probeert ze het mogelijk te maken dat arbeiders in

fabrieken in Azië direct met bedrijven als H&M over hun loon kunnen onderhandelen. Dat zijn nu nog experimenten, ze kunnen leiden tot een nieuwe vorm van mondiale industriële relaties. Daarbij kunnen ook boycotacties van consumenten invloed hebben. Maar daarnaast is de overheid nodig. Zij kunnen bedrijven bijvoorbeeld tot transparantie verplichten. Zij kunnen regelen dat slachtoffers van mensenrechtenschendingen zoals in Rana Plaza recht hebben op schadevergoeding en toegang hebben tot klachtenprocedures. Veel nationale wetgeving is overigens niet zo slecht, maar wordt op lokaal niveau vaak niet nageleefd. Je krijgt dan alleen wat voor elkaar als je als arbeiders heel goed bent georganiseerd. Ik heb me laten vertellen dat in Bangladesh tien procent van de parlementariërs zelf fabriekseigenaar is. Meer dan de helft van de parlementariërs heeft waarschijnlijk familieleden die zelf een fabriek bezitten. Het parlement is dan dus letterlijk in handen van de kapitalistische klasse. Dan wordt het heel lastig uit te gaan van onafhankelijke rechtspraak en dergelijke.”

Kunnen bedrijven door internationale wetgeving gedwongen worden verantwoordelijkheid te nemen voor wat hun dochterbedrijven en toeleveranciers elders doen?

“Dat is juridisch heel erg lastig. Je krijgt wel steeds meer ‘softe’ vormen van verantwoordelijkheid, zoals de *UN guiding principles for business and human rights*,

die stellen dat bedrijven moeten onderzoeken of er geen slavenarbeid wordt verricht door het bedrijf waar ze producten van willen afnemen. Dat moet voorkomen dat ze later zeggen: ‘wij wisten het niet’.

Er zijn ook zeker bedrijven die – onder druk van campagnes – verantwoordelijkheid nemen voor het betalen van ontslagvergoedingen voor arbeiders die niet direct bij hen in dienst zijn. Rana Plaza is nu een enorm strijdterrein, maar er is wel bepaald dat er ongeveer dertig miljoen aan de nabestaanden uitgekeerd moet worden door de kledingmerken. Daarvan is nu ruim de helft betaald. Sommigen proberen eronder uit te komen. Bedrijven starten vaak een onderzoek of een proef met leefbaar loon in één van hun honderden fabrieken. Daar kunnen ze dan op wijzen. Of ze ontwikkelen één groen of sociaal product onder de vele andere producten. Maar als je je werknemers niet voldoende betaalt, blijft het probleem, hoe groen of biologisch je product ook is. Uiteindelijk gaat het erom dat bedrijven voorkomen dat zij door hun handelen een negatieve impact hebben op mensenrechten. Een hardcore marxist zou het vrijwillige verantwoord ondernemen waarschijnlijk reformisme noemen. Uiteindelijk gaat het immers niet om het verdelen van de koek, maar gaat het erom dat je de middelen om de koek te maken zelf in handen hebt. Ik vind ook dat je kritisch moet blijven, maar ik denk dat de ‘softe maatregelen’ wel een opening kunnen bieden.”

Hoe gaat het met de sociale strijd in bijvoorbeeld Bangladesh?

“In Bangladesh worden bijna wekelijks industriegebieden afgesloten omdat er opstanden zijn. Duizenden mensen blokkeren de wegen en sluiten fabrieken. Ze zijn niet heel sterk politiek georganiseerd, het lijken vooral spontane opstanden. Maar als er constant wilde stakingen zijn, er onrust is, en fabriekseigenaren niet zeker zijn of ze veilig thuis komen, kan dat tot de bereidheid voeren om toch een geïnstitutionaliseerd vorm van overleg in te voeren. Helaas ben je er dan nog niet. In die zin kun je misschien ook spreken van een crisis van het marxisme. Dat was er in de twintigste eeuw op gericht om de staat in handen te krijgen, want dan kon je de productiemiddelen nationaliseren en vervolgens het socialisme introduceren. Dat werkt nu niet meer: als de arbeidersbeweging in Bangladesh de staat verovert, hebben ze nog steeds de productiemiddelen niet in handen, want alle invloedrijke bedrijven zitten in het buitenland.”

Heeft Marx nog betekenis voor de verandering van dit mondiale systeem?

“De filosoof Slavoj Žižek zegt soms: in de jaren zeventig praatte we erover hoe we het socialisme humaan konden maken, tegenwoordig praten we er alleen nog maar over hoe we het kapitalisme humaan kunnen maken. In een hele korte periode is er een enorme omwenteling geweest, van een tijd waarin mensen ver-

schillende soorten socialisme bediscussieerden tot nu, waarin alleen nog mogelijk wordt geacht het kapitalisme wat humaner te maken. Je zou met Marx kunnen zeggen: er zijn mechanismes in het kapitaal die het heel moeilijk maken om de problemen, zoals de terugkerende crises, binnen het systeem aan te pakken. Marx is nog steeds nuttig om te bedenken hoe je voorbij het kapitalisme kan denken. Maar in *Het Kapitaal* staat bijna niets over het postkapitalisme. Een andere samenleving moet zich organisch ontwikkelen uit de bestaande. En daar moet je niet teveel over speculeren.”

Voorzag Marx niet dat het kapitalisme zich dood zou lopen, omdat de inhumane aspecten ervoor zorgen dat mensen in opstand komen?

“In het kapitalisme zitten heel veel barrières en je kunt best één barrière hebben, bijvoorbeeld werkloosheid of milieuschade, zonder dat het hele systeem in gevaar komt. Het kapitalisme is heel flexibel. Je moet ook oppassen voor een eendimensionale uitleg van Marx, waarbij twee klassen tegenover elkaar staan en de onderliggende wint. Die interpretatie bestaat natuurlijk, maar er zijn ook veel andere dingen te vinden bij Marx, die het einde geheel open laten. Er zijn barrières waarvoor de politiek een oplossing moet vinden. De vraag is natuurlijk, lukt dat binnen dit bestel? Ik heb daar geen pasklaar antwoord op. Ik gebruik Marx veel meer om het

kapitalisme en de werking van het kapitaal te begrijpen dan om politieke antwoorden te vinden. Maar het is natuurlijk ook absurd te doen alsof het kapitalisme het enige systeem is, en dat het altijd zal blijven bestaan.”

/

Literatuur

Jeroen Merk, 'Global Outsourcing and Socialisation of Labour—the Case of Nike', in: K. van der Pijl, *The International Political Economy of Production* (ed.), Cheltenham: Edward Elgar, verschijnt 2015.

de Groene

Volgens John Bellamy Foster en Paul Burkett biedt het werk van Marx inzicht in de samenhang tussen de ecologische crisis en de historische crisis van het kapitalisme. Was Marx een milieu-activist avant la lettre?

Door **Anna van Dijk**

Het is een vraag die veel denkers in de afgelopen decennia heeft beziggehouden: hield Marx in zijn werk rekening met de mogelijkheid van een ecologische crisis zoals wij die nu meemaken? Lang werd gedacht dat Marx überhaupt geen rol toekende aan de natuur (lees: de ecologische omgeving buiten de mens). Alleen de menselijke natuur zou zijn aandacht hebben gehad. Nu denken sociologen dat Marx wel degelijk zijn leven lang oog had voor de natuur. De prangende vraag is nu of Marx in staat was een begrip te ontwikkelen van de *dialectiek* tussen de menselijke samenleving en de natuur. Begrip van deze dialectiek is namelijk cruciaal als we de ecologische crisis van de kapitalistische samenleving willen begrijpen. De vraag is dus: is er in Marx' politiek-filosofische theorie aandacht voor een natuur die uitgeput kan raken?

De mens centraal

Veel ecologen en sociologen vinden dat Marx op dit punt steken laat vallen. De voornaamste kritiek is dat Marx een 'prometheïstische' visie zou hebben. Zoals de Griekse held Prometheus al zijn zinnen zette op het vuur dat de mensheid zou helpen overleven, zo zou Marx' werk doordrongen zijn van een veel te groot ver-

trouwen in industrie en technologie, zonder oog te hebben voor de manier waarop deze de natuur ontwrichten en uitputten. Marx zou de ontwikkeling van de mensheid, zowel onder het kapitalistische als onder het communistische systeem, koppelen aan een steeds sterkere controle over de natuur en een grenzeloos gebruik van natuurlijke hulpbronnen.

Zelfs sommige neomarxisten zijn het met deze kritiek eens. Deze *social ecologists* lossen het probleem op door te voorspellen dat de machtsovername door de arbeidersklasse ervoor zal zorgen dat zelfs technologieën die tot nu toe gevaarlijk waren, zoals nucleaire energie, uiteindelijk veilig zullen worden: eenmaal op een veilige manier gekanaliseerd, wordt schone kernenergie mogelijk. Marx' geloof in technologische vooruitgang zou dus volkomen terecht zijn, er moeten alleen nog wat praktische obstakels overwonnen worden.

Echt overtuigend is deze interpretatie niet. Op geen enkele manier is immers al bewezen dat we inderdaad in staat zullen zijn om op een duurzame en veilige manier voldoende voedsel- en brandstoffen voor de gehele wereldbevolking te genereren. Een theorie die geen rekening

Marx

houdt met de *mogelijkheid* van de eindigheid van hulpbronnen, kan niet overtuigend zijn. Moeten we dan maar accepteren dat we Marx niet al te serieus kunnen nemen waar het om ecologie gaat?

Niet als het aan socioloog John Bellamy Foster en econoom Paul Burkett ligt. Al lang voordat Foster begin deze eeuw zijn baanbrekende werk *Marx' Ecology: Materialism and Nature* schreef, waren beide auteurs bezig aan te tonen dat Marx en Engels zich wel degelijk grote zorgen maakten om de gevolgen van industrie en technologie voor de natuur. Waar Foster zich in zijn boek vooral richt op de intellectuele historie van de werken van zowel de oudere als de jongere Marx, richt Burkett zich meer op een *close reading* van Marx' teksten. In zijn bekende boek *Marx and nature: a red and green perspective* laat Burkett zien dat Marx op talloze plekken in zijn werk wijst op het belang van de natuur en de bescherming daarvan.

Alleen, en dit is een cruciaal punt, benadrukken Foster en Burkett: Marx' visie op de relatie tussen mens en natuur is wezenlijk anders dan die van veel moderne groene politieke en sociale theorieën. Sterker nog, in tegenstelling tot wat soms wordt gedacht,

moest Marx volgens Foster niets hebben van een 'idolaatheid van natuur' zoals we dat bijvoorbeeld bij de filosoof Schelling zien. Diens benadering lijkt sterk op de tegenwoordig aan populariteit winnende filosofie van de *deep ecology*, die uitgaat van de gedachte dat levende organismen een inherente waarde hebben, los van hun betekenis voor de mens. Op basis daarvan zou onze gehele levende omgeving een onvervreemdbaar *recht* hebben op leven. Veel groene denkers volgen min of meer deze gedachte en pleiten voor nieuwe collectieve ecologische waarden, op basis waarvan we als samenleving kunnen bepalen hoe we met de natuur om moeten gaan. Het zou tijd zijn om niet langer de mens, maar de natuur centraal te stellen.

Dialectische groei

Voor Marx ligt de oorsprong van het ecologisch probleem echter veel dieper: bij de menselijke *Entfremdung* van de natuur. Foster en Burkett wijzen op een veelvoorkomende fout onder critici van Marx, namelijk dat die laatste in Marx' theorie het materiële en het sociale als gescheiden zien. In dat geval zou de natuur voor Marx volkomen los staan van de menselijke sociaalhisto-

rische ontwikkeling en kan die inderdaad, zoals *deep ecologists* bepleiten, aparte waarden toegekend krijgen. Maar, zo schrijven Foster en Burkett, het historisch materialisme van Marx (het dialectische uitgangspunt dat onze opeenvolgende productiesystemen bepalend zijn voor de loop van de geschiedenis) is voor hem nauw verweven met de ecologische geschiedenis van de aarde.

Dit is het beste uit te leggen aan de hand van de kritiek op Marx' ecologische visie. Veel critici wijzen erop dat beweringen van Marx consistent lijken te zijn met de prometheïstische interpretatie. In *Das Kapital* zegt Marx bijvoorbeeld, vrij vertaald, dat kapitaal de historische taak heeft om de productiekrachten van sociale arbeid te ontwikkelen, en dat het op die manier de materiële voorwaarden schept voor een hogere productiewijze. Voor Marx is het kapitalisme in die zin progressief – het ontstaan van het kapitalistisch systeem is immers een noodzakelijke stap om de 'beperkingen van de natuurlijke en sociale menselijke ontwikkeling' in het pre-kapitalistische tijdperk op te heffen. In het kapitalisme wordt dus volgens Marx terecht grote waarde toegekend aan steeds maar meer productie en materiële groei. Betekent dit

Als we een duurzame relatie met de natuur willen, moeten we de sociale en materiële verhoudingen veranderen, niet de individuele morele waarden.

dan dat ook Marx zelf deze kapitalistische neiging tot grenzeloze materiële groei als intrinsiek positief bestempelde?

Vervreemding

Hier, aldus Foster en Burkett, is het van belang om Marx' historisch-dialectische benadering niet uit het oog te verliezen. Marx zag het kapitalisme als opstapje naar het volgende doel: het socialisme en uiteindelijk het communisme. Dit opstapje heeft een *antithetische vorm*: het kapitalistisch systeem elimineert aan de ene kant de pre-kapitalistische beperkingen van de menselijke ontwikkeling, maar ze doet dit *door middel van* haar exploitatieve en vervreemdende productiewijze. En juist deze productiewijze zorgt er uiteindelijk weer voor dat de noodzaak voor exploitatieve klassenrelaties verdwijnt. Deze tegenstrijdigheid brengt critici blijkbaar in de war, want wat Marx als een noodzakelijke en daardoor dus positieve eigenschap van het kapitalisme zag (haar exploitatieve productiewijze) is tegelijkertijd de eigenschap die overwonnen moet worden en dus niet inherent als positief gezien kan worden. Als Marx het kapitalisme, en de bijbehorende drang naar technologische vooruitgang, als progres-

sief en positief bestempelt, is dit dus alleen in de functie van een noodzakelijke overgang naar het communistisch systeem. We moeten de materiële waarden die Marx omschrijft als positief binnen het kapitalisme volgens Burkett daarom niet verwarren met de ecologische waarden die hij zelf als moreel juist zag.

Ecologische duurzaamheid hangt voor Marx samen met wat Foster de *metabolic rift* noemt (een term die wereldberoemd werd): de kloof van vervreemding tussen de mens en de aarde. De metabolische relatie met de natuur is in Marx' visie voor de mens essentieel voor zijn overleving en welzijn. Arbeid is de essentie van deze metabolische relatie, want via arbeid vormen we, in Marx' eigen termen, de 'ruwe materialen', uit de *großen Werkstätte der Natur*, voor ons eigen voordeel en overleven.

Marx noemt het karakter van deze menselijke arbeid, dat dus ook de menselijke relatie tot de natuur betreft, 'gelimiteerd en voorwaardelijk'. Dit karakter, dat volgens Marx grenzen stelt aan de ontwikkeling van mensen als natuurlijke en sociale wezens, zou *in het algemeen* 'exploitatief, anarchistisch en onzeker' zijn, binnen *alle* tot nu toe bestaande productiesystemen. Het kapita-

lisme reproduceert dit karakter het alleen maar, en verergert het door zijn extreme sociale scheiding van arbeiders en hun productiewijze.

Het goede nieuws is dat dit algemene 'exploitatieve karakter' van de mens volgens Marx wel overwonnen kan worden: uiteindelijk scheidt het kapitalisme de noodzakelijke voorwaarden voor een 'nieuwe en hogere synthese' – een eenheid van landbouw en industrie. Maar om deze hogere synthese te bereiken zullen de arbeiders in de nieuw geschapen gemeenschap (het socialisme en uiteindelijk het communisme) moeten doen waar de bourgeoisie niet toe in staat is: het menselijke metabolisme met de natuur op een rationele manier beheersen. De postrevolutionaire gemeenschap van de *freie Assoziation der Produzenten* zal hier wél het vermogen toe hebben. Zij beheersen hun relatie met de natuur namelijk door middel van collectieve controle, en niet met de blinde macht van de marktverhoudingen van de bourgeoisie.

Bondgenoot

Dit betekent wel dat de socialistische gemeenschap van vrije en geassocieerde arbeiders voor fundamentele en voortdurende uitdagingen gesteld zal worden. Een

duurzame relatie met de aarde zal volgens Marx namelijk niet automatisch volgen uit de overgang naar het socialisme, maar het socialisme zal slechts de basis bieden van waaruit de mens, niet langer gehinderd door de drang naar industriële overproductie, verdere maatregelen moet gaan nemen om bijvoorbeeld de scheiding op te heffen van arbeid en populatie tussen de stad enerzijds en het platteland anderzijds. Ook de bodemverontreiniging zal door middel van maatregelen hersteld moeten worden en op dezelfde manier koppelde Marx volgens Foster thema's als ontbossing, klimaatverandering, milieuvervuiling en overpopulatie aan de *metabolic rift*.

Marx behandelde de kapitalistische productiekrachten (vervreemd van de natuur) dus als kwalitatief anders dan de communistische productiekrachten (niet vervreemd van de natuur), in tegenstelling tot wat vaak wordt gedacht. De ecologische crisis is een onderdeel van de historische crisis van de kapitalistische verhoudingen, en hoewel Marx zelf niet expliciet de link legde tussen beide crises, kunnen we volgens Foster en Burkett tegen bovenstaande achtergrond wel de potentiële rol van ecologische conflicten zien in

de overgang van het kapitalisme naar het communisme.

Kortom, als we de ecologische crisis willen beslechten, moeten we bij het overstijgen van het kapitalistische productiesysteem beginnen. Als we een harmonieuze, duurzame relatie met de natuur willen, moeten we de vervreemde, exploitatieve, sociale en materiële verhoudingen veranderen, niet de individuele morele waarden. Deze interpretatie van Marx wordt steeds aannemelijker als je de heldere analyse van Foster en Burkett leest. Marx' benadering biedt originele en bruikbare inzichten in de oorzaken van de milieucrisis onder het kapitalisme, de relatie tussen ecologische worstelingen en klassenstrijd en de vereisten voor een gezonde en duurzame co-evolutie van mens en natuur. Marx, zo schrijven Foster en Burkett, was niets anders dan een vroege bondgenoot van moderne milieuactivisten.

/

Literatuur

John Bellamy Foster, *Marx's Ecology: Materialism and Nature*, Monthly Review Press, U.S., 2000.

Paul Burkett, *Marx and Nature: A Red and Green Perspective*, St. Martin's Press, New York 1999.

Poetin begrijpen

Links Nederland heeft een stuk minder moeite met Amerika dan een jaar of dertig geleden. Alleen bij de SP leeft het sentiment contra mondiale heerszucht die de Verenigde Staten kenmerkt nog wat sterker dan gemiddeld. Daardoor leeft bij de SP ook meer begrip voor Vladimir Poetin sinds hij de mouwen opstroopte tegen Amerika.

In het Duits heten ze Putin-verstehers, mensen die de Navo-interpretatie van het conflict met Rusland niet geloven. De Poetinbegrijpers menen dat Poetin als boosdoener een 'mediaframe' is. Ze zeggen: Rusland is stabiel en Poetin is erg populair onder zijn eigen bevolking. Hij bracht een kleine groep mensen welvaart en het gros dat arm bleef kon tenminste weer trots zijn op het moederland. De eerste jaren na de val van de Sovjet Unie heeft het Westen een enorm triomfalisme ten toon gespreid. Men deed mooie beloften over machts-evenwicht in Europa en parlementaire democratie in Rusland, maar IMF en de Navo lieten die gouden toekomst in de soep lopen. Dat Poetin nu zijn spierballen laat zien, is dus niet meer dan logisch. En de 'bevrijding' van de Krim door de Russen oogt volkenrechtelijk een stuk beter dan de 'bevrijding' van Irak door de Amerikanen.

Het idee van de Poetinbegrijpers is dat de erkenning van Rusland als een groot land een multipolaire wereld dichterbij brengt, dat Europa met haar praktijk van vrede door handel en samenwerking meer voor het zeggen krijgt ten koste van de imperialistische Verenigde Staten. Want achter alle mooie Amerikaanse praatjes over partnerschappen en samenwerking gaat imperialisme schuil. Kijk maar naar de rotzooi in de voormalige landen van de Sovjet-Unie waar Amerika 'kleurenrevoluties' bracht, of in de landen die een Arabische lente ondergingen. Dat vraagt om tegenwicht. Dit klinkt onlinks 'realistisch'.

Maar het Russische regime laat ondertussen alleen maar het slechtste zien dat het kapitalisme te bieden heeft. Daar helpt geen alternatieve krant of website aan. Misschien dat men in Afrika onaridiger is voor homo's of dat men in China nog wat meer gif uitstoot, maar het trio corruptie, vervuiling en destructie is nergens beter gerealiseerd dan onder Vladimir Poetin. Wat Poetin aan retoriek ophoest over onderdrukkende monocultuur van Walt Disney en Coca Cola, brengt hij thuis succesvoller dan wie ook in praktijk. Dat zie je makkelijk over het hoofd wanneer je het vooral niet zo op Amerika hebt begrepen.

Zoals 'universiteitsprofessor' Karel van Wolferen dat deed in een blinde aanval op de westerse media (terug te lezen in de Groene Amsterdammer van 20.8.2014). Met als grondhouding dat de westerse media schoothonden zijn van Washington, sloeg Van Wolferen de Oekraïne-crisis plat tot Amerikaans imperialisme. Om – verrassing! – precies op het Kremlin-standpunt uit te komen. Van Wolferen ruilde na een lang betoog de ene propaganda voor de andere in.

Het misverstand is dat dit een nieuwe koude oorlog is, dat er een ideologisch conflict in de maak is, maar het is een strijd tussen staten die allemaal aan kapitalisme doen. Aandacht voor Russische overwegingen is verstandig. Maar het is hevig oninteressant voor de inwoners van, zeg, Estland, Letland of Litouwen of wij wel een 'eerlijk' beeld van het conflict in Oekraïne hebben. De vraag die inzake de spanningen tussen het westen en Rusland nu beantwoord moet worden, is wat Poetin afhoudt van interventies in andere voormalige Sovjetstaten. Poetin begrijpen is tegengas geven, volgens een links en toch realistisch principe: de vijand van mijn vijand moet mijn vriendschap eerst maar eens verdienen.



De machine als verlosser?

Nut en onnut van werk in de linkse theorie

Via werk realiseert de mens zich als mens. Dat vond Marx en vele linkse denkers zijn het tot op de dag van vandaag met hem eens. Er is echter ook een traditie die vindt dat technologie ons moet helpen om zo min mogelijk te werken. Door de robotisering van werk laait het debat over nut en onnut van werk weer op.

Door **Bart Zantvoort**

In 1930, middenin de Grote Depressie, speculeerde de Britse econoom John Maynard Keynes hoe de wereld er over honderd jaar uit zou zien. Keynes voorzag dat het nationaal inkomen zou verachtvoudigen, en aangezien dit ruimschoots voldoende is om in onze behoeften te voorzien zouden veel kortere werktijden mogelijk zijn – drie uur per dag, of vijftien uur per week. Waarom is deze droom van Keynes nooit gerealiseerd?

De bevrijding van de mens van de economische noodzaak door technologische vooruitgang is een ideaal met een lange geschiedenis. In deze geschiedenis speelt Marx een belangrijke rol, maar het waren een aantal van Marx' navolgers die dieper ingingen op de vraag over de waarde, het nut en de noodzaak van werk. Paul Lafargue, een schoonzoon van Marx, kwam in zijn pamflet *Het Recht op Luiheid* in opstand tegen de burgerlijke arbeidsmoraal, die volgens hem ook de arbeidersbeweging in haar grip had. Lafargue werd in zijn tijd al getroffen door de kenmerken die wij soms zien als typisch van een latere vorm van het kapitalisme, zoals de neiging om de kwaliteit van producten met opzet te verminderen om vaker nieuwe producten af te kunnen zetten. Dit laatste diende volgens Lafargue niet alleen om de winst van de kapitaalbezitters op te voeren, maar ook om de arbeiders aan het werk te houden, en op die manier te controleren.

Net als Keynes zag Lafargue technologische vooruitgang dus niet als bedreiging, maar als een middel om de mens te bevrijden van de arbeid:

Onze machines, met hun adem van vuur, hun onvermoeibare ledematen van staal, hun wonderbaarlijke, onuitputtelijke vruchtbaarheid, volbrengen gedwee en uit zichzelf hun heilige arbeid. En toch blijft het vernuft van de grote filosofen van het kapitalisme beheerst door het vooroordeel van de loonarbeid, de ergste vorm van slavernij. Zij begrijpen nog niet dat de machine de verlosser is van de mensheid, de god

die de mensen zal loskopen van de sordidae artes en de loonarbeid, de god die hen ledigheid en vrijheid zal schenken.

Het nut van werk

In het huidige debat over de gevolgen van robotisering gaat het vooral om de vraag of er wel of niet nieuwe banen in de plaats zullen komen van het werk dat door robots en automatische processen wordt overgenomen. Maar waarom zouden we überhaupt nog werken? Biedt de automatisering niet juist de mogelijkheid om steeds minder onaangenaam werk te doen, alleen omdat het nodig is om in onze levensbehoeften te voorzien?

De vraag of werk op zich waardevol is blijft een belangrijk strijdpunt tussen verschillende linkse stromingen. Volgens de Amerikaanse (post-)anarchistische schrijver Bob Black (*The Abolition of Work*) moeten we streven naar 'volledige werkloosheid', en kan het grootste deel van het werk vervangen worden door vrijwillige, 'speelse' creatieve bezigheid. Black beschuldigt Marx en de hedendaagse linkse politiek ervan vast te houden aan de idealisering van arbeid, uit angst de eigen doelgroep kwijt te raken: "Zonder

werk zijn er geen werkers, en wie zou de linkse politiek zonder werkers nog moeten organiseren?"

Dat het 'vooordeel van de loonarbeid' zowel links als rechts politiek uitgangspunt is, lijkt onmiskenbaar. Volgens staatssecretaris Eric Wiebes (Financiën) zijn de coalitiepartijen PvdA en VVD het over één ding eens: "Werk is goed voor mensen" (NRC 12.7, 2014). Hiermee vergeleken zijn Marx' ideeën over werk een stuk complexer. In navolging van Hegel ziet Marx werk als noodzakelijk voor de zelfverwerkelijking van de mens. In de *Grundrisse* bekritiseert hij Adam Smith, die werk, net als Keynes, ziet als noodzakelijk kwaad. Volgens Marx heeft "het individu een normale hoeveelheid werk nodig," en heeft Smith "geen idee dat het overkomen van obstakels op zichzelf een bevrijdende activiteit is."

Hier moet wel gezegd worden dat de vorm van werk die Marx voor ogen heeft iets heel anders is dan de 'loonslavernij' onder het kapitalisme. In de maatschappij van de toekomst voorziet Marx het einde van de meest negatieve kenmerken van werk: de minutieuze deling van het arbeidsproces, en het feit dat werkers geen zeggenschap hebben over het werk of het eindproduct. Maar Marx' houding tegenover

De grote filosofen van het kapitalisme [...] begrijpen nog niet dat de machine de verlosser is van de mensheid, de god die de mensen zal loskopen [...] en] hen ledigheid en vrijheid zal schenken.

werk blijft dubbelzinnig. In een “hogere fase van de communistische maatschappij” is werk geen lolletje: “Arbeid wordt tot aantrekkelijk werk, de zelfverwerkelijking van het individu, wat absoluut niet betekent dat het alleen maar leuk of vermakelijk is. Echt vrij werk is tegelijkertijd de meest serieuze bezigheid, de intensiefste inspanning.” Werk is dan niet langer “een middel om te leven,” maar “de eerste levensbehoefte” (*Kritiek op het Program van Gotha*).

Critici als Lafargue en Black denken dat het een fout is werk op zich als waarde te zien. Natuurlijk blijft de vraag hoe we invulling aan ons leven kunnen geven als we niet meer hoeven te werken om in onze behoeften te voorzien. Maar de kern van de kritiek op Marx is dat het idee van werk als ‘zelfverwerkelijking’ nog te zeer in de greep is van de traditie die gevormd is door de burgerlijk-kapitalistische, ‘protestantse’ arbeidsmoraal, en dat dit echte emancipatie in de weg staat.

Werk en inertie

Desalniettemin ligt het denken van Marx ook ten grondslag aan deze traditie van kritiek op werk. Één van Marx’ belangrijkste bijdrages aan de cultuurfilosofie is de gedachte dat het kapitalisme, met alle bijbehorende negatieve aspecten, een noodzakelijke fase is in de politieke en economische ontwikkeling van de moderne maatschappij. In tegenstelling tot achttiende- en negentiende-eeuwse theorieën over ‘nobeles wilden’ en negentiende-eeuwse reactionaire romantici begreep Marx dat we niet terug moeten verlangen naar een geïdealiseerd verleden. Technologische ontwikkeling, rationalisering van het arbeidsproces en de accumulatie van kapitaal zijn nodig om de mens te bevrijden van de ziekte, honger, armoede en politieke ongelijkheid die alle maatschappijen in het verleden geteisterd hebben. Het kapitalisme heeft dus een belangrijke en noodzakelijke rol gespeeld in de ontwikkeling en emancipatie van de mensheid, maar het probleem is dat de beloftes

van het kapitalisme en de verlichting, de belofte van algemene welvaart, vrijheid en gelijkheid niet waar zijn gemaakt.

Deze gedachtegang geldt ook voor werk. Volgens marxistisch geschoolde maatschappijcritici als Theodor Adorno en Herbert Marcuse was de kapitalistische vorm van werken een historisch bepaald noodzakelijk kwaad, maar moet het nu mogelijk zijn om minder te werken en onze energie te besteden aan het nastreven van individuele verlangens. Volgens Adorno houdt het kapitalistische systeem zich op irrationele wijze in stand, en weigert zich aan te passen aan de technologische, economische en politieke mogelijkheden die het zelf heeft gecreëerd. De onophoudelijke drang tot werken, die voorkomt dat we gebruik maken van de vrijheid die de technologische ontwikkeling ons brengt, is niet het gevolg van economische of logische noodzaak, maar van een inherente weerstand tegen verandering, een vorm van inertie in het bestaande systeem.

Bullshit Jobs

Dat de vraag naar het nut en onnut van werk veel mensen bezig houdt, blijkt wel uit de verhitte discussie naar aanleiding van een recent artikel van de anarchistische antropoloog David Graeber, ‘On the Phenomenon of Bullshit Jobs’. Graeber betoogt dat een groot deel van het werk dat tegenwoordig verricht wordt nutteloos is: “Het lijkt wel,” schrijft hij, “alsof er iemand ergens zinloze banen zit te verzinnen, alleen om ons allemaal aan het werk te houden.” Het meest gangbare argument waarom we niet minder zijn gaan werken – dat mensen liever meer consumeren dan dat ze meer vrije tijd hebben – weerlegt Graeber door te verwijzen naar het feit dat de meeste banen, zelfs als je ook naar landen als China en India kijkt, heel weinig met productie te maken hebben. Volgens hem zit de meeste groei van banen in sectoren die weinig bijdra-

gen aan consumptie en welvaart: administratielagen in de zorg en het onderwijs, werk in reclame, marketing en PR, en financiële dienstverlening.

Maar als deze banen weinig economisch of maatschappelijk nut hebben, waarom bestaan ze dan toch? Volgens Graeber is het antwoord simpel: sociale controle, en het verdedigen van de belangen van de '1%'. Als voorbeeld geeft hij dat in de VS, naar de schatting van sommige economen, tot een kwart van de bevolking werkzaam is in de 'bewakingsindustrie': het gevangensysteem, politie- en veiligheidsdiensten, privébewakingsdiensten, en alle ondersteunende diensten die daarmee gepaard gaan.

Graeber's betoog lijkt te raken aan een breed gevoel van ongenoegen. De 'bullshit' in de arbeidswereld neemt vele vormen aan: niet alleen banen of sectoren waarvan het nut twijfelachtig is, zoals financiële flitshandel, maar ook als onderdeel van banen die op zich een duidelijk nut hebben, maar waar werknemers een groot deel van de tijd kwijt zijn met rapporteren, vergaderen, teambuilen, e-mails beantwoorden of simpelweg met de drang ' bezig te lijken'.

Herverdeling

Er lijken dus verschillende redenen te zijn waarom we niet minder werken: de 'inertie' van de maatschappij die moeite heeft zich aan te passen aan de technologische vooruitgang; de ingesleten arbeidsmoraal en de macht van grote bedrijven en kapitaalbezitters om een herdefiniëring van werk en sociaal beleid tegen te gaan.

Maar als de al door Marx, Lafargue, Marcuse, Keynes en Black voorspelde toekomst nooit werkelijkheid is geworden, is deze dan nu door robotisering en digitalisering eindelijk aangebroken? De komende technologische veranderingen lijken wel degelijk van een andere orde dan tot nu toe. Zij zullen hoe dan ook leiden tot grote sociale, economische en politieke

spanningen. Maar een utopische uitkomst is geenszins gegarandeerd. Als verdere automatisering leidt tot een grotere concentratie van kapitaal en macht, zullen de bezitters van kapitaal ook meer macht hebben om verandering, herverdeling van welvaart en werkvermindering tegen te gaan.

De vraag over de toekomst van werk is uiteindelijk een verdelingskwestie, zowel over de verdeling van werk – kan hetzelfde werk door meer mensen die minder uren werken worden gedaan? – als over de verdeling van inkomen – hoe voorkomen we dat het gros van het nationaal inkomen toekomt aan bezitters van kapitaal en de kleine laag hoogopgeleiden die het werkleger van robots managen? Mogelijke antwoorden op deze vraag komen niet vanuit de technologie of de economische wetenschap, maar zijn een kwestie van maatschappelijk debat en politieke wil.

/

Literatuur

B. Black, 'The Abolition of Work', In: *The Abolition of Work and Other Essays*, Loompanics Unlimited, 1986. (online)

D. Graeber, 'On the Phenomenon of Bullshit Jobs', in *Strike! Magazine* 17/08/2013. (online)

J. M. Keynes, 'Economic Possibilities for our Grandchildren', in *Essays in Persuasion*, W.W. Norton & Co., New York 1963.

P. Lafargue, *Het Recht op Luiheid*, Uitgeverij de Dolle Hond, Amsterdam 1883, www.marxists.org.

Karl Marx, *Grundrisse: Foundations of the Critique of Political Economy*, Penguin 1993.

Karl Marx, 'Kritiek op het Program van Gotha', *Die Neue Zeit*, Bd. 1, no. 18, 1890-91, www.marxists.org.

Staging the message

Ontwerper Jan van Toorn laat zich inspireren door denkers en kunstenaars uit de avantgarde en de linkse traditie. Visuele communicatie is een publieke activiteit en daarmee impliciet politiek handelen.

De afgelopen jaren werkt hij aan een serie collages: ***Still lifes with borrowed furniture***. Publicist Els Kuijpers: 'De stillevens van Van Toorn verzetten zich tegen al die vormen van *newspeak* en *doublespeak* die vandaag de dag overal de boventoon voeren. Zij zoeken naar rijke en samengestelde vormen van visueel taalgebruik dat in samenhang met de realiteit en in samenspraak met de kijker actief betekenis weet te ontwikkelen. (...)

Zo helpen de stillevens van Jan van Toorn ons vrijere vormen van communicatie herinneren in een tijd van 'total amnesia'. Als voorwaarde voor utopia, het concrete en noodzakelijke perspectief dat ons handelen drijft.' (in: *And/or, on contradiction in the work of Jan van Toorn*, nai010 2013)

Over het ontwerpoeuvre van Jan van Toorn is tot 29 maart 2015 de tentoonstelling 'Staging the message' te zien in het Van Abbe Museum in Eindhoven.
www.vanabbemuseum.nl

the nature of things



what men and women create most notably are other men and women. In doing so, they generate the labour power that any social system, both sexual and material reproduction have their own distinct histories, which are not to be merged into one; but both are sites of age-old and their respective victims thus have a joint interest in political emancipation.

Terry Eagleton, *Why Marx was right*. New Haven and London: Yale University Press, 2009, p. 10.



Elke Krystufek, installation *Taboo, taboo*. Austrian pavilion, Venice biennale 2009

needs to sustain itself,
strife and injustice,
and London 2011

Falconplein

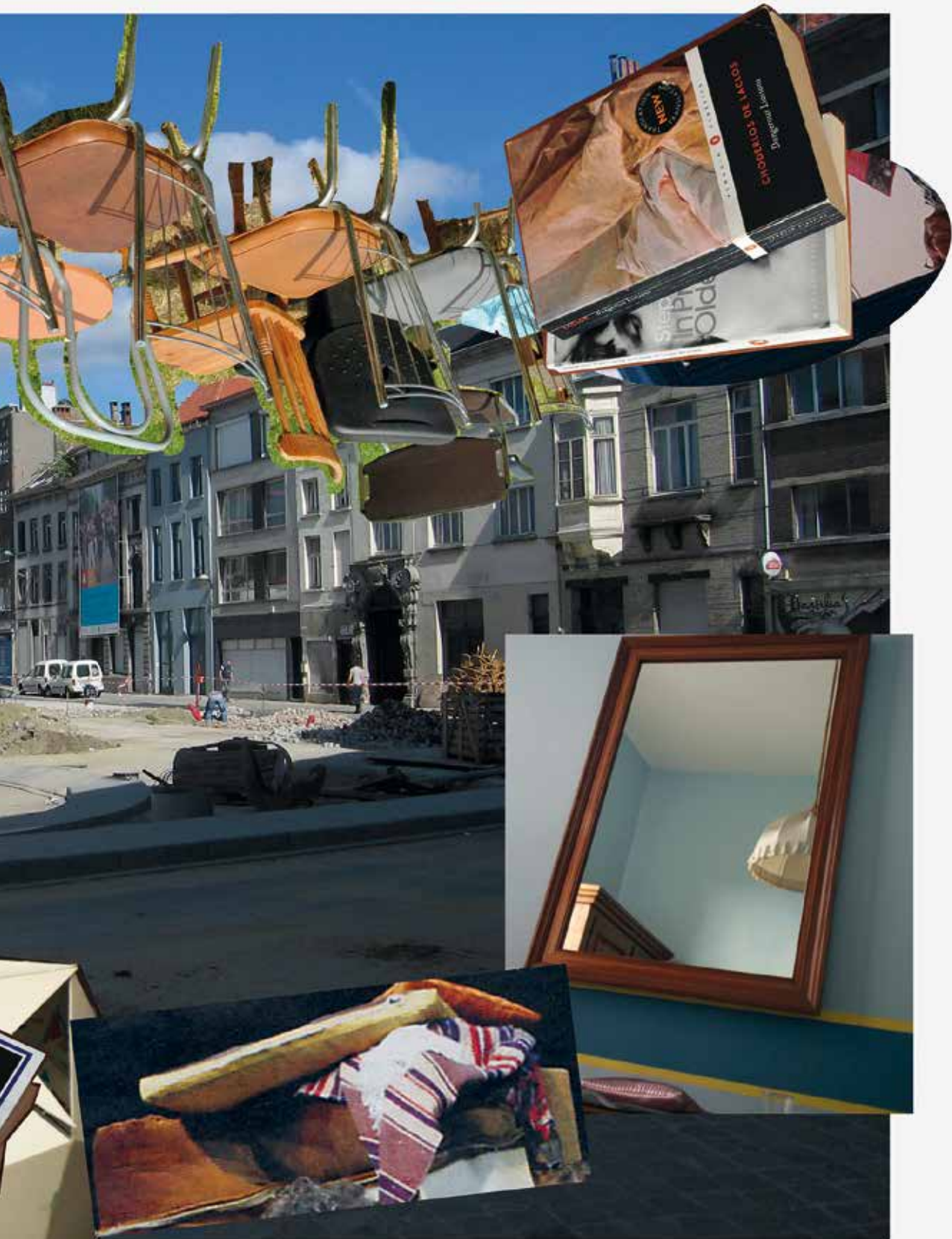
or
leafing through my findings 2

Jean-Luc Godard, *La Chinoise*, 1967

IL FAUT CONFRONTER
LES IDÉES VAGUES AVEC
DES IMAGES CLAIRES



Antwerp 2009



how is one to identify with the message? empirical observations, data, are socially conditioned, are related to modes of production, give shape to forms of sociality, in spite of the forces that determine it the given should be worked through, should be related to reality, to everyday life, which is a question of method, i.e. to say political.

Susan Buck-Morss, *Design beyond design*. Maastricht 1997

the passion for the real
or
the inevitability of fiction

Roberto Benigni, Rai 2005



[...] theatrical emancipation starts [...] from the principle of looking also is an action which confirms or modifies
Peter Hallward, *new Left review* 37. London 2006



Topkapi palace, Istanbul 2006

... of equality, it begins when we dismiss the opposition between looking and acting,* when we realize that the distribution of the visible, and that "interpreting the world" is already a means of transforming it, of reconfiguring it,*

* Jacques Rancière, *The emancipated spectator*, Frankfurt 2004



Cheri Smith, Tony Schmitt & 1991, Jack Krawling
Ange Lee, Thomas Schmitt, John F. Schmitt, Krawling
M&M, Schmitt & Schmitt

Thinking against the grain as a dialectical game.

Che cos'è un intellettuale? - avventure e disavventure di un ruolo. Milan 1995

Het gelijk

Marx leert ons de samenhang van de huidige crises te begrijpen en geeft inzicht in de truukendoos van het kapitalisme. Groene politici moeten Marx lezen, willen ze nieuwe economische vormen ontwikkelen.

Door **John Barry**

Karl Marx, misschien wel de beste denker als het gaat om crises, zou de wereld van vandaag herkend hebben. Sinds de internationale financiële crisis hebben velen betoogd dat Marx gelijk had wat betreft het instabiele en crisisgevoelige karakter van het kapitalisme. Er zijn op dit moment in elk geval meerdere crises. Naast de zich verergerende klimaatcrisis, de crisis van biodiversiteit en de voortschrijdende decimering van soorten en leefgebieden, hebben we te maken met geopolitieke crises in het Midden-Oosten, de doorgaande invloed van de globale economische en financiële crisis en met een toename van sociaaleconomische ongelijkheid zowel binnen als tussen landen. En alsof dat nog niet genoeg crises zijn, spreken velen ook nog over de crisis van democratische politiek in Europa: steeds minder mensen gaan naar de stembus, er is sprake van een groeiend cynisme over politieke partijen, politici en het politieke proces en steeds minder mensen zijn actief in politieke partijen en in de geïnstitutionaliseerde representatieve politiek.

We leven vandaag in een wereld van meervoudige en met elkaar samenhangende crises. Zelfs de radicaalste van alle organisaties, het Internationale Monetair Fonds, erkent het causale verband tussen de snel stijgende ongelijkheid, de speculatie met goederen en de internationale financiële crisis van 2008 (Kumhof e.a. 2013). Het is duidelijk dat de kapitalistische logica – de economie moet groeien of zij stort in – is gebaseerd op de systematische vernietiging van het natuurlijk kapitaal van de aarde.

Meer democratie

Het marxisme biedt ons een systematische diagnose van de groeiende ongelijkheid in welvaart en inkomen. Het gemiddelde loon in de gehele geïndustrialiseerde wereld is gedaald, net als het aandeel van arbeid in de nationale welvaart. (Reich 2010). Vanuit marxistisch perspectief is dit het resultaat van de macht van de

van Marx

globale elite, de heersende klasse, die heeft aangestuurd op de overgang van een op productie gebaseerd kapitalisme naar een financieel kapitalisme gebaseerd op speculatie en Ponzifraude. Deze overgang leidde niet alleen tot een 'kapitalisme zonder kapitaal' (Chorafas 2009), het heeft ook, als gevolg van het post-crash bezuinigingsbeleid van de meeste regeringen, het democratische proces in gevaar gebracht en de beschermende rol van de nationale welvaartsstaat uitgehold. De regeringen, zelfs de Amerikaanse, waren er tijdens de crisis snel bij om de banken financieel te redden. Maar ze reageren niet zo snel als het erom gaat de gevolgen van het bezuinigingsbeleid voor de armen en kwetsbaren te verzachten, hoewel die het meest afhankelijk zijn van de overheid voor bescherming en welvaart. Marx zou in dit verband waarschijnlijk gesproken hebben van 'kapitalisme voor de armen en socialisme voor de rijken'.

Het cynisme van burgers ten aanzien van de politiek kon hier weleens mee te maken hebben. Maar het is de vraag of we te maken hebben met een crisis van de democratie als zodanig, of met een crisis van het liberale, representatieve en op de staat gerichte systeem van democratische politiek, een crisis van één bepaald type democratie dus?

Als dat laatste het geval is, moeten we ons afvragen of we genoeg nemen met minimale, en op veel plaatsen falende representatieve instituties van een liberaal democratisch systeem, of dat we deze representatieve processen radicaal willen hervormen, en streven naar een democratischer samenleving. Democratische normen als gelijkheid en participatieve besluitvorming kunnen worden uitgebreid naar meer terreinen van ons leven. Want waarom zou democratie ophouden bij de deur van de fabriek of het kantoor? Die vraag is zo oud als democratische politiek zelf.

Alchemie

De democratische crisis heeft ook te maken met de spanning tussen enerzijds de democratische revolutie en zijn erfenis en anderzijds de erfenis van de industriële revolutie. Met andere woorden: tussen de kapitalistische organisatie van de economie en de democratische organisatie van de politiek.

Ik noem slechts twee voorbeelden: ten eerste de reductie van burgerschap tot consumentenbelangen. Onder invloed van het kapitalisme is de politiek veranderd: die gaat niet langer over ons handelen ten behoeve van het gemeenschappelijk welzijn of het algemeen belang, maar alleen nog over ons privé belang. Bovendien gaat de reductie van de zorgen en belangen van de burger door die van de consument gelijk op met de verdringing van vrijheid en gelijkheid door comfort en gemak. Dat begreep Samuel Adams al, één van de stichters van de Amerikaanse republiek:

Als u de rijkdom meer liefhebt dan de vrijheid, de rust van de slavernij meer dan de levendige strijd van de vrijheid, ga dan naar huis in vrede. Wij vragen uw adviezen niet, noch uw wapens. Kniel neer en lik de hand die u voedt. Moge uw ketenen licht te dragen zijn en moge het nageslacht vergeten dat u onze landgenoot was! (toespraak bij het Huis van de Staat van Philadelphia, 1 Augustus, 1776.)

Het tweede voorbeeld betreft de directe verloederding van het democratische proces en de aantasting van overheidsinstituties door zakelijke belangen van bedrijven en financiële instituties. Of het nu gaat om weer een schandaal dat onthult dat gekozen politici te koop zijn voor de hoogste bieder, om projectontwikkelaars die beleidsmakers omkopen met het oog op businessplannen, of om ambtenaren die voordeel geven aan mensen uit hun directe omgeving terwijl het hun taak is het bedrijfsleven te reguleren en te controleren: steeds worden commerciële belangen door de overheid boven het algemeen belang gesteld. Kapitalisme neemt de overhand boven democratie.

Alleen zo kunnen we het simpele, maar in mijn ogen onderschatte en onbegrepen feit verklaren dat een wereldwijde door de financiële wereld veroorzaakte economische crisis in de private sector wordt beantwoord met het snijden in publieke budgetten en sociaal beleid.

In zijn boek *Austerity. The History of a Dangerous Idea* beschrijft Mark Blyth bezuinigen als een vorm van vrijwillige deflatie, waarbij de economie zich aanpast door de verlaging van lonen, prijzen en publieke uitgaven. Doel is het concurrentievermogen van de economie te herstellen en dat wordt (schijnbaar) het best bereikt door te snijden in overheidsbudgetten, schulden en tekorten.

Het gevolg is dat de armen betalen voor de fouten die de rijken hebben gemaakt.

Zo is de crisis van de private banksector voor onze ogen op magische wijze veranderd in een schuldencrisis van de staat. Deze moderne politieke goochelkunst herinnert aan de oude middeleeuwse alchemisten, die beweerden dat zij metaal in goud konden veranderen.

Rookgordijn

Met behulp van een basale marxistische analyse kunnen we leren deze truc te doorzien. Het heersende verhaal over de huidige crisis als een gevolg van staatschulden, te hoge uitgaven door de publieke sector, te genereuze sociale uitkeringen enzovoort, is precies dat: een verhaal. In werkelijkheid is het een ideologisch rookgordijn die de werkelijke oorzaak van de crisis verborgen, namelijk het roekeloos verstrekken van leningen door de financiële sector, voornamelijk ten behoeve van de rijke elite.

Marx heeft ons geleerd dat de macht van ideologie niet eenvoudigweg bestaat uit een 'grote leugen' die de bevolking wordt aangesmeerd. Om te begrijpen hoe ideologie werkt, moeten we preciezer kijken naar de manier waarop de belangen van machtige partijen –

het bedrijfsleven, de politieke partijen, de *mainstream media* en vooral de hogepriesters van het kapitalisme, de orthodoxe economen – systematisch het verhaal van de publieke schuld in relatie tot de economische crisis herhalen en versterken. Door het gebruik van gedetailleerde financieel-wiskundige algoritmes, formules over risicospreiding en mathematische software, creëert de economie een schijn van indiscutabele *know-how* en onweerlegbare waarheid.

Maar wat dit economische model werkelijk onweerstaanbaar heeft gemaakt, was zijn belofte om de wensen van zijn volgelingen te vervullen, namelijk van de investeerder, de huisjesmelker, de projectontwikkelaar en de beheerder van pensioengelden. Zij werden overtuigd door een truc waar zelfs de oude alchemisten zich niet aan zouden hebben gewaagd. De praktijk van het massaal opkopen van schulden waarbij ze werden omgezet naar goederen, is het moderne equivalent van de transformatie van lood in goud.

Er is nog een ander recent voorbeeld van politieke alchemie, namelijk het antwoord van de meeste westerse regeringen op de globale financiële crisis van 2008: het snijden in de publieke sector als 'oplossing' voor de private schuld, veroorzaakt door het risicovolle gedrag van private banken.

Het uiteenspatten van de financiële bubbel tijdens de crash van 2008 is een verhaal van hebzuchtige bankiers, subprime hypotheek, financiële speculatie, luie en medeplichtige toezichhouders en de grootschalige productie en verspreiding van 'financiële massavernietigingswapens'. Maar niet alleen. Het gaat ook over de onweerstaanbare macht van de mythe van de economische groei, het in slaap sussende wondermiddel van de orthodoxe economie dat geen alternatieven erkent en van zijn aanhangers alleen hun financiële inleg en instemming vereist, in plaats van hun actieve begrip en betrokkenheid.

\

De crisis van de private banksector is voor onze ogen op magische wijze veranderd in een schuldencrisis van de staat.

Fantasie

Deze kritiek is niet nieuw. Marx schreef al in de negentiende eeuw over de mythologische dimensies van het kapitalisme. Hij sprak over ondernemers als kapitalisten die andere uitbuiten. Met dat laatste bedoelde hij dat de ondernemer de verlangens en fantasieën van anderen opwekt en deze dan gebruikt voor zijn eigen voordeel. Hij schrijft:

Iedereen is erop uit, voor de ander een nieuwe behoefte te creëren, teneinde hem tot een nieuw offer te dwingen, hem tot een nieuwe afhankelijkheid te brengen en hem tot een nieuwe wijze van genot te verleiden en daarmee tot economische ondergang. Een ieder tracht de ander onder een vreemde macht te brengen om daarin de bevrediging van zijn eigen zelfzuchtige behoefte te vinden. Met de massa der dingen groeit daarom ook het rijk van de vreemde machten waaraan de mens onderworpen is en elk nieuw product is een nieuwe potentie van het wederzijdse bedrog en de wederzijdse beroving. De mens wordt steeds armer als mens, hij heeft steeds meer behoefte aan geld om zich van de vijandige werkelijkheid meester te maken, en de macht van zijn geld neemt af naarmate de massa van de productie toeneemt, dat wil zeggen zijn behoefte neemt toe naarmate de macht van het geld toeneemt.

De expansie van producten en behoeften wordt tot een vindingrijkheid en altijd berekenende dienstbaarheid aan onmenselijke, geraffineerde, onnatuurlijke en imaginaire begeerten. De particuliere eigendom weet de ruwe behoefte niet tot menselijke behoefte te maken; het idealisme van de particuliere eigendom bestaat uit fantasie, willekeur en grilligheid. Geen eunuch vlijt zijn despoot op een zo onbeschaamde manier of tracht zijn afgestompte lusten met zo infame middelen te prikkelen om

hem een gunst te ontfoetselen als de eunuch van de industrie, de ondernemer, doet om een paar zilverstukken in de wacht te slepen of de gouden vogeltjes uit de zak van zijn met christelijke naastenliefde beminde buurman te lokken. [...] *De ondernemer is bereid zich naar de meest perverse fantasieën van zijn buurman te schikken, de rol van koppelaar tussen hem en zijn behoeften te spelen, ongezonde verlangens in hem te wekken en voortdurend op elke zwakheid van hem te loeren om vervolgens de geldelijke beloning voor deze liefdedienst op te eisen.* (Parijse manuscripten, 1844, cursief J. Barry)

Zombie-economie

De door mensen gemaakte markt verschijnt in onze economie als een vreemde macht die buiten en boven ons staat, die ons lot bepaalt en waaraan we ons moeten aanpassen, omdat we haar niet kunnen veranderen of beïnvloeden. Dit vervreemdt ons van de dingen die we iedere dag maken. De Amerikaanse politicoloog Vogel stelt terecht dat "*prijzen worden bepaald door sociale relaties, maar verschijnen als dingen die zelf die relaties bepalen. Het werkloosheidscijfer, de handelsbalans, de Dow Jones Index... al deze dingen verschijnen als onveranderlijke gegevens die buiten onszelf staan en die ons handelen richting geven. We aanvaarden ze als natuurlijke feiten, niet als het resultaat van ons eigen handelen*". (Vogel, 2011, p. 195).

Eén van de grootste successen van de neoklassieke kapitalistische economie is het publieke zwijgen over (en dus de instemming met) de economie, of anders gezegd: de economie is gereduceerd tot een technische aangelegenheid waar alleen deskundigen aan kunnen deelnemen. Dit wordt bijvoorbeeld zichtbaar aan de verhuizing van de economische afdelingen van onze universiteiten van de faculteit van sociale wetenschappen naar 'management schools'. Dit is alleen te verklaren vanuit de aanname dat er maar één 'juist' en 'waar'

Mislukte, maar nog altijd machtige economische ideeën wonen onder ons, terwijl ze al lang naar het rijk der geesten hadden moeten verdwijnen.

/

economisch model bestaat. Alleen omdat de schijn wordt gewekt dat het altijd al zo was als het is, kan dit model zijn heerschappij vrijwel zonder tegenspraak voortzetten. De ideologische fantasie dat we 'het einde van de geschiedenis' hebben bereikt, gaat hand en hand met felicitaties van de orthodoxe neoklassieke economie aan zichzelf met de overwinning op al haar rivalen.

En hoewel deze heersende vorm van politieke economie de huidige economische crisis niet heeft zien aankomen, en evenmin een antwoord heeft weten te vinden dat de kwetsbaren van onze samenleving spaart, domineert haar ideologie nog altijd de manier waarop we over de inrichting van onze samenleving denken en hoe we ('democratische') politiek bedrijven in relatie tot economie. Het heersende economische 'gezond verstand' is onveranderd. We hebben, zoals Johan Quigguin het provocatief maar accuraat omschreef, een 'zombie economie'. Dat wil zeggen dat mislukte, maar nog altijd machtige economische ideeën onder ons wonen, terwijl ze al lang naar het rijk der geesten hadden moeten verdwijnen en nieuwe economische modellen en ideeën hun plaats hadden moeten innemen.

Van groene en vooruitstrevende politici mag je verwachten dat ze geïnteresseerd zijn in een goede analyse van de in elkaar grijpende crises van onze tijd. Daarom zouden ze er goed aan doen Marx te lezen en te herlezen. Want dat is een noodzakelijke stap in de ontwikkeling van de nieuwe economische modellen waar de wereld zo dringend behoefte aan heeft.

/

Uit het Engels vertaald door Erica Meijers

Literatuur

J. Barry, *The Politics of Actually Existing Unsustainability: Human Flourishing in a Climate Changed, Carbon-Constrained World*, Oxford University Press 2012.

M. Blyth, *Austerity. The History of a Dangerous Idea*, Oxford University Press 2013.

D. Chorafas, *Capitalism without Capital*, Palgrave Macmillan, London 2009.

M. Kumhof, R. Rancièrè and P. Winant, *Inequality, Leverage and Crises. The Case of Endogenous Default*, IMF Working paper 2013. (online)

K. Marx, *Parijse manuscripten* (1844), uit: E. Fromm, *Marx's Concept of Man*, Continuum Books, London 1961. www.marxists.org

R.B. Reich, *Aftershock: The next economy and America's future*, Random House New York 2010.

S. Vogel, 'On Nature and Alienation', in Biro, A. (ed), *Critical Ecologies: The Frankfurt School and Environmental Politics in the 21st Century*, University of Toronto Press 2011, 187-206.

Een *participatieve*

De participatiesamenleving is niet zomaar een alternatief voor de verzorgingsstaat. De politiek moet ruimte geven aan nieuwe vormen van zelfbeheer en zelfbestuur, die burgerschap verankeren in eigendomsrecht: meentes.

Door **Aetzel Griffioen**

Kunnen we een economisch idee van burgerschap ontlenen aan de participatiesamenleving zoals premier Rutte die ziet? Voor mij is dat een urgente vraag. Tijdens het Kamerdebat afgelopen zomer zei de premier dat de burger zelfstandiger is geworden en dat de decentralisatie van jeugdzorg, werk en inkomen en langdurige ouderenzorg daarop een passend antwoord is. De bezuinigingen die dat oplevert noemde hij slechts 'bijvangst' (NRC, 3 juli 2014). Maar in de troonrede van 2013 klonk het anders: participatie moest de plaats van de verzorgingsstaat innemen omdat we die niet meer zouden kunnen betalen. Is hij van mening veranderd? Ik denk het niet. Het verschil tussen de uitspraken is kleiner dan hij lijkt. Wat Rutte betreft gaat het samen: burgers roepen om participatie en de economie verlangt het. Maar in werkelijkheid is het niet hetzelfde. Want actief participerende burgers organiseren zichzelf vaak omdat zij een tekort ervaren, en dat is niet het begrotingstekort.

Eigendomsrecht

Een sluitende buurtbibliotheek, een gebrek aan goede zorg, aan groen – het gaat burgers om zaken die de overheid minder en minder voor haar rekening neemt en die ook niet uitbesteed kunnen worden aan marktpartijen. In dat opzicht lijkt de participatiesamenleving de tegenhanger van de vrije markt. Maar dat is het niet. Voor zelforganiserende burgerinitiatieven gelden nu nog dezelfde mechanismes als voor marktpartijen. Zij moeten opereren in een bestel dat inmiddels is ingericht op commerciële organisaties, op aanbestedingsrondes en op de vastgoedmarkt. De vraag wordt al snel: waar komt het rendement van hun inspanning terecht? Als ouderenzorg via participatie opgeknapt wordt, wat betekent dat dan voor de winst van de zorgverzekeraar? En als een participatieve bewonersgroep erin slaagt de veiligheid van de wijk te verbeteren, wat doet de woningcorporatie dan met de

economie

stijgende WOZ-waarde? Participatie-initiatieven zouden de mogelijkheid moeten krijgen om zelf eigenaar te worden van hun rendement. Met andere woorden: participatie moet ingericht kunnen worden als nieuwe meentes.

Meentes zijn organisaties van gemeenschappelijk beheer en zelfbestuur. De productie komt of de leden, of de hele samenleving ten goede, is niet winstgericht, noch speculatief inzetbaar. Meentes zijn van oudsher een derde vorm van eigendomsrecht: gemeenschappelijk eigendom naast publiek en privaat eigendom.

Speculatie

Om meentes mogelijk te maken, is een goed begrip van de huidige economie en de manier waarop de overheid hiermee omgaat onmisbaar. Econoom Christian Marazzi brengt de bezuinigingen, de internationale bankencrisis en de geo-monetaire instabiliteit op één noemer: de macro-economische overdracht van publiek naar privaat kapitaal. Daarbij speelt speculatie een cruciale rol. Gingen eerdere marxisten ervan uit dat de financiële economie parasiteert op de reële economie, Marazzi laat zien dat de financiële economie zelf een economische werkelijkheid produceert. Ook winstverwachtingen in de reële economie staan immers bloot aan speculatie. Dat betekent dat een toenemende vraag de prijs niet meer automatisch omlaag brengt. De stijging van de vraag zelf creëert speculatie, waardoor die vraag nog verder toeneemt in een speculatieve *hausse*. Dit verstoort het vraag-aanbod mechanisme in de hele economie.

Financiële speculatie ‘doordringt de circulatie van kapitaal vandaag van begin tot einde’, aldus Marazzi. Winsten en besparingen worden niet langer grotendeels opnieuw in de reële economie geïnvesteerd. In plaats daarvan worden ze ingezet als speculatief kapitaal, om langs die weg nieuw geld te genereren. Gevolg is dat de winstmarge en de snelheid van kapi-

taalaccumulatie uit elkaar zijn gedreven: accumulatie vindt versneld plaats, maar de winstmarge stagneert en de lonen dus ook. Daardoor moeten gezinnen meer lenen. En op die leningen wordt vervolgens weer gespeculeerd.

In het speculatief kapitalisme maken winst en loon plaats voor rente op kapitaal en speculatie. Bedrijven betalen medewerkers uit in aandelen, eigenaren zien de huizenwaarde stijgen. Maar de waarde waarop speculatie en mogelijkheden tot rentenieren zich baseren, ligt wel degelijk in de reële economie. Wanneer een speculatiebubbel uiteenspat, heeft dat gevolgen in de reële economie. Een financiële tegenvaller zal namelijk middels een bezuiniging of een besparing op reële kosten worden opgevangen. Deze logica moet een antwoord krijgen, ook als het om participatie en zelfbeheer gaat. De gebruikswaarde moet voorrang krijgen op de handels- én speculatiewaarde, willen participatieve initiatieven langdurig dragende instituten kunnen worden en wil de participatiesamenleving niet gewoon een overheveling van publieke leningen naar private schulden van burgers worden.

Verhuizen

De bezuinigingen in het kader van de staatsschuld hebben een financieel doel: de stabilisering van de euro op de internationale valutamarkt. En de decentralisatie-of-participatiesamenleving maakt een substantieel deel van die bezuinigingen uit, precies omdat het gaat om besparingen in de reële economie. Maar of het helpt? De internationale valutahandel is om verschillende redenen erg instabiel, aldus Marazzi, en zal dat nog jaren blijven. De legitimering van de bezuiniging – dat de sociale lasten het tekort veroorzaken – is alleen geldig wanneer de valutahandelaars de euro beter waarderen als de sociale uitgaven verminderen. Met het bezuinigingsbeleid volgt de overheid in feite

Gebruikswaarde moet voorrang krijgen op handels- en speculatiewaarde.

Het economisch profijt van veel sociale initiatieven komt niet bij de zelforganiserende burgers terecht.

de logica van de speculatie-economie, in plaats dat zij probeert publieke voorzieningen middels de participatiesamenleving betaalbaar te houden.

De participatiesamenleving lijkt dan ook erg op het *outsourcen* van sociale (re)productie aan burgers. Zoals kleine bedrijven die producten leveren in opdracht van grote merken zelden veel van de uiteindelijke winst zien, zo komt ook het economisch profijt van veel sociale initiatieven niet bij de zelforganiserende burgers terecht.

Neem een participatieve buurtorganisatie in een arme wijk. Als zo'n 'coöp' werkt, rendeert dat op sociaal en veiligheidsgebied voor de buurt. Maar het speculatief economische voordeel ligt bij de huiseigenaren. En als dat een woningcorporatie is die huizen wil verkopen, kan het gebeuren dat de participerende bewoners op een gegeven moment door hun waardecreatie moeten verhuizen. Hun coöp maakt immers geen winst waarmee zij hun inkomsten kunnen aanvullen, maar hun huizen zijn wel duurder geworden.

De conclusie: burgers worden in de participatiesamenleving niet beschermd tegen macro-economische tendensen. Ten eerste door de bezuinigingen, ten tweede door de werking van markt en speculatie, ten derde door hun eigen, waardetoevoegende (want gratis) werk en ten vierde door de afkalving van eerder opgebouwde sociale rechten zoals de huurbescherming. Om deze reden is vooral het armere deel van de bevolking niet gebaat bij een uitbreiding van de participatiesamenleving zoals Rutte die voorstaat.

Sociale rente

Ik ben niet tegen de participatiesamenleving. Integendeel. Ik denk juist dat het nodig is om de participatie te versterken en te verankeren, willen actieve burgers ook op de lange termijn een substantiële bijdrage kunnen leveren aan de samenleving.

Behalve decentralisatie volgens de participatie-

samenleving spelen ook deeleconomie, *peer-to-peer*, *open source* en *commons* of meentes een rol. *Peer-to-peer*, *open source* en meentes zijn werkelijk andere productiewijzen met een rechtvaardige verdeling als uitgangspunt. Maar de *sharing economy* met initiatieven als *AirBnB* (mensen verhuren hun eigen woning aan toeristen of tijdelijke bewoners) en het taxibedrijf *Uber* (mensen zetten hun eigen auto in als taxi) werkt feitelijk volgens de principes van de speculatieve economie, waarbij eigendom van vastgoed huur, en eigendom van aandelen rente oplevert.

De kenmerkende verschuiving van winst naar rente, die behalve door Marazzi ook herkend wordt door andere toonaangevende Marxlezers als David Harvey en Antonio Negri, roept de vraag op welke waarde er wordt gecreëerd door participatie, en wie er van die waarde profiteert. In bovenstaand voorbeeld van de buurtorganisatie creëerden bewoners waarde door hun participatie, maar zij profiteerden er zelf niet blijvend van.

Bij *AirBnB* werkt dat weer net anders. De huurprijs van een kamer is afhankelijk van een groot aantal factoren waar de eigenaar niet aan heeft bijgedragen. Die waarde wordt namelijk bepaald door de buurt waarin de woning ligt, de nabijheid van hotspots, openbaar vervoer, etcetera. De waarde komt dus tot stand door een combinatie van sociale factoren. De *sharing economy* levert nu vooral voordeel op voor degene die zijn woning of auto verhuurt. Er wordt dus private rente uitgekeerd op sociale waarde. Volgens Marazzi zouden we die moeten omzetten naar *sociale rente*, die de samenleving ten goede zou moeten komen.

Nieuwe meentes

Dit is mogelijk door de organisatie van *commons* of meentes, organisaties dus van gemeenschappelijk beheer en zelfbestuur. In onze samenleving bestaan ze nauwelijks nog. Een voorbeeld van hoe het zou

kunnen, zien we in het Hof van Twello, evenals in de Vragender Marke. De participatiesamenleving zou er bij gebaat zijn als de politiek de ontwikkeling van meentes zou ondersteunen door nieuwe rechtsvormen en beleid.

Er is veel te verbeteren als het gaat om land, werk- en woonruimte, intellectuele rechten, biologisch materiaal, kennis en informatie. De toegang tot al deze gemeenschappelijke goederen en hun zelfbeheer zijn per wet een stuk rechtvaardiger te regelen dan nu het geval is. En dat is nog maar het begin. Het Landelijk Samenwerkingsverband Actieve bewoners (LSA) is al enige jaren bezig om Buurtrechten (*Community Rights* naar Brits voorbeeld) in het Nederlands beleid in te bedden. Momenteel zijn ze succesvol met de introductie van de *Right to Challenge* in de lokale WMO-verordeningen. Ook het Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie heeft in zijn boek *Coöperatiemaatschappij* tien aanbevelingen voor Nederland gedaan naar de *Community Rights* uit het Britse Big Society programma. De belangrijkste zijn: stimuleer lokale zeggenschap, neem een collectief uitdaagrecht op dat burgers in staat stelt aan de markt uitbestede diensten als participatiecollectief op te kunnen eisen (*right to challenge*), evenals een collectief aankooprecht en recht op regie van de eigen zorg. Creëer buurtbudgetten en maak het makkelijker kleinschalige woon- en zorgcoöperaties op te zetten.

Daaraan kunnen we toevoegen dat sociale rechten ook een vorm van sociale rente zijn. Toegang tot een woning, tot rechtsbijstand, onderwijs en scholing, tot informatie en ook tot voedsel of land maken een rechtvaardiger verdeling van welvaart mogelijk. Meentes die hieraan bijdragen kunnen worden opgezet als *revolving funds* die een vast budget kunnen inzetten om hun doelstellingen te kunnen halen, op een manier dat het fonds altijd weer aangevuld wordt. Zo worden meentes niet zozeer anti-economisch, als

wel beschermde lokale economieën. Politieke partijen zouden zich ervoor kunnen inzetten dat bezuinigingen op traditionele taken van de verzorgingsstaat deels in dit soort *revolving funds* vloeien. En om alle vormen van speculatie en uitsluiting te voorkomen, zou elke meent zich verplicht moeten inrichten als een *multistakeholder* coöperatie. Dat houdt in dat iedereen met een belang in het werkveld van die meent, direct of indirect, een stem krijgt. Zo komen mondig en vaardig burgerschap, zelfbestuur, en productie samen in een gemeenschappelijke economie.

/

Literatuur

W. Beekers en R. van Putten, *Coöperatiemaatschappij. Solidariteit organiseren in de eenentwintigste eeuw*, Wetenschappelijk Instituut ChristenUnie 2014.

C. Marazzi, *The Violence of Financial Capitalism*, Edizioni Casagrande, Bellinzona 2011. Gemeengoed. Special van de Helling, jrg. 25 (lente 2012).

T. de Ruiter, "Buurtrechten en buurtondersteuning", visiedocument Landelijk Samenwerkingsverband Actieve bewoners, november 2014.
www.hofvantwello.nl
www.vragenderveen.nl

Terry Eagleton
Why Marx was right
 Yale University Press,
 New Haven 2011

■ Voor wie door deze Helling geïnspireerd is geraakt om meer Marx te lezen, maar niet zo goed weet waar te beginnen, biedt *Why Marx was Right* een uitkomst. Ondanks de niet altijd even sterk onderbouwde argumenten is het een toegankelijke introductie op de marxistische manier van denken. Jargon wordt vermeden zonder dat dit leidt tot overdreven simplificatie. Terry Eagleton bespreekt de tien meest gehoorde kritiekpunten op het marxisme – dat het in de huidige samenleving niet meer toepasbaar is, dat het leidt tot politieke tirannie, etc. – en weerlegt deze op basis van wat Marx geschreven heeft. Zo legt hij terecht de nadruk op het belang van democratie voor het marxistische communisme en legt hij helder uit wat de waarde van de vrije wil is in het verloop van de geschiedenis. De luchtige, bijna vrolijke toon van Eagleton schetst een opgewekte Marx, die een hekel heeft aan determinisme en onderdrukking. Maar behalve dat het boek aanzet tot enthousiasme voor deze denker, spreekt er ook een grote urgentie uit: we hebben Marx meer nodig dan ooit tevoren.

/ Amarens Veeneman

Bob Black
The Abolition of Work
 Loompanics Unlimited, Wash-
 ington 1985.

■ Bob Black schreef een ludiek manifest tegen loonarbeid, en daarmee tegen de hele moderne maatschappij. Black beschrijft zijn bezwaren tegen werk in niet mis te verstane termen: het meeste werk is nutteloos, vaak is het levensgevaarlijk, het vervormt mensen tot slaafse, uitgeputte, inspiratieloze wezens en het dient er vooral toe om mensen te disciplineren en in bedwang te houden.

Als alternatief schildert hij een wereld waar het nutteloze werk is afgeschaft en het overgebleven werk is vervangen door 'play' of speelse bezigheid: iedereen kan dan op vrijwillige basis verschillende activiteiten ondernemen, en tegelijkertijd nuttige taken verrichten. Utopisch? Misschien, maar ook een relevante en provocerende analyse van de tegenstrijdigheden in de manier waarop ons hele bestaan rond werk georganiseerd is, en een heldere samenvatting van de argumenten in de anti-werk theorie. Het boek is online beschikbaar, zelfs in een Nederlandse vertaling. Die luidt: 'Het afschaffen van het werken' en staat op de website verbodengeschriften.nl

/ Bart van Zantvoort

Silvia Federici
Revolution at Point Zero. Housework, Reproduction, and Feminist Struggle PM Press/Common Notions/Autonomea 2012.

■ *Revolution at Point Zero* is een compilatie van essays die Silvia Federici schreef vanaf 1974. Sommige teksten zijn al veertig jaar oud, maar hebben (helaas) nog niets aan relevantie ingeboet. Federici is een van de weinige activisten en wetenschappers die feminisme en marxisme op een overtuigende manier aan elkaar weet te koppelen. *Revolution at Point Zero* bevat onderzoek en theorievorming over de manier waarop huishoudelijk en sociaal reproductief werk het fundament vormen van kapitaalaccumulatie. Het is een scherp en radicaal pleidooi om reproductief, affectief en seksueel werk (ja, ook seks is werk!), ouderenzorg en bezit fundamenteel opnieuw te structureren en te herwaarderen. Revolutie begint bij een reële transformatie van de sociale machtsverhoudingen en kan niet beperkt blijven tot het vervangen van politieke leiders.

Federici's uitgangspunt is het lichaam van vrouwen en de sociale reproductie bestaande uit het complex aan activiteiten en sociale relaties die nodig zijn om überhaupt betaalde arbeid te kunnen uitvoeren. Federici's boek is meer dan een stuk feministische geschiedenis. Het daagt uit tot handelen en veranderen. Het is een pleidooi voor een revolutie naar een nulpunt zonder scheve machtsverhoudingen.

/ Angela Wigger

Over Bakoenin:

■ In tegenstelling tot Marx was Michail Bakoenin een weinig systematisch theoreticus, wiens nalatenschap vooral bestaat uit toespraken en pamfletten. Postuum uitgegeven fragmenten uit zijn omvangrijke en slecht gestructureerde manuscripten verwierven grote bekendheid, zoals het polemische ***God en de Staat***, waarin Bakoenin pleit voor een politiek gemotiveerd atheïsme. Relevanter vandaag is misschien zijn ***Etatisme en Anarchie***, een van Bakoenin's weinige afgeronde boeken, geschreven voor een Russisch publiek. Bakoenin toont zich hier van zijn betere én zijn minder fraaie kanten: als scherp criticus van Marx, maar ook als weinig subtiele polemist met antisemitische trekken. Bakoenin was vooral een begenadigd revolutionair en activist, en zijn biografie heeft hier en daar nog het meest weg van een avontuurlijke schelmenroman. Lezenswaardig is Mark Leier's ***Bakunin: The Creative Passion*** (2006). Een interessante – maar fictieve en daarom historisch minder accurate – weergave van het conflict tussen Bakoenin en Marx wordt gegeven in Howard Zinn's toneelstuk ***Marx in Soho***, 1999.

/ Matthijs van der Sande

De Helling ontving meer artikelen over Marx dan in dit nummer paste. Onderstaande bijdragen zijn te lezen op www.bureaudehelling.nl/tijdschrift/2014-4/marx-is-terug

Daniël de Zeeuw

De sociale kwestie. Marx en het algemeen intellect

■ Paulo Virno schreef een originele en radicale interpretatie van Marx' begrip van het 'algemene intellect', de sociale kennis of collectieve intelligentie in een maatschappij. Net zoals collectieve fysieke kracht nodig is om bepaalde productietaken uit te voeren, zo maakt de productie ook gebruik van collectieve intellectuele krachten. Virno ziet hierin emancipatoire mogelijkheden: het geheel van kennis, communicatie en coöperatief potentieel dat bij steeds meer werk noodzakelijk is, vormt een potentieel voor nieuwe vormen van economie, die niet afhankelijk zijn van kapitaal.

Lara Otonicar

Marx in Slovenië

■ Heeft Marx nog betekenis in voormalige socialistische landen? De politiek filosoof Otonicar denkt van wel, in elk geval als het Slovenië betreft, dat tot begin jaren negentig deel uitmaakte van Joegoslavië. Ze analyseert de recente geschiedenis en de huidige politiek situatie in Slovenië vanuit een marxistisch perspectief. Volgens haar zijn sociale revoluties opnieuw nabij en biedt met name Marx' visie op de geschiedenis hierbij een zinvol perspectief.

Verder lezen



Publicatie:
De circulaire economie

Tijdens een drukbezochte lezing van de Belgische cyberfilosoof Michel Bauwens in Amsterdam is op 14 oktober het boek *De circulaire economie* van milieuwetenschapper Socrates Schouten gelanceerd. Bauwens, bekend van zijn onderzoek naar *peer-to-peer* netwerken, schreef het voorwoord en ontving het eerste exemplaar. ‘Socrates Schouten brengt in deze publicatie een degelijke beschrijving van de materiële, economische en technische voorwaarden die noodzakelijk zijn voor het efficiënt invoeren van een circulaire economie. Ook biedt hij een zeer nuttige nieuwe leidraad voor burgers en beleidsmakers die begaan zijn met de duurzaamheid van ons economisch stelsel en samenleving’, aldus Bauwens.

Wat betreft Schouten moet het economisch systeem flink op de schop, willen we een gezonde, houdbare economie realiseren die de eigen voedingsbodem intact laat. De kloof tussen producent en consument is flink gegroeid, na anderhalve eeuw globalisering op basis van olie. De komende decennia zal de relatie hersteld moeten worden. De circulaire economie kan daarbij helpen, mits juist vormgegeven.

Het boek is voor 8 euro te bestellen op: www.bureaudehelling.nl/publicatie/de-circulaire-economie.

Eerste Kamerconferentie:
radicale democratie

Op 21 november organiseerde Bureau de Helling samen met de GroenLinks fractie in de Eerste Kamer een conferentie over de relatie tussen initiatieven vanuit de samenleving, gevestigde sociale instituten en de overheid. Hellingredacteur en trendwatcher Farid Tabarki (Studio Zeitgeist) sprak over nieuwe ontwikkelingen, zoals radicale decentralisatie, radicale transparantie en sociaal ondernemerschap. De overheid speelt hier te weinig op in en houdt vast aan verouderde hiërarchische vormen, stelde hij. Goos Minderman, hoogleraar publiek bestuur en recht reageerde met een analyse van de non-profit sector, die uitzonderlijk groot is in Nederland. Hij waarschuwde ervoor het kind niet met het badwater weg te gooien en zag een belangrijke rol weggelegd voor gevestigde instituties, al is de huidige schaalvergroting vanuit de overheid vaak problematisch voor professionals in het middenveld. Cultuurpsycholoog Jos van der Lans vestigde de aandacht op de lokale context: op dat niveau krijgt onze verzorgingsstaat nieuwe richting en komen nieuwe en gevestigde sociale instituties bij elkaar.

Een uitgebreid verslag is te lezen op www.bureaudehelling.nl.

Bureau

Nieuwe medewerkster: Marijn Bouwmeester

Per 1 oktober volgde Marijn Bouwmeester (1985) Katinka Eikelenboom op als *chef de bureau* en hoofdredacteur van de website van bureau de Helling. Bouwmeester studeerde aan de Universiteit voor Humanistiek en deed daarna een onderzoeksmaster Religious Studies aan de Universiteit van Amsterdam. Ze bestudeerde seculariseringsprocessen, nieuwe vormen van zingeving, religie en emancipatie en specialiseerde zich in kwalitatieve narratieve onderzoeksmethoden. Tijdens haar studie werd ze actief voor GroenLinks en zat ze onder andere in het bestuur van FemNet.

Ook werkte ze als parlementair assistent van Marije Cornelissen voor de delegatie van GroenLinks in het Europees Parlement, waar ze zich bezighield met gendergelijkheid, emancipatie van de LHBT gemeenschap en toetredingslanden in de Westelijke Balkan. Bij Bureau de Helling zal ze zich de komende tijd gaan richten op discussies rond de participatiesamenleving.

Publicaties

Jasper Blom

(met Marjolein Meijer en Simon Otjes), 'Ledenonderzoek #glgesprek militaire interventies', 14.11.14, bureaudehelling.nl

José Boon

'Lessen uit de geschiedenis', 13.11.2014, www.bureaudehelling.nl

Erica Meijers

'Bestaan IS vraagt om debat in Islam-kring', *Trouw* 3.10.2014.

Richard Wouters

(met Okke Mostard), 'Bondgenootschappelijkheid', 31.10.2014, www.bureaudehelling.nl

'De Helling leest: De wereld reddend' (recensie Michel Bauwens), 2.10.2014, www.bureaudehelling.nl

Tamara van Ree

Verslagen van een reeks debatten over militaire interventie in het kader van de partijdiscussie over dit onderwerp. www.bureaudehelling.nl

'Verwacht geen spectaculaire resultaten: interview met Jan Gruiters (PAX) over de (on)mogelijkheden in het beschermen van burgers', 17.10.2014, www.bureaudehelling.nl

(met Reinier van der Hulst), 'De Helling Leest: 'De wankele democratie' en 'Politieke partijen: overbodig of nodig?', 26.09.2014, www.bureaudehelling.nl

(met Christiaan Overal), 'Video partij brede discussie militaire interventies', 18.09.2014, www.youtube.com/user/groenlinks

'Afzijdigheid is onmogelijk geworden'. Interview met René Cuperus (Wardi Beckman Stichting) over het belang van een links partijdebat over militaire interventies', 28.10.2014 bureaudehelling.nl

de Helling

Wetenschappelijk Bureau GroenLinks

BUREAU DE HELLING
Postbus 8008
3503 RA Utrecht
030-23 999 000
www.bureaudehelling.nl

MEDEWERKERS
Jasper Blom · DIRECTEUR
Anne de Boer
Marijn Bouwmeester
Erica Meijers
Richard Wouters

STAGIAIRES
José Boon
Tamara van Ree
Amarens Veeneman

RAAD VAN ADVIES
Jessie Bokhoven, Martien Das,
Albert Faber, Ruard Ganzevoort,
Dirk Holemans, Henrike
Karreman, Marjolein Meijer,
Thomas Mertens, Nevin Özütok

Over de auteurs

John Barry (1966) is hoogleraar Groene Politieke Economie aan Queen's University Belfast. Hij is raadslid voor de Groene Parij in Noord-Ierland. Eerder was hij mede-voorzitter van die Partij en betrokken bij de oprichting van een eilandbrede Groene Partij.

Thomas Decreus (1984) studeerde geschiedenis en filosofie aan de KU Leuven. Hij doceert het vak Marxistische Stromingen aan dezelfde instelling en werkt als journalist voor DeWereldMorgen.be. Hij schreef *Een paradijs waait uit de storm. Over markt, democratie en verzet*, EPO 2013.

Anna van Dijk (1982) is filosoof, zelfstandig journalist en oud-medewerker van Bureau de Helling. Ze schrijft over ethisch-maatschappelijke thema's voor o.a. de Groene Amsterdammer. Ze is mede-auteur en redacteur van *De Mythe van Perfectionisme* (2006) en *Vrijzinnig Paternalisme* (2011).

Aetzel Griffioen (1981) is hoofdcoördinator van Rotterdam Vakmans-tad en freelance docent filosofie in het primair onderwijs en het HBO. Als filosoof publiceert hij over gemeenschappelijk eigendom en politieke ecologie. Griffioen is redactielid van De Helling.

Menno Hurenkamp (1971) is politicoloog en journalist. Hij werkt als hoofdredacteur van S&D, het maandblad van de Wiardi Beckman Stichting.

Klaar van der Lippe (1961) en **Bart Stuart** (1972) zijn zelfstandige beeldende kunstenaars. Zij werken op het snijvlak van kunst, politiek en maatschappij. Ze geven lezingen en workshops over het belang van de onafhankelijke positie en werken de laatste jaren veel in Zuid-Amerika. Ze werken als gastdocent op academies en universiteiten.

Erica Meijers (1966) is hoofdredacteur van de Helling. Ze studeerde theologie en geschiedenis in Amsterdam, Berlijn en Straatsburg. Ze promoveerde op een onderzoek naar de protestantse kerken in Nederland en de apartheid in Zuid-Afrika. Als journalist werkte ze o.a. voor de IKON.

Mathijs van de Sande (1984) is politiek filosoof en als promovendus werkzaam aan het Hoger Instituut voor Wijsbegeerte in Leuven. Zijn onderzoek richt zich op vraagstukken rond recente protestbewegingen, 'prefiguratieve politiek', en politieke representatie. Politiek is hij actief als lid van de linkse basisorganisatie Doorbraak.

Mark Schalken (1967) is grafisch vormgever en kunstenaar. Hij studeerde industriële vormgeving, grafisch ontwerpen en culturele studies. Hij is de ontwerper van de Helling namens ontwerp bureau De Ruimte. Dit najaar publiceerde hij *Polderlichaam*, een fotoboek met beeldgedichten over de Noordoostpolder, waar hij opgroeide.

Peter Valckx (1964) is fotograaf. Hij studeerde psychologie aan de Universiteit van Amsterdam, en fotografie aan de KABK te Den Haag. Zwaartepunten in zijn werk zijn portret- en documentaire fotografie.

Amarens Veeneman (1994) is stagiair bij Bureau de Helling en student Politicologie aan de Vrije Universiteit in Amsterdam. Daarnaast is ze actief bij DWARS, waar ze onder andere voorzitter van de commissie Economie en Financiën is.

Philippe Velez McIntyre (1953) is fotograaf en kunstenaar. In zijn werk combineert hij sociale en groene thema's. Op dit moment werkt hij samen met Klaar van der Lippe en Bart Stuart van Buro Spelen aan de expositie de Stelling op de NDSMwerf.

Jan van Toorn (1932) werkt sinds 1957 als ontwerper en is daarnaast designtheoreticus en docent. Tot zijn bekendste werk behoren de kalenders voor drukkerij Mart. Spruijt en de affiches en catalogi voor het Van Abbemuseum. Hij doceerde aan de Rietveld Academie en was directeur van de Jan van Eyck Academie in Maastricht.

Bart Zantvoort (1985) studeerde filosofie aan University College Utrecht en University College Dublin, waar hij onlangs promoveerde op een proefschrift over Hegel. Nu doceert hij filosofie in Dublin en werkt hij aan een project over weerstand tegen verandering of 'inertie' in sociale en politieke systemen.



Lucy Orta (UK 1966) en Jorge Orta (Argentinië 1953) onderzoeken de spanning tussen de uitersten van groepsconformisme en individualiteit. De verbonden kledingstukken zijn gebruikt bij performances in de publieke ruimte. Zie p. 25: 'The Future of Fashion'.

• Nexus Architecture x 50
– Nexus Type Operation,
2001. Foto: Peter Guenzel.

De Stelling van de NDSM-werf

“Het politieke is onvindbaar, de overheid verschijnt aan ons alleen nog als de vertegenwoordiger in praktische onderhandelingen. Argumenten van algemeen belang doen er niet meer toe.”

Kunstenaars Bart Stuart en Klaar van der Lippe moeten het atelier dat vele jaren hun thuis was, binnenkort verlaten. De NDSM werf in Amsterdam (zie ook het zomernummer van de Helling uit 2009), werd na het failliet van de scheepswerf (arbeid elders was goedkoper) een broedplaats van kunstenaars. Hoewel het unieke creatieve karakter altijd geroemd is als kernkwaliteit, herovert nu de commercie het terrein, met de politiek en de gemeente als actieve ontwikkelaar. De kunstenaars mogen terugkomen, maar de huur van de ateliers is dermate gestegen, dat vrijwel niemand dat kan opbrengen. In een omgeving die het scheppingsproces van kunstenaars niet meer toestaat, heeft kunst nog slechts een illustratieve rol, constateren de twee kunstenaars.

Intussen is de metamorfose in volle gang. De scheepshellingen die dienst deden als ateliers worden gerenoveerd en marktconform gemaakt. De hele dag dreunen de boren en zoemen de zandstralers, direct naast het atelier van Stuart en Van der Lippe. Grafitti, muurschilderingen en andere versieringen verdwijnen. Het terrein wordt, bedoeld of onbedoeld, ontdaan van zijn kunstenaars-aura. Ook groen verdwijnt, inclusief de appelbomen die gegroeid zijn uit de pitte van de appels die werfarbeiders tijdens hun lunchpauze aten.

De kunstenaars besloten het afscheid van hun plek een bijzondere vorm te geven. “Als kunstenaars van het eerste uur op de NDSM werf hebben wij een uniek inzicht gekregen in stedelijke herontwikkeling. Kunstenaars spelen tegenwoordig regelmatig een rol in stedelijke ontwikkeling. Omdat betrokkenen noodgedwongen vertrekken en de plek vaak onherkenbaar verandert, verdamppt kennis en ervaring. Dezelfde vergissingen worden

herhaald. Wij willen met De Stelling onze kennis graag publiek maken en delen. Een analyse maken met objecten, beelden en tekst.”

Twee werelden botsen op elkaar. Op de ene helling heerst het systeem dat alle waarde in geld uitdrukt, daartegenover wordt een stelling ingericht die de waarde van objecten, plaatsen en processen onderzoekt en zichtbaar wil maken. De Stelling is een samenwerking met kunstenaars van binnen en buiten de werf. Fotograaf Philippe Velez McIntyre is daarbij een bijzondere partner. Hij heeft zelfs hoog op een container zijn eigen studio ingericht en volgt het proces van verandering. Behalve de (tentoon)stelling, geven Stuart en Van der Lippe rondleidingen op de werf en organiseren ze workshops en socratische gesprekken over onderwerpen als identiteit en de betekenis van een plek.

De Stelling loopt tot januari 2015. Voor nieuws en achtergronden zie www.burospelen.com.

De foto's op de volgende pagina's zijn verzameld en/of gemaakt door Klaar van der Lippe, Bart Stuart en Philippe Velez McIntyre.

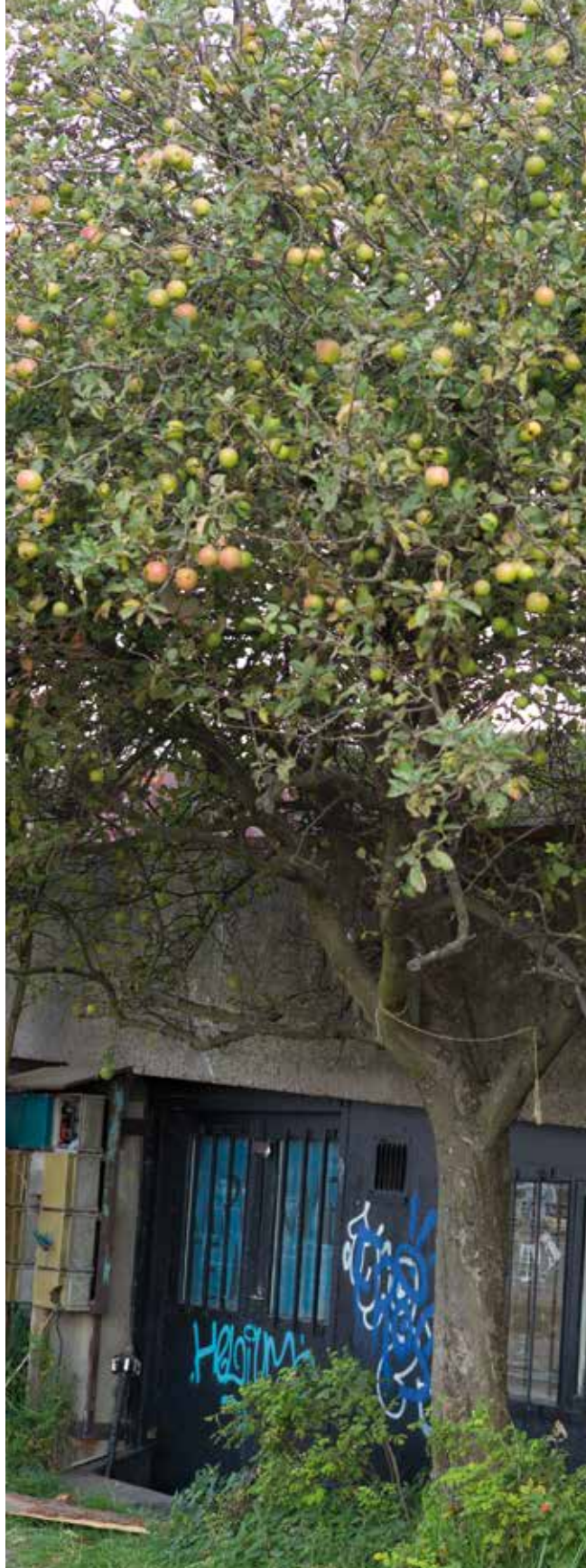
Achterkant: Ali is vertrokken uit een Noord Afrikaans land. Hij vond onderdak en werk op de NDSM werf. Vuur speelt een centrale rol in zijn leven. Door de eerste brand verliest hij zijn papieren. Bij de tweede brand verbranden zijn kunstwerken, die hij maakte met afgebrande lucifers. Deze foto is in 2007 op zijn verzoek door Bart Stuart gemaakt.



HOME



Tewaterlating van de Neverita in 1967



Appelboom naast atelier in helling X



Voorstel voor congrescentrum op helling Y



Plan voor NDSM, DRO 2005



Borduren van de etymologie van het begrip HOME



Line of fire

F

Feestelijke opening HEMA en VNU Media

Gebouw Number One op NDSM-werf woensdag 8 september jl. geopend.

Burgemeester Eberhard van der Laan verrichtte samen met de directievoorzitters van HEMA, VNU Media en ontwikkelaar BIESTERBOS de feestelijke openingshandeling. Ruim 900 medewerkers van het hoofdkantoor van HEMA en VNU Media hebben na een bouw van ruim twee jaar hun intrek genomen in Number One.

Gebouw Number One op de NDSM-werf staat tussen het Kraanspoor en de voormalige Helling V. Het door Bronsvort Blaak Architecten BNA ontworpen gebouw is gebaseerd op de industriële groothandelsgebouwen uit de jaren 50. De robuuste, massieve en stoere uitstraling van Number One past bij de architectuur



Guided tour De Stelling, november 2017



Helling Y wordt gerenoveerd



Analyse van posities m.b.t. vastgoed



Atelier Stuart en Van der Lippe in helling X, 2010



14 door Klaar van der Lippe



Spontaan schilderij op oud kielblok





Overleg stuurgroep NDSM



Spontaan citaat, 2014



Bart Stuart op het socratisch platform



We are dwellers – Heidegger Home (fotostudio McIntyre)

